

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

Λουκία Δρούλια, Αϊκατερίνη Κουμαριανοῦ,
"Αννα Ταμπάκη, Δημήτρης Ἀποστολόπουλος,
Σπύρος Ἀσδραχάς, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης

Γραμματεία: Ἰωάννα Ζαμπάφτη

Ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης: Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / E.I.E.

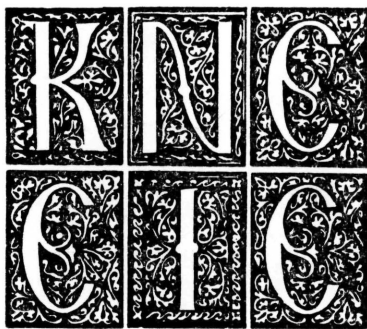
Λεωφ. Βασ. Κωνσταντίνου 48

116 35 Ἀθήνα, τηλ. 722 98 11 - 15, 721 05 54, Fax 724 62 12

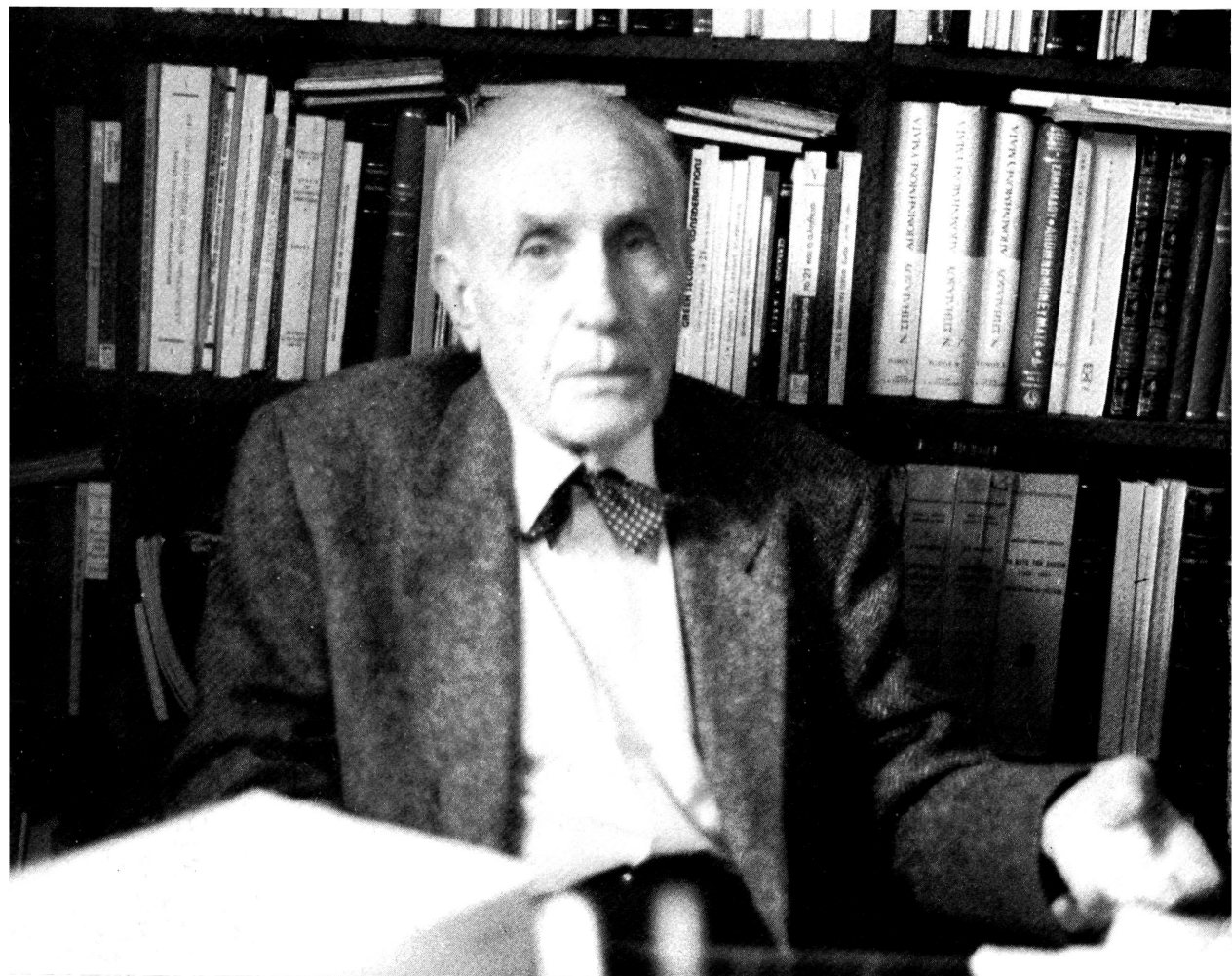
ISBN 960-7094-23-9

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΟΥ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΑΘΗΝΑ 1994

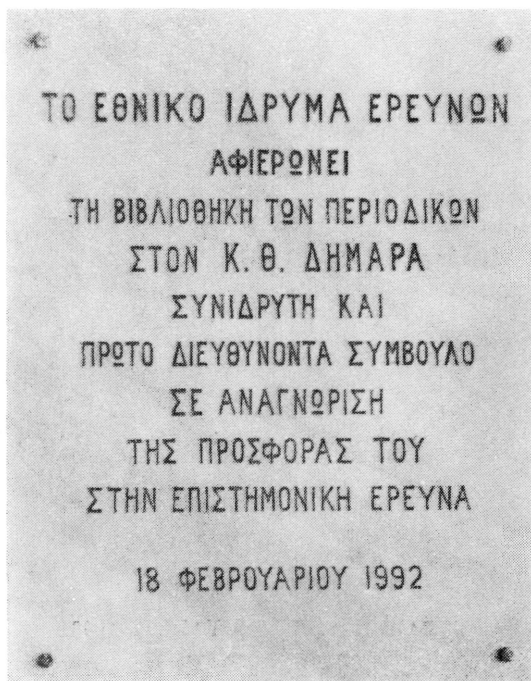
ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΤΕΤΑΡΤΗ 17 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1993

ΛΗΦΙΘΕΑΤΡΟ Ε.Ι.Ε. «ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΖΕΡΒΑΣ»

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

- 18.00 Προσφώνηση τοῦ Προέδρου τοῦ Ε.Ι.Ε. Καθηγητῆ κ. Νίκου ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ.
- 18.10 Προσφώνηση τοῦ Διευθύνοντος Συμβούλου τοῦ Ε.Ι.Ε. Καθηγητῆ κ. Κωνσταντίνου ΣΕΚΕΡΗ.
- 18.20 Προσφώνηση τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἰωάννη ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ.
- 18.30 Ὁμιλία τῆς Διευθύντριας τοῦ Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. κ. Λουκίας ΔΡΟΥΤΙΑ, μὲ θέμα: «Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἀπὸ τῆ θεωρίας στὴν πράξη».
- 18.45 Προσφώνηση τοῦ Ὑπουργοῦ Βιομηχανίας, Ἐνέργειας καὶ Τεχνολογίας κ. Βασιλείου ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ.
- 18.55 Ἀποκαλυπτῆρια ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ Β.Ε.Τ. τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὴν ὁποία ἡ Βιβλιοθήκη τῶν Περιοδικῶν τοῦ Ἰδρύματος ἔλαβε τὸ ὄνομα τοῦ τιμωμένου.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ

Κύριε Πρόεδρε, Κύριε Διευθύνοντα Σύμβουλε
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών,

Ευχαριστώ για την πρόσκληση στην εκδήλωση προς τιμήν του Κωνσταντίνου Δημαρά. Το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών από τη γένεσή του συνδέεται με το στοχασμό, τον προβληματισμό και τη μέθοδο εργασίας του Κωνσταντίνου Δημαρά. Θέλω όμως να αναφερθώ και στην πολύτιμη συμμετοχή του στην οικοδόμηση του Βασιλικού τότε και Εθνικού σήμερα Ιδρύματος Ερευνών, πριν από 33 περίπου χρόνια.

Ήταν αισθητή στα τέλη της δεκαετίας του '50 η ανάγκη να συγκροτηθεί ένας ανεξάρτητος οργανισμός για την προαγωγή ερευνητικού έργου υψηλού επιπέδου με κινητοποίηση σε περισσότερα πεδία άξιων επιστημόνων-ερευνητών. Η πρωτοβουλία απέβλεπε στην έξαρση της σημασίας της επιστημονικής έρευνας και στον εμπλουτισμό της ελληνικής κοινωνίας με ανθρώπους ασκημένους σε σοβαρές αναζητήσεις σε θεωρητικές και εφαρμοσμένες επιστήμες. Η απόφαση διαμορφώθηκε σε συνομιλίες με τον Βασιλέα Παύλο. Διατηρώ ζωνρή ανάμνηση των γόνιμων εκείνων συνεννοήσεων που με ταχύ ρυθμό εφαρμόστηκαν. Η οικονομική θεμελίωση του νέου οργανισμού εξασφαλίστηκε με κεφαλαιόδότηση 100 εκατ. δραχμών του 1960 από τα υπόλοιπα της αμερικανικής βοήθειας. Για την κάλυψη τρεχουσών δαπανών ενεκρίθη επιχορήγηση δραχμών 2 εκατ. τον χρόνο από το Εθνικό Ίδρυμα, καθώς και ενισχύσεις από τα αμερικανικά ιδρύματα Ροκφέλερ και Φορντ. Με απόφαση του τότε πρωθυπουργού κ. Κωνσταντίνου Καραμανλή το κράτος προσέφερε το οικόπεδο όπου αναγέρθηκε το κτίριο του Ιδρύματος πάνω σε προδιαγραφές που επεξεργασθήκαμε ο Κωνσταντίνος Δημαράς, ο Λεωνίδας Ζέρβας και εγώ, από κοινού με τον αρχιτέκτονα Κωνσταντίνο Δοξιάδη. Η Βιβλιοθήκη σχεδιάσθηκε μόνον για περιοδικά για να είναι πληρέστερη και ταχύτερη η ενημέρωση στις τελευταίες επιστημονικές προόδους με πληροφορίες ως προς τα δημοσιεύματα όπου παρουσιάζονται αναλυτικά τα αποτελέσματα των τελευταίων εργασιών. Οι πραγματοποιήσεις και προοπτικές του Ιδρύματος, όπως παρουσιάσθηκαν απόψε από τον Πρόεδρο και τον Διευθύνοντα Σύμβουλο δικαιώνουν τους αρχικούς οραματισμούς και τις πάντα ζωντανές προσδοχίες για πρωτοποριακό ερευνητικό έργο.

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς έλαβε μέρος εξ' αρχής στο σχεδιασμό και την οργάνωση του νέου Ιδρύματος, με ιδιαίτερη ευθύνη για τις ιστορικές επιστήμες σε αναφορά προς την εξέλιξη των ελληνικών και διεθνών πνευματικών ρευμάτων, παράλληλα προς συγγενή κινητοποίηση για τις κοινωνικές επιστήμες. Ο αείμνηστος, πρωτεργάτης επίσης Λεωνίδα Ζέρβας καθώς και ο Καίσαρ Αλεξόπουλος είχαν την αντίστοιχη ευθύνη για τις θετικές επιστήμες. Από το ξεκίνημα ο Κωνσταντίνος Δημαράς ορίσθηκε Διευθύνων Σύμβουλος. Το έργο του ήταν αποφασιστικό στη θεμελίωση και λειτουργία του Β.Ι.Ε. κατά τα κρίσιμα πρώτα επτά χρόνια. Στα μέσα του 1969 όλα τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου παραιτήθηκαν, όταν εκείνοι που τότε ασκούσαν την κρατική εξουσία επέμεναν να παρέμβουν στη λειτουργία του Ιδρύματος.

Πλήρης υπήρξε η αφοσίωση του Δημαρά στην καθιέρωση μιας διαδικασίας πρωτοβουλιών και στήριξης ομαδικού έργου, ουδέποτε σε ανταγωνισμό και όπου ήταν δυνατό σε συνεργασία με τα πανεπιστήμια ή άλλες σοβαρές ερευνητικές προσπάθειες. Πίστευε και επέμενε ο Δημαράς στην αναζήτηση και υποστήριξη ερευνητικών προγραμμάτων σε πεδία λιγότερο παρ' όση έπρεπε ενισχυμένα και στην εφαρμογή νεώτερων ανεπαρκώς δοκιμασμένων μεθόδων. Με τις επιδιώξεις και τα κριτήρια αυτά διαμορφώθηκε το πρώτο Συμβούλιο του Β.Ι.Ε. Η ομοψυχία και συνεννόηση μεταξύ των πρωτεργατών ήταν πλήρης, οι αποφάσεις γρήγορες και συστηματική η παρακολούθηση της εφαρμογής των. Η προαγωγή της γνώσης και της έρευνας ήταν πάντα συνυφασμένη με την ενθάρρυνση και ανάδειξη νέων ερευνητών με αποδεδειγμένες ικανότητες και με την ενίσχυση έργου υψηλού επιπέδου. Εντυπωσιακά γόνιμη ήταν η συνεργασία μεταξύ των μελών του πρώτου πυρήνα του Διοικητικού Συμβουλίου.

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς υπήρξε εισηγητής και πραγματοποίηστος του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών με ιστορικό προσανατολισμό υπό τη διεύθυνση του αείμνηστου Διονύσιου Ζακυθηνού. Για το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών σωστά εξήρε προλογίζοντας η Λουκία Δρούλια τη σύνδεση στις αντιλήψεις του Κωνσταντίνου Δημαρά της ανάλυσης των πνευματικών και λογοτεχνικών τάσεων, της πορείας του ελληνικού διαφωτισμού με την ιστορία του νεώτερου Ελληνισμού και τη διαμόρφωση της εθνικής μας ταυτότητας και συνείδησης.

Στη δεκαετία του '50 ως τα μέσα της δεκαετίας του '60 ήταν συχνές οι φιλικές συναντήσεις και συνομιλίες του Κωνσταντίνου Δημαρά με το Γιώργο Θεοδοκά, πολλές φορές και με δική μου συμμετοχή. Στους δύο αυτούς άξιους ανθρώπους υπήρχαν ορισμένα κοινά ενδιαφέροντα και χαρακτηριστικά. Η λιτότητα με στοιχεία αυστηρότητας στις κρίσεις και την επικοινωνία τους με άλλους ανθρώπους συγκάλυπταν την ευαισθησία τους, που στο Γιώργο Θεοδοκά έβρισκε έκφραση στην ανήσυχη και συνθετική λογοτεχνική δημιουργία του, ενώ στον Κωνσταντίνο Δημαρά έπαιρνε τη μορφή της συστηματικής ανάλυσης των ρευμάτων ιδεών στην ιστορική του σύνθεση. Παρακολουθούσαν και οι δύο με

προσοχή την πορεία του τόπου — ο Κωνσταντίνος Δημαράς από την οπτική γωνία του ιστορικού μέσα από την εξέλιξη ή αντιπαράθεση ιδεών, ο Γιώργος Θεοτοκάς σε αναφορά προς τις εμπειρίες της προπολεμικής ελληνικής κοινωνίας και τα βιώματα της Πόλης. Και οι δύο μετείχαν ψυχικά με ζωηρό ενδιαφέρον στην τότε κινητοποίηση για την ενεργό ελληνική συμμετοχή στη θεμελίωση της Ευρωπαϊκής Ενότητας.

Πλάι στο μεγάλο συγγραφικό του έργο, την οργάνωση και ανάπτυξη του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών στις αρχές της δεκαετίας του '50 —που ζωηρά επίσης θυμούμαι από τις συνεννοήσεις που έγιναν στο Υπουργείο Συντονισμού της εποχής εκείνης— έχω την αίσθηση ότι το Βασιλικό τότε και Εθνικό πάντοτε Ίδρυμα Ερευνών αποτέλεσε το έργο που συγκέντρωσε τις δημιουργικές δυνάμεις και τη συστηματικότητα του αλησμόνητου Κωνσταντίνου Δημαρά. Τιμώ τη σημερινή συνάντηση γιατί είναι δύσκολο να σκεφθώ έναν χώρο που να συνδέεται στενότερα ψυχικά και πνευματικά με τον Κωνσταντίνο Δημαρά, αφού ο ίδιος σχεδίασε και ενέπνευσε το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, αλλά και την ανάπτυξή του μαζί με τους εκλεκτούς συνεργευητές του.

Σας ευχαριστώ.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Τιμώντας σήμερα τη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά δεν αποτίομε φόρο τιμής μόνο στον διανοούμενο, στον πνευματικό άνδρα που σφράγισε με την συγγραφική του παρουσία πάνω από μιάν ολόκληρη εξηκονταετία. Τιμούμε επίσης τον σεμνό, αθόρυβο αγωνιστή, τον πρωτοπόρο νεοελληνιστή που πάσχισε με πάθος, χωρίς τυμπανοκρουσίες, με επιμονή και σταθερότητα, να μετουσιώσει σε πραγματικότητα τις θεωρητικές του θέσεις για την αποφασιστική συμβολή της παιδείας, με την πολλαπλή της έννοια —εκπαίδευση, καλλιέργεια-culture, πολιτισμός— στην επιβίωση και την ανάπτυξη ενός έθνους, του ελληνικού έθνους εν προκειμένω.

Θεωρία και πράξη τιτλοφορείται η ομιλία αυτή. Και τούτο, γιατί στο πρόσωπο του Δημαρά δημιουργική σκέψη και πραγματώση, ιδέα και εφαρμογή, έχουν άμεση διασύνδεση· συμπίπτουν. Τα κείμενά του, όσα αδιάκοπα σηματοδοτούν την αμφίδρομη αυτή σχέση, προδίνουν ταυτόχρονα την έντονη ανησυχία, την αδημονία του για την εθνική πορεία. «Οί καιροί ού μενετοί». Για τη γενεά του μεταπολέμου —του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου— οι καιροί δεν επέτρεπαν πια άλλη ανάσχεση στην πνευματική ζωή, δεν επιδέχονταν άλλες καθυστερήσεις στην οργάνωση των εκπαιδευτικών ζητημάτων και στην προώθηση της έρευνας του νέου ελληνισμού· το πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας με τον διπολισμό της ήταν αδήριτη ανάγκη να ξεπεραστεί. Ανατολή-Δύση, δύο αντίθετες ροπές, που δίχαζαν την ελληνική συνείδηση ανάμεσα στην ανατολική μυστικοπάθεια και τον δυτικό πραγματισμό, κρατούσαν —και ίσως κρατούν ακόμα σε ορισμένες περιπτώσεις— δέσμιο τον ελληνισμό. Από τα πολύ πρώιμα χρόνια του στον στίβο της λογισώνης, ο Δημαράς, μελετητής και θαυμαστής του Παλαμά, συνειδητοποιεί ότι ο ποιητής, στο έργο του, δίνει το νόημα του ελληνικού αυτού δράματος των αντιθέσεων και των αντιφάσεων της ελληνικής ψυχής χωρίς, ωστόσο, και να το λύνει. Έτσι, στα τριανταδύο του χρόνια, το 1936, σε μια διατύπωση σχεδόν, θα έλεγα, αποφθεγματική, διαπιστώνει ότι «για να ορθοποδήσουμε (ως έθνος, εννοεί) θα πρέπει να σημάνει (με τον Παλαμά) το θαυμάσιο τέλος μιας νοστροπίας από την οποία θ' απαλλαγούμε για να ζήσουμε»¹. Πολλές φορές στα κατοπινά χρόνια επανέρχεται στο θέμα αυτό,

1. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Κωστής Παλαμάς και το ελληνικό δράμα», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*.

διαπιστώνοντας ότι, ακόμα τώρα, στο κατώφλι του 21ου αιώνα, «η εθνική δι-
χνοσασία θα πρέπει να είναι βαθιά μανιχαϊκή για να αντέχει έτσι στέρεα στο
πέρασμα του χρόνου: αλλιώς κάποια από τις δύο ροπές μας θα είχε νικήσει,
και είτε ο πολιτισμικός απομονωτισμός είτε ο εξευρωπαϊσμός μας θα επικρα-
τούσε σήμερα, κάπως»².

Από εδώ και πέρα εύκολα κατανοούμε τα διαδοχικά βήματα και τις επι-
λογές του Δημαρά προς την κατεύθυνση του οράματος της «εθνικής αυτογνω-
σίας του νέου ελλητισμού». Στα πλαίσια αυτά καταλέγεται η θέλησή του για
συμμετοχή στο κοινό χρέος, την ανακκίνηση των εκπαιδευτικών πραγμάτων·
καταλέγονται, επίσης, οι θέσεις του απέναντι στο γλωσσικό θέμα, η πίστη του
δηλαδή πως έπρεπε να στηριχθεί ο γραπτός λόγος, όπως και ο προφορικός,
στη δημοτική για να μπορέσει η γλώσσα να αποκτήσει την απαραίτητη ενό-
τητα της και να κατασταθεί καθολικό όργανο παιδείας. Πέρα από αυτά εντάσ-
σεται ακόμα, η σταδιακή στροφή του από την κριτική και αισθητική στην ιστο-
ρική θεώρηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας και στη συνέχεια στην ιστορία των
ιδεών, την ιστορία των συλλογικών συνειδήσεων με την συνακόλουθη μεθοδική
προσπάθεια για την οργάνωση των ιστορικών σπουδών. Στροφή, βέβαια, που
εκφράζει το γενικότερο ιστορικό ενδιαφέρον, την ιστορική νοοτροπία που δια-
μορφώνεται όταν ένας λαός αρχίζει να αποκτά συνείδηση της οντότητάς του
και αντίληψη του ρόλου που θα μπορούσε να παίξει στην παγκόσμια συμφωνία.
Το άτομο τότε που θα μπορούσε να ενεργήσει αποτελεσματικά ήταν εκείνο που
είχε ανταπόκριση με τα κοινωνικά αιτήματα. Ο Δημαράς ανήκει σ' εκείνους
που συνειδητοποίησαν πρώιμα αυτήν την πραγματικότητα.

Τέλος, ας προσθέσουμε στη σκιαγράφηση αυτή την κατά καιρούς έμπρα-
κτη και αισιόδοξη δημιουργική συμμετοχή του στη διαμόρφωση και λειτουργία
νέων θεσμών. Όχι ότι πολυπίστευε στους θεσμούς, ή τουλάχιστον στους ελλη-
νικούς θεσμούς· για τον Δημαρά εκείνο που έδινε κάθε φορά αξία σ' ένα θεσμό
είναι οι άνθρωποι που τον ζωντάνευαν, η ευτυχισμένη συγκυρία της στιγμής.

Δυναμικά παρούσα, λοιπόν, ή απόμακρη, η συμβολή του μοναχικού επι-
στήμονα — ο ίδιος έχει μιλήσει για την «επιστημονική μοναξιά» του³ — σφρά-

1 Μαρτίου 1936. Στην επιφυλλίδα αυτή με επίτιτλο «Ο κόσμος του πνεύματος» προτάσ-
σεται η ακόλουθη αγγελία: «Το Ελεύθερον Βήμα εγκαινιάζει τακτική εβδομαδιαία συνερ-
γασία του Κ. Θ. Δημαρά επί των πνευματικών προβλημάτων». Ευχαριστώ θερμά τον ιστο-
ρικό κ. Φίλιππο Ηλιού που έθεσε στη διάθεσή μου το χειρόγραφο της δεύτερης έκδοσης
της πολύτιμης Εργογραφίας Κ. Θ. Δημαρά που έχει συντάξει. Ευχαριστώ επίσης το Ελ-
ληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο που με διευκόλυνε να συμβουλευθώ τη σειρά των
Επιφυλλίδων Δημαρά την οποία έχει συγχροτήσει.

2. Κ. Θ. Δημαράς, «Μη δεχθήτε...», εφ. *Το Βήμα*, 18 Σεπτεμβρίου 1983.

3. «Ως η διψώσα έλαφος...». Συνέντευξη με τον Κ. Θ. Δημαρά, *Σύγχρονα Θέματα*,
περ. Β', τχ. 35-36-37 (Δεκ. 1988), σ. 26.

γισε βαθειά τη νεοελληνική ιστορική επιστήμη και ως προς τις νέες οπτικές που διαμόρφωσε στη διαχρονική και συγχρονική θεώρησή της και ως προς το ύψος —το χωρίς στόμφο, ρητορισμούς ή ασάφειες— και το ήθος, την έντιμη χρησιμοποίηση της μαρτυρίας, την αξιολόγηση του τεκμηρίου, χωρίς προκαταλήψεις και φόβο. Ναι, ιδιαίτερα χωρίς φόβο, με εμπιστοσύνη στην ανεπτυγμένη αφομοιωτική ικανότητα του ελληνισμού που παράλληλα με τον εμπλουτισμό του από την παράδοση, όση, βέβαια, δεν εξαλείφει σιγά-σιγά η κοινή αδιαφορία, πλουτίζεται και από ξένα αφομοιώσιμα στοιχεία. Ανανέωση, κίνηση, πνοή αντιπαράθενται εδώ με τη στατικότητα, την ακινησία τη στείρα και ολέθρια αυτοφαγία των πολιτισμών που δυσκολεύονται ή αρνούνται να εμβολιαστούν με νέα συστατικά. Θύμιζε πάντοτε σε τέτοιες στιγμές ο Δημαράς ότι ολόκληρος ο ευρωπαϊκός πολιτισμός είναι διαποτισμένος από την ελληνική επίδραση, και συνάμα, ότι «οι ζωντανές γλώσσες δανείζονται από γύρω τους τροφές, τις αφομοιώνουν οργανικά και πλουτίζονται απ' αυτές», χρησιμοποιώ τα λόγια του Δάσκαλου που πίστευε ακόμα, ακράδαντα, πως «στις κοινωνίες των γλωσσών εκείνα τα μέλη τους είναι ιδιαίτερα πρόθυμα να δανείζονται, όσα γνωρίζουν ότι είναι αρκετά πλούσια για να μπορούν να χρησιμοποιούν τα δάνεια»⁴. Στα κατοπινά χρόνια θα επιμείνει πολύ στις μεθοδολογικές προσεγγίσεις που οδηγούν στην κατανόηση των επιδράσεων γενικά και την συνειδητοποίηση του εμβολιασμού: την αντίχνευση, δηλαδή, των πολλαπλών αιτιών και την αναζήτηση της λανθάνουσας προτίμησης που προϋποθέτει την δεκτικότητα, την υποδοχή του ξένου, του διαφορετικού στοιχείου⁵. Η «διψώσα έλαφος» όπως συνήθιζε να αναφέρεται παραστατικά στην ανθρώπινη αυτή διεργασία.

Καθώς είναι φανερό, ένα πνεύμα εμπλουτισμού πρυτανεύει συνέχεια, στη σκέψη του Δημαρά, για τον οποίο η επιδίωξη αυτή μπορούμε να πούμε ότι ήταν δόγμα, αξίωμα. Η παραγωγή καινούργιας γνώσης δεν επιτυγχάνεται από χρησιμοθηρικά μόνο διαβάσματα: είναι απαραίτητη η διασταύρωση ανάμεσα στα γνωστά και στον στοχασμό πάνω στα ως τώρα άγνωστα, τα διαφορετικά, τα άσχετα, συχνά, τα περιττά διαβάσματα. Άγωνα ή παράλληλα αναγνώσματα συνιστούσε πάντα στους νέους. Έτσι, λόγου χάρη, ένα από τα πρώτα συγγράμματα που προμηθεύθηκε για τη νεοδημιουργούμενη βιβλιοθήκη του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, το 1961, ήταν το τρίτομο έργο των Απομνημονευμάτων του Καζανόβα. Ποιός, όμως, σήμερα με την τρέχουσα χρησιμοθηρική αντίληψη θα προέτρεπε ή ακόμα θα δεχόταν να καταναλώσει ένας ερευνητής στο γραφείο του τουλάχιστον επτά ανθρωπομέρες όπως τις λένε, πενηνταδύο ολόκληρες ανθρωποώρες, διαβάζοντας τα Απομνημονεύματα αυτά για να πληρο-

4. Κ. Θ. Δημαράς, «Γλωσσικά δάνεια», *Το Βήμα*, 29 Απριλίου 1955.

5. Κ. Θ. Δημαράς, «Οι συμπτώσεις στην ιστορία των γραμμάτων και στην ιστορία των ιδεών», ανάτυπο από τις *Εποχές*, τχ. 21 (Ιαν. 1965), σ. 13.

φορηθεί ότι ο Καζανόβα συναντήθηκε στα 1745 στην Κέρκυρα με τον Ευγένιο Βούλγαρη, κάτι που περιγράφεται σε δύο μόλις σελίδες⁶, ξεχνώντας, φυσικά, ή αγνοώντας πως έτσι μόνο μπορεί ο ιστορικός να γνωρίσει το κλίμα και την ατμόσφαιρα μιας εποχής! Μα δεν ήταν μόνο ενδοϊστορικοφιλολογική αυτή η τοποθέτηση, ήταν πολύ ευρύτερη, διεπιστημονική, θα έλεγα. Απόρροια ασφαλώς της δικής του προσωπικής διαμόρφωσης στη διακονία της φιλοσοφίας αρχικά, της ιατρικής κάποια περίοδο και, γενικότερα, στο άνοιγμα του πνεύματός του προς τις φυσικές επιστήμες, πριν περάσει οριστικά στη μελέτη και έρευνα της νεοελληνικής λογοτεχνίας και ιστορίας.

Πάντως, πέραν από τους στοχασμούς που διατυπώνει σχετικά με τα ποιήματα θέματα πάνω στα οποία επικεντρώνει το ενδιαφέρον του, ο Δημαράς από πολύ νωρίς θα μιλήσει για την ευθύνη των λογίων απέναντι στην κοινωνία, για το χρέος των διανοουμένων να πραγματοποιήσουν την ηγετική τους αποστολή. «Καιρός τοῦ ποιεῖν» τιτλοφορείται μία επιφυλλίδα του τον Δεκέμβριο του 1940, όπου παροτρύνει τον πνευματικό κόσμο να φανεί ἄξιος των μεγάλων έργων που συντελούνται στο πολεμικό μέτωπο.

Φθάνουμε, λοιπόν, στην πράξη, στις πράξεις, που καθρεφτίζουν κοσμοθεωρίες και ιδεολογίες, που διερμηνεύουν ιδιοσυγκρασίες και ευαισθησίες. Δεν θα προχωρήσω εδώ σε αναλυτικές προσεγγίσεις στους χώρους αυτούς για να επισημάνω τις ριζικές μεταλλαγές που εμφανίζει ο Δημαράς στο πέρασμα του χρόνου, από τον ιδανισμό, λόγου χάρη, στον ορθολογισμό, από την πίστη στον αδιαφορισμό· θα σταθώ μόνο στο θέμα της ιδιοσυστασίας που καθορίζει και εν πολλοίς σηματοδοτεί σε μεγάλο βαθμό τις επιλογές του ατόμου και τον τρόπο με τον οποίο αυτές πραγματώνονται, τη μεθοδολογία. Τις προσεγγίσεις και τις μεθόδους, δηλαδή, που υιοθέτησε ή διεμόρφωσε ο Κ. Θ. Δημαράς για να γίνουν τα πράγματα της παιδείας πιο κατανητά, πιο ωφέλιμα, πιο χρήσιμα τόσο στον μελετητή όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Στην κριτική του βιβλίου προτίμησε πάντοτε να ακολουθήσει την παράτρηση του Chateaubriand (να εγκαταλείψουμε την μικρή και εύκολη κριτική των ελαττωμάτων για τη μεγάλη και δύσκολη κριτική των αρετών). Ανάδειξη των αρετών, ακτινοβολία θετικής ενέργειας, πόση ψυχική εμορφιά αναδίνει, πόσο ωφέλιμο παράδειγμα προσφέρει η συνεχής αυτή προσπάθεια να υψωθεί όσο μπορεί η μέση στάθμη. Μιλήσαμε για μέθοδο, για προσεγγίσεις, ας σταθούμε για λίγο στις διαδοχικές προσεγγίσεις, την κατεξοχήν μέθοδο που χρησιμοποιούσε ο Δημαράς, η οποία είχε γίνει βίωση καθημερινή, στην έρευνα και στην πράξη. Διαδοχικά σφάλματα τα οποία διορθώνουμε για να κατακτήσουμε

6. Casanova, *Mémoires (1725-1756)*, τ. 1, Bibliothèque de la Pléiade, 1958, σ. 367, 373 και σημ. σ. 1143.

τη γνώση, διαδοχικές προσπάθειες που καταβάλλουμε για να επιτύχουμε τους στόχους που έχουμε θέσει.

Με αυτόν τον πνευματικό και ηθικό οπλισμό ο Κ. Θ. Δημαράς (ιλάθρα) βιώνων πάντοτε θα δραστηριοποιηθεί προς πολλές κατευθύνσεις με κύρια επιδίωξη να συντελέσει στην ανάπτυξη και πρόοδο του νέου ελληνισμού, στην ανάδειξη της αυτοτέλειάς του.

Αναφέρω ενδεικτικά ορισμένους σταθμούς στην πορεία αυτή.

1936. Αρχίζει η τακτική εβδομαδιαία συνεργασία του με την εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*. Οι επιφυλλίδες αυτές στη στήλη «Ο κόσμος του πνεύματος» πέρα από μέσο βιοπορισμού, ενέχουν στη συνείδησή του την έννοια της αποστολής. Αποστολή ενημέρωσης και διαφωτισμού του κοινωνικού συνόλου, αλλά και προσπάθεια να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στους συγγραφείς και το μεγάλο αναγνωστικό κοινό στον τόπο μας.

1942. Ο Κ. Θ. Δημαράς σε σειρά από Επιφυλλίδες υποβάλλει «στις γενικότατες γραμμές του, ένα πρόγραμμα μελέτης της νέας ελληνικής φιλολογίας για την περίοδο κυρίως της Τουρκοκρατίας», υποδεικνύοντας ταυτόχρονα τους εγγύτερους σκοπούς που κατά τη γνώμη του θα έπρεπε να επιδιωχθούν⁷. Πρόγραμμα μεγαλεπίβουλο και προδρομικό αναφερόταν σε όλες εκείνες τις εργασίες που πίστευε ότι έπρεπε να γίνουν για να οργανωθούν οι νεοελληνικές έρευνες, να πραγματοποιηθεί η απαραίτητη και αναγκαία «εθνική απογραφή» έτσι ώστε να μπορέσει ο νέος ελληνισμός να προχωρήσει στην εθνική του αυτογνωσία, να γνωρίσει την εθνική του αυτοσυστασία. Μοτίβο που ολοένα επαναλαμβάνεται κάθε φορά που ο Δημαράς εισηγείται την ίδρυση νέων θεσμών, την κυκλοφορία νέων περιοδικών δημοσιευμάτων, την οργάνωση επιστημονικών εταιρειών. Το όραμα του 1942 προέβλεπε εργασίες για τα ηγετικά πρόσωπα της νεοελληνικής λογισύνης της Τουρκοκρατίας και του απόδημου ελληνισμού, προέβλεπε ευρετηριάσεις παλαιών περιοδικών, έρευνες γύρω από τα σχολεία της περιόδου εκείνης, γύρω από τις μεταφράσεις στα ελληνικά από ξένες γλώσσες και την εισαγωγή των Φυσικών επιστημών στην εκπαίδευση, την ιστορία της ιατρικής, την ανάγκη της απογραφής του έντυπου και χειρόγραφου υλικού και άλλα, και άλλα πολλά και προπαντός προέβλεπε τη σύσταση ενός «Οργανισμού που να παρέχει σε πλήθος ερευνητών και τις αναγκαίες ειδικές γνώσεις και τα αναγκαία επιστημονικά μέσα για την εντατική απόδοση της εργασίας τους... Δύναμη, πίστη και ασφάλεια είναι οι καρποί που προσφέρονται στην κοινωνία από τέτοιες μελέτες»⁸. Και πάλι μεταφέρω αυτολεξεί τα λόγια του Δασκάλου. Θα χρειαστεί να περάσει μία ολόκληρη εικοσαετία για να αρχί-

7. Βλ. τις επιφυλλίδες του Ιουνίου, Ιουλίου και Αυγούστου 1942 και ειδικότερα: Κ. Θ. Δημαράς, «Τα μέσα και ο σκοπός», *Ελεύθερον Βήμα*, 7 Αυγούστου 1942.

8. 'Ο.π.

σει το ουτοπικό αυτό πρόγραμμα να γίνεται πραγματικότητα. Η ίδρυση του Εθνικού (τότε Βασιλικού) Ιδρύματος Ερευνών με τα ανθρωπιστικά του Κέντρα θα κληθούν να υλοποιήσουν αυτές τις ανάγκες όπως θα δούμε στη συνέχεια.

1946. Ο Κ. Θ. Δημαράς μετέχει δυναμικά στην ομάδα των φωτισμένων ανθρώπων που ένιωσαν την εθνική και κοινωνική ανάγκη για μιαν ανοιχτή παιδεία, χωρίς περιορισμούς, και την οργάνωσαν. Εννοώ τη σειρά των μαθημάτων στο «Αθήναιον». Την ίδια χρονιά συναντάμε μια επιφυλλίδα του με θέμα τις Υποτροφίες. Είναι γνωστό ότι πέντε χρόνια αργότερα, το 1951, θα κληθεί από τον τότε Υπουργό Παιδείας Γεώργιο Παπανδρέου να οργανώσει το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών.

1948. Κυκλοφορεί η πρώτη, δίτομη έκδοση της Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας, που θα γνωρίσει ως σήμερα οκτώ συνολικά εκδόσεις, εμπλουτισμένες με το χρόνο όχι μόνο από τις απαραίτητες για τον Δημαρά συμπληρώσεις, διορθώσεις σφαλμάτων και ενημερώσεις, αλλά και με τον συγκριτικό χρονολογικό πίνακα που της προσδίδει την αναγκαία ιστορική της διάσταση και το εικονογραφικό υλικό που προσθέτει, όπως πιστεύει, στο ιστορικό φαινόμενο την εικαστική εμπειρία. Την ίδια πάλι χρονιά ο Δημαράς δραστηριοποιείται στην Ανοικοδόμηση, έτσι έμεινε στο κοινό λεξιλόγιο η προσπάθειά γύρω από το Υπουργείο Ανοικοδομήσεως που κλήθηκε να οργανώσει την χώρα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με προϊστάμενο υπουργό τον Κωνσταντίνο Δοξιάδη.

Δεν θα συνεχίσω απαριθμώντας τις επιδιώξεις και πρωτοβουλίες του για στενότερη συνεργασία ανάμεσα στους ερευνητές του ίδιου κλάδου, τη συμμετοχή του στην ίδρυση επιστημονικών εταιρειών, το διδακτικό του έργο στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης κλπ. Θα σταματήσω σε μια σημαντική πράξη, λόγω της εμβέλειας και προσφοράς της προς το ευρύτερο συλλογικό σώμα: την ίδρυση το 1959 ενός νέου ερευνητικού φορέα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στην οποία κλήθηκε να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο και ως προς τη σύλληψη της ιδέας και κυρίως στην πραγματοποίηση του αντικειμένου, την ενίσχυση και προώθηση της έρευνας στην Ελλάδα. Θα σταθώ και στην συνακόλουθη ίδρυση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του οποίου ο Κ. Θ. Δημαράς υπήρξε μαζί ιδρυτής και εμπνευστής, χαράζοντας συνάμα την επιστημονική του πορεία τόσο στο επίπεδο των στόχων και της θεματικής, όσο και σε εκείνο της μεθοδολογίας. Όλα όσα είχε οραματισθεί από το 1942 αποτέλεσαν αμέσως αντικείμενο έρευνας και επεξεργασιών σύμφωνα πάντοτε με τον θεωρητικό σπλιισμό του, τον οποίο στη συνέχεια ενστερνίσθηκαν και προώθησαν παλαιότεροι και νεότεροι συνεργάτες, οι «επίγονοι», ας πούμε. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, παράλληλα με τις απογραφικές εργασίες και την παρασκευή χρηστικών εργαλείων υποδομής της νεοελληνικής έρευνας, που αποτέλεσαν την κύρια μέριμνα της πρώτης περιόδου, ιδιαίτερες φροντίδες καταβλήθηκαν προς την κατεύθυνση της διασύνδεσης της

νεοελληνικής επιστήμης με την ξένη. Κατεξοχήν ευρωπαϊστής ο Δημαράς με τη βαθύτατη ελληνικότητά του σε άμεση διαπλοκή με τη δυτική του καλλιέργεια, πάσχιζε μέσα από τον ουμανισμό της κλασικής παιδείας που διαμόρφωσε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό να καταστήσει κατανοητό πως η ελληνική παράδοση ήταν αναπόσπαστο μέρος της κοινής ευρωπαϊκής παράδοσης, πώς οι Έλληνες, δηλαδή, έπρεπε επιτέλους να συνειδητοποιήσουν ότι ήταν ευρωπαίοι και, αντίστροφα, πως οι Δυτικοί έπρεπε να έχουν πρόσβαση στην νεοελληνική επιστήμη. Πρόσβαση που χρειαζόταν να ξεπεράσει τις δυσκολίες της γλώσσας, του διαφορετικού αλφαβήτου.

Πράξη-σταθμός, λοιπόν, ήταν η δημιουργία το 1959 του Εθνικού Ιδρύματος Έρευνών, με τα κέντρα του των θετικών και ανθρωπιστικών σπουδών σε μια διεπιστημονική συγκατοίκηση, με τη σημαντική σε εύρος ενδιαφερόντων Βιβλιοθήκη των Περιοδικών, μοναδική σε σύλληψη και εκτέλεση στα χρόνια εκείνα· πράξη ενσυνείδητη επίσης η διαχρονική θεώρηση της ελληνικής ιστορίας κατά το τρίσημο σχήμα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου χωρίς τη μονομέρεια προς τα σημεία που αναδεικνύουν τη συνοχή αλλά με την επιδίωξη να επισημανθούν εκείνα που φανερώνουν την πρωτοτυπία, το καινούργιο, το αλλιώς που έφερε ο νέος ελληνισμός· τέλος, πράξη ακόμα πιο ενδεικτική για τα χρόνια που ακολούθησαν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η συνειδητοποιημένη πια ανάγκη να μελετηθεί εις βάθος αυτός ο νέος ελληνισμός, να αναζητηθούν τα στοιχεία που θα τον οδηγούσαν στην εθνική του αυτογνωσία και αυτοτέλεια μέσα σ' έναν κόσμο μεταβαλλόμενο με γοργούς ρυθμούς. Σε όλα αυτά η συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά υπήρξε γόνιμη και αποφασιστική αφού ως πρώτος Διευθύνων Σύμβουλος του Ιδρύματος, σε συνεργασία φυσικά με τα άλλα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου και πέρα από αυτά με τα μέλη των γνωμοδοτικών επιτροπών —και υπήρχαν τότε 20 γνωμοδοτικές επιτροπές που αντιπροσώπευαν όλα τα γνωστικά πεδία— έθεσε τις οργανωτικές βάσεις του Ιδρύματος και πρωτοστάτησε στην καλή του λειτουργία. Ήταν μια ευαίωνη στιγμή, η γένεση ενός καινούργιου φορέα.

Κλείνοντας, θα ήθελα να τονίσω ότι η διανόηση είναι μία και ενιαία και ότι η προσπάθεια διεπιστημονικών προσεγγίσεων στην έρευνα δεν είναι άλλο από την επιτακτική ανάγκη που αισθάνεται ο σύγχρονος επιστήμονας για διάλογο και κοινή αντιμετώπιση των προβλημάτων. Και να προσθέσω ακόμα, ότι οι ανθρωπιστικές επιστήμες, οι επιστήμες του ανθρώπου, —φυσική ιστορία προτιμούσε να ονομάζει ο Δημαράς τη μελέτη του ανθρώπου στο σύνολό του—, είναι κατεξοχήν οι επιστήμες που είναι συνδεδεμένες με την παραγωγή, με την παραγωγή σκέψης και γνώσης, με την ποιοτική παραγωγή ηθικών και πνευματικών μονάδων, δηλαδή ανθρώπων.

Τέλος επιθυμώ να εκφράσω τη βαθύτατη ικανοποίηση όλων μας που η Πολιτεία, ίσως για πρώτη φορά, τιμά έμπρακτα τον Δάσκαλό μας, τον Κ. Θ.

Δημαρά, τον συνειδητοποιημένο εργάτη του πνεύματος, για τον οποίο η μελέτη ήταν επάγγελμα και η προσφορά της μεγάλης σοφίας του, πρόθυμα δοσμένης στη διάθεση των νεότερων, βίωμα καθημερινό. Σας ευχαριστούμε.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ

Η αναφορά στον Κ. Θ. Δημαρά, ένα πνευματικό άνθρωπο που ανάλωσε μια ολόκληρη ζωή στην επιστήμη των νεοελληνικών γραμμάτων και που αξιόθνητα, όσο ακόμη ζούσε, να αναδειχθεί σε ηγετική φυσιογνωμία στο χώρο της έρευνας της νεοελληνικής παιδείας, χωρίς άλλο δεν μπορεί να σκιαστεί από κανενός είδους σκεπτικισμό ή αμφισβήτηση ή να προσβλέπει στη μετά θάνατο αποκατάσταση της αξίας του έργου του. Τίποτε από αυτά δεν εκκρεμεί. Γιατί ο Κ. Θ. Δημαράς είχε την τύχη και το προνόμιο να γίνει ο ίδιος αποδέκτης, στη διάρκεια του μακρού του βίου, των αισθημάτων καθολικής αναγνώρισης από μέρους τόσο της ελληνικής όσο και της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας για τις ερευνητικές και ιστοριογραφικές επιτεύξεις του.

Τα έργα του γνωρίζουν συνεχείς επανεκδόσεις, ενώ είναι νωπές ακόμη οι εκδηλώσεις που οργανώθηκαν προς τιμήν του από μαθητές και θαυμαστές της προσωπικότητάς του κατά την εβδομηκοστή επέτειο των γενεθλίων του και τη συμπλήρωση των πενήντα χρόνων παρουσίας του στα νεοελληνικά γράμματα. Ακόμη και ο μικρός χώρος του σύγχρονου ελληνικού σχολείου απέδειξε πόσο ευάγωγος ήταν στα μαθήματα του Δημαρά: στο βιβλίο *Ιστορίας της Γ' Λυκείου* ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1970 περιλαμβάνεται ειδικό κεφάλαιο για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, ένα φαινόμενο που μελετήθηκε συστηματικά και καθιερώθηκε στην ιστορία της παιδείας μας από τον μεγάλο ανθρωπιστή.

Από το άλλο μέρος το κύρος και η διεθνής ακτινοβολία του καθρεφτίζονται περισσότερο από κάθετι άλλο στην υποδοχή που έτυχε το έργο του στην Ευρώπη. Η *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* και ο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, δύο από τα βασικότερα συγγράμματά του, μεταφράστηκαν σε ευρωπαϊκές γλώσσες και αποτελούν πλέον σημείο αναφοράς των ξένων για τα νεοελληνικά πολιτισμικά πράγματα. Είναι εξάλλου γνωστό ότι ευρωπαϊκά ακαδημαϊκά ιδρύματα και Πανεπιστήμια τον τίμησαν με βραβεία και αναθέσεις πανεπιστημιακής διδασκαλίας, όπως το βραβείο Herder και η εκλογή στην έδρα της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας της Σορβόνης και τη διεύθυνση του εκεί Νεοελληνικού Ινστιτούτου.

Όμως η ελληνική κοινωνία δεν τον αποδέχθηκε και δεν τον τίμησε απο-

κλειστικά ως κριτικό, γραμματολόγο ή ιστοριογράφο, ως άνθρωπο απλώς του εργαστηρίου, αλλά και ως άνθρωπο της δράσης που πρωτοστάτησε στη θεσμοθέτηση εκπαιδευτικών και ερευνητικών μηχανισμών, χάρις στους οποίους κατέστη δυνατόν να αναπληρωθούν αδυναμίες και κενά και να καλυφθούν επείγουσες ανάγκες της πανεπιστημιακής μας παιδείας. Η ίδρυση του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, συνέβαλε στη βαθμιαία στελέχωση των ελληνικών Πανεπιστημίων με εκπαιδευμένο στο εξωτερικό επιστημονικό δυναμικό και η ίδρυση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, έβαλε τα θεμέλια για την αυτόνομη ανάπτυξη της έρευνας στην Ελλάδα.

Ο παραγωγικός και οργανωτικός νους, η έμπνευση και το πάθος που χαρακτηρίζουν τη συγγραφική εργασία του Δημαρά σφράγισαν τη γένεση, την πορεία και εξέλιξη και των δύο αυτών ιδρυμάτων.

Κυρίες και Κύριοι,

Ο άνθρωπος του οποίου τη μνήμη τιμάμε απόψε, με τη βαθιά σοφία και την εφηβική ως το τέλος της ζωής του ανησυχία, αποτελεί πια ένα μεγάλο πνευματικό κεφάλαιο της σύγχρονης Ελλάδας, καταξιωμένο στις συνειδήσεις των νεωτέρων που έχουν σκύψει σ' αυτό για να ανακαλύψουν τον πλούτο των εκφάνσεών του, τη σύνθετη ιδιοσυστασία του, τους δρόμους και τους τρόπους διαμόρφωσής του. Το διήμερο των εργασιών που θα ακολουθήσει την αποψινή συνάντηση είναι βέβαιο ότι θα δώσει την ευκαιρία να ανακοινωθούν σπουδαίες αναλύσεις για την πνευματική κληρονομιά του Δημαρά και τις πολλαπλές πτυχές της. Εύχομαι οι προσεγγίσεις στο έργο και την παρουσία του σοφού ανθρώπιστή να αποδώσουν τους αναμενόμενους καρπούς. Εκείνο που εγώ έχω να μαρτυρήσω, ως απλός αναγνώστης των έργων του, είναι ότι ο Δημαράς είχε τη γοητεία του μύστη.

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΠΕΜΠΤΗ 18, ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 19 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1993

ΛΙΦΙΘΕΑΤΡΟ Ε.Ι.Ε. «ΑΕΩΝΙΔΑΣ ΖΕΡΒΑΣ»

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΠΕΜΠΤΗ 18 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ, ΠΡΩΙ

Α' Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρόεδρος: Λουκία ΔΡΟΥΛΙΑ

- 9.30 Φίλιππος ΗΛΙΟΥ, Οί άσέβειες τοῦ Ἱστορικοῦ.
- 9.50 Μαριλίζα ΜΗΤΣΟΥ, Φιλοσοφικά φροντίσματα (1926-1940).
- 10.10 Τριαντάφυλλος Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Ἐπό τίς κριτικές άποτιμήσεις στην άναζήτηση μαρτυριῶν.
- 10.30 Παναγιώτης ΜΟΥΛΛΑΣ, Ἐ Ἰστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας»: θεωρητικές και πρακτικές προϋποθέσεις.
- 10.50 Συζήτηση.
- 11.10 Δ ι ά λ ε ι μ μ α.

Β' ΟΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Πρόεδρος: Σπύρος ΑΣΔΡΑΧΑΣ

- 11.40 Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Οί πηγές τῆς ἔμπνευσης ἑνός ἑρμηνευτικοῦ σχήματος: ὁ «θρησκευτικός οὐμανισμός».
- 12.00 Ἐμμανουήλ Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Ἐ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις».
- 12.20 Ἄννα ΤΑΜΠΑΚΗ, Ἐ ὀ συγκριτισμός».
- 12.40 Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Καβάφης και Ἐενόπουλος: συμβολή σέ μιάν ἀδιερεύνητη σχέση.
- 13.20 Συζήτηση.
- 13.50 Ἀήξη τῆς συνεδρίας.

ΠΕΜΠΤΗ 18 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ, ΑΠΟΓΕΥΜΑ

Β' ΟΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ (συνέχεια)

Πρόεδρος: Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

- 18.00 Βασίλης ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Γύρω στον «Ρωσσαγγλογάλλο».
- 18.20 Βενετία ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, Ἐ παλαμική παράδοση στην «Ἰστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας».

- 18.40 Βίκυ ΠΑΤΣΙΟΥ, 'Η «ίστορία» τῶν μεταφράσεων στὴν «Ίστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας».
- 19.00 Διὰ λ ε ι μ μ α.
- 19.30 Παναγιώτης ΚΙΜΟΥΡΤΖΗΣ, 'Η ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσης μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς παιδείας.
- 19.50 Κώστας ΛΑΠΠΑΣ, "Ἐννοια καὶ ὄψεις τοῦ συλλογικοῦ.
- 20.10 Συζήτηση.
- 20.30 Λήξη τῆς συνεδρίας.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 19 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ, ΠΡΩΙ

Γ' ΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

Πρόεδρος: Ἐμμανουὴλ Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

- 10.00 Αἰκατερίνη ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, «Χειροθεσία».
- 10.20 Ἀλέξης ΠΟΛΙΤΗΣ, 'Η ἐβδομαδιαία παρουσία του.
- 10.40 Διὰ λ ε ι μ μ α.
- 11.00 Ἰωάννα ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η Σορβόννη: μία μαθητεία.
- 11.30 Jacques BOUCHARD, C. Th. Dimaras et la formation du néo-helléniste étranger.
- 11.50 Συζήτηση.
- 12.30 Λήξη τῆς συνεδρίας.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 19 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ, ΑΠΟΓΕΥΜΑ

Α' ΤΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ

Πρόεδρος: Βασίλης ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

- 18.00 Παντελής Ε. ΛΕΚΚΑΣ, 'Ιδεολογία, κομφορμισμός καὶ διανοούμενοι.
- 18.20 Ἀντώνης ΛΙΑΚΟΣ, Τὸ πρόβλημα τοῦ ἐθνικοῦ χρόνου: ἐπανεγκόλπωση ἢ θεωρία τῆς παραγωγῆς τοῦ ἔθνους;
- 18.40 Διὰ λ ε ι μ μ α.
- 19.10 Παναγιώτης Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, 'Η πρόσληψη τῆς τοπικῆς ἱστοριογραφίας.
- 19.30 Σπύρος ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Ἀπὸ τὰ μείζονα θέματα στὶς συναντήσεις.
- 19.50 Συζήτηση.
- 20.30 Λήξη τῆς συνεδρίας καὶ τῆς Συνάντησης.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ*

A' Η πνευματική του βιογραφία

1. Συνέχεια και μεταβολές. (πρόκειται για μία συνολική παρουσίαση τῆς πνευματικῆς πορείας τοῦ Κ.Θ.Δ. στήν ὁποία ἀναδεικνύονται οἱ σταθερές καί οἱ μεταβλητές τοῦ ἔργου του: ἀπό τοὺς ἀρχαίους στὸ νέο ἑλληνισμό, ἀπὸ τὸν χριστιανισμό στὸν ἀγνωστικισμό. Τὰ μείζονα θέματα, οἱ φιλοσοφικὲς καί ἐρμηνευτικὲς ἀρχές, τὰ πεδία ἐφαρμογῆς).

2. Οἱ προϋποθέσεις (σὲ ποῖο βαθμὸ τὸ κεκτημένο γνωστικὸ κεφάλαιο στὸ πεδίο τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς παιδείας ἀποτελοῦσε μιὰ ἀφετηρία γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Κ.Θ.Δ. καί σὲ ποῖο βαθμὸ μεταλλάχθηκε ἡ ἀφετηρία αὐτὴ μέσω τῆς ἐρμηνευτικῆς πρόβασης. Ἡ θεματικὴ μπορεῖ νὰ ἐξειδικευτεῖ: ὁ Μ. Γεδεών, ὁ Δημοτικισμός, ὁ Παλαμᾶς, οἱ δυτικὲς του ἀναφορές).

3. Τὸ σχῆμα τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (ΙΝΑ): (α) ὑπάρχει ἔλλο τὸ ἔργο στὰ ἴδια κριτήρια ὡς πρὸς τὰ πεδία ἀναφορᾶς; (β) οἱ θεματικὲς διακρίσεις; (γ) ἡ πνευματικὴ καί κοινωνικὴ γεωγραφία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς ΙΝΑ; (δ) ἡ ΙΝΑ σὲ σχέση μὲ τίς προηγούμενες παρεμφερεῖς συνθέσεις; (ε) ἱστορία τοῦ ὄραίου ἢ ἱστορία τῶν ἰδεῶν;

B' Οἱ ἀναλυτικὲς κατηγορίες

Πρόκειται γιὰ μιὰ θεματικὴ ποὺ ἀποβλέπει στήν ἀνάδειξη τῶν βασικῶν ἐνοιῶν βάσει τῶν ὁποίων δομεῖται τὸ ἔργο τοῦ Κ.Θ.Δ. Ἐνδεικτικῶς:

1. Τὸ πολιτισμικὸ καί τὸ οἰκονομικὸ-κοινωνικὸ. 2. Ὁ ἱστορισμός. 3. Ἡ συνείδηση, συλλογικὴ καί ἀτομικὴ. 4. Τὰ συλλογικὰ καί τὰ ἀτομικὰ φαινόμενα. 5. Χαρακτηριολογία καί διεπιστημονικὲς προσεγγίσεις. 6. Οἱ τρόποι προσέγγισης: α) οἱ διαδοχικὲς προσεγγίσεις, β) ἐπιδράσεις-έτοιμότητες-συγκριτισμός, γ) συλλογικὰ φαινόμενα καί ποσοτικὲς προσεγγίσεις (οἱ μέσοι ὄροι, οἱ πυκνώσεις). 7. Τὰ πολλαπλὰ αἷτια, ἐργαλεῖο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν πνευματικῶν φαινομένων.

* Βισήγηση τοῦ Σπ. Ἰ. Ἀσδραχᾶ πρὸς τὴν Ὁργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ στάλθηκε μαζί μὲ τίς προσυλλήψεις στοὺς ὁμιλητές.

Γ' Οί τρόποι τῆς πνευματικῆς του παρέμβασης

Στὴν ἐνότητα αὐτὴ ἐξετάζονται οἱ μέθοδοι ποὺ ἀκολούθησε ὁ Κ.Θ.Δ. ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωση τῆς παιδείας καὶ τῆς ἔρευνας στὸ θεσμικὸ ἐπίπεδο καὶ στὶς προσωπικὲς τοῦ διανοητικῆς λειτουργίες.

1. Τὸ ΙΚΥ καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ πολιτισμικὴ του πολιτικὴ. 2. Τὸ ΒΙΕ καὶ τὸ ΚΝΕ. 3. Ἡ διδασκαλία του (ΚΝΕ, Σορβόνη). 4. Ἡ συνεχὴς ἐπαφὴ του μὲ τὸν ἀναγνώστη (σημειώματα, ἐπιφυλλίδες: ὁ ἰδανικὸς ἀναγνώστης, διδαχὴ χωρὶς διδασκισμὸ).

Δ' Τὰ μείζονα θέματα καὶ οἱ συναπτήσεις

Στὴν ἐνότητα αὐτὴ θὰ πρέπει α) νὰ ἀναδειχθοῦν τὰ μείζονα θέματα ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κ.Θ.Δ. καὶ β) ἡ δυνατότητα ἐνσωμάτωσης τῆς ὀπτικῆς καὶ τῶν συμπερασμάτων τοῦ Κ.Θ.Δ. σὲ ἄλλους ἱστοριογραφικοὺς κλάδους. Ἐνδεικτικῶς:

1. Γεωγραφικὴ πρόβαση καὶ κατανομὴ τῶν πνευματικῶν φαινομένων. 2. Ἡ ἰδεολογία. 3. Ὁ κομπορμισμὸς. 4. Τὰ ἐκτατικὰ καὶ ἐντατικὰ φαινόμενα. 5. Ἡ περιοδολόγησις τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, ἡ περιοδολόγησις ἐν ὄψει μιᾶς συνολικῆς ἱστορίας. 6. Οἱ ἀδράνειες.

"Εξω από όλες τις άλλες χαρές, τις οποίες μᾶς προσφέρει ἡ ἔρευνα, εκείνη πού, νομίζω, μᾶς ἐμψυχώνει τὸ περισσότερο, εἶναι ὅτι μετέχουμε σὲ ἓνα ἀδιάκοπο, ὑπερατομικό, γίγνεσθαι, καμωμένο ἀπὸ αὐτὲς τὲς διαδοχικὲς προσεγγίσεις· ἐναλλαγὴ σφαλμάτων καὶ κατακτήσεων στὴν κατεύθυνση τῶν γνώσεων. Μία εὐλογημένη χειροθεσία πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀφήνουμε τὴν ἐπιστήμη μας λίγο ἢ περισσότερο προχωρημένη ἀπὸ ὅσο τὴν ἐβρήκαμε. Διαδοχικὲς προσεγγίσεις μέσα στὸ δικό μας ἔργο, πρόθυμοι, καθὼς ταιριάζει, νὰ ζαναπαίρουμε πάντοτε τὸν ἄλλο δρόμο, ὅταν ἐκεῖνος πού ἐπήραμε φαίνεται νὰ μὴν ὀδηγεῖ σὲ κινούριες γόνιμες ὑποθέσεις. Ἄλλὰ καί, ἐπίσης, ἀπὸ τὸν ἓνα στὸν ἄλλον, μὲ τὲς συνεχεῖς ἀνανεώσεις, ὅσες φέρνει ἡ ἔρευνα τῶν νεωτέρων, στηριγμένη στὴν ἔρευνα τῶν παλαιότερων τὴν ὁποία ξεπερνάει· τέλος μὲ τὴν ἀλλαγὴ προοπτικῆς, πού φέρνει ἡ διαδοχὴ τῶν γενεῶν. Τέτοια εἶναι ἡ εὐφορία τὴν ὁποία μᾶς δίνει ἡ πεποίθηση ὅτι τὸ ἔργο μας μένει, ἔτσι, γόνιμο καὶ χρήσιμο, μετέχοντας στίς ἀλλαγὲς πού συνθέτουν τὴν προαγωγὴ τῆς ἐπιστήμης.

1977

Α' Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΟΙ ΑΣΕΒΕΙΕΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ

καλλιεργοῦμε με ἡδονὴ τὴν ἱστορικὴ ἀνακρίβεια...

«Πρῶτο χρέος ἔχει ἡ ἱστορία, πού εἶναι ὁ κριτὴς τοῦ κόσμου, νὰ ἀποβάλλει τὸν σεβασμό». Τὰ λόγια εἶναι τοῦ Michelet καὶ τὰ θύμισε, πάλι, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα κείμενά του, ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς.

Τὸ ὅτι τὰ θύμισε εἶναι τὸ ἓνα. Τοῦ ἄρεσε, πάντα, τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, καὶ εἶταν μέσα στὶς τεχνικὲς του, ὅχι νὰ διανθίζει ἀλλὰ νὰ ἐνισχύει τὰ κείμενά του με παραθέματα. Κι αὐτὸ ὅχι γιὰ νὰ ἐντυπωσιάσει τὸ κοινὸ του με τὴν εὐρύτητα τῶν γνώσεων καὶ τῶν ἀναγνώσεών του — αὐτὴ τὴν κακὴ συνήθεια καὶ ἂν ποτὲ τὴν εἶχε, τὴν εἶχε ἐγκαταλείψει πολὺ νωρὶς—, ἀλλὰ γιὰ τὴν θεωροῦσε, φαίνεται, χρήσιμο, καὶ ἀποτελεσματικὸ, νὰ καλύπτει, καὶ με τὸ κύρος μιᾶς αὐθεντίας, τοὺς δικούς του νεωτερισμούς.

Θὰ ἀνοίξω, ἐδῶ, μιὰ πρώτη παρένθεση, γιὰ νὰ πῶ ὅτι θὰ εἶταν χρήσιμο καὶ ἐνδιαφέρον νὰ δημοσιευτοῦν, κάποτε, τὰ δύο, τουλάχιστον, μεγάλα τετράδια πού ὁ Κωνσταντῖνος Δημαρᾶς εἶχε, πάντα, κοντὰ του καὶ στὰ ὁποῖα, ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια, κατέγραφε, συστηματικὰ, κείμενα πού εἶχαν ἐλκύσει τὸ ἐνδιαφέρον του: τὰ προσωπικά του quotation-books. Ἡ δημοσίευσή τους θὰ εἶταν ἀποκαλυπτικὴ καὶ γιὰ τὴν ψυχογραφία του ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνίχνευση κάποιων καίριων πηγῶν τῆς ἔμπνευσῆς του, πού συντέλεσαν στὴ διαμόρφωση τῆς διεισδυτικῆς ἱστοριογραφικῆς του συνείδησης.

Ἡ χρῆση τῆς αὐθεντίας γιὰ σκοποὺς ἀνατρεπτικοὺς ὑπῆρξε, πάντα, μιὰ ἀπὸ τίς συναρπαστικότερες ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρώπινης περιπέτειας, σὲ περιόδους, ἰδίως, ὅπου θρησκευτικοὶ ἢ πολιτικοὶ δογματισμοὶ ἀπαγόρευαν ἢ παρεμπόδιζαν, ἄλλοτε με βάνασους καὶ ἄλλοτε με πιδὸ πλάγιους τρόπους, τὴν ἐκδήλωση τῶν ἑτεροτήτων καὶ τὴ διαφορετικὴ προσέγγιση τῶν πραγμάτων. «Δὲν τὸ λέγω ἐγώ. Τὸ εἶπε κάποιος ἄλλος, τὸν ὁποῖο ἐσὺ τιμᾶς καὶ σέβασαι».

Ὁ τρόπος αὐτὸς εἶχε, τὸ γνωρίζουμε, τὴν ἀποτελεσματικότητά του. Καὶ ὁδήγησε σὲ μερικὲς ἀπὸ τίς σημαντικότερες ἀνατροπὲς πού ἔχει γνωρίσει ἡ πνευματικὴ ἱστορία τοῦ κόσμου — καὶ ὅχι μόνον αὐτὴ. Ἡ Ἁγία Γραφή σὲ ἐποχὲς θρησκευτικοῦ μονοῖδεασμοῦ· οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ ἐκάστοτε κλασικοὶ σὲ ὕλες τίς ἐποχὲς· ὁ Μάρξ καὶ ὁ Λένιν σὲ ἐποχὲς κομμουνιστικῆς μονολιθικότητας,

ἀποτέλεσαν, κατὰ πάγιο τρόπο, τὰ χρυσωρυχεῖα ἀπὸ τὰ ὅποια, οἱ ἄνθρωποι ποὺ θέλησαν ν' ἀλλάξουν τὸν κόσμον καὶ νὰ ἀμφισβητήσουν τὰ δόγματα, ἀντλήσαν καλὰ, χρήσιμα καὶ ἀποτελεσματικὰ ἐπιχειρήματα, γιὰ νὰ ὑπονομεύσουν τὴν τυραννικὴ παντοδυναμία καὶ τοὺς δογματισμοὺς τῶν ἀντιπάλων τους.

Ἄν τὸ καλοσκεφτοῦμε, ἔχουμε νὰ κάνουμε, σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, μὲ κοινωνίες ἀνελεύθερες καὶ φοβισμένες, μὲ κοινωνίες, δηλαδή, ποὺ μέσα ἀπὸ τὶς πολύπλοκες διαδικασίες τῶν ἀναπαραγομένων κατασταλτικῶν μηχανισμῶν, παρεμπόδιζαν τὴν ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ἰδεῶν καὶ καθιστοῦσαν ἐπικίνδυνη τὴ διατύπωση ἑνὸς διαφορετικοῦ λόγου. Οἱ συγγραφικὲς τεχνικὲς τῆς ἀπόκρυψης, τοῦ ἐρητισμοῦ καὶ τῆς φαινομενικῆς πολυσημίας τῶν σημασινομένων, χρησιμοποιήθηκαν, συχνά, καὶ περισσότερο, ἴσως, ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἔπρεπε, ὡς ἀντίδοτο γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν καταστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

Αὐτὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε κατὰ νοῦ καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὅταν ἐπαναλάμβανε πὼς «ὁ λόγος ἐδόθηκε στὸν ἄνθρωπο γιὰ νὰ κρύβει τὴ σκέψη του».

Βέβαια, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ δρόμος πρὸς τὶς παρανοήσεις, ἀλλὰ καὶ ὁ δρόμος πρὸς τὶς ἐμπρόθετες παραποιήσεις, γίνεται εὐκολότερος. Καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, μὲ τὴν ἐπιδέξια τεχνουργημένη, στὴν φαινομενικὴ ἀπλότητά της, ἐρητικὴ γραφή, τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ κάθε φορὰ ποὺ θεωρεῖ ὅτι πρέπει νὰ προφυλαχτεῖ, ἢ νὰ μπερδέψει, ὑπῆρξε ἓνας δεξιότηχης τοῦ εἴδους καὶ ἓνα θῦμα του. Θῦμα του, στὸ μέτρο ποῦ, ὅπως εὐκόλα μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ, οἱ ἀναγνώσεις τοῦ ἔργου του καὶ τῶν ἐργασιῶν του, ἔγιναν μὲ τρόπους ποὺ ὀδήγησαν, κατὰ καιροὺς, καὶ ὄχι κατ' ἐξάίρεση, σὲ συμπεράσματα καὶ κατευθύνσεις τελείως ἀντίθετες, ἢ, πάντως, οὐσιωδῶς διαφορῆς, ἀπὸ ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες κατέτεινε ἡ πρόθεση τοῦ δημιουργοῦ τους. Τὸ μέσο κοινὸ, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται, δυστυχῶς, καὶ κατὰ κανόνα, καὶ τὸ μέσο κοινὸ τῶν εἰδικῶν, ἰδίως ὅταν οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ συνδυάζουν τὴν μετριότητα μὲ τὸν φθόνον καὶ τὴν κακοπιστία, δὲν εἶταν προετοιμασμένο γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκρυπτογραφεῖ κείμενα ποὺ μιλοῦσαν μὲ πλάγιους τρόπους. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐκλαίτευση, ἡ «ὕψηλὴ ἐκλαίτευση», ἔχει καὶ αὐτὴ τοὺς ὅρους της. Χρειαζέται ἓνα κοινὸ προετοιμασμένο: «l'incohérence d'un discours dépend de celui qui l'écoute», ἔγραφε ὁ Paul Valéry, καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἔχει χρησιμοποιήσει τὴ σκέψη αὐτὴ γιὰ νὰ τιτλοφορήσει ἓνα ἀπὸ τὰ νεανικά του δημοσιεύματα.

Ἄν, λοιπόν, πρῶτον χρῆσθαι τῆς ἱστορίας, δηλαδή τῆς ἱστοριογραφίας καὶ τῶν ἱστορικῶν, εἶναι νὰ ἀποβάλλει τὸν σεβασμὸν, παρακολουθώντας τὴν πνευματικὴν του διαδρομὴν καὶ μελετώντας τὸ ἔργο του, μπορούμε ἄνετα νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἐτήρησε τὸν κανόνα.

Δὲν ἀναφέρομαι, ἐδῶ, στὸν σεβασμὸν πρὸς τὰ θεῖα, παρότι ἡ θρησκευτικὴ

κρίση που τον συγκλόνησε, λίγο πριν από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, και τον οδήγησε στον όρθολογισμό και την άπιστία, αντιπροσωπεύει, στην πνευματική διαδρομή του Κ. Θ. Δημαρά, μια επιστημολογική τομή μεγάλης εμβέλειας. Δεν αναφέρομαι στα θέματα αυτά, παρότι η τροπή προς τον όρθολογισμό και η σταδιακή, αλλά όριστική, εγκατάλειψη των μορφών τής θρησκευτικότητας που τον κατακλύζουν και κυριαρχούν στο προγενέστερο έργο του, φαίνεται ότι στάθηκε η αναγκαία προϋπόθεση για τὰ ὅσα ἔμελλε νὰ ἀκολουθήσουν.

Ὁ ἄνθρωπος που ζητοῦσε, τὸ 1933, νὰ ἀποστρέψουμε τὰ μάτια μας καὶ τὴ σκέψη μας ἀπὸ τὸν Βολταῖρο καὶ ἀπὸ τὸν Κοραῆ, γιὰ νὰ στραφοῦμε πρὸς τὶς χριστιανικὲς πηγὲς καὶ ἀξίες, δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος που μᾶς ἔδωσε, στὴ συνέχεια, τὶς μεγάλες συνθέσεις γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ καὶ τὴ διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς ιδεολογίας, ἐὰν προηγουμένως δὲν εἶχε ἀποτοξινωθεῖ ἀπὸ τὶς προγενέστερες πνευματικὲς του ἑξεις. Ὁ ἴδιος ἔχει μιλήσει, στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, γιὰ τὸν καιρὸ καὶ τὴν προσπάθεια που χρειάστηκαν προκειμένου νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς ἐπιρροὲς που εἶχαν συντελέσει νὰ διαμορφωθοῦν οἱ πρῶτοι ιδεολογικοὶ προσανατολισμοὶ του.

Ἀναφέρομαι, κυρίως, στὶς ιστοριογραφικὲς ἐπεξεργασίες καὶ στὶς νέες προσεγγίσεις, οἱ ὁποῖες οδήγησαν σὲ μιὰ νέα σύνθεση, που χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ ἄλλα πολλά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἀμφισβήτηση καὶ τὴ μεθοδικὴ ἀνατροπὴ καίριων ἀξιῶν που συγκροτοῦσαν, καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ ἐξακολουθοῦν νὰ συγκροτοῦν, τὰ κυρίαρχα καὶ συντεταγμένα ρεύματα τῆς νεοελληνικῆς ιδεολογίας καὶ τῆς νεοελληνικῆς ἐθιμοφροσύνης. Σὲ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, ἀνάλογα καὶ ἀντίστοιχα θὰ μπορούσαμε νὰ διαπιστώσουμε γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς μεθόδους, τὶς μεθοδεύσεις καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἔρευνας, τὰ «καλὰ ἐργαλεῖα».

Ἡ ἔλλειψη σεβασμοῦ που ζητοῦσε ὁ Michelet ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ ἔχει τηρηθεῖ. Καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἀπορρέουν οἱ πολλαπλὲς «ἀσέβειες» τοῦ ἱστοριογράφου ἀπέναντι στὴν παραδομένη ἱστορία καὶ ἀπέναντι στὴ συλλογικὴ προτίμηση καὶ ἔφεση πρὸς ἀλλοιωμένες μορφὲς τῆς ἱστορικῆς γνώσης καὶ τῆς ἱστορικῆς συνείδησης.

Χρειάζεται, ἴσως, ἐδῶ, νὰ διευκρινιστεῖ, ἀγκαλιὰ καὶ τὸ γνωρίζουμε ὅλοι. Στὴν περίπτωσή του Δημαρά δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἔργα πολεμικῆς, που ἐπιδιώκουν νὰ ἀνατρέψουν ἰσχυρισμοὺς ἢ ἀξίες κάποιου ὑπαρκτοῦ ἢ ἰδεατοῦ ἀντιπάλου. Ἐχουμε, ἀντίθετα, θετικὰ πορίσματα, αὐστηρῶν ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν ζητήσεων, ὅπου ὁ ἱστοριογράφος, ἐνπροκειμένῳ ὁ Κ. Θ. Δημαράς, ἱστοριοποιώντας τὴ γνώση καὶ τὸν χρόνον, τεχνολογώντας τὰ καθέκαστα καὶ τοὺς μηχανισμούς, χρονολογώντας αὐστηρὰ καὶ μὲ φινέτσα (*dater finement* δὲν εἶταν τὸ αἶτημα τοῦ Lucien Febvre, που ἀντλοῦσε, καὶ ἐκεῖνος, ἀπὸ τὸν Michelet, μέσα ἀπὸ μιὰ παρανάγνωση τὴν ὁποία ὁ Δημαράς εἶχε σχολιάσει;), ἀποκαθιστοῦσε, στὶς πραγματικὲς τοὺς διαστάσεις, τὰ ἱστορικὰ δρώμενα καὶ ὡδηγοῦσε πρὸς συμπεράσματα τὰ ὁποῖα, ἐκ τῶν πραγμάτων, ἀναιροῦσαν ἐδραι-

ωμένες και πολύχρηστες αντιλήψεις, και, με τον τρόπο αυτόν, υπονόμειαν τις κατεστημένες ιδέες και τὰ συμπαραμοαρτοῦντα ιδεολογήματα.

Δὲν ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἐπιζητοῦσε νὰ εἶναι ἀνατρεπτικός. Θὰ ἔλεγα, μετριοπαθέστερα, πὼς τὸ γεγονός ὅτι ἔκανε εὐσυνείδητα τὴ δουλειά του τὸν ὀδηγοῦσε σὲ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα εἶχαν, ἀπὸ τὴ φύση τους, καὶ ἐξ ἀντικειμένου, ἀνατρεπτικά. Στὸν κόσμον ποὺ ζοῦμε καὶ στὶς κοινωνίες ποὺ μᾶς ἀνάθρεψαν, φαίνεται πὼς ἡ ἀπροκατάλυπτη ἔρευνα τοῦ μελετητῆ καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων, ἀντιπροσωπεύουν, ἀπὸ μόνες τους, αὐτὴ τὴν ἔλλειψη σεβασμοῦ ποὺ ζητοῦσε ὁ Michelet ἀπὸ τὴν ἱστορία, δηλαδή ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς. (Ἀντικειμενικὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων: γνωρίζω πὼς ἡ ἔννοια τῆς ἀντικειμενικότητας, στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες καὶ, ἰδιαίτερα, στὸ πεδίο τῆς ἱστοριογραφίας, ἔχει ξαναρχίσει νὰ ἀμφισβητεῖται καὶ, ἐνίοτε, νὰ ἐνοχλεῖ. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦ τὸν ἔρο, μὲ μεγαλύτερη, ἴσως, ἔμφαση, ἀπ' ὅτι κανονικὰ θὰ ἐπιθυμοῦσα, παρότι γνωρίζω καὶ τὰ ἀδιέξοδα στὰ ὁποῖα ἔχουν ὀδηγήσει οἱ κακὲς χρήσεις καὶ ἡ σχετικὴ ἀλλοτριωτικὴ μυθοποίηση, καθὼς καὶ τὰ ἔροια τῶν ἐκάστοτε δυνατοτήτων. Ἄλλωστε, γιὰ διαδοχικὲς προσεγγίσεις μιλοῦμε πάντα, ποὺ προσδιορίζονται, καὶ αὐτές, ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ χρόνο, τὸν χρόνο τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἱστορικών. Ἄλλὰ καθὼς δὲν μοῦ ἄρσαν ποτὲ οἱ αὐτοενοουχισμοὶ τῆς σκέψης καὶ τῆς ἱστοριογραφίας ποὺ ὑποδηλώνουν οἱ ἐξαγγελίες γιὰ τὸ «τέλος τῆς ἱστορίας» καὶ οἱ ἐπαγγελίες τοῦ νέου ἀνορθολογισμοῦ, προτιμῶ νὰ ἐπιμένω στὴν ἀπλή βεβαιότητα ὅτι ἡ ὀντολογικὴ ὑπόσταση τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν ἐπιτρέπει, καὶ ἐπιβάλλει, τὴ δικυρόφωση νοητικῶν ἐργαλείων ποὺ θὰ καθιστοῦν δυνατὴ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν μηχανισμῶν ποὺ διέπουν τὴ λειτουργία τους, δηλαδή τὴν διαρκῶς ἀνανεούμενη προσέγγιση τῆς ἀντικειμενικῆς τους διάστασης, μέσα ἀπὸ μιὰ γνώση ποὺ θὰ ἐπιχειρεῖ διαρκῶς νὰ διευρύνει τὴν ἀντικειμενικότητά της. Κλείνει ἡ παρένθεση).

Ἄς ξαναγυρίσουμε στὶς ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ. Καὶ ἐδῶ χρειάζεται νὰ χρονολογήσουμε καὶ νὰ χρονολογοῦμε: πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκρότησαν τὴ νεωτερικὴ-ἀνατρεπτικὴ συμβολὴ τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὴ διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς νεοελληνικῆς αὐτογνωσίας, ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἀποτελοῦν κοινούς τόπους τῆς ἐνήμερης ἐπιστήμης τῶν νεοελληνικῶν πραγμάτων. Βέβαια, ὡς ἓνα, μόνο, βαθμὸ, καθὼς οἱ παραδοσιακὲς μορφὲς τῆς ἱστορικῆς πρακτικῆς μοιάζει ἀκόμη νὰ ἐπικρατοῦν, ἀκόμη καὶ ὅταν ἐμφανίζονται μὲ τὰ στολίδια τῆς μετανεωτερικότητας. Καί, πάντως, εὐκόλα μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ, πὼς οἱ προωθήσεις τῆς ἐκσυγχρονισμένης ἱστοριογραφίας μας δὲν ἔχουν, ἀκόμη, μεγάλο κοινωνικὸ ἀντίκρουσμα, στὸ μέτρο, ἰδίως, ποὺ δὲν ἔχουν κατορθώσει νὰ ἀλλοιώσουν τὴν ὑψὴ τῶν ἀντιθετικῶν στερεοτύπων ποὺ προσ-

διορίζουν και διαμορφώνουν τις συλλογικές αντιλήψεις για την ελληνική ιστορία. Και τις αντίστοιχες συμπεριφορές.

Ἄλλά, ὁπωσδήποτε, ἔστω και στὸ πλαίσιο διευρυνόμενων ομάδων εἰδικῶν και ἐνήμερου κοινού, κάποιες ἀντιλήψεις, ριζοσπαστικές και πρωτοποριακές τῆ στιγμῆ πού ἐμφανίστηκαν, ἀποτελοῦν, τώρα πιά, ιδέες περίπου αὐτονόητες, ἔτσι ὥστε δὲν εἶναι πάντα εὐκόλο νὰ ἐννοηθεῖ ἡ ἀνατρεπτικότητα πού περιέκλειαν στὴν ἀφετηρία τους.

Ἄπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ θὰ εἶταν καλὸ νὰ ἀναχθοῦμε στὶς πραγματικότητες πού, χωρὶς νὰ εἶναι οἱ μοναδικές, κυριαρχοῦσαν, πάντως, στὸν ἐλληνικὸ κόσμο και στοὺς χώρους τῶν νεοελληνικῶν ιδεολογιῶν, στὰ χρόνια πού μᾶς ἐνδιαφέρουν. Καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιβιώνουν ὡς τὶς ἡμέρες μας. Ἡ εἰκόνα μπορεῖ νὰ δείχνει κάπως σχηματικῆ· δὲν ἀπομακρύνεται, πάντως, πολὺ, ἀπὸ τὶς καταστάσεις πού θέλει νὰ ἀποδόσει:

— μιὰ κοινωνία πού ἀπέφευγε τὴν αὐτογνωσία, ὅπως ὁ διάβολος τὸ λιβάνι·

— ἕνας κόσμος πού τρεφόταν μὲ μύθους, και ὅπου ὁ «στόμφος και ἡ ρητορεία» ὑποκαθιστοῦσαν τὰ ἐπιχειρήματα και τὴ συγκροτημένη προσέγγιση τῶν προβλημάτων·

— ἕνας ἐλληνοκεντρισμὸς πού προσφερόταν (και γινόταν ἀποδεκτὸς) ὡς ιδεολογικὴ πανάκεια και ὡς κατευναστικὸ ἄλλοθι γιὰ τὶς μιζέριες τοῦ τύπου·

— μιὰ ιστοριογραφία πού πρόσφερε, πρόθυμα, τὶς ὑπηρεσίες της γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση «σκοπῶν ἀλλοτρίων», ἀλλὰ σπανίως ἐκτελοῦσε μὲ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία τὸ ἔργο της·

— καταταπισεικοί, ἐξουσιαστικοί, ιδεολογικοὶ μηχανισμοὶ πού ἀπέτρεπαν και παρεμπόδιζαν τὴν ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ιδεῶν και περιθωριοποιοῦσαν τὸν κριτικὸ λόγο,

ὅλα αὐτὰ μαζί, στὴν ἐσωτερικὴ τους συνοχὴ και στὴν ὑπερβολὴ τους, συνθέτουν τὴν εἰκόνα μιᾶς χώρας και μιᾶς κοινωνίας πού δὲν εἶχαν ἀνάγκη εὔτε ἀπὸ τὴν ἱστορία, οὔτε, πολὺ περισσότερο, ἀπὸ τὶς ἀσέβειές της.

Τοὺς ἀρκοῦσε ἡ «ἀναπαράγωγὴ τῆς ἀμνησίας» και ὁ «φανατισμὸς τῆς ἀμνησίας» — οἱ ἐκφράσεις εἶναι ἀπὸ κείμενα τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ.

Ἄν σὲ αὐτὰ προσθέσουμε και τὴ διαπίστωση του ὅτι «σὲ τοῦτον τὸν τόπο δὲν ἔχουμε πολὺ τὴν συνήθεια νὰ σκεπτόμαστε», ἡ εἰκόνα γίνεται ἐναργέστερη.

«Σὲ τοῦτο τὸν τόπο δὲν ἔχουμε πολὺ τὴν συνήθεια νὰ σκεπτόμαστε· αὐτὴ ἡ ἐκφραση τὴν ὁποία μεταχειριζόμαστε σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, “θέλει σκέψιν”, πολλὰ δηλώνει. Δηλώνει, ιδίως, ὅτι εἴμαστε νευρικοί, ὅτι ὑπακούουμε ἄμεσα στὶς ἀντιδράσεις μας, και ὅτι, ἐφεδρικά, ὅταν μᾶς παρουσιάζεται κάτι σπουδαῖο, ἀποφασίζουμε νὰ σκεφθοῦμε. Ἐνῶ θὰ εἶταν καλύτερα νὰ πιστεύουμε ὅτι ὅλες μας οἱ ἐνέργειες και ὅλες μας οἱ ἀποφάσεις ἀπαιτοῦν σκέψη· θὰ εἶταν και πολὺ πιὸ σκόπιμο, ἀκόμη και προκειμένου γιὰ τὶς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις: γιὰτὶ κινδυνεύουμε νὰ βρεθοῦμε τότε κρατώντας στὸ χέρι μας ἕνα ἔργα-

λεῖο σκουριασμένο, τοῦ ὁποῖου ἔχουμε ξεχάσει τὴν ὀρθὴ χρήση. Ἔτσι μπόρεσαν πάντα νὰ πιάσουν τόσο εὐκόλα ἐδῶ ὅλα τὰ συνθήματα ὅσα τείνουν νὰ ἐλαττώσουν τὴν προσφορά τοῦ στοχασμοῦ στὰ πράγματα τῶν γραμμάτων καὶ τῆς τέχνης: ὅλα ἐκεῖνα τὰ κηρύγματα γιὰ τὴν πηγαία δημιουργία, γιὰ τὸν αὐθρημητισμό, γιὰ τοὺς λεγόμενους "ἀσπούδαχτους καλλιτέχνες", γιὰ τοὺς κινδύνους ποὺ προβάλλουν ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἔργου, ὅλα ἐξυπηρετοῦν τὴν πνευματικὴ μας τεμπελιά καὶ εἶναι καλοδεχούμενα. Σὲ ἄλλους τόπους, στοὺς τόπους ὅπου βγαίνουν αὐτὰ τὰ συνθήματα, ὑπάρχει μακρὰ πλεόν ἀπασχόληση μὲ τὰ πράγματα τοῦ νοῦ, μιὰ τάση γιὰ ἀνατροπὴ τῆς ἀναγκαίας ἰσορροπίας ἀνάμεσα στὴν προσφορά τῆς ψυχῆς καὶ στὴν προσφορά τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καὶ συνεπῶς εἶναι δικαιολογημένα, ἀποτελοῦν φραγμὸ ἐναντίον τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἐμεῖς ἂν ἀφήναμε νὰ ἐπικρατήσουν τέτοιες ἰδέες, θὰ κατανοῦσαμε νὰ περάσουμε ἀπὸ τὸν αὐτοσχεδιασμό τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στὶς αὐθαιρεσίες τῆς ἀσπούδαχτης δημιουργίας χωρὶς νὰ διδαχθοῦμε ποτὲ τὴν ὑπάτη ἀρχή, ὅτι τὸ πνευματικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ ἔργο προβαίνουν μέσα ἀπὸ μιὰν ἀδιάκοπτη αὐτοπειθαρχία». Τὸ κείμενο εἶναι τοῦ 1952.

Δὲν θὰ ἐπιχειρήσω νὰ καταγράψω, ἐδῶ, τὶς μεγάλες ἀνατροπές στὶς γνώσεις καὶ στοὺς τρόπους προσέγγισης τῆς νεοελληνικῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὶς μεθοδικές ἐρευνες καὶ τὶς νέες συνθέσεις ποὺ πρότεινε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς. Ἄρκεϊ νὰ θυμηθοῦμε κάποια μεγάλα κεφάλαια: νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, Φαναριῶτες, ἑλληνοχριστιανισμός, διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης καὶ τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας, συγκριτισμός, τελεσφόροι συγκεκριασμοί, πολιτισμικὲς διασταυρώσεις, ἰδεολογικὸ περιεχόμενο τῶν γλωσσικῶν ἀναμετρήσεων, λαϊκὴ κουλτούρα καὶ λόγιες ἐπιδόσεις στὴ διαπλοκὴ τους, καὶ τὰ λοιπά. Σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τομεῖς, καὶ σὲ ἄλλους ποὺ παραλείπω νὰ ἀναφέρω, οἱ προσεγγίσεις του, καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν προσεγγίσεών του, ὑπῆρξαν, νομίζω, καταλυτικές: ἀνατρέποντας καλὰ ἐδραιωμένες βεβαιότητες, ὀδηγοῦσαν πρὸς νέες κατευθύνσεις, ποὺ ἀνανέωναν τὶς νεοελληνικὲς σπουδές καὶ τὴν ἐπιστήμη τῶν νεοελληνικῶν πραγμάτων.

Στὴν ἀφετηρία ὅλων αὐτῶν θὰ μπορούσε νὰ διακρίνει, κανεὶς, ἓναν νηφάλιο καὶ ἐνημερωμένο συγκριτισμό, ὁ ὁποῖος, πλαισιωμένος ἀπὸ μιὰ εὐρύτατη ἐποπτεία τῆς δυτικότερης παιδείας, ὀδηγοῦσε, τὸν Κωνσταντῖνο Δημαρᾶ, στὴν ἐνστικτώδη, ἀλλὰ καὶ πόσο τεκμηριωμένη, ἀπόρριψη κεντρικῶν ἰδεολογημάτων τοῦ νεοελληνικοῦ κόσμου: ἑλληνοκεντριτισμός, ἑλληνικὸ θαῦμα, ἑλληνικὴ μοναδικότητα καὶ ὅλα ὅσα, στὴν ἴδια συνάφεια, ὀδηγοῦσαν πρὸς τὴν ἐδραίωση ἀσθενειῶν ποὺ ὁ ἴδιος ἀποκαλοῦσε «ἐθνικὲς ἀσθένειες»: τὴ ρητορεία, τὸν στόμφο καὶ τὴν ἐθνικ(ιστικ)ὴ ὑπεροψία.

Ἡ σύγκριση, στηριγμένη στὴν ἐπαρκὴ γνώση, ὡδηγοῦσε πρὸς συμπεράσματα τελείως διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα εἶχαν συνηθίσει οἱ νεοέλληνες:

«Δουλεύουμε σὰν νὰ εἴμασταν μόνοι στὸν κόσμον, σὰν νὰ εἶταν οἱ δικές μας ἐμπειρίες οἱ μόνες διαθέσιμες στὸν ἄνθρωπον, σὰν νὰ μὴν διαθέταμε ἄλλα μέσα γιὰ νὰ πληροφορηθοῦμε, παρὰ ἐκεῖνα τὰ ὀλίγα ὅσα μᾶς παρέχονται στὴν στενὴ γωνίτσα τῆς γῆς ὅπου μᾶς ἔσπειρε ὁ Θεός. Ἡ κάθε μέρα μᾶς βρίσκει κατὰπληκτους ἐμπρὸς σὲ φαινόμενα ποὺ μᾶς φαίνονται μοναδικὰ ἐπειδὴ δὲν γνωρίζουμε ἄλλα· ἀναλίσκουμε κόπους καὶ χρόνο καὶ ἱκανότητες γιὰ νὰ ἐξιχνιάσουμε πράγματα ποὺ θὰ μᾶς εἶταν εὐκόλο νὰ τὰ πληροφορηθοῦμε ἀνοίγοντας ἓνα ξένο ἐγχειρίδιον. Χασομέρι ἐπιζήμιον, σὲ ἕναν τόπον ποὺ φτωχεύει, ὅπως ὁ δικός μας, σὲ μέσα καὶ σὲ ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ βλαβερό, γιὰτὶ δημιουργεῖ ὀλότελα σφαλερῆς προοπτικῆς καὶ ὡδηγεῖ σὲ ἄτοπα συμπεράσματα» (1962).

Καί, σὲ ἄλλο κείμενον, τοῦ ἴδιου χρόνου, στὶς ἐβδομαδιαῖες ἐπιφυλλίδες του, πάντα:

«Γνωρίζουμε ἀνεκτὰ τοὺς ἀρχαίους, τῶν ὁποίων ἡ ἱστορία, ὅσο κι ἂν παρουσιάζει στενοὺς δεσμοὺς μὲ ποικίλους ἄλλους πολιτισμοὺς, ἔχει καὶ κάποιες πλευρῆς σημαντικῆς αὐθυπαρξίας· γνωρίζουμε πολὺ χειρότερα τὸ Βυζάντιον, ὅπου ὁ συντελεστὴς τοῦ ξένου στοιχείου παρουσιάζεται πολὺ μεγαλύτερος· καὶ δὲν γνωρίζουμε καθόλου τὸν νεότερον ἑλληνισμό, ποὺ εἶναι ἀκατανόητος χωρὶς κανονικὴ συσχέτιση μὲ τὰ ξένα, ἀνατολικά, βόρεια, δυτικὰ φαινόμενα».

Τώρα πιά, χάρι καὶ στὶς δικές του λεπτομερειακῆς διερευνήσεις καί, κυρίως, χάρι στοὺς δρόμους ποὺ ἀνοίξε, μπορούμε νὰ θεωροῦμε ὅτι τὸν νεότερον ἑλληνισμό τὸν γνωρίζουμε κάπως καλύτερα, δηλαδή: πολὺ ἀκριβέστερα. Ὅσοι, βέβαια, τὸ ἐπιθυμοῦν.

Ὁ συγκριτισμὸς ὑπῆρξε ἡ μὴ ἀπὸ τίς προϋποθέσεις ποὺ κατέστησαν δυνατὴ τὴ νέα σύνθεση ποὺ πρότεινε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς. Σὲ ὀργανικὴ συνάφεια μαζί του, καὶ ὡς ἀναγκαῖον, σχεδόν, ἐπακόλουθον, ἔρχεται ἡ προβληματικὴ, καὶ οἱ προβληματισμοὶ του, γιὰ τὸν χρόνο· ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου, ἢ, ἀκριβέστερα, ἡ ἱστοριοποίηση τοῦ χρόνου: καὶ τοῦ χρόνου τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ χρόνου τῶν ἱστορικῶν.

Καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἀπορρέει νέα σειρά «ἀσεβειῶν». Στὸ μέτρο ποὺ ἡ αὐστηρὰ ἱστοριογραφικὴ προσέγγιση, ἢ ὁποῖα ὡδηγεῖ στὴν χρονολογημένη ἱστορία τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν συλλογικῶν συνειδήσεων, ποὺ πρώτιστα τὸν ἐνδιέφεραν, μπορεῖ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ χρονολογήσει, μὲ τὴν ἐπιθυμητὴ ἀκρίβεια, φαινόμενα ποὺ εἶχαν θεωρηθεῖ ἄξιες διαιώνιες καὶ πάγια στοιχεῖα τοῦ περιβόητου «τρισεπίαιτον βίον» —καὶ νὰ τὰ τοποθετήσῃ, μάλιστα, σὲ σχετικὰ πρόσφατες ἐποχὰς— ἰδεολογικὰ μορφώματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν τὴν ὀργανικὴν πλασιώση τῆς ἐπίσης, καὶ κυρίαρχης, νεοελληνικῆς ἰδεολογίας, ἔπαιαν πιά νὰ ἔχουν τὴν συ-

νεκτική αξία τους και τη χρησιμοθηρική, έθνική τους έμβέλεια. 'Από τὸ ἐγχεύρημα αὐτὸ ἡ νεοελληνική αὐτογνωσία ἐβγαίνει ὠφελιμένη, ἔστω κι ἂν αὐτὸ γινόταν σὲ βάρος ἐθνικῶν μύθων ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἐνίσχυαν τὴν ἐσωτερική συνοχή τοῦ συλλογικοῦ ἐθνικοῦ σώματος.

Παραθέτω, καὶ πάλι, ἐπιλέγοντας, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀνάμεσα σὲ μεγάλη σειρὰ σχετικῶν κειμένων τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ:

«Ἡ γνώση στὴν ἱστορική ἐπιστήμη εἶναι πρῶτιστα τοποθέτηση τοῦ ἀντικειμένου μέσα στὸν χρόνο· ἐμεῖς, ἡ ἀκριβέστερα, ὅσοι ἀπὸ ἐμᾶς δὲν ἔχουμε ἐπάγγελμα τὴν ἱστορία, ἐπιμένουμε νὰ καλλιεργοῦμε τὴν ἐθνική μνήμη ἔξω ἀπὸ τὰ χρονικά πλαίσια, μὲ τρόπο τέτοιο ὥστε νὰ σμίγουν τελικὰ μέσα στὴν ἱστορική μας συνείδηση ἡ περικεφαλαία τοῦ Περικλῆ μὲ τὴν περικεφαλαία τοῦ Κολοκοτρώνη, νὰ μὴν μποροῦμε μὲ ἀκρίβεια νὰ ξεχωρίσουμε τοὺς Πέρσες ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Καλλιεργοῦμε μὲ ἡδονὴ τὴν ἱστορική ἀνακρίβεια, στὴν ὁποία ἔχουμε ἀπονεύσει τὸν εὐφημισμὸ τοῦ "μύθου", ἔτσι ποὺ νὰ μὴν μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε ἀπλούστατα φαινόμενα, καθὼς εἶναι οἱ ἀντιδράσεις τῶν γειτονικῶν μας λαῶν στὶς ἐνέργειές μας, ἢ οἱ ἐντυπώσεις τῶν περιηγητῶν ἀπὸ ἐπισκέψεις τους στὴν Ἑλλάδα σὲ παλαιότερα χρόνια» (1962).

Ὡς τρίτο στοιχεῖο, στὴν ἴδια κατεύθυνση, καὶ μὲ ἴση, ἴσως, ἐμβέλεια, θὰ ἔβλεπα τὴν εἰσαγωγή, στὸ πεδίο τῆς ἐθνικῆς χαρακτηρολογίας καί, γενικότερα, στοὺς χώρους τῆς πνευματικῆς ἱστορίας, ποσοστικῶν μεθόδων καὶ τῆς «αἰσθητῆς στατιστικῆς». Ἀπὸ ἐκεῖ ἀπορρέουν καὶ οἱ μόνιμες ἀναγωγές στοὺς μέσους ὅρους, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελοῦν τὸ ἐπιθυμητὸ ζητούμενο τοῦ ἱστορικοῦ, καὶ στὶς κανονικότητες, ὅχι τὶς ἐξαιρέσεις, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελοῦν τὸ μέτρο τῆς κατανόησης τῆς ἱστορίας:

«Ἡ ἄποψη τῆς στατιστικῆς θὰ εἶταν ἡ μόνη στὴν ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ ἀποβλέπει ὁ ἱστορικός: ἡ ἐπανάληψη τῶν φαινομένων, δηλαδή ὅχι τὰ μοναδικά, τὰ ἀνεπανάληπτα· ὅχι τὰ θαύματα. Ἐκτὸς ἂν θέλουμε νὰ καταβιβιάσουμε τὴν ἱστορία στὸ ἐπίπεδο τοῦ παραμυθιοῦ καὶ νὰ κρατήσουμε τὸν ἱστορικό γιὰ νὰ διασκεδάξει τὴν ἀνία μας μὲ τὰ κλέα τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν θεῶν. Ἐξᾴλλου, τὸ στατιστικὸ ἔχει καὶ τὴν ἀρετὴ νὰ μᾶς φέρνει ὅχι πιά πρὸς τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον ἄνθρωπο, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τὴν καθαρὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως, πιο στενά, μᾶς φέρνει σὲ μικρότερες ὀντότητες, οἱ ὁποῖες μᾶς ἐνδιαφέρουν ἀμεσότερα: στὴν περίπτωσή μας πρὸς τὸν μέσο "Ἕλληνα." Ἴσως, ἀκριβῶς, ἕνα ἀπὸ τὰ λάθη μας, τὰ ὀφειλόμενα στὴν ἡρωολατρικὴ ἀντίληψή μας τῆς ἱστορίας, νὰ εἶναι καὶ τοῦτο: ὅτι ὅταν μιλοῦμε γιὰ τὸν "Ἕλληνα δὲν ἔχουμε στὸν νοῦ μας, ὅπως θὰ ἔπρεπε, τὸν μέσο "Ἕλληνα, τὸν στατιστικὸ "Ἕλληνα, ἀλλὰ τὸν ἐξαιρετικό. Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς μποροῦμε, βέβαια, νὰ λέμε ὅτι ἡ ἱστορία δὲν ἐπαναλαμβάνεται, καὶ νὰ τὴν κάνουμε παραμῦθι, δηλαδή νὰ τὴν ἀχρηστεύουμε, ἢ μᾶλλον, νὰ πῶ καλύτερα, νὰ τὴν κατασταίνομε βλαβερὴ, ὅπως εἶναι πάντοτε

ό μύθος, ό όποιος μύθος. Μόνη ή αλήθεια μάς σώζει· καιρός νά τό καταλάβουμε» (άπό έπιφυλλίδα τοῦ 1963).

Άπό τέτοιους δρόμους, και με τέτοιες μεθοδεύσεις, πολλαπλασιάζοντας τις άσέβειες τοῦ ιστορικοῦ, πορεύτηκε ό Κ. Θ. Δημαρᾶς, στην προσπάθειά του νά έννοήσει τις πραγματικότητες που συγκροτοῦν τήν νεοελληνική ιστορία και τήν ιστορία τῶν νεοελληνικῶν συλλογικῶν συνειδήσεων. Ἡ απόρριψη τῶν μύθων και τῶν πλαστῶν παραδόσεων που διαμορφώθηκαν, μέσα από ἀλλεπάλληλους και χρονολογίσιμους συγκερασμούς, για νά αποτελέσουν τόν κορμό τῆς έπίσημης έλληνικῆς ιδεολογίας, εἶταν και αποτέλεσμα τῆς συστηματικῆς ἀναζήτησης τῶν τρόπων με τούς όποιους οι μύθοι αὐτοί γεννήθηκαν και εδραιώθηκαν.

Άπό τις ἀναζητήσεις αὐτές ή ιστοριογραφία μας βγήκε ἀνανεωμένη και ή γνώση τῆς ιστορίας μας έγινε πολὺ πιό στέρεη. Ἡ βχθμιαία μεταλλαγή τοῦ ιστοριογραφικοῦ τοπίου, στά θέματα που τόν ἀπασχόλησαν, και που εἶναι θέματα καιρία για τήν ιστορία μας και τόν πολιτισμό μας, εἶναι, κατά κύριο λόγο, καρπός τῆς δικῆς του, μοναχικῆς, παρέμβασης· που, ὅπως ὅλοι γνωρίζουμε, ή θά έπρεπε νά γνωρίζουμε, προκάλεσε στους καιρούς του, και εξακολουθεῖ νά προκαλεῖ, ἀμήχανες ή βίαιες ἀντιδράσεις.

Χωρίς νά κηρύξει καμιά επανάσταση, χωρίς νά συγγράψει μανιφέστα, ἀθόρυβα και, θά τολμοῦσα νά πῶ, με ἀρχοντιά και διακριτικότητα, (χρησιμοποιώντας τά μέσα τῆς έπιστήμης του, και μόνον αὐτά), ό Κ. Θ. Δημαρᾶς διαμόρφωσε, για τήν ιδεολογική διαδρομή τοῦ νέου έλληνισμοῦ, ένα νέο σχῆμα που έχει ὅλα τά χαρακτηριστικά μιᾶς πολυσήμαντης ρῆξης.

Γνώριζε τόν κόσμο που εἶχε νά ἀντιμετωπίσει, ὅπως γνώριζε και τις πραγματικότητες που θά έπιθυμοῦσε νά εἶχαν ἀλλάξει — και δέν ἀλλάζαν. Με τόν ήρεμο τρόπο του συμβούλευε: «πρέπει νά φυλαγόμεστε πάντοτε από τήν ἀμάθεια, τήν ήλιθιότητα και τήν κακοπιστία κι από τήν σύνθεσή τους, τόν φανατισμό, που δέν εἶναι σέ θέση νά διακρίνουν τήν έπιστήμη από τήν πολιτική και τήν αλήθεια από τή σκοπιμότητα. Κι ό μόνος τρόπος νά νικήσουμε και αὐτούς τούς ἀντιπάλους, εἶναι νά ζαναλέμε τακτικά τις βασικές αλήθειες τῆς ιστορίας μας». Κείμενο τοῦ 1952, πάντα επίκαιρο.

ΜΑΡΙΛΙΖΑ ΜΗΤΣΟΥ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΦΡΟΝΤΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ (1926-1940)

«Δεν υπάρχουν νύκτες του Πασκάλ» — «Όλα είναι μέσα σε όλα»: Δυο οικείες γνωμικές φράσεις, αποσπασμένες από διαφορετικά αυτοβιογραφικά κείμενα¹, μια απόλυτα αποφαστική κρίση και μια καθολική καταφατική, προστατεύουν την πνευματική βιογραφία του Κ. Θ. Δημαρά —την ανάγνωση της βιογραφίας του— από τις απότομες στροφές. Η ιστορία, η ατομική όσο και η συλλογική, είναι λοιπόν ομαλή, ευθύγραμμη πορεία; «Η ευθεία γραμμή είναι κάτι πλασματικό», μας έχει απαντήσει κατ' επανάληψη ο Δημαράς, «έχουμε αιχμές». Η ευθεία γραμμή, σαν τις περιόδους, τα κεφάλαια, τις τομές, είναι μια σύμβαση στατικής του νου όταν ιστορεί. Αλλά «του στατικού δεν υπάρχει ιστορία»².

Αν χρειαζόταν να εικονογραφήσουμε το εργαστήρι του Δημαρά, στη διαχρονία του, θα είχαμε ίσως να διαλέξουμε ανάμεσα σε τρεις ισοδύναμες κινηματογραφικές εικόνες ή μεταφορές, που επανέρχονται σαν μουσικά μοτίβα στο ώριμο έργο του. Η πρώτη θα έδειχνε το μηχάνημα του θερμογράφου καθώς «εγγράφει σε ελισσομένη χάρτινη ταινία τους ελάχιστους κραδασμούς στην θερμοκρασία της ημέρας, και συνάμα τις μεγάλες καμπύλες: την κατώτατη και την ανώτατη σε κάθε μέρα»³. Η δεύτερη θα ήταν η εικόνα της χρωστικής που

1. Πρόλογος, *Ιστορικά Φροντίσματα, Α' Ο Διαφωτισμός και το κορυφωμά του*, εκδοτική φροντίδα Πόπη Πολέμη, Πορεία, 1992, σ. 12, και *Συνεντεύξεις*, Ερμής, 1986, σ. 45.

2. *Συνεντεύξεις*, ό.π., σ. 48 και 54. Βλ. και «Η στάθμιση του ποιοτικού και η περιοδίκευση στην ιστορία», *Ο Ερασιστής*, 19, 1993, σ. 11 «Η έννοια της περιόδου στην ιστορία είναι, βεβαίως, αίτημα, απαίτηση του νου: ο άνθρωπος δεν μπορεί να συλλάβει την ρευστότητα των φαινομένων καθό ρευστότητα, όπως δεν μπορεί να συλλάβει το γίνεσθαι καθό γίνεσθαι. Ο νους μας, δηλαδή, όπως και το μάτι μας, πιάνει μόνο το στατικό». Επίσης *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, 21985, σ. 472: «Η κατά περιόδους διαίρεση [...] είναι κατά πρώτον λόγο μια απαίτηση του μυαλού μας στην προσπάθειά του να δώσει ένα νόημα στο ξετύλιγμα της ιστορίας».

3. «Η στάθμιση του ποιοτικού...», ό.π., σελ. 13. Βλ. και *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό.π., σ. ιβ': «Ο θερμογράφος [...] εκφράζει καλά τα έργα του ιστοριογράφου των συνειδήσεων. Βέβαια, ιστοριογράφοι των συλλογικών σωμάτων θέλουμε να είμαστε, να εγγράφουμε τα μεγάλα τους κινήματα· αλλά για την εγγραφή αυτήν, για την γνωριμία της, για την μελέτη

απλώνεται και καλύπτει σταδιακά μια υγρή επιφάνεια, επιβάλλει ολότελα το χρώμα της, και ύστερα λίγο λίγο ελαττώνεται, για να χαθεί στο τέλος οριστικά. Και η τρίτη, η ποιμενική, που είναι δανεισμένη από τον Βολταίρο, θα παρουσίαζε τα δυο κοπάδια, το μεγάλο δίπλα στο μικρό, και τη βαθμιαία μεταβολή των αναλογιών τους⁴. Θα ήταν και οι τρεις μηχανεύματα, για να παρασταθούν, με την εναλλαγή στατικών σκηνών και το συνδυασμό τους, οι συνέχειες και οι ασυνέχειες μιας πνευματικής διαδρομής⁵.

Να δανειζόμαστε τα επιστημονικά σύνεργα του Δημαρά, όταν αναφερόμαστε στη δουλειά του, μάς το έχει υποδείξει ο ίδιος, στις ποικίλες αυτοβιογραφικές του φανερώσεις της τελευταίας δεκαετίας. Κάτι που πράγματι εντυπωσιάζει, όταν τον ακούμε να εξιστορεί τη βιοτή του ή να εκθέτει τη θεωρία του είναι πως όχι μόνο ορίζει με ακρίβεια τις αιχμές της πνευματικής του πορείας —πρόσωπα και ιδέες και καταστάσεις που τον σημάδεψαν— αλλά, το κυριότερο, προσεγγίζει το παρελθόν του με την ίδια ιστορική μεθόδευση που χρησιμοποιεί όταν μελετά τα φαινόμενα του πολιτισμού. Πολλαπλά αίτια⁶, διψώσα έλαφος⁷, διαδοχικές προσεγγίσεις⁸. Η επιστημονική του ενδοσκόπηση εκτελείται

της —με όλα τα συμπεράσματα που ανάγουν προς τις μεγάλες γραμμές— απαραίτητο είναι να γνωρίσουμε πρώτα τους μικρούς κραδασμούς, όπως εμφανίζονται στους επιμέρους φορείς τους, στα άτομα».

4. «Η στάθμιση του ποιοτικού...», ό.π., σ. 14.

5. *αυτ.*, σ. 11-12: «για την όρασή μας εφευρέθηκαν μηχανεύματα που επιτρέπουν, με την γοργή παρουσίαση μιας σειράς από εικόνες, να φθάνουμε στην παράσταση των κινήσεων. Φυσικά, πρόκειται, μιλούμε εδώ, για τον κινηματογράφο, και, πριν από αυτόν ακόμη, για τις lanternes magiques, τα παιρνίδια, όπου η γοργή εναλλαγή δύο εικόνων μάς έδινε μία τρίτη, στην οποία συνδυάζονταν οι δύο πρώτες. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, η βίαση είναι να φέρνουμε διαδοχικά στο οπτικό πεδίο εικόνες με ταχύτητα τέτοια ώστε πριν να σβήσει η μία αίσθησή, να έρχεται και να πέφτει επάνω της μία άλλη, δημιουργώντας έτσι συνέχεια από πολλές διαδοχικές ασυνέχειες».

6. Η μεθοδολογική αρχή των πολλών αιτίων κατατίθεται ως «νόμος» το 1944, στο *Δοκίμιο για την ποίηση* (Εκδόσεις Γκοβόστη, χ.χ., σ. 68 κ.ε.— βλ. τώρα *Δοκίμιο για την ποίηση* [1943], Νεφέλη, 1990, σ. 94 κ.ε.).

7. Για την προτεραιότητα της ζήτησης στη μελέτη των πολιτισμικών φαινομένων, βλ., λ.χ., «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνέλευσης του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, 1982, σ. 187: «Σταθερά, η αιτία των επιδράσεων, όταν εμφανίζονται γόνιμες και όχι ως απλές περαστικές μιμήσεις, είναι μία προϋπάρχουσα διψά. Την διψά αυτή έρχεται να κατασιγάσει, διαλέγοντας, ο διψασμένος».

8. Ένας σαφής και λειτουργικός ορισμός της διαλεκτικής περηνικής των διαδοχικών προσεγγίσεων διατυπώνεται στη συνέντευξη του 1988 («Ως η διψώσα έλαφος...»), *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', χρ. 11ος, τχ. 35-36-37, Δεκέμβριος 1988, σ. 16): «Η διαδοχική προσέγγιση δεν είναι τίποτε άλλο παρά να βεβαιώνεται ο ερευνητής σε κάθε βαθμίδα της έρευνάς του ότι μία από τις δύο υποθέσεις στις οποίες διαδοχικά καταλήγει δεν είναι, οι των πραγμάτων δυνατή, μωρεστή. Μένει, λοιπόν, η άλλη, και ακόμη μπροστά στην άλλη έχει

με την αποστασιοποιημένη νηφαλιότητα ενός εξωτερικού παρατηρητή. «Πρώτιστος όρος πάσης κοσμοθεωρίας», είχε γράψει το 1931 στον «Ψευδόμενο», «είναι να περιλαμβάνη και το θεωρούν υποκείμενον εντός του θεωρουμένου αντικειμένου»⁹. Μια «ενιαία περί του κόσμου και του βίου θεωρία», όπως έλεγε ο Βορέας, απαλλαγμένη, όσο είναι ανθρώπινα δυνατό, από αντιφάσεις¹⁰. Μια «καθολική επιστήμη»¹¹.

Οι θεωρητικές αρχές έχουν, αυτονότητα, τόσο μεγαλύτερη αξία όσο ευρύτερο είναι το πεδίο εφαρμογής τους, και η βιογραφία μάθαμε πως ανήκει και αυτή στην ιστορία¹². Στον μαθητή ή στον φίλιο αναγνώστη που αποδέχθηκε τις μεθοδεύσεις του Κωνσταντίνου Δημαρά, είναι περίπου αδύνατο να εξετάσει οποιαδήποτε πτυχή του έργου του, χωρίς να προσφύγει στις δικές του αναλυτικές κατηγορίες — στο μεθοδολογικό του ιδίωμα. «Αφήνουμε τον συγγραφέα

πάλι ένα παρόμοιο δίλημμα: το ένα από τα δύο συμπεράσματα αποκλείεται εκ των πραγμάτων, μένει ένα, και προχωρεί έτσι. Αυτές είναι οι διαδοχικές προσεγγίσεις· και η μεθόδευση αυτή στις θετικές επιστήμες, αλλά και στις ιστορικές και φιλολογικές επιστήμες, μπορεί μέσα από μια σειρά υποθέσεων που διαδοχικά αποκλείονται, μπορεί, λέω, να καταλήξει σε βεβαιότητα».

Η ιδέα, πάντως, αυτής της λογικής διεργασίας απαντά ήδη στα *Επτά κεφάλαια για την ποίηση* (Κασταλία, 1935, σ. 18-19, βλ. *Λογίμο για την ποίηση* [1943], ό.π., σ. 37), αναφορικά με τον πεζό λόγο εν γένει: «Καθρέφτης κατά το μάλλον ή ήττον πιστός της λογικής πορείας του ανθρωπίνου πνεύματος, έχει ιδανική του μορφή την συλλογιστική σειρά είτε το γεωμετρικό θεώρημα είτε την αλγεβρική εξίσωση. Ο πεζός λόγος μπορούμε να πούμε ότι κινείται φανερά επάνω σε δυο άξονες που χρησιμοποιεί διαδοχικά, όπως ο άνθρωπος τα δυο του πόδια όταν περπατάει: η εμπειρία άγει στην θεωρία, η οποία στηριγμένη πάλι στην εμπειρία μάς φέρνει στην θεωρία, κ.ο.κ.».

9. «Ο Ψευδόμενος. Προφύλαξις από μερικούς αυτοκτονίας του πνεύματος», *Κοσμοθεωρία*, τ. Α', 1931, σ. 387 (ανατύπωση *Μολιβδοκοκονδιλοπελεκητής*, 3, 1991, σελ. 9).

10. Βλ. «Πλαίσιο γύρω σε μερικές αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού», *Ελληνικά Γράμματα*, τ. Β', τχ. 1-2, 16 Δεκεμβρίου 1927 - 1 Ιανουαρίου 1928, σ. 7: «Αριστη θεωρία είναι εκείνη που λύνει τις περισσότερες απορίες με τις λιγότερες αντιφάσεις». Συνεπτεύξεις, ό.π., σ. 66: «Όλη μας τη ζωή προσπαθούμε ακριβώς να υποτάξουμε αυτές τις αντιφάσεις»· επίσης Αλέξ. Αργυρίου, «Από την κριτική στην ιστορία της λογοτεχνίας», *Πενήντα χρόνια νεοελληνικής παιδείας. Η παρουσία του Κ. Θ. Δημαρά στην επιστήμη των νεοελληνικών γραμμάτων*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1985, σελ. 13: «κατέχεται [ο Κ.Θ.Δ.] από την έγνοια της αποφυγής των αντιφάσεων».

11. Πρόκειται για τον ορισμό της φιλοσοφίας από τον Θεόφιλο Βορέα, *Ακαδημαϊκά τόμος τρίτος, Εισαγωγή εις την ιστορίαν της φιλοσοφίας*, Αθήνα 1935, σ. 16. Βλ. και σ. 32: «[...] είναι η επιστήμη ήτις καθιστά μεν τον άνθρωπον ικανόν από υψηλότερας περιωπής να εξετάζη τα πράγματα και ζητεί πανταχού τους εσχάτους αυτών λόγους, καταλύει δε των μυθολογικών και φανταστικών περί κόσμου θεωριών τα είδωλα και αποσκοπικίζει την δεισιδαιμονίαν και καθάρει τας περί του θείου ιδέας και ελέγχει τας πλάνας τας κοινωνικάς, προς δε τούτοις ανυψεί το ήθικόν των ανθρώπων φρόνημα».

12. Βλ. *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος*, Μ.Ι.Ε.Τ., 1986, σ. 10.

[...] να μιλεί, αντί να μιλούμε εμείς για του λόγου του», «χρησιμοποιούμε πάντοτε, προκειμένου για οποιοδήποτε θέμα, την επάλληλη έκφραση την οποία ευτύχησε άλλος να διατυπώσει πριν από εμάς»¹³. Πολύτιμο δίδαγμα, όχι μόνο με το Παλαμικό επιχείρημα ότι «όσα ξέρει ο νοικοκύρης» κτλ., αλλά διότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο συγγραφέας μας έχει προβλέψει, μέσα στο θεωρητικό του σύστημα, να περιχλείεται και η πνευματική του βιογραφία.

*
* *

«[...] Δεν υπάρχουν νύκτες του Πασκάλ, νύκτες του Jouffroy, δηλαδή εξαφνικές μεταπτώσεις, σε θέματα ιδεών και πίστewν· η εμπειρία μου με κατευθύνει προς εντελώς βραδείες μεταβολές, και θα έλεγα, στατιστικής υφής: επί χρόνια δύο ιδεολογίες επικαλύπτονται, ώσπου η καινούρια να αναλάβει την πρωτεύουσα θέση»¹⁴. Από τον ιδανισμό στον «ρεαλισμό της επιστήμης», από την υπερβατική θεώρηση στον κριτικό ορθολογισμό και από τον ευσεβισμό στον φιλοσοφημένο αγνωστικισμό, ή στον αδιαφορισμό¹⁵, η μεταβολή θα είναι, τότε, ζήτημα ποσοτώσεων. «Έπεσε μία σταγόνα, δεν έδειξε, δεν φάνηκε. Πέφτουν πολλές σταγόνες ώσπου αλλοιώνεται το χρώμα»¹⁶.

Σε μια μεσοπολεμική επιφυλλίδα του, με τον τίτλο «Στοχασμοί επάνω στην ιστορία», ο Δημαράς στήριζε την περιοδικευση του ευρωπαϊκού πολιτισμού στο τριαδικό σχήμα: ανατολικός μυστικισμός — ελληνικός ορθολογισμός — λατινική ηθικολογία. Μετά τη συμπλήρωση του πρώτου κύκλου, έγραφε, ο ανατολικός συντελεστής είχε επικρατήσει ξανά στα χρόνια του Μεσαίωνα, ο ελληνικός κυριαρχούσε στην Αναγέννηση, ενώ η σύγχρονη εποχή είναι στραμμένη προς τα ηθικά και πρακτικά προβλήματα. «Όμως μέσα σε καθεμία από τας περιόδους αυτές μπορούμε εύκολα να διαγνώσωμε και των δύο άλλων συντελεστών την επίδρασι, ενώ αφ' ετέρου ανάμεσα σε κάθε περίοδο, παρατηρείται μία πτώσις της αξίας που υπερίσχυε πριν, και ένα γενικό ανακάτωμα των αξιών»¹⁷. Έτσι, μέσα στους μεγάλους κύκλους έβλεπε να διαγράφονται κύκλοι

13. αυτ., σ. 14.

14. *Ιστορικά Φροντίσματα*, ό.π., σ. 11. Βλ. και «Ως η διψώσα έλαφος...», ό.π., σ. 33.

15. Βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Ιστορία των κορυφών και ιστορία των μέσων όρων», *Πενήντα χρόνια νεοελληνικής παιδείας*, ό.π., σ. 73· επίσης «Ως η διψώσα έλαφος...», ό.π., σ. 33: «δεν πρέπει να μιλούμε για αθεία προκειμένου για μένα: είναι αδιαφορισμός. Δηλαδή είναι ένα πρόβλημα που εβγήκε από την ζωή μου. [...] Η αθεία είναι μια μορφή φανατισμού. Εγώ απλώς αποτραβήχθηκα από αυτά τα θέματα, έπαυσα να γράφω γι' αυτά».

16. *Συνεντεύξεις*, ό.π., σ. 48.

17. Έτσι, «όταν επικράτησε η Ρώμη, ο ελληνισμός παρήμαζε πια, ενώ ο ανατολικός μυστικισμός φανερωνόταν παντού, χωρίς να επικρατή πουθενά· όταν παρήμασε η Ρώμη, ο ελληνισμός έδινε τις τελευταίες του μεγάλες αναλαμπές, ενώ με την επικράτησι του

μικρότεροι, που ύστερα μεγάλωναν για να αναλάβουν πρωτεύουσα θέση. «Η εμπειρία αυτή» συμπλήρωνε ο Δημαράς, τον Αύγουστο του 1936, «είναι κοινή [...] και στη ζωή των ατόμων»¹⁸.

Στην ιστορία του πολιτισμού όσο και στη ζωή του ατόμου δεν υπάρχει λοιπόν «διακοπή συνεχείας»¹⁹. Τα ιδεολογικά ρεύματα, οι διανοητικές ζητήσεις, οι αξίες διασταυρώνονται, συμφύονται και διαχωρίζονται με τρόπο φυσικό. Ανάμεσα στη θέση και την αντίθεση, στην πίστη και την απιστία, η ροή είναι συνεχής²⁰. «Ακόμη το 1933 γράφω για τον Κοραή, αποδοκιμαστικά, ό,τι μου υπαγορεύει ο ευσεβισμός. [...] Στο μεταξύ, τα τεκμήρια του ευσεβισμού δεν εξαφανίζονται από τα γραπτά μου· δεν χάνονται: χάνεται, βαθμιαία, το προβάδισμά τους»²¹. Το ποτάμι άλλαξε, άλλαξε και ο άνθρωπος που το κοιτάζε²².

Χριστιανισμού υπερίσχυε το ανατολικό στοιχείο· το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στα πρόθυρα της Αναγεννήσεως και επίσης όταν, περί τα τέλη του ΙΗ' αιώνας προετοιμάζεται ο σημερινός πολιτισμός». *Ελευθερον Βήμα*, 9 Αυγούστου 1936.

18. *αυτ.* Το κείμενο αυτό μάς ενδιαφέρει εδώ, αφενός, επειδή περιέχει, σε παραλλαγή, τη μεταφορά της χρωστικής, αλλά, αφετέρου, γιατί αιτιολογεί εμμέσως την προσωπική στάση του αρθρογράφου μέσα στο γενικό πνεύμα της εποχής — όπως, τουλάχιστον, εκείνος το αντιλαμβάνεται: «Σήμερα [...] ο μηχανικός πολιτισμός μας αποδεικνύεται ανεπαρκής για να ξεδιψάσει τις ψυχές από τις μεταφυσικές τους ανάγκες· ο κόσμος αναζητεί γύρω του απόλυτες αστάθειες, θρησκευτικές βεβαιότητες, μυστικισμούς κάθε λογής. [...] Η ψυχή διψά για γνώσεις υπερβατικές [...] κάτι αλλοιώτικο κυοφορείται. [...] Ας γίνη και σήμερα του καθενός μας η ψυχή μοναστήρι».

19. Βλ. *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό.π., σελ. 473: «'Ασχετα προς τα όσα λένε οι συντάκτες μανιφέστων, δεν υπάρχει ποτέ, με μόνη εξαίρεση ορισμένες εξωτερικές αιτίες, διακοπή συνεχείας στην πολιτισμική ζωή: όποιος θέλει να γνωρίσει καλά μια κίνηση, θα βρει μεγάλη ωφέλεια μελετώντας τόσο τις προγενέστερες περιόδους όσο και τις επιβιώσεις της».

20. *αυτ.*, σ. η'-θ': «Δεν νοείται άρνηση χωρίς την θέση, αντιμεταρρύθμιση χωρίς την μεταρρύθμιση, αντιφιλοσοφία χωρίς την φιλοσοφία, αντιρωμαντισμός χωρίς τον ρομαντισμό. Όμως όλες αυτές οι αντιθέσεις [...] μετέχουν οργανικά στην διαμόρφωση των θέσεων [...] η θέση και η αντίθεση, σε άνισες, κανονικά, ποσοτώσεις, ξαναβρίσκονται αναπόσπαστα ενωμένες».

21. *Ιστορικά Φροντίσματα*, ό.π., σ. 11. Το 1933, με αφορμή την εκατοστή επέτειο του θανάτου του Κοραή και μια πρόσφατη διάλεξη του Μπαλάνου («Ο Κοραής περί εκκλησίας και κλήρου»), ο Κ.Θ.Δ. εξετάζει τη σχέση του Κ. με τον χριστιανισμό, διαπιστώνει την ταύτισή του με τον Βολταίρο («το έργο του, από όπου κι αν το πιάσει κανείς, αποπνέει εκείνη την αφόρητη μυρωδιά της οϊήσεως του ορθολογισμού και του ανθρωποκεντρισμού, η οποία εχαρακτήρισε τον πνευματικό του πατέρα, τον Βολταίρο») και καταλήγει στην ακόλουθη παραίτηση: «Ας αφήσουμε τον Κοραή στη μεγάλη του κοσμική δόξα, και ας αναζητήσουμε [...] να βρούμε μέσα στη διδασκαλία των εκκλησιαστικών πατέρων την αληθινή χριστιανική παράδοση...». «Μνημόσυνο του Κοραή», *Νέα Εστία*, τ. 13, τχ. 152, 15 Απριλίου 1933, σ. 446-447.

22. Βλ. *Συνεντεύξεις*, ό.π., σ. 51: «Αλλάζουν οι γνώσεις μας, καλά· αλλάζει το ποτάμι, θα έλεγε ο Ηράκλειτος· αλλάζει όμως και ο άνθρωπος που κοιτάζει το ποτάμι».

Ξέρουμε θετικά πόσο διαφέρει ο μαθητής του Αποστολάκη, ο θεωρητικός του χριστιανικού κοινωνισμού, ο φιλόσοφος, από τον ιστορικό του Διαφωτισμού, των συλλογικών συνειδήσεων και των μέσων όρων. Από τη σκοπιά του αντικειμένου εργασίας και της κοινωνικής ιδεολογίας, είναι εύλογο να μιλούμε για δύο διακριτές χρονικές περιόδους, που διαμορφώνουν, σχηματικά, δύο διαφορετικά πρόσωπα λογίου. Πριν από μερικά χρόνια, ο Φίλιππος Ηλιού μιλούσε για «μετάβαση σε ένα άλλο επίπεδο» και «παράλληλη πορεία», και σημείωνε πως «οι καταστάσεις αυτές [η στροφή προς την ιστορία και τον ορθολογισμό] ωριμάζουν στα τέλη της δεκαετίας του 1930, αρχίζουν να μορφοποιούνται στα χρόνια της Κατοχής, για να αποκτήσουν την πλήρη διάστασή τους στην αμέσως επόμενη περίοδο.» Συγκρατούμε από την ομιλία του, στην Εταιρεία Σπουδών, το 1985, μια δεύτερη σημαντική παρατήρηση: «Πίσω από όλα αυτά υπάρχουν, και στην πρώτη και στη δεύτερη περίοδο, κάποιες ενιαίες μεθοδεύσεις, στις οποίες, αν αναφερθεί κανείς, για να υπογραμμίσει τη σημασία τους, είναι δυνατόν να θεωρηθεί πως παραδοξολογεί»²³.

Χάρη στην ολοκληρωμένη, αλλά ακόμη αδημοσίευτη, Εργογραφία Κ. Θ. Δημαρά, που έχει συνταχθεί στο Βιβλιολογικό Εργαστήριο του ΕΛΙΑ, και με τη βοήθεια του νοητού θερμογράφου, είναι εύκολο να παρακολουθήσουμε την πνευματική θερμοκρασία της πρώτης δημιουργικής περιόδου, από το *Δοκίμιον περί της φυσικής θεολογίας των σοφιστών*, το 1926, ως το 1940 — που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πρώτο έτος Κοραή²⁴. (Η τομή, ας το επαναλάβουμε, είναι μια ποσοτική σύμβαση: «Εκεί όπου φθάνει ο κώδωνας στο υψηλότερο σημείο του»)²⁵.

Αυτής της δεκαπενταετίας, η εργογραφία Δημαρά περιλαμβάνει 341 τίτλους δημοσιευμάτων, σε περιοδικά, εφημερίδες και αυτοτελείς εκδόσεις. Ός το 1931 περίπου, με κορυφή τον «Ψευδόμενος», επικρατούν τα καθαυτό φιλοσοφικά θέματα, με αφετηρία «αρχαία φιλοσοφήματα». Εν συνεχεία, και όσο προχωρούμε στη δεκαετία, πυκνώνουν τα θέματα κριτικής (της λογοτεχνίας και της ιδεολογίας), από το 1936 εμφανίζονται συχνότερα τα ιστορικά (βυζαντινά και μεταβυζαντινά). Τα ενδιαφέροντα του Δημαρά ακολουθούν έτσι «την φυσική χρονολογική τάξη, και όχι την αντίστροφη: εξεκίνησαν από την αρχαιότητα, και, βαθμιαία, έφθασαν στους καιρούς μας. [...] Παράλληλα, κάθε ένας από τους διαδοχικούς σταθμούς μου άφηνε το ψηφί του, τα ψηφιά του, στην εικόνα του

23. «Ιστορία των κορυφών και ιστορία των μέσων όρων», ό.π., σ. 73 και 74.

24. Έξι από τα δημοσιεύματα του Κ.Θ.Δ. αφορούν τον Κοραή (Εργογραφία, αρ. 342, 356, 373, 380, 397, 399). Είμαι ευγνώμων στον Φίλιππο Ηλιού που έθεσε υπόψη μου τόσο την Εργογραφία, όσο και τις πρώιμες δημοσιεύσεις του Δημαρά, όσες έχουν συγκεντρωθεί στο Βιβλιολογικό Εργαστήριο. Χωρίς τη βοήθεια τη δική του και της Πόπης Πολέμη, αυτή η εργασία θα είχε μείνει στο επίπεδο γενικών εικασιών.

25. «Ως η διψώσα έλαφος...», ό.π., σ. 20.

ελληνισμού την οποία συνεπλήρωνε»²⁶.

Από στατιστική άποψη, μπορούμε να μιλήσουμε για μεγάλες θεματικές καμπύλες — με πολλούς ενδιάμεσους κραδασμούς. Περιορίζοντας το οπτικό μας πεδίο σε ζητήματα μεθόδου, δηλαδή στους μηχανισμούς της σκέψης και τα εργαλεία της, θα επιχειρήσω να συνοψίσω, με αναπόφευκτες απλουστεύσεις, τις νεανικές φιλοσοφικές ζητήσεις του Κωνσταντίνου Δημαρά, αφήνοντας στο περιθώριο όλες εκείνες τις σελίδες που αφορούν συγκεκριμένα πρόσωπα και πράγματα της λογοτεχνίας μας και της ιστορίας. Θυμόμαστε τους δασκάλους για τους οποίους μιλά στη *Χειροθεσία* και άλλου: Αποστολάκης, Τριανταφυλλίδης, Μπαλάνος, Βορέας. Τα διαβάσματά του: abbé Brémond, René Guénon, Barrés, Maurras, Maritain. Καινή Διαθήκη, Πλάτωνας, Αριστοτέλης, πολὺς Σπιννόζα, Πασχάλ²⁷. Το κλίμα στο οποίο θα αντιταχθεί εξαρχῆς η γενιά του: λογοκρατία, θετικισμός, επιστημονική αυτάρκεια.

Έτσι, στα πρώτα του δημοσιεύματα, που συμπίπτουν με τη δυναμική του θητεία στα *Ελληνικά Γράμματα* του Μπαστιά, το ζητούμενο είναι να συμφιλιωθούν η φιλοσοφική διψα με τη θρησκευτική: τί είναι το ον, η απόλυτη γνώση, ο θεός. Η ηθική και η φυσική προσέγγιση κηρύσσονται έκπτωτες, προκρίνεται ο δρόμος της διαλεκτικής, με οδηγούς όχι τους επίσημους εκπροσώπους της αρχαίας φιλοσοφίας, τον αντισοφιστή Πλάτωνα και τον πραγματιστή Αριστοτέλη, αλλά τους ετερόφρονες προδρόμους και επιγόνους, τον Παρμενίδη και την πρώτη σοφιστική²⁸.

Στο *Δοκίμιον περί της φυσικής θεολογίας των σοφιστών*, που πηγάζει από το φροντιστήριο του Θεόφιλου Βορέα²⁹, ως κεντρικό πρόβλημα τίθεται η παραδομένη αθεΐα τους. Παραθέτω την πρώτη γενική απάντηση του εικοσάχρονου και χριστιανικότετου Δημαρά: «άθεοι εκάστοτε κηρύσσονται υπό της εκκλησίας, της κοινωνίας και της πολιτείας, ουχί οι μη πιστεύοντες εις θεόν, [...] αλλά οι μη ταυτίζοντες τας θεολογικάς των πεποιθήσεις με τας θρησκευτικάς του τόπου εν τῷ οποίῳ ζώσιν», και σε υποσημείωση: «Θα ἦτο μακρότατος ο κατάλογος των κατά πάντας τους χρόνους ως αθέων καταδιωχθέντων φιλοσόφων, οίτινες παν ἄλλο ἢ την αθεΐαν ἐπρέσβευσαν»³⁰. Εξετάζοντας μία προς μία

26. *Ιστορικά Φροντισματα*, ὅ.π., σ. 10. Βλ. και σ. 12: «Έτσι η μετάβασή μου από την αρχαιότητα στον καινούριο κόσμο, έγινε ανεπαίσθητα, άνετα, χωρίς κρίσεις».

27. *Συνεντεύξεις*, ὅ.π., σ. 38.

28. Στις πρώτες φιλοσοφικές δημοσιεύσεις του Κ.Θ.Δ. θα πρέπει να προστεθούν και οι συνεργασίες του στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λ.χ. τα λήμματα «αλληλεπίδρασεις» και «Αριστοτέλης», τόμ. Γ' (1927) και Β' (1928), βλ. *Έκθεσις τίτλων και έργων*, Αθήνα 1965, σ. 4. Χρωστώ την υπόδειξη στον Γ. Π. Σαββίδη.

29. Βλ. «Χειροθεσία», *Πενήντα χρόνια Νεοελληνικής Παιδείας*, ὅ.π., σελ. 90.

30. *Δοκίμιον περί της φυσικής θεολογίας των σοφιστών του πέμπτου π.Χ. αιώνα*, εκδ. οίκου Γεωργ. Ι. Βασιλείου, 1926, σ. 3 και 30.

«τας περί θεών δόξας» των σοφιστών, τους οποίους θεωρεί διδασκάλους της σκέψης, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι απέναντι στην ιδέα του θεού έλαβαν θέση όχι φιλοσόφου, με την πλατωνική σημασία του όρου, παρά επιστήμονα. Λ.χ. ο Πρωταγόρας αναζητούσε την αιτία της θρησκευτικότητας και την πρακτική της αξία, ο Πρόδικος εισήγαγε την ψυχολογική ερμηνεία του φαινομένου, και ο Κριτίας τη θεωρία της κοινωνικής ωφελείας. Κατά συνέπεια, οι σοφιστές του πέμπτου αιώνα εγκατέλειψαν τη φυσική θεολογία και τη ζήτηση του υπερπέραν, για να στραφούν προς τα πρακτικά προβλήματα, ενδιαφέρθηκαν όχι για το θείον, αλλά για «την έννοιαν αυτού παρά τω ανθρώπῳ».

Γι' αυτό το ώριμο φιλοσοφικό πρωτόλειο, ο Ηρακλής Αποστολίδης σημείωνε λίγο αργότερα, με άλλη αφορμή: «κάτι το βασικό, κάτι το μεθοδολογικό και συστηματικό ακόμα, σαν εκεί να πρωτοβάλλθηκε γερά και στέκει έτσι δα καλοθεμέλιωτο κι ανθεκτικό για κάθε επιλαβή»³¹. Πριν απ' όλα, ένας ξεκάθαρος ορισμός της φιλοσοφίας, που «δεν έρχεται να πληρώση ανάγκας της γνωστικής μόνον ημών διαθέσεως, αλλά καθ' όλου γενικωτάτας ανάγκας της ψυχής». Έπειτα, το ασύμβατο της φιλοσοφίας με την επιστήμη, η συναλληλία τους. Η αριστοκρατική άποψη ότι *philosophandum est paucis*, «η φιλοσοφία δεν είναι κλήρος των πολλών»³². Και, το σημαντικότερο από τη δική μας σκοπιά, η απόρριψη κάθε εξαντλητικής ερμηνείας των ψυχικών φαινομένων, που είναι αναπόδεικτη και ανεξέλεγκτη, αφού στηρίζεται κατανάγκην στον υποκειμενισμό, η απόρριψη της εκ των υστέρων αιτιότητας³³. Δηλαδή, το σόφισμα του ψευδόμενου.

Αν η σοφιστική αποτελεί το αρνητικό παράδειγμα φιλοσοφικής στάσης —εκτροπής του στοχασμού προς την επιστημονική θεώρηση και την πράξη,— ο Παρμενίδης ενσαρκώνει το απόλυτο ιδεώδες του φιλοσόφου. Στο πρόσωπο του Ελεάτη ο Δημαράς «είδωλο είδε λατρείας» (η έκφραση είναι του Αποστολίδη)³⁴, είδε τον άμωμο, προχριστιανό εκφραστή της ιδέας του για τον θεό, αλλά και το πρότυπο του καθαρού ιδανισμού, που θα ξαναβρεί μόνο στον Σπινόζα: «ταυτόν εστιν νοέειν τε και είναιι»³⁵. Το ον του Παρμενίδη, το μόνο που έχει ύπαρ-

31. «Ο “Παρμενίδης” του κ. Κ. Θ. Δημαρά», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Φιλολογικόν Περιοδικόν*, 6 Νοεμβρίου 1927, σ. 3. Οφείλω την επισήμανση αυτής της βιβλιοκρισίας στον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη.

32. *Δοκίμιον...*, ό.π., σ. 47-48.

33. «[Ο ιστορισμός,] όπως πάσα προσπάθεια εξαντλητικής ερμηνείας των ψυχικών φαινομένων, είναι αναπόδεικτος, ών εν τω άμα αντικείμενον και υποκείμενον μελέτης, σκοπούμενον και σκοπιά» και «ανεξέλεγκτος [...] διότι στηρίζεται εις την εύρεσιν υπάρξεως σχέσεων, ήτις πάντοτε ενέχει υποκειμενισμόν, αφού δημιουργείται υφ' ημών», *αυτ.*, σ. 29.

34. «Ο “Παρμενίδης” του κ. Κ. Θ. Δημαρά», ό.π.

35. Βλ. *Παρμενίδης*, έκδ. «Ελληνικών Γραμμάτων», 1927, σ. 56-57: «Όταν μελετάει κανείς τον Παρμενίδη, μοιραία έρχεται στον νου ο Σπινόζα» ή: «Μερικά σημεία από την *Ηθική* του Σπινόζα μας φαίνονται σαν η φυσική απόληξη της Ελεατικής φιλοσοφίας».

ξη, είναι νοητό και όχι αισθητό. Είναι άναρχο, αγέννητο και ατελείωτο, άχρονο, αδιαίρετο και απλό, ακίνητο, μα τελειωμένο. «Το άγαλμα», λέει ο Δημαράς του 1982, μιλώντας για τον ιδανισμό, «ένα πράγμα ακίνητο, ανεξέλικτο, ολοκληρωμένο»³⁶. Για τον ιδανιστή του 1927, ωστόσο, ο Παρμενίδης είχε χαράξει τον φυσικό δρόμο της φιλοσοφίας, λύνοντας τη βασική της αντίφαση: πως, από τη μια, ο νους είναι το γνωστικό μέσο για την κατάκτηση της αλήθειας και, από την άλλη, η αλήθεια αυτή χρησιμεύει στην πράξη, δηλαδή στον υλικό κόσμο.

Φιλοσοφία και επιστήμη, δυο κόσμοι χωριστοί. Αυτή ήταν η πρόταση του Παρμενίδη, όπως την ενστερνίζεται ο Δημαράς στην Εισαγωγή του — που τη δημοσιεύει πρώτα στα *Ελληνικά Γράμματα*, και ύστερα αυτοτελώς, μαζί με την πρώτη νεοελληνική μετάφραση των «Προς αλήθειαν» αποσπασμάτων. Μια επιστήμη στην υπηρεσία της πεπερασμένης γνώσης και της υλικής ζωής, μια φιλοσοφία υπερβατική, χωρίς τα δεσμά της ύλης, «ζήτηση και κατάταξη των αιτημάτων του νου μας με προβολή τους έξω από το υποκείμενο», «έργο θεϊκό» «που γεμίζει την ψυχή γαλήνη και ιλαρότητα»³⁷.

* *

Δεν έχουμε χάσει το νήμα των «ενιαίων μεθοδεύσεων». Γιατί η εγχώρια επιστήμη που έχει υπόψη του εκείνα τα χρόνια ο Κ. Θ. Δημαράς, και την οποία ζητά να πολεμήσει, είναι η επιστήμη των θρησκευμάτων και η κοινωνιολογία στα χέρια του «φουκαρά» Κορδάτου, ο κοινωνικός Δαρβινισμός και ο μονομερής υλισμός του, είναι η αριστερή επιστήμη, ο οικονομισμός του Θεοδωρίδη. Και απέναντί τους η φτωχή ηθικολογία του «περιδεούς» φιλοσόφου Λογοθέτη, ο οποίος θεωρεί τον μαλλιαροκομμουνισμό «μέγαν εθνικόν κίνδυνον», η απέραντη συμβατικότητα του κυρίου Λούβαρη. «Ο κόσμος έχει ανάγκη σήμερα από το φιλόσοφο» σχολιάζει ο Κ. Θ. Δ.: «ο ηθικολόγος είναι αδύναμος για να ρυθμίσει τον κόσμο»³⁸.

36. *Συνεντεύξεις*, ό.π., σ. 69. Ένας ίσκιος ιδανισμού, ή πάντως εχθρότητας προς τον μονομερή υλισμό, δεν εγκαταλείπει ποτέ τη σκέψη του Κ.Θ.Δ. Βλ. λ.χ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ. 10: «Ένα σπίτι δεν χτίζεται με λάσπη, με πέτρες και με άμμο, αλλά με μια ιδέα που έχει βάλει στο νου του εκείνος που αποφάσισε να το χτίσει».

37. Παρμενίδης, ό.π., σ. 14, 9 και 10.

38. «Επικτήτου Εγχειρίδιον, Μάρκου Αυρηλίου Τα εις εαυτόν. Παράφραση Σ. Δέλητα.— Α. Ρολάνδη, Κινεζικός πολιτισμός και φιλοσοφία», *Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α', τχ. 7, 15 Σεπτεμβρίου 1927, σ. 312 (υπογραφή: Κωνστ.), και «Δ. Σ. Μπαλάνου: ανακοινώσεις και ομιλίες εν τῷ θρησκευτικῷ συνεδρίῳ τῆς Λωζάννης [...], *αυτ.*, τ. Β', τχ. 1-2, 16 Δεκεμβρίου 1927 - 1 Ιανουαρίου 1928, σ. 65.

Για τη στάση του Κ.Θ.Δ. απέναντι στους συγχρόνους του επιστήμονες, βλ. και τις βιβλιοκρισίες: «Ι. Κορδάτου, "Αρχαίες θρησκείες και Χριστιανισμός"», *αυτ.*, τ. Α', τχ. 1, 15 Ιουνίου 1927, σ. 39-41· «Κορδατισμός. Κ. Λογοθέτη, "Αι βάσεις της ηθικής κοινω-

Βρισκόμαστε ακόμη στις παρυφές του υποκειμενικού — των ψυχικών αναγκών και του συναισθήματος. «Ο άνθρωπος που πονεί και που λαχταράει για το πρόβλημα που αγριίζει, δε θάναι ποτέ ο ιδεατός αντικειμενικός ερευνητής και ταξινόμος του», γράφει στον *Παρμενίδη*³⁹. Βρισκόμαστε ακόμη στον ένα μόνον άξονα, τη θεωρία, πολύ μακριά από την εμπειρική παρατήρηση, στις παρυφές της θεολογίας, αφού το αντικείμενο είναι η πίστη και οι αποδείξεις για την ύπαρξη του θεού. Και βέβαια η επιστήμη, καμία επιστήμη δεν μπορεί να απαντήσει θετικά ή αρνητικά για την ύπαρξη του όντος, μπορεί μόνο να εξηγήσει «το πώς γεννιέται μέσα στην ψυχή μας όποια έννοια θεϊκή»⁴⁰, όπως κάνει ο ψυχολογισμός ή η κοινωνική ανθρωπολογία, και αυτό χωρίς να ξέρει αν το αίτιο καλύπτει πράγματι το αποτέλεσμα. *Post hoc, ergo propter hoc*. Μετά τούτο· επομένως δια τούτο.

Το ίδιο και το λογικό επιχείρημα. Στο άρθρο του «Πλαίσιο γύρω σε μερικές αποδείξεις για την ύπαρξη του θεού», τέλη του 1927, και λίγο αργότερα στο «Σημείωμα» για το στοίχημα του Πασκάλ, ο Δημαράς εξετάζει τις θεολογικές αποδείξεις και τις βρίσκει όλες λογικά ανεπαρκείς, διότι «δεν αποδείχνουνε τίποτε άλλο από την πίστη»⁴¹. Το στοίχημα του Πασκάλ οδηγεί σε μια μεγάλη απαγωγή στο άτοπο και σ' ένα αδιέξοδο υπολογισμών, προτού περάσει πέρα από τον συλλογισμό, στην εντολή: «λιγότεψε τα πάθη σου». Η ανθρώπινη πίστη είναι μια καντιανή *a priori* μορφή, μια αυταπόδεικτη βεβαιότητα, που δεν επιδέχεται ορθολογική περιβολή. «Εκείνο που ζητάμε από το φιλόσοφο», γράφει, «δεν είναι μια συλλογιστική σειρά που δεν θ' αποδείξει τίποτε· είναι η διάθεση που τη γεννάει [...] έτσι απόδειξη για την ύπαρξη του θεού είναι όχι η απόδειξη στην ουσία της, αλλά μοναχά στη μορφή της. Αρκεί μερικοί άνθρωποι να προφέρουνε τη λέξη θεός επάνω στην κουβέντα τους, και κάθε σου απιστία γίνεται ξαφνικά κομμάτια». Με άλλη διατύπωση, «η μυστική δύναμη του λόγου, της λέξης [...] καθώς τη νιώθει ο ποιητής». Το καταφύγιο της γλώσσας, η παιδαγωγική αξία του Αυγουστίνου, η προσευχή του Πασκάλ. «Όσο για μένα», καταλήγει ο αρθρογράφος, με στοχαστικήν ακροβασία, που θα την επισημάνει ο Τέλλος Άγρας σ' ένα πατρικά ελεγχτικό του σχόλιο, «από τη θεωρία μου του θεού, μου γεννιέται η πιθανότητα της ύπαρξής μου [...] Εκεί στα-

νίας και ο μέγας εθνικός κίνδυνος»», *αυτ.*, τχ. 2, 1 Ιουλίου 1927, σελ. 89-90 (αμφότερες με υπογραφή: Κωνστ.).

39. «Γράφουμε γιατί πιστεύουμε κι αγχόμαστε», *Παρμενίδης*, ό.π., σ. 36-37.

40. «Πλαίσιο γύρω σε μερικές αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού», ό.π., σ. 5.

41. *αυτ.*, σελ. 7. Βλ. και Θ. Βορέας, *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 443: «αι περί της υπάρξεως δε του θεού προσφερόμεναι αποδείξεις ελέγχονται ως ψευδώνυμοι συλλογισμοί, περιέχουσαι λήψιν του ζητουμένου, ήτοι λαμβάνουσαι ως αποδεικτικούς λόγους προτάσεις εχούσας ανάγκην αποδείξεως, και μετάβασιν εις άλλο γένος, ήτοι άλλο αποδεικνύουσαι αντί άλλου».

ματώ»⁴².

Σωστά διέγινωσε ο Άγρας το «διφορούμενο πνεύμα του άρθρου [...] ανάμεσα στην πίστη και στην απιστία, στο κήρυγμα και στον σκεπτικισμό, στην αποδοχή και στην άρνηση». Γιατί ο Δημαράς, προσεκτικός κατά τα άλλα, δεν απέφυγε ως το τέλος τη λήψη του ζητουμένου. «Πιστεύω, άρα υπάρχω» είναι ένα εμφανές αποδεικτικό άλμα, που αν αναλυθεί στα συστατικά του, ακυρώνεται. «Ζητώ το θεό, άρα υπάρχει» είναι μια δεύτερη παραλλαγή ψευδώνυμου συλλογισμού. «Αρετηρία λοιπόν για την ύπαρξη του θεού είναι η ύπαρξη του ανθρώπου;» θα αναρωτηθεί ο Άγρας «και μάλιστα του “Θρησκευτικού ανθρώπου”; Δεν υπάρχει θεός άσχετα απ’ τον άνθρωπο;»⁴³

Φθάνουμε έτσι, το 1931, στον «Ψευδόμενο» ή «Προφύλαξις από μερικάς αυτοκτονίας του πνεύματος», καθώς διευκρινίζει ο υπότιτλος. Αυτοκτονία πνευματική είναι ακριβώς η παγίδευση του νου σε ψυχολογικές προτάσεις μερικής ισχύος, που νομίζονται αληθείς εν γένει, αποδεδειγμένες ή αυταπόδεικτες. «Εκείνος που λέγει την αλήθειαν δεν ψεύδεται / Ο Επιμενίδης λέγει την αλήθειαν / Ο Επιμενίδης δεν ψεύδεται [...] Ο Επιμενίδης λέγει ότι οι Κρήτες ψεύδονται [...] Ο Επιμενίδης είναι Κρης / Ο Επιμενίδης ψεύδεται», κ.ο.κ. Με τον ίδιο τρόπο λειτουργούν όμως όλες οι ερμηνευτικές προτάσεις θεωριών που εισάγουν εξωνοητικά, συναισθηματικά ή βουλητικά στοιχεία — ιδεολογία, όπως ίσως θα λέγαμε σήμερα: η οικονομική θεωρία (ο μαρξισμός), η σεξουαλική ερμηνεία (ο φροϋδισμός), αλλά και κάθε άλλη αιτιακή εξήγηση που δεν περιλαμβάνει στο αντικείμενο και τον εαυτό της.

Το σόφισμα του ψευδόμενου δεν οδηγεί ούτε στην κατάφαση ούτε στην άρνηση της εκάστοτε ερμηνευτικής πρότασης: απλώς την υπονομεύει ως λογικό επιχείρημα. «Οποιαδήποτε επέμβασις του αυτοματισμού εις την σκέψιν την φονεύει γενετικά»⁴⁴. Ο «Ψευδόμενος» είναι λοιπόν μια νοητική άμυνα σε κάθε δογματισμό. Προειδοποιεί για τη συμβατικότητα και τη σχετικότητα των αληθειών, προστοιμάζει το νόμο των πολλαπλών αιτιών, όπως διατυπώνεται στο *Δοκίμιο για την ποίηση*: «μια επίσημη, χρήσιμη, απαραίτητη μάλιστα, μεθοδική διαπίστωση της ανεπαρκείας της επιστήμης μας για να αγκαλιάσει ακέρια την αιτιότητα ενός πνευματικού φαινομένου»⁴⁵. Βεβαιώνει πως η ματιά μας είναι πάντα στενότερη από το αντικείμενο: «Το φαινόμενο που μελετήσαμε, από οσεσδήποτε πλευρές κι αν το έχουμε ερμηνύσει, εξακολουθεί να παραμένει άπειρα πολυπλοκότερο από το σύστημα ερμηνείας όπου το περικλείσαμε»⁴⁶. Υπο-

42. αυτ., σ. 7, 8, και «Προεισαγωγικό σημείωμα για το στοίχημα [του Πασκάλ]», *Ελληνικά Γράμματα*, τχ. 4, 1 Φεβρουαρίου 1928, σ. 128.

43. Τέλλος Άγρας, «Καλόπιστες απορίες», *Ελληνικά Γράμματα*, ό.π., σ. 155-156.

44. «Ο Ψευδόμενος», ό.π., σ. 270 (ανατύπωση σ. 12).

45. *Δοκίμιο για την ποίηση*, ό.π., σελ. 68 (βλ. ανατύπωση, ό.π., σ. 94).

46. αυτ., σ. 69 (και ανατύπωση, σ. 95).

δεικνύει μεθόδους ασφαλείας: «Το ερμάρι της ιστορίας ποτέ δεν άνοιξε με την χρήση ενός και μόνο κλειδιού»⁴⁷. Τέλος, βρίσκει διέξοδο στη στατιστική αντίληψη των πραγμάτων).

Δεν είναι τυχαίο ότι το 1965, σε μια υποσημείωση στα «Συλλογικά φαινόμενα της παιδείας», ο Δημαράς δήλωνε πως θεωρούσε ακόμη χρήσιμη εκείνη τη νεανική εργασία και υπογράμιζε τον στατιστικό χαρακτήρα των δύο προτάσεων: «οι Κρήτες είναι ψεύτες» και «ο Επιμενίδης είναι ψεύτης». Ταυτόχρονα ξανακινούσε το παιχνίδι του φαύλου κύκλου, προσθέτοντας στη σειρά των συλλογισμών μια καινούρια υπόθεση: «αν αληθεύει για όλες τις θεωρίες ότι δεν έχουν αντικειμενική αξία, γεννημένες καθώς είναι από κίνητρα ψυχολογικά, τούτο ισχύει και για την θεωρία που το υποστηρίζει: έτσι πέφτουμε αθεράπευτα στο δίλημμα του ψευδόμενου, χωρίς την διέξοδο της στατιστικής»⁴⁸. Η μόνη πραγματική διέξοδος από τον κλοιό θα βρισκόταν προς την κατεύθυνση της διαχρονίας και της εμπειρίας που εξακριβώνεται. Και εν μέρει του σκεπτικισμού.

Ο «Ψευδόμενος» ήταν το τελευταίο αμιγώς φιλοσοφικό δοκίμιο αυτής της περιόδου. Η αξιοποίηση της ψυχαναλυτικής μεθόδου, ένα χρόνο αργότερα, στο άρθρο «Μερικές πηγές της καβαφικής τέχνης» έδειχνε πως η μάχη δεν είχε δοθεί κατά της φρουδικής ή άλλης σχολής ειδικά, αλλά αφορούσε οποιαδήποτε μονομέρεια⁴⁹. Στην επίθεση του Αρίστου Καμπάνη πως επιχειρεί μια «ψυχοπαθολογική δικαίωση» της τέχνης του Καβάφη, ο Δημαράς έδωσε νηφάλια την απάντηση ότι ο κριτικός, για να ξεδιαλύνει το μηχανισμό του ξένου έργου, «είναι καλό και σκόπιμο να μεταχειρισθεί όλα τα μέσα που του προσφέρουν οι συγγενείς επιστήμες, οι επιστήμες του ανθρώπου, η βιολογία, η ψυχολογία, η κοινωνιολογία»⁵⁰.

Δεν θα επανέλθει στην ανάλυση του λογικού επιχειρήματος, ούτε θα σταθεί περισσότερο στη μεταφυσική θεωρία. Σε δεκάδες επιφυλλίδες στον ημερήσιο τύπο (*Πρωία*, *Πολιτεία*, *Ελεύθερον Βήμα*), στις τακτικές συνεργασίες του στην *Πειθαρχία*, στη *Νέα Εστία*, στο *Δελτίο Κριτικής*, στο *Σήμερα*, στον *Κύκλο*, στα *Νέα Γράμματα*, και αλλού, καταπιάνεται με θέματα πιο περιορισμένα και πιο επίκαιρα. Από το 1933, οι θεολογικοί του προβληματισμοί αναζητούν κοινωνικό αντίκρισμα: τον χριστιανικό κοινωνισμό, μια «επανάσταση της ψυχής εναντίον της ύλης», ατομική μεν, αλλά «πιο ριζική, πιο βαθιά, και πιο δύσκο-

47. «Ως η διψώσα έλαφος...», ό.π., σ. 12.

48. «Συλλογικά φαινόμενα της παιδείας», *Σημποσιμιά (Σημπαώσεις-γλώσσα-γενεές)*, Αθήνα 1965, σ. 60-61.

49. «Μερικές πηγές της Καβαφικής τέχνης», *Ο Κύκλος*, τ. Β', τχ. 3-4, Νοέμβριος 1932, σελ. 69-86 (βλ. τώρα *Σύμμικτα*, Γ', *Περί Καβάφη*, Φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Γνώση, 1992, σ. 23-48).

50. «Κριτική, ποίηση και ψυχανάλυση», *Νέα Εστία*, τ. 13, τχ. 145, 1 Ιανουαρίου 1933, σ. 47-48.

λη, γιατί αποτελεί τη συνισταμένη από εκατομμύρια μικρές επαναστάσεις», και συνολικά αντίθετη προς το αστικό καθεστώς⁵¹. Υποστηρίζει τη «Χριστιανική Κοινωνική Ένωση», οραματίζεται μια κοινωνία χριστιανών διανοουμένων, που θα αντισταθεί στον υλισμό των «αστείων». Κινείται αργά προς έναν χριστιανισμό των «μέσων όρων».

Η ορθόδοξη εκκλησία ως θεσμός τον απογοητεύει: «Σπάνια συνάντησα ορθόδοξους ιερωμένους που να στέκονται ηθικά στο ύψος της αποστολής τους»⁵². Εκπροσωπούν συνήθως την ακραία κοινωνική συντήρηση: «Εσουνήθιζαν να βάζουν από τη μια μεριά κρεοφαγία, “έθνος, θρησκεία και γλώσσα” (δηλ. την καθαρρεύουσα), και από την άλλη τους αιρετικούς, τους “μαλλιαρούς, χορτοφάγους, μασσώνους” και τους αθέους»⁵³. Όσο για τις επίσημες Αρχές, την Αρχιεπισκοπή: «τη συναντάει [κανείς] διαρκώς στην πλατεία, ή μάλλον στο θεωρείο. Ως είδος αρχαίος χορός, αμέτοχος στη μεγάλη πράξη που παίζεται [...]»⁵⁴. Σε αντίθεση με την Παπική εκκλησία, που ανανέωσε τη φιλοσοφική ζήτηση μέσα στους κόλπους της, η ορθοδοξία εκτρέφει ακόμη τη χρησιμοθηρία και τα ηθικά αιτήματα⁵⁵. Γι' αυτό οι πνευματικότεροι νέοι στρέφονται προς τον κομμουνισμό: «γιατί δίνει τροφή στη θρησκευτικότητα τους, μια θρησκευτικότητα που η σημερινή Εκκλησία είχε αφήσει ως τα τώρα πεινασμένη και διψασμένη»⁵⁶.

Η «ψυχή μας μοναστήρι». Αυτή ήταν η μοναχική πρόταση του Δημαρά απέναντι στο κοινωνικό πρόβλημα. Στη διαμάχη του με τον Θεοδοκά, το 1932, με τον Παύλο Γκίκα [= Ηλία Τσιριμώκο], το 1933, δεν δίσταζε μάλιστα να ταυτίσει τον νεοαστισμό, «μια πρόταση συμβιβασμού ανάμεσα σε αρχές ασυμβίβαστες»⁵⁷, με τον κομμουνισμό, θεωρώντας αμφοτέρους «καρπό και συνέπεια των αρχών της Αναγέννησης», αλλά τον δεύτερο ειλικρινέστερο του πρώτου στις επιδιώξεις του. «Ένας κόσμος γερασμένος, ατροφικός, ο αντιχριστιανικός κόσμος της Αναγέννησεως, έδωσε ύστερα από πτώσεις διαδοχικές, τελευταίο του καρπό, τον ιστορικό υλισμό»⁵⁸. Από τον ίδιο κόσμο γεννήθηκαν όμως «ο μηχανισμός και η κεφαλαιοκρατία [που] απομυζούν το σώμα και μαραίνουν το

51. «Τεχνίτη έργον, αδρανεί έλεος», *Νέα Εστία*, τ. 13, τχ. 147, 1 Φεβρουαρίου 1933, σ. 166.

52. «Μυστήρια», *Νέα Εστία*, τ. 13, τχ. 149, 1 Μαρτίου 1933, σ. 279.

53. «Τεχνίτη έργον...», ό.π.

54. «Μυστήρια», ό.π.

55. Βλ. «Δ. Σ. Μπαλάνου: ανακοινώσεις και ομιλίες...», ό.π.

56. «Τεχνίτη έργον...», ό.π., σ. 167.

57. «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», εφ. *Πολιτεία*, 15 Μαρτίου 1932. Βλ. και «Παύλου Γκίκα, “Έλεγχος του αστικού ιδεαλισμού”», *Νέα Εστία*, τ. 14, τχ. 167, 1 Δεκεμβρίου 1933, σ. 1291-1293.

58. «Αλληλογραφία», *Νέα Εστία*, τ. 13, τχ. 150, 15 Μαρτίου 1933, σ. 333. Βλ. και «Δευτερολογία», εφ. *Πολιτεία*, 5 Απριλίου 1932.

πνεύμα), ο άκρατος επιστημονισμός, η ολέθρια παραφροσύνη⁵⁹. Οι νέοι κομμουνιστές είναι πλανημένοι ιδεολόγοι. «Στων περισσοτέρων τις ψυχές βρήκα ριζωμένη μια γεμάτη πάθος αγάπη για τον άνθρωπο, μια μεγάλη δεκτικότητα στον πόνο των συνανθρώπων τους»⁶⁰. Οι νέοι ουμανιστές, αντίθετα, είναι πλανημένοι οπαδοί της υποκρισίας. Ζητούν να στήσουν εξ υπαρχής έναν πολιτισμό στηριγμένο στην ψευτιά. Καμώνονται πως, αν φυτέψουν τον ίδιο σπόρο, το δέντρο που θα φυτρώσει θα είναι άλλο.

Η απόρριψη του χρωκοπημένου ουμανισμού και της πίστης στις «ασθενείς ανθρώπινες δυνάμεις» — το μυαλό, — η απόρριψη της ηθικής⁶¹, έφεραν αυτόν τον «κακό αστό» στους αντίποδες του Διαφωτισμού: στην κατάφαση της Μεσαιωνικής θεοκρατίας⁶². Ταξιδεύοντας μέσα στον ιστορικό χρόνο, ο Κωνσταντίνος Δημαράς έκανε τώρα σταθμό στο Βυζάντιο. Οι *Σημειώσεις για τον τάφο του Γεμιστού* (1935) μαρτυρούν την αμέριστη αφοσίωσή του στο πνεύμα του ανατολικού μυστικισμού, ό,τι ακριβώς είχε απαρητηθεί ο φιλόσοφος για να γίνει Πλήθων και να «διαλαλεί τον ελληνισμό του», χωρίς να ξέρει ότι «η πολύθεη πανσπερμία που διδάσκει, αυτό ακριβώς εκφράζει, τους κινδύνους και την καταδίκη ενός Βυζαντίου που πάει να γίνει Ελλάδα»⁶³. Η συνέπεια αυτού του συλλογισμού και η συνέχεια του ταξιδιού αποτελούν ένα άλλο, πολύ μεγάλο κεφάλαιο της πνευματικής βιογραφίας του Δημαρά⁶⁴.

* * *

«Η σκέψη μου είναι ότι ξεκίνησα από βασικά θέματα, τα οποία εξακολουθούν και σήμερα να με απασχολούν, ως μεθόδευση πάντοτε, αλλά συνεχώς

59. «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», ό.π. Βλ. και «Δευτερολογία», ό.π.: «Ο κομμουνισμός είναι, ιστορικά και λογικά, καρπός και συνέπεια των αρχών που υποστηρίζει ο κ. Θεοτοκάς».

60. «Δευτερολογία», ό.π.

61. «Δεν πιστεύουμε στη δύναμη και στην καλωσύνη του ανθρώπου [...] ξέρουμε πόσο βαρεία κι αληθινή κληρονομιά είναι το προπατορικό αμάρτημα», αυτ.

62. «As επιστρέψ[ουμε] στις χριστιανικές αξίες, όπως διαμορφώθηκαν την εποχή του Μεσαίωνα [...] Αλλιώς θα τραβήξουμε εμπρός προς το γκρεμό. Tertium non datur». «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», ό.π.

63. *Σημειώσεις για τον τάφο του Γεμιστού*, Αθήνα 1936, σ. 20.

64. Η στροφή του Κ.Θ.Δ. στο Βυζάντιο, που διαπιστώνεται από το 1933, πιθανότατα δηλώνει, πέρα από την ιστορική δίψα, και μια επιθυμία «να σκελετώσει» χριστιανικά τη φιλοσοφική [του] σκέψη με την ανατολική Ορθοξενική παράδοση: μετά τον Λυγούστινο, τον Αζιανάτο, τον Πασιάλ, αναζητεί ερείσματα στην πατερική φιλολογία, υπερασπίζεται το «θαύμα και το δρόμα» της ορθοδοξίας, προτείνει την έκδοση χριστιανικής βιβλιοθήκης. Βλ. σχετικά, «Για μια Χριστιανική βιβλιοθήκη», *Νέα Εστία*, τ. 13, τχ. 154, 15 Μαΐου 1933, σ. 554-556, και «Χριστιανικός πολιτισμός», εφ. *Ελευθερο Βήμα*, 17 Ιουνίου 1940.

αναλυόμενα περισσότερο και συμπληρωνόμενα. Η ύλη, το υλικό, άλλαξε· τα εργαλεία, από την ώρα που τα κατασκεύασα, ετελειοποιήθηκαν, ίσως, αλλά δεν άλλαξαν»⁶⁵. Είναι τα λόγια του νοικοκύρη, πριν από 10 χρόνια. Το επιβεβαίωσε, άλλωστε, στην πράξη, αποδεχόμενος την ανατύπωση νεανικών του εργασιών, χωρίς αναθεώρηση: «Δεν απαρνούμαι τους δρόμους όπου επερπάτησα προτού να μπω στην τελική ευθεία», γράφει στον νέο Πρόλογο του *Δοκίμιου για την ποίηση*, τον Αύγουστο 1990. «Ας μείνουν τα τεκμήρια που μαρτυρούν γι' αυτήν την πορεία»⁶⁶. Γιατί στην ιστορία του ανθρώπου και των πολιτισμών, «το παλιότερο μάς εξηγεί πούθε ήρθε η ύστερη περίπτωση [...]· το μεταγενέστερο έρχεται να αποκαλύψει ό,τι ενυπήρχε δυνάμει»⁶⁷.

Ο θερμογράφος, η χρωστική, τα κοπάδια, ποιητικές μεταφορές μεγάλης ακρίβειας, φαίνεται έτσι να είναι η μακρινή απόληξη του *Ψευδόμενου*, το κέρδος μιας πολύχρονης προσπάθειας να απαλλαγεί η σκέψη από την αυθαιρεσία του υποκειμενισμού, και η γλώσσα από τις παγίδες που η ίδια μπορεί να παράγει. Μια διαρκής υπενθύμιση για τη συμβατικότητα της γλώσσας και για τη ρευστότητα των πραγμάτων. Ένα εχέγγυο σχετικής αντικειμενικότητας. «Η εποχή μας», έλεγε ο Δημαράς το 1987, «έθεσε και προσπάθησε να επιλύσει ένα πρόβλημα: πώς να επιβληθεί στην μελέτη της ιστορίας, ως κέντρο αναφοράς, η ποσοτική ανάλυση, η στάθμιση, το αντικειμενικό, δηλαδή, τεκμήριο, σε έναν χώρο, ο οποίος πάντοτε υπάρχει κίνδυνος να υποστεί διάβρωση, από στοιχεία αστάθμητα, του υποκειμενικού κόσμου»⁶⁸. — Με την ίδια λογική πρέπει να σκέφτηκε: «Ας μείνουν *Ο Ψευδόμενος* (1931), οι *Σημειώσεις για τον τάφο του Γεμιστού* (1936), το *Δοκίμιο για την ποίηση*»⁶⁹.

65. *Συνεντεύξεις*, ό.π., σ. 57.

66. «Ένα σχόλιο (1990)», *Δοκίμιο για την ποίηση*, ό.π., σ. 24.

67. *Παπασρηγόπουλος*, ό.π., σ. 8.

68. «Η στάθμιση του ποιητικού...», ό.π., σ. 9.

69. *Δοκίμιο...*, ό.π. Ας προστεθεί, ως ανεκδοτολογική λεπτομέρεια, ότι, το 1990, ο Κ.Θ.Δ., συνεπής στην άποψή του ότι «όλοι, μικροί, μέτριοι, μεγάλοι [...] συμβάλλουμε στο γίγνεσθαι της ιστορίας» (αυτ., σ. 23) είχε προτείνει στον Γ. Π. Σαββίδη τη δημοσίευση, στον *Μολιβδοκονδυλοπελεκητή*, φοιτητικής του εργασίας για τον Ψυχάρη («Εγκώμιο του Ψυχάρη»), χρονολογημένης το 1925.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΑΠΟΤΙΜΗΣΕΙΣ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

«Κάνατε πολύ, από το δρόμο που χρειάζεται ένα τέτοιο θέμα» ήταν το σχόλιο του Κωνσταντίνου Δημαρά στην ανακοίνωσή μου για «τη δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και την παράλληλη χρήση του χειρογράφου», που έγινε στο Α' Συμπόσιο του ΚΝΕ το 1981 σ' αυτό το χώρο. Τον ευχαρίστησα για τον καλό του λόγο και νομίζω ότι τον είσέπραξα και με τις δυό του ύψεις: της ενθάρρυνσης και της αυστηρότητας. Δεν ξανασυζητήσαμε γι' αυτό το θέμα εξαιτίας της δικής μου συστολής, να μην τον βαραίνω με τα άμεσα προβλήματα των έρευνών μου, αλλά και ενός λόγου που άκουγα να τον επαναλαμβάνει από το 1971 που τον γνώρισα: «στα δημοσιευμένα κείμενά μου έχουν αποτυπωθεί σε μεγάλο βαθμό όσα είχα να πω», τραβώντας μας λίγο και το αυτό για όσα ποτέ δε διαβάσαμε από τα γραφτά του και για εκείνα που κακοκαταλάβαμε.

Στο κείμενο της ανακοίνωσής μου, που τυπώθηκε τον επόμενο χρόνο¹, παρέθεσα στην πρώτη ύποσημείωση, την άποψή του για το ζήτημα της δυσπιστίας, διατυπωμένη στην πρώτη έκδοση της *Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* το 1948: «Σε όλο το φαναριώτικο αιώνα το χειρόγραφο ανταγωνίζεται το έντυπο· ή ακρίβεια, οι δυσκολίες του εμπορίου, ή δυσπιστία προς θρησκευτικά κείμενα δημοσιευμένα σε δυτικό περιβάλλον, έχουν αποτέλεσμα να συνεχίζεται το έθιμο της αντιγραφής βιβλίων, είτε στα μοναστήρια, είτε στα σχολεία, είτε σε πολιτισμικά κέντρα»². Η φράση του αυτή επαναλαμβάνεται απaráλλακτη και σ' όλες τις μεταγενέστερες εκδόσεις χωρίς κανένα σχόλιο ή σημείωση, ενώ, όσο γνωρίζω, σε κανένα του άλλο κείμενο δεν έχει αναφερθεί σ' αυτό το θέμα.

Τα προσκομιζόμενα τεκμήρια και οι συσχετισμοί της δικής μου ανακοίνωσης κατέληγαν σε παρόμοια συμπεράσματα με εξαίρεση το χρονικό προσδιο-

1. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβεντής, «Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών Ε.Ι.Ε.*, Αθήνα 1982, σ. 283-293.

2. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. Α', Αθήνα, Ίκαρος, 1948 [*Μέρος τρίτο. Αιώνας προσπαθειών. Ο Έλληνισμός ως τα 1774. Κεφάλαιο ογδοο. Η γοητεία του λόγου. Ο λογοτέχνης και το κοινό του*].

ρισμό «φαναριώτικος αιώνας») και μάλιστα την αφετηριακή του χρονολογία 1671 που μου έβαζε ερωτηματικά αφού όσα υποστήριζα τοποθετούσαν την αρχή του φαινομένου 100 περίπου χρόνια παλαιότερα. Δεν θέλησα να καταφύγω στην προστασία κάποιων απόψεων για τα γενικά έργα, δηλαδή ότι στίς γενικές τους αποτιμήσεις και γραμμές, οι χρονικές και κυρίως οι τοπικές αποκλίσεις είναι δικαιολογημένες.

Καθώς περνούσε και αρκετός χρόνος από τη γραφή της δικής μου μελέτης προσπαθοῦσα να ἐλέγγω τις ὑποθέσεις και τὰ συμπεράσματά της, για τὰ χρονικά ὄρια τοῦ φαινομένου, με τὴν ἄποψη Δημαρχᾶ τῆς ὁποίας εἶχα μόνο τὸ συμπέρασμα. Ἀνακάλυπτα πόσο ἡ δική μου ἐρευνα προσπαθοῦσε νὰ βρεῖ τις πρῶτες ἀντιδράσεις τῆς μακρόχρονης μετάβασης ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἔντυπο με σημαδεμένο ἀρνητικὸ συντελεστή τὴν προαιώνια σχισματικὴ προκατάληψη τῶν Ὁρθοδόξων ἀπέναντι στὸ ἔντυπο βιβλίον που παραγράφει τὴ Δύση. Ἀντίθετα ὁ Δημαρχάς, ἱστορικὸς τοῦ συνόλου τῆς νεοελληνικῆς παιδείας στὴ μεγάλη διάρκεια, παρακολουθεῖ τὴν κίνηση τοῦ φαινομένου («δικὴν ἐκκρεμοῦς») καὶ ἀναζητᾷ τις ἐντάσεις καὶ τις πυκνώσεις. Με αὐτὴ τὴν ὀπτική καὶ ἡ δική μου μελέτη δὲν λέει τὰ ἀντίθετα. Πράγματι ὁ φαναριώτικος αἰώνας ἔφερε ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα που ἀνάδειξαν τὸ πρόβλημα: αὔξηση παραγωγῆς βιβλίων καὶ ἀντιτύπων καὶ ἀπὸ τὰ νεοϊδρυμένα τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας (Γλυκῆς, Σάρος, Βόρτολης) καὶ διάδοσή τους μέσα ἀπὸ τὰ δίκτυα τοῦ γενικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀνατολῆς ὥστε νὰ ἀνταποκριθεῖ στίς ζήτησεις μιᾶς κοινωνίας, που ἡ οἰκονομία της, ὅλο καὶ περισσότερο ἐκχρηματίζεται. Ἡ ὀρθόδοξη Ρωσία μετέχοντας στίς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῆς Τουρκίας ἐδραιώνει τις θέσεις της ὡς προστατίδας τῶν Ὁρθοδόξων τῶν Βαλκανίων ἀλλὰ καὶ τῶν παροικιῶν τους στὴν Εὐρώπη. Οἱ κάθε λογῆς πράκτορες τῶν Ρώσων βρίσκουν τοὺς τρόπους νὰ πείσουν τοὺς ὑποδούλους, που περίμεναν Σταυροφορία τῶν Δυτικῶν ἐναντίον τῶν Τούρκων, ὅτι τώρα οἱ χρῆσιμοι καὶ ὁ Ἁγαθᾶγγελος δείχνουν τὴ Ρωσία³. Ἡ συνθήκη τοῦ Πασάροβιτς (1718) σήμαινε ὑποχώρηση τοῦ δυτικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή, τουλάχιστο με τις ὡς τότε γνωστὲς μορφές δράσης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μερὶς ὅλη ἡ ἐπὶ αἰῶνες προσπάθεια προσηλυτιστικῆς διείσδυσης Καθολικῶν καὶ Προτεσταντῶν ἀνακόπτεται καὶ χάνονται τὰ πολιτιστικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ της εὐεργετήματα. Ἡ προσπάθεια τῶν δυτικῶν νὰ ἐλέγξουν τὰ χριστιανικὰ προσυνήματα τῆς Παλαιστίνης ἀποτυγχάνει γιὰ πολλοὺς λόγους ἀλλὰ κυρίως ἐξαιτίας τῆς δράσης τῶν Φαναριωτῶν στὸ πολιτικὸ παιχνίδι ἐπηρεασμοῦ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας. Ὅλα αὐτὰ σκλήρυναν τὴν ἀντιδυτικὴ ἰδεολογία καὶ καλλιέρ-

3. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Χρησιμοποιεῖται εἰκονογραφημένο μονόφυλλο τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνα», *Μνήμων* 7 (1978-79) 56-58.— Franco Venturi, *Settecento riformatore. III La prima crisi dell' Antico Regime 1768-1776*, Τορίνο, Einaudi, 1979, σ. 22-73: «La rivolta greca».

γησαν τῇ δυσπιστίᾳ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων ποὺ τυπώνονταν στὴ Δύση. Ἕνα παράδειγμα: τὰ *Εὐχολόγια* ποὺ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰῶνα τυπώνονταν στὴ Βενετία περιεῖχαν εὐχὴ μὲ τὴν ἀκόλουθη φράση: «Ὁ τῶ Κορυφαίῳ Πέτρῳ ταύτῃ τὴν ἐξουσίαν δούς, ὥστε ἁμαρτημάτων διδόναι τὴν ἄφεσιν» καὶ ἄλλες παρόμοιες. Οἱ διατυπώσεις αὐτὲς δὲ φαίνεται νὰ ἐνοχλοῦσαν ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα ποὺ ἀρχίζουν νὰ διορθώνονται στὶς νέες ἐκδόσεις: «Ὁ τοῖς σοῖς Μαθηταῖς καὶ Ἀποστόλοις...»⁴.

Μίλησα διεξοδικὰ γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς κριτικὲς ἀποτιμήσεις τοῦ Δημαρᾶ γιὰ ἓνα φαινόμενο τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας γιὰ τὸ ὁποῖο διέθετα κάποια ἐρευνητικὴ περιουσία καὶ νομίζω ὅτι διαπιστώσαμε πόσο ἔτοιμος ἦταν νὰ κατανοήσει φαινόμενα ποὺ δὲν εἶχαν ἐρευνηθεῖ καὶ νὰ διατυπώσει τόσο πλαστικὰ τὴν προσέγγισή του ὥστε τὰ μεταγενέστερα ἐρευνητικὰ ἀποτελέσματα νὰ μὴν κλονίζουν τὴ δική του διατύπωση. Γράφει τὸ 1939: «Ἡ ἱστορία τῶν γραμμάτων προϋποθέτει μιὰ κριτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου τῆς ἢ ὁποία θὰ φανεῖ στὴ διάταξή τοῦ ἔργου, στὴν ἐκλογή τῶν ἔργων ποὺ ἀναλύονται κ.τ.λ., ἀλλὰ ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ μὴν ἐκφρασθεῖ ἐνδελεχῶς»⁵.

Τὸ δεύτερο παράδειγμα ποὺ δείχνει νομίζω ἀνάγλυφα τὴν πορεία τοῦ Δημαρᾶ ἀπὸ τὶς πρῶτες κριτικὲς ἀποτιμήσεις στὴν ἀναζήτηση μαρτυριῶν καὶ τὴ συνεκτίμηση περισσοτέρων παραμέτρων, ἐκτιμώντας τὰ ἐρευνητικὰ συμπεράσματα τῶν ἄλλων ἀλλὰ κυρίως τὴ δική του προσωπικὴ ἐρευνητικὴ συμβολή, εἶναι ἡ προσπάθειά του νὰ κατανοήσει καὶ νὰ ἐντάξει καλύτερα στὸ σχῆμα τοῦ συνθετικοῦ τοῦ ἔργου τὴν ποιητικὴ συλλογὴ *Ἀνθη Ἐδλαβείας* ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1708 ἀπὸ τὸ διευθυντὴ καὶ τοὺς σπουδαστὲς τοῦ Φλαγγινιανοῦ Φροντιστηρίου.

Στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τῆς *Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* (1948) ἡ συλλογὴ θεωρεῖται «σταθμὸς ὅμως ποὺ μοιάζει πολὺ μ' ἓνα τέρμα, εἶναι ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς νησιώτικης ρίζας τῆς φυτεμένης ἐπάνω στὸ ἰταλικὸ χῶμα», στὴ Βενετία ποὺ ὑπάρχει ἀπὸ παλιὰ συγκροτημένη ἀθηρῆ ἐλληνικὴ παροικία, ποὺ μιᾶ μιὰ γλώσσα ποὺ καλλιεργεῖται μακρὰ ἀπὸ τὶς πηγές τῆς καὶ πρόσφορα ἦρθε καὶ ἀκούμπησε ἐδῶ τὸ ὑπόλειμμα τοῦ χρυσοῦ κρητικοῦ αἰῶνα. Ὅλα αὐτὰ ἔχουν ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργοῦνται σὲ κάποιο βαθμὸ μερικὲς ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις ποὺ κατὰ τὸν Δημαρᾶ ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ποίηση: α) ζωντανὴ γλωσσικὴ παράδοση β) παράδοση τοῦ ἔντεχνου λόγου καὶ γ) μιὰ κοινωνικὴ συγκρότηση ποὺ νὰ ἀναζητᾶται τὴν ποίηση. «Τὰ *Ἀνθη Ἐδλαβείας*

4. Τρ. Ε. Σιλαβενίτης, «Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1536-1799)», *Θησαυρισμάτα* 14 (1977) 148-149.

5. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Δημοτικισμὸς καὶ κριτικὴ. Δοκίμιο συνθέσεως», *Νέα Ἑστία* 26 (1939) 1499-1500 [Τεύχος 309, 1-11-1939, Ἀφιερωμένο στὰ Πεντητάχρονα τοῦ Δημοτικισμοῦ].

δείχνουν ως ποῦ μπόρεσε νὰ φτάσει μέσα στὸ ἀρμόδιο πολιτισμικὸ κλίμα ὁ ποιητικὸς λόγος μας» μὲ συνέτα τέλειες τεχνικῆς κατασκευῆς καὶ γλωσσικῆς ἐπεξεργασίας ἀξιόλογης, ἔργα τοῦ γραφείου, σπουδαστῶν ποῦ δὲν συνέχισαν νὰ καλλιεργοῦν τὴν ποίηση, εὐεργετημένα ἀπὸ τὴ νεανικὴ δροσιὰ τῶν δημιουργῶν τους καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἰταλικοῦ περιβάλλοντος μὲ στοιχεῖα μπαρόκ καὶ τὴ λόγια παράδοση τῆς Σχολῆς ἀπὸ τὴν ὁποία «βγαίνει μιὰ ζωηρὴ ἑλληνικὴ μνήμη μιὰ αἴσθησις τῆς πολιτιστικῆς ἐνότητος μέσα στὸ χρόνον»⁶.

Συνολικὰ μιὰ μετρημένη καὶ ἐλλειπτικὴ τοποθέτησις, ποῦ ἀπέφυγε ὅλα τὰ λάθη καὶ τὶς ὑπερβολὰς τῆς προηγούμενης βιβλιογραφίας μὲ μόνη ἐξάιρεση τὴν ἀπόδοση τῶν ἀνώνυμων ποιημάτων τῆς συλλογῆς. Ἀκολούθησε ἡ ἀνατύπωση τῆς συλλογῆς τὸ 1950 ἀπὸ τὸν Ἄγγελο Παπακώστα⁷, ἐνῶ ἀπὸ τὶς μετέπειτα συμβολὰς πρέπει νὰ σημειωθοῦν, κυρίως ἡ βιβλιοκρισία τῆς ἀνατύπωσης ἀπὸ τὸν Αἴνο Πολίτη (1952)⁸ καὶ ἡ μελέτη τοῦ Γιώργου Βαλέτα (1958)⁹. Οἱ συγχύσεις ἕμως παρέμειναν γιὰτὶ καὶ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς συντάκτες τῶν κειμένων τῆς συλλογῆς ἦταν λίγα καὶ ἡ θρησκευτικο-πολιτικὴ κρίση μέσα στὴν ὁποία ἔζησε ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Βενετίας στὰ χρόνια τῆς συλλογῆς γεννοῦσε πολλὰς ἀπορίες.

Στὰ 1961, 1962, 1963 συστηματικότερα καὶ ἀργότερα εὐκαιριακὰ, ὁ Δημαρὰς ἐρευνᾷ στὶς Βιβλιοθήκες καὶ τὰ Ἀρχεῖα (ἀλλὰ καὶ τὰ βιβλιοπωλεῖα καὶ παλαιοπωλεῖα) τῆς Βενετίας καὶ τῆς Πάδοβας. Καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὰ Ἄνθη Ἑλλάβειας ζητήματα εἶναι στοὺς στόχους τῶν ζητήσεών του. Τὰ συμπεράσματά του ἀποτυπώθηκαν σὲ 3 μελετήματα α) γιὰ τὸν Ἀντώνιο Στρατηγὸ (1967)¹⁰ β) γιὰ τὰ Ἄνθη Ἑλλάβειας (1974)¹¹ ἐνῶ τὸ γ) παραδόθηκε γιὰ ἐκτύπωση ἀλλὰ δὲν τυπώθηκε ποτέ¹², καὶ ἐνσωματώθηκαν σταδιακὰ στὶς ἐκδόσεις τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (31964, 61975).

6. Κ. Θ. Δημαρὰς, Ἱστορία... ὕ.π., τ. Α' (1948) σ. 111-113· τ. Β' (1949) 235.

7. Ἄνθη Ἑλλάβειας εἰς τὴν Μετάστασιν τῆς Θεομητορὸς Μαρίας. Ἀνατύπωσις ἀπὸ τὴν ἐκδοσὶν τοῦ Φλαγγιανοῦ Ἑλληνομουσεῖον Βενετίας ἈΨΗ. Πρόλογος Γιάννη Βλαχογιάννη. Ἐπιμέλεια - Σημειώσεις κ.τ.λ. Ἀγγέλου Ν. Παπακώστα. Μεταφράσεις ἀπὸ Ἱταλικὰ Ἑσμ. Νόβα, Ἀθήνα, Ἀστὴρ, 1950 σ. λβ' + 106.

8. Αἴνος Πολίτης, «Ἄνθη Ἑλλάβειας [...]», Ἑλληνικά 12 (1952) 198-219.

9. Γ. Βαλέτας, «Τὰ Ἄνθη Ἑλλάβειας». Μιὰ πικρὴ ἀναγεννητικὴ ἀναλαμπὴ τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Νέα Ἐστία 64 (1958) Τεῦχος Χριστουγέννων ἀρ. 755, σ. 98-119.

10. Κ. Θ. Δημαρὰς, «Ἀντώνιος Στρατηγός. Βιβλιογραφικὰς ἐρευνες», Ὁ Ἐρωτιστὴς 5 (1967) 1-8 + 4 εἰς. [= Ἱστορικὰ Φροντίσματα. Α' Ὁ Διαφωτισμὸς καὶ τὸ κορίφωμά του, Ἀθήνα, Πορεία, 1992, σ. 62-70, 269-270].

11. Κ. Θ. Δημαρὰς, «Βιολογικὰ στὴ μελέτη τῆς συλλογῆς "Ἄνθη Ἑλλάβειας"», Μηνυμῶνον Σοφίας Ἀνωτάτης Βενετίας, Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο, 1974, σ. 336-349 [= Ἱστορικὰ Φροντίσματα. Α' Ὁ Διαφωτισμὸς καὶ τὸ κορίφωμά του, Ἀθήνα, Πορεία, 1992, σ. 130-138, 281-285].

12. Στὴν πρώτη ὑποσημείωσις τῆς μελέτης του γιὰ τὸν Ἀ. Στρατηγὸ (1967), τὴν

Χρησιμοποιώντας τὰ βιογραφικά στοιχεία πού ἐντόπισε γιά 7 ἀπό τούς 12 συνεργάτες τῆς συλλογῆς ἐπιβεβαιώνει τήν ἀποψη τοῦ Λίνου Πολίτη ὅτι ἡ σειρά τῶν συνεργατῶν εἶναι ἱεραρχημένη, ἐντοπίζοντας τὸ κριτήριό της: τὴν ἡλικία. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τὸν διευκολύνει στὴν ἀπόδοση καὶ τῶν ἀνώνυμων ποιημάτων στὸν συγγραφέα τοῦ προηγούμενου ἐπώνυμου ποιήματος. (Ίδέα τοῦ Κ. Σάθα πού εἶχε ἀμφισβητηθεῖ). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐνσωμάτωσε στὴν τρίτη ἐκδοση τῆς *Ἱστορίας* (1964)¹³.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Δημαρᾶ κλείνει μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἔργου μέσα στὴν ἐποχὴ του, μὲ ἀναφιλάφηση ὅλων τῶν γεγονότων στὴν ἑλληνικὴ παροικία τῆς Βενετίας. Οἱ σχέσεις τοῦ Μελέτιου Τυπάλδου μὲ τὸν καθολικισμό καὶ τὴν παπικὴ προπαγάνδα, ἡ πολιτικὴ του συνείδηση καὶ τὸ ὄραμα τῆς συμβολῆς τοῦ Πάπα στὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ἀκόμα οἱ ἐλπίδες ἀπὸ τοὺς πολέμους στὴν Ἀνατολὴ δὲν ἔχουν χαθεῖ. Ἡ ὁμολογία πίστεως στὸν καθολικισμό τοῦ Τυπάλδου καὶ τῶν ὀρθοδόξων ἐφημερίων τῆς Βενετίας καὶ ἡ καταδίκη της ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο μὲ τὴν παρέμβαση καὶ τῆς ἀντίπαλης μερίδας, πού εἶχε τελικὸ ἀποτέλεσμα τὴ διάλυση τῶν ὄραμάτων καὶ τὸν διασκορπισμὸ τῆς πλειάδας τῶν νέων ἀνθρώπων. «Ολα αὐτὰ θὰ ἐνσωματωθοῦν καὶ στὴν ἕκτη ἐκδοση τῆς *Ἱστορίας* (1975)¹⁴.

Σκοπὸς τῆς συλλογῆς ἦταν «νὰ τιμῆσει τὸν Μητροπολίτη Φιλαδελφείας, δηλαδὴ Βενετίας, Μελέτιο Τυπάλδο. Τὸ πρόσωπο τοῦ Μελετίου Τυπάλδου, πολὺ ἀμφισβητημένο ὡς σήμερα, φαίνεται ἄξιο περισσότερης προσοχῆς καὶ τιμῆς: ἴσως μποροῦμε νὰ δοῦμε σ' αὐτὸν ἕνα ἀντίστοιχο τῶν ἐθνικῶν πόθων τοῦ Κύριλλου Λούκαρη: αὐτὸς ἰδεάσθηκε τὴν ἀνόρθωση τοῦ γένους ἀπὸ τὴ συμπαράσταση τῶν Διαμαρτυρομένων, ὁ Τυπάλδος ἀπὸ τῶν Καθολικῶν».

Παρακολουθήσαμε τίς διαδοχικὲς προσεγγίσεις τοῦ θέματος ἀπὸ τὸ 1948 ὡς τὸ 1975. Οἱ πρῶτες κριτικὲς ἀποτιμήσεις ἐλαφρῶς διορθωμένες καὶ πλουτισμένες παραμένουν στὸ κείμενό του. Τὰ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν τῶν ἄλλων καὶ κυρίως ἡ δική του γενναία ἐρευνητικὴ συμβολή, τοῦ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ φωτίσει τὸ θέμα ἀπὸ περισσότερες πλευρὲς.

Ἴσως ἦταν κοντὰ σ' αὐτὸ πού τὸ 1986 προσδιόριζε ὡς ἰδανικὸ γιὰ τὸν ἱστορικό: «Ἡ ἀναλυτικὴ θεώρηση τοῦ φαινομένου, τὸ περιγράφει μὲ ὅση λεπτομέρεια γνωρίζουμε ἢ μὲ ὅσες λεπτομέρειες φρονοῦμε ὅτι χρειάζονται γιὰ νὰ κα-

ὁποία ἐπανελάβε καὶ στὴν ἀνατύπωση τοῦ 1992, ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, σημειώνει: «Εἰδικὴ μελέτη μου γιὰ μερικά ζητήματα σχετικὰ μὲ τὰ *Ἄρθρα Ἐυλαβείας* πρόκειται νὰ ἐκδοθεῖ στὸ *Τετράδιο Τέταρτο* (στὴν μνήμη τοῦ Ἀνδρέα Καμπᾶ). Γιὰ τίς βενετικὲς ἐρευνες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ: Βασιλικὸν Ἰδρυμα Ἐρευνῶν (ΒΙΕ), *Ἐπετηροῖς* 3 (1961) 96-99· 5 (1963) 96-97. — *Θησαυρίσματα* 1 (1962) κζ'. — *Τετράδια Ἐργασίας* 1 (1982) 9-10, 36.

13. Στὸ σῶμα τῆς *Ἱστορίας* (1964) σ. 111-113 καὶ στὸ *Παράρτημα* (1965) σ. 531.

14. Στὸ σῶμα τῆς *Ἱστορίας* (1975), πού ἔχει ἐνσωματωμένο καὶ τὸ *Παράρτημα* σ. 111-113 καὶ 541-542. Στις ἐπόμενες ἐκδόσεις 6η, 7η καὶ 8η δὲν ἔγιναν ἀλλαγές.

ταστέϊ γνώριμο καθευκτὸ στὸν ἀναγνώστη. Ἡ συνθετικὴ θεώρηση τοῦ φαινομένου θὰ τὸ ἐντάξει σ' ἓνα σύνολο ἄλλων φαινομένων σὲ χρονολογικὴ ἢ εἰδολογικὴ συσχέτιση· θὰ δώσει ἔτσι ἀληθινὰ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, ἢ ὅποια, εἴπαμε, δὲν εἶναι ἀφήγηση χρονολογικὴ τῆς διαδοχῆς διαφόρων φαινομένων ἐπιμέρους γνωστῶν, ἀλλὰ εἶναι προσπάθεια ἐξαγωγῆς κάποιων γενικῶν γνώσεων ἢ ἀντιλήψεων ἀναφορικὰ μὲ τὴν Ἐπιστήμη αὐτὴν. οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται ὡς συνιστάμενες τῶν ὅσα γνωρίζουμε»¹⁵.

Ἦταν ἴσως ἓνα ἀπὸ τὰ παραδείγματα πρὸ τοῦ ἔδιναν τὴ χαρὰ ὅτι ἄφησε «τὴν ἐπιστήμη μας λίγο ἢ περισσότερο προχωρημένη ἀπὸ ὅσο τὴν ἐβρῆκε»¹⁶, καὶ σ' ἐμᾶς τὴ βεβαιότητα ὅτι γιὰ τὴ δουλειά μας εἶναι προϋπόθεση τὸ ταλέντο καὶ ἡ μεγάλη προετοιμασία καὶ ἀκόμη εὐεργετικὴ ἢ ἀφοσίωση στὴν ἔρευνα πρὸ ἔχει τοὺς δικούς της ἔρους.

15. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος. Ἡ ἐποχὴ του — ἡ ζωὴ του — τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 1986, σ. 8-9.

16. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφοτισμός*, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1977, σ. ιδ' καὶ 1989, σ. ιδ' (χωρὶς ἀλλαγές).

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

“Όταν συλλογίζομαι τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ ὡς συγγραφέα μιᾶς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τὸν βλέπω κυρίως ν’ ἀπαντᾷ σ’ ἓνα ἐρώτημα συλλογικὸ καὶ ταυτόχρονα ἀτομικὸ. Συλλογικὸ: στὸ μέτρο ὅπου ἡ γραμματολογία ὡς εἶδος ἐντάσσεται σ’ ἓνα εὐρύτερο, ἔθνικὸ ἢ παραδοσιακὸ, πλαίσιο. Ἀτομικὸ: στὸ μέτρο ὅπου τὰ γραμματολογικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Δημαρᾶ δὲν μποροῦν, κατὰ τὴ γνώμη μου, ν’ ἀποσυνδεθοῦν ἀπὸ τὴν ὅλη πορεία τῆς «μετατόπισής» του.

“Όμως, ἂς δοῦμε τὰ πράγματα ἀπὸ πῶς κοντά. Πρῶτα ἡ λογοτεχνικὴ ἱστορία, ὑπόθεση κυρίως τοῦ 19ου αἰώνα, μὲ τὴν αὐτονόητη ἐνταξή της, ὡς ὄργανικὸ μέρος ἐνὸς ἀδιάσπαστου συνόλου, στὸν κορμὸ τῆς «ἐθνικῆς ἱστορίας». “Όσο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, εἰδικότερα, ἡ κατάσταση εἶναι γνωστὴ. Ἐπὶ ἓναν περίπου αἰῶνα, τὰ ἀντίστοιχα ἔργα, γραμμéνα ἀπὸ Ἑλλη- νες ἢ ἀπὸ ξένους —I. P. Νερουλός (1827), R. Nikolai (1876), A. P. Παγκα- βῆς (1877), K. Krumbacher (1891), K. Dieterich (1902), D. H. Hesseling (1924)— ἐμφανίζονται μὲ ξενόγλωσση περιβολή, ἐνῶ μόλις στὴ δεκαετία τοῦ 1920 συντάσσονται, ἀπὸ τὸν Ἡλία Βουτιερίδη καὶ τὸν Ἄριστο Καμπάνη, οἱ πρῶτες γραμματολογίες σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα.

“Ότι τὸ πρωτεῖο τῆς ἰδεολογίας καὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀναγκῶν εἶναι ἐδῶ καθοριστικὸ, μοῦ φαίνεται ἀναμφισβήτητο. Τὸ πρωτεῖο τῆς ἰδεολογίας, δηλαδὴ ὅ,τι ἐμπνέει κυρίως τὶς προσπάθειες τῶν Φαναριωτῶν, μεταβάλλοντάς τες συ- χνὰ, παρὰ τοὺς «ἐθνικούς» τοὺς σκοπούς, σὲ αὐτοδιαφημίσεις. Τὸ πρωτεῖο τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀναγκῶν, δηλαδὴ ὅ,τι κεντρίζει ἀποφασιστικὰ τὶς πρωτοβουλίες τῶν ξένων. “Ένα εἶναι βέβαιον, ὅτι ὅπως καὶ ἂν ἰδῶθεῖ, εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πομποῦ εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ δέκτη, ὁ χῶρος τῆς γραμματολογίας πα- ραμένει συλλογικός. Καὶ δὲν εἶναι ἐδῶ, βέβαια, ἡ κατάλληλη στιγμή γιὰ νὰ σχολιασθεῖ ἀναλυτικὰ ὅ,τι στὶς μέρες μας προσλαμβάνεται συχνὰ (ἢ θεωρεῖται) ὡς κρίση. Κρίση μαζὶ καὶ ἀμφισβήτηση — ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε μόνο τὴν πε- ρίπτωση ἐνὸς κειμένου ὅπως τὸ «Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft» (1967) τοῦ Hans Robert Jauss. Μὲ ἄλλα λόγια: κα- τηγορητήριο καὶ υπεράσπιση. Τὸ κατηγορητήριο δὲν εἶναι ἀβάσιμον, ἂν οἱ γραμ- ματολογικὲς φροντίδες συνδεθοῦν μὲ τοὺς ἐθνικούς ἀπομονωτισμούς, μὲ τὴν πα-

πραγωγή ενός μεθοδολογικά άνομοιογενούς λόγου κλπ. Ούτε όμως και η υπεράσπιση: δέν δέχεται κανείς άδιαμαρτύρητα τόν παραμερισμό ενός χρήσιμου συνεργάτη.

“Έπειτα, για να ξαναγυρίσουμε στην άτομική περίπτωση του Κ. Θ. Δημαρά, αυτό που ονομάζει ο ίδιος «μετατόπιση» του δέν μπορεί, μου φαίνεται, παρά να νοηθεί ως γεγονός πολυδιάστατο, θεωρητικό συνάμα και πρακτικό, έσωτερικό και έξωτετικό, ιδεολογικό και επιστημολογικό. “Έτσι θα μιλούσαμε, ουσιαστικά, για μια μετατόπιση από τόν ιδανισμό και τόν εϋσεβισμό προς τή λογοκρατία και τήν ιστορία τών συνειδήσεων. “Η άκόμα: από τή λογοτεχνία (και τή λογοτεχνική κριτική) προς τήν ιστοριογραφία και από τήν αισθητική προς τήν έπιστήμη. “Η έπίσης: από τις ποιοτικές προς τις ποσοτικές εκτιμήσεις, από τó άτομο προς τó συλλογικό σώμα, από τις κορυφές προς τούς μέσους όρους κλπ.

Πότε πραγματοποιειται ή μετατόπιση αυτή; Ασφαλώς τó έρώτημα φαίνεται άδέξιο. Κάτι περισσότερο: άνεδαφικό. “Ο ίδιος ο Κ. Θ. Δημαράς, όπως ξέρουμε, χρησιμοποιει τήν εικόνα τών «χρωστικῶν»: «ή έμπειρία μου με κατευθύνει προς έντελῶς βραδείες μεταβολές, και θα έλεγα, στατιστικής ύψης: επί χρόνια δύο ιδεολογίες επικαλύπτονται, ώσπου ή καινούρια να αναλάβει τήν πρωτεύουσα θέση»¹. “Αν, λοιπόν, έγκαταλείψουμε τή μάταιη προσπάθεια να συνδέσουμε τή μετατόπιση αυτή με συγκεκριμένες χρονολογίες, μάς άπομένουν δύο δυνατότητες: ν’ αναζητήσουμε γενικά τά πρώτα ίχνη της στη δεκαετία του 1930, κυρίως στο τέλος του μεσοπολέμου, και να έντοπίσουμε τή δυναμική φάση τής εξέλιξής της στα χρόνια 1940-1945, θεωρώντας ως συμβολική άφετηρία τή μελέτη «Τά νεανικά χρόνια του Κοραή» (*Αφιέρωμα εις Κ. Ι. “Αμαντον*, 1940).

Τί προσφέρουν αυτά τά κρίσιμα χρόνια; Παραλείποντας ό,τι είναι εύκολο να κατανοηθεί ως συνειδησιακό και ιδεολογικό προϊόν τών περιστάσεων (τής δικτατορίας Μεταξά, του παγκοσμίου πολέμου, τής Κατοχής), ύπογραμμίζω τρία χαρακτηριστικά γεγονότα: α) ότι τó σχέδιο τής *Ιστορίας* του Δημαρά οργανώνεται στην άρχή τής δεκαετίας του 1940· β) ότι τó τέλος τής *Ιστορίας* αυτής (μιλῶ για τó *Έπίμετρο*) τοποθετείται στην ίδια άκριβῶς έποχή και γ) ότι, κατά τήν αντίληψη του συγγραφέα, ή όλη συλλογική προσπάθεια τής λεγόμενης Γενιάς του ’30 τερματίζεται (αγύρω στα 1945)².

Με τά όρια αυτά, δέν έχουμε παρά να μπούμε στην περιοχή τών «πολλαπλών αϊτίων». Για τά καθέκαστα, δίνω τόν λόγο στον Κ. Θ. Δημαρά: «Και πάλι όμως τά πολλαπλά αϊτια θα λειτουργήσουν και έδῶ. Με τήν Κατοχή δη-

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά Φροντίσματα*, Α’, ‘Ο Διαφωτισμός και τó κορυφωμά του, Έκδ. φροντ. Πόπη Πολέμη, Πορεία, 1992, σ. 11.

2. Κ. Θ. Δημαράς, *Λοκίμο για τήν ποίηση (1943)*, Φιλολογία και κριτική 1, Νεφέλη, 1990, σ. 17.

μιουργοῦνται ἰδιότυπες ομάδες λογιόσυνης, ομάδες μελέτης, στὴν ἄκρη τῆς νομιμότητας. Ἡ ζωὴ ἦταν τότε πολὺ κλεισμένη, χωρὶς ἀνοίγματα: σὰν διέξοδοι ὀργανώθηκαν διάφορες σειρὲς μαθημάτων σὲ πολλὰ ἰδιωτικὰ σπίτια. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐκείνους τοὺς καιροὺς κι ἐγώ, γύρω στὰ χρόνια 1943, ἔδωσα μιὰ σειρά μαθημάτων γιὰ τὴν ἱστορία τῆς νέας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας. Δέκα μαθήματα: πρῶτο σχῆμα τῆς Ἱστορίας μου, τῆς Γραμματολογίας, ὕπως τὴν λέμε. Ὑστερα, ὅπως σᾶς ἔλεγα, ἔρχεται ὁ Ἄμαντος καὶ μοῦ συσταίνει νὰ γράψω τὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας: καὶ ἐκείνη μὲν δὲν τὴν ἔγραψα, ἀλλὰ ἄρχισαν τὰ καινούρια σπίτια τὰ ἐκδοτικά, τὰ ὁποῖα εἶχαν γεμίσει ἀπὸ παλμὸ στὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς, καὶ φουντώνουν σὲ μεγάλη παραγωγή. Τότε μοῦ ἐζητήθηκε ἀπὸ τὸν «Ἰκαρο», νὰ γράψω μιὰ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας. Τίτλους γιὰ μιὰ τέτοια δουλειὰ εἶχα τὸν κύκλο μαθημάτων ποὺ σᾶς εἶπα, ἀνάλογα μαθήματα ἄλλοῦ καὶ ὅ,τι εἶχα ἢ ἀνακοινώσῃ ἢ δημοσιεύσῃ ὑπὸ τὴ μορφὴ μελετῶν ἐπάνω σὲ παλιότερα θέματα»³.

Προσθέτω τρεῖς ἀκόμα ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες του. Ἡ πρώτη (1965) ἀναφέρεται στὴ διάρκεια ἀπασχόλησης μὲ τὴ γραμματολογία: «Τὸ ἔργον τοῦτο μὲ ἀπασχόλησεν ἐπὶ μίαν δεκαετίαν μέχρι τῆς πρώτης διτόμου ἐκδόσεώς του (1948-1949)»⁴. Ἡ δεύτερη (1983) χαρακτηρίζει τὴ γραμματολογία ὡς «ἓνα ἔργο ποὺ θεωρητικὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἐξεκίνησε στὴν σημερινή του μορφὴ (καὶ ὅχι τυχὸν σὲ παλαιότερα σχεδιάσματα ἢ διαγράμματα) ἀπὸ γύρω στὰ 1945»⁵. Ἡ τρίτη μαρτυρία (1990), τέλος, ἐπισημαίνει τὸ γεγονός ὅτι τὸ *Δοκίμιο γιὰ τὴν ποίηση* (1943) «φανερώνει πὼς ὁ δοκιμιογράφος βρίσκεται σὲ ἓνα σταθμὸ προχωρημένο τῆς πορείας του πρὸς τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν ἰδανισμό. Ὅμως, ἡ ἀπαλλαγὴ αὐτὴ θὰ κρατήσῃ ἀκόμη ἀρκετὰ χρόνια ὥσπου νὰ συντελεσθεῖ: ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ Προλόγου τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (1948) φανερώνει κάποια σχετικὴν ἐξάρτηση, ὅσο κι ἂν ἐκφράζεται, ὅπωςσδήποτε, διακριτικὰ»⁶.

Μὲ αὐτοὺς τοὺς ὅρους, διατυπώνω τὴν πρότασή μου ὡς ἐξῆς: ἡ *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν «μετατόπιση» τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο ὄριμο καρπὸ τῆς. Κάτι ποῦ, βέβαια, δὲν ὀδηγεῖ μηχανιστικὰ στὴ σχέση αἰτίου καὶ ἀποτελέσματος. Γιατὶ τὰ πράγματα ἔχουν τοὺς ἰδιαίτερους ρυθμοὺς τους. Εἶπαμε: «βραδεῖες μεταβολές». Ἀλλὰ οἱ μεταβολές καθορίζονται ἀπὸ παράγοντες ποὺ ἀνιχνεύονται κάποτε μὲ δυσκολία.

Διευκρινίζω πὼς τὸ θέμα μου ἐδῶ δὲν εἶναι ἡ *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, ἀλλὰ μόνον οἱ προϋποθέσεις της. Προϋποθέσεις: ἄλλη μιὰ χαρα-

3. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Συνεντεύξεις*, Ἐρμῆς, 1986, σ. 42-43.

4. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἐκθεσις τίτλων καὶ ἔργων*, Ἀθῆναι 1965, σ. 5.

5. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἰκαρος, 1985, σ. κ'.

6. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δοκίμιο γιὰ τὴν ποίηση* (1943), ὁ.π., σ. 21-22.

κτηριστική λέξη του Δημαρᾶ. Στην ούσια, αυτό που συμβαίνει είναι ένα είδος ύσμωσης τῆς μεγάλης με τὴ μικρὴ διάρκεια. "Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὁ ἔθνομός, ὀργανικὸ στοιχεῖο τῆς «λογοτεχνικῆς ἱστορίας», ἀναρριπίζεται κάτω ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες κατοχικὲς συνθήκες καὶ παίρνει διαστάσεις πατριωτικοῦ χρέους: «Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἰδίως μέσα στὸ ἀνάθεμα τοῦ πολέμου ὁ "Ἕλληνας αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ προβεῖ σὲ «μιά ἐθνικὴ ἀπογραφή». Τὸ βιβλίο φαίνεται νὰ ἐβόηθησε καὶ ἴσως νὰ συνετέλεσε σὲ ἕνα μεγαλύτερο πῆξιμο τῆς ἐπιθυμίας αὐτῆς»⁷.

Τὸ «βιβλίον», λοιπόν, εἶναι ἄθροισμα προϋποθέσεων. Τὰ πρόσωπα, τὰ κείμενα, οἱ περιστάσεις (ἄς μὴν ξεχνοῦμε καὶ τὴν ἠλικιακὴ ὠρίμανση τοῦ συγγραφέα), ἔλα παίζουσι τὸν ρόλο τους. "Ὅσο γιὰ τὰ πρόσωπα, θὰ σταθῶ μόνο σὲ δύο: στὸν Κωστὴ Παλαμᾶ καὶ στὸν Albert Thibaudet. Εἶναι δύο δεῖκτες. Ἡ παρουσία τους, ἀνάμεσα σὲ ἄλλους πολλούς, σηματοδοτεῖ ταυτόχρονα τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ συμβολικὸ πεδίο.

Πρῶτα ὁ Κωστὴς Παλαμᾶς. Νὰ ὑποδείξω τὰ ἔχνη του στὸ ἔργο τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ; Θὰ τὸ κάνει ἀσφαλῶς, με τὴν ἀπογευματινὴ ἀνακοίνωσή της, ἡ Βενετία Ἀποστολίδου. Ἐδῶ σημειῶνω μόνο πὼς τὸ δοκίμιο Κωστῆς Παλαμᾶς. *Ἡ πορεία του πρὸς τὴν τέχνη* (1947) περιέχει τὴν ἀκόλουθη ἀφιέρωση: «Στὴ μητέρα μου, πού με πρωτογῶρισε με τὸν Ποιητὴ, ἀφιερώνεται τὸ Δοκίμιο τοῦτο, καρπὸς τριανταδύο χρόνων ἀδιάκοπης ἐπαφῆς με τὸ ἔργο του». "Ἄς προσέξουμε δύο πράγματα: α) ὅτι, ὀργανώνοντας τὴ γραμματολογία του, ὁ Δημαρᾶς ὀδηγεῖται με συνέπεια πρὸς τὸ δοκίμιο (καὶ πρὸς τὴν εὐρύτερη συνθετικὴ μελέτη), καθὼς φανερώνουν λ.χ. τὸ *Δημοτικισμὸς καὶ κριτικὴ* (1939) ἢ τὰ *Ρομαντικὰ σημειώματα*, καὶ β) ὅτι στὸ ἔργο του ὁ Παλαμᾶς ἐμφανίζεται κυριαρχικότερα ἰδίως μετὰ τὸν θάνατό του (1943), κι ὅχι μόνο ὁ Παλαμᾶς ποιητῆς, ἀλλὰ καὶ ὁ κριτικὸς καὶ ὁ γραμματολόγος⁸.

"Ἐπειτα ὁ Albert Thibaudet. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Γάλλος κριτικὸς ἀπασχολεῖ τὴ σκέψη τοῦ Δημαρᾶ ἀπὸ νωρίς, τουλάχιστο ἀπὸ τὸ 1931⁹. Ἀλλὰ ἡ μεγάλη στιγμή του εἶναι κι ἐδῶ ἡ χρονιά τοῦ θανάτου του (καὶ τῆς περιφημίας

7. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Συνεντεύξεις*, ὅ.π., σ. 17.

8. Ὑποδεικνύω ἕνα μόνο τεμῆριο: ὅτι ὁ κανόνας τῶν «πολλαπλῶν αἰτίων», διατυπωμένος στὸ *Δοκίμιο γιὰ τὴν ποίηση* (1943), πρέπει ἀσφαλῶς νὰ συσχετισθεῖ με τὴν ἀκόλουθη φράση (1916) τοῦ Κ. Παλαμᾶ: «Κ' ἐδῶ θὰ χρειαζόταν γιὰ τὸ κριτικὸ ἐξέτασμα νὰ βοηθήσῃ "ὁ χάρτης τῶν πολλαπλῶν ρευμάτων", καθὼς ὠνόμασε κάποιος ἱστορικὸς τῆς φιλολογίας τοὺς λογῆς ἀπ' ἐδῶ κι ἀπ' ἐκεῖ παράγοντες πού βοηθοῦν τὴ γένεση τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου» («Βιζυηνὸς καὶ Κρυστάλλης», *Ἄπαντα*, τ. 8, σ. 330).

9. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἀλβέρτος Τιμπωντέ», *Ἡ Πρωΐα*, 9 Σεπτεμβρίου 1931. Βλ. καὶ *Συνεντεύξεις*, ὅ.π., σ. 40-41: «Μὰ ὁ Thibaudet ἔχει σταθερὰ μία ἀπὸ τὶς πρῶτες —καὶ χρονολογικὰ πρῶτες— θέσεις μέσα στὸ πάνθεό μου· ἄς μὴν ξεχνοῦμε τὴν μεγάλη σημασία τὴν ὁποία δίνουν στὴν ἱστορία καὶ τὴν γεωγραφία ὁ στοχασμὸς του καὶ τὸ ἔργο του».

Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours). Δύο άρθρα του Δημαρᾶ μιλοῦν μὲ τοὺς τίτλους τους: «Ένας ὁδηγός: ὁ Τιμπωντέ» (*Ελευθερον Βῆμα*, 26 Ἀπριλίου 1936) καὶ «Ἡ Ἱστορία τοῦ Τιμπωντέ» (*Ελευθερον Βῆμα*, 18 Ἰανουαρίου 1937). Περιττὸ νὰ θυμίσω ὅτι αὐτὴ ἡ Ἱστορία τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας (πού θὰ εἶχαμε κάθε λόγο νὰ τὴ θεωροῦμε, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, καὶ ὡς κέντρισμα τῶν γραμματολογικῶν ἀπασχολήσεων τοῦ Δημαρᾶ) εἶναι ἔργο μὲ εὐρύτερη ἀπήχηση σὲ ὀλόκληρη τὴ λεγόμενη Γενιά τοῦ '30· ἓνα ἔργο καθόλου ἄσχετο μὲ τὴν ὑπερβολικὴ, στὸν τόπο μας, χρῆση τῆς ἔννοιας «γενιά».

Ἐδῶ κανονικὰ θὰ ἔπρεπε, φρονίμως ποιῶν, νὰ σταματήσω ἀφοῦ, προχωρώντας παραπέρα, κινδυνεύω νὰ ὀδηγηθῶ σὲ εἰκασίες. Ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν θέλω νὰ κλείσω αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις μου (πού χρειάζονται, ἐννοεῖται, συστηματικότερη ἔρευνα καὶ πλουσιότερη τεκμηρίωση), χωρὶς νὰ διατυπώσω, κι ἂς ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῆς εἰσήγησής μου, δύο βασικά, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐρωτήματα μεθόδου:

α) Σὲ τί βαθμὸ ἡ Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι ἔργο ὑπερατομικὸ πού πιστοποιεῖ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὴν ὀπτικὴ γωνία ὅχι μόνον ἑνὸς ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ μιᾶς ὀλόκληρης γενιᾶς; Ὁ ἴδιος ὁ Δημαρᾶς φαίνεται ν' ἀπαντᾷ μὲ τὸν τρόπο του: τοποθετώντας γύρω στὰ 1945 τὸ τέλος «τῆς συλλογικῆς αὐτῆς δραστηριότητος», δὲν παραλείπει νὰ προσθέσει ὅτι «τὸ περαιτέρω ἔργο τῶν τέως ἐκπροσώπων τῆς μπορεῖ, πιθανότατα, νὰ δεσμεύει αὐτούς, ἀτομικά, ἀλλὰ κατὰ τίποτε δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται συνέχιση τοῦ συλλογικοῦ ἔργου τῆς γενεᾶς τοῦ '30»¹⁰. Μποροῦμε ἔμως νὰ θεωρήσουμε τὴν ἄποψη αὐτὴ ὡς ἀπαγορευτικὴ; Τὸ ζήτημα παραμένει ἀνοιχτό. Καὶ ἡ διερεύνησή του ἐλπιδόφορα.

β) Ἄν ἡ Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, προῖον μιᾶς «μετατόπισης», ὑπογραμμίζει τὸ στοιχεῖο τῆς ρήξης, γιατί ἄραγε τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δὲν θὰ μποροῦσε παράλληλα ν' ἀποτελεῖ καὶ στοιχεῖο μιᾶς ὀρισμένης συνέχειας; Ὁ Δημαρᾶς μετατοπίζεται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴ λογοτεχνία πρὸς τὴν ἱστορία. Ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι σημεδιακὸ: ἡ σύνθεση μιᾶς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας.

10. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δοκίμιο γὰρ τὴν ποίηση* (1943), ὁ.π., σ. 17.

B' ΟΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΜΠΝΕΥΣΗΣ ΕΝΟΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ: Ο «ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ»

«Ἡ λογοτεχνία εἶναι φαινόμενο κοινωνικό» δηλώνει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς στὸν Πρόλογο τοῦ ἔργου του *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*¹ καί, συνεπῆς στὴν πεποιθήσή του αὐτή, ὑφαίνει τὶς ἀποτιμήσεις του γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου τὰ συνταγμένα σὲ γλώσσα νεοελληνική σὲ ἕναν κἀναβο ποῦ τὸν εἶχαν συγκροτήσει ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Πρὶν προχωρήσουμε, μιὰ διευκρίνιση εἶναι χρήσιμη. Ὁ ὅρος «λογοτεχνία» χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Δημαρᾶ μετὰ τὸ εὐρύτερο δυνατὸ περιεχόμενο· πρὶν κλείσει τὴν πρώτη κιόλας παράγραφο τοῦ Προλόγου τῆς Γραμματολογίας του διευκρινίζει: «Ἱστορία τῆς παιδείας [ὅπως καὶ Ἱστορία τῶν γραμμάτων] θὰ εἶταν ὅροι περίπου ἐπάλληλοι μετὰ τὴν Ἱστορία τῆς λογοτεχνίας ὅπως παρουσιάζεται ἐδῶ»². Κατὰ συνέπεια νομίζω ὅτι δὲν θὰ προδίδαμε τὸ πνεῦμα του ἂν στὴ φράση του «ἡ λογοτεχνία εἶναι φαινόμενο κοινωνικό», προτείναμε, ὡς ἐπάλληλη διατύπωση, «ἡ παιδεία εἶναι φαινόμενο κοινωνικό». Ποιὸς λοιπὸν εἶναι αὐτὸς ὁ κἀναβος πάνω στὸν ὁποῖο ἔχει ὑφάνει ὁ Δημαρᾶς τὴν Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας;

Γιὰ νὰ δώσουμε τὸ σχῆμα του θὰ χρησιμοποιήσουμε τὶς δικές του ἐπιγραμματικές —κλασικὲς πιὰ— διατυπώσεις ὅπως τὶς ἔχει ἐκθέσει στὰ εἰσαγωγικὰ σημειώματα ποῦ ὑπάρχουν στὸ δεύτερο, τρίτο καὶ τέταρτο Μῆρος τῆς Γραμματολογίας του³. Θὰ περιοριστοῦμε δηλαδή στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἐπειδὴ ἐκεῖ προβάλλεται ὁ «θρησκευτικὸς οὐμανισμός», ὡς ἐρμηνευτικὸ σχῆμα γιὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν Ἰλωση.

Ἀνάμεσα στὰ 1453 καὶ στὰ 1669 «τὸν τόνο στὰ πράγματα τῆς παιδείας τὸν δίνει τὸ φιλοπρόοδο καὶ γενναῖο πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας: θρησκευτικὸς οὐμανισμός. Στὰ 1669 ὀρίζεται τὸ ἀνέβασμα μιᾶς ἡγετικῆς τάξης μέσα στὸν ἔλ-

1. Πρώτη ἐκδοση: Ἀθήνα 1948-1949. Ἡ φράση στὴ σ. 3 τοῦ πρώτου τόμου — στὴν ἔβδομη ἐκδοση (Ἀθήνα 1985), στὴ σ. 0'.

2. Στὴν πρώτη ἐκδοση, σ. 1. Τὸ ἴδιο κείμενο παρέμεινε καὶ σὲ ὅλες τὶς μεταγενέστερες ἐκδόσεις τῆς Γραμματολογίας. Ἀπὸ τὴν τρίτη ἐκδοση (Ἀθήνα 1964), στὴ σ. ζ'.

3. Τὰ εἰσαγωγικὰ σημειώματα στὰ ὁποῖα ἀναφέρομαι βρίσκονται στὶς σσ. 48, 98 καὶ 140 τῆς πρώτης ἐκδόσεως· στὴν ἔβδομη ἐκδοση, στὶς σσ. 44, 98 καὶ 142.

ληγισμός: οί Φαναριώτες θά πάρουν τόν λόγο». Θά τόν κρατήσουν γιά ένα αιώνα, θά εἶναι «οἱ αἰώνας τῶν Φαναριωτῶν». Αὐτοί πιά «δίνουν τόν τόνο καί τή ροπή πρὸς τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐκπαίδευσης καί τὴν ἔρευνα τῶν ἠθικῶν ζητημάτων». «Τελικὸ ὄριο τὸ 1774, ὅταν ἀρχίζει ν' ἀνεβαίνει σταθερὰ ἡ ἀστική τάξη καί νὰ ἐκφράζει τὶς δικές τῆς πνευματικὲς ἀνάγκες». Χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπόμενης περιόδου εἶναι ὅτι «προέχει τὸ λαϊκὸ ἀστικὸ πνεῦμα, ἡ Ἐκκλησία περνάει στὴν συντήρηση καί φθάνει στὴν ἀντίδραση. Οἱ Φαναριώτες ἀδυνατίζουν καί τοὺς βλέπουμε κι αὐτοὺς δὺσπιστους πιὰ μπροστὰ στὴ νέα διαμόρφωση τῶν πραγμάτων». «Ἐποχὴ ἀκμῆς καί δύναμης ποὺ κορυφώνεται καί σπάζει μὲ τὸν Ἀγώνα».

Ἡ Ἐκκλησία λοιπὸν πρῶτα, οἱ Φαναριώτες μετὰ, ἡ ἀστικὴ τάξη ἀργότερα· αὐτὲς εἶναι οἱ τρεῖς δυνάμεις, κατὰ σειρά ἐμφάνισης στὴ σκηνὴ τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, μὲ τὶς ὁποῖες —καὶ γύρω ἀπὸ τὶς ὁποῖες— ὁ Δημαρᾶς πλέκει τὸν κοινωνικὸ ἰσθμὸ τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς παιδείας στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ Δημαρᾶς δὲν βρῆκε τὸ σχῆμα αὐτὸ ἔτοιμο· δὲν τὸ ἀντλήσε αὐτοῦσιο ἀπὸ κάποια χρονολογικὴ ἢ ἄλλη πηγὴ ποὺ τὸ παραδίδει. Εἶναι κάτι ποὺ τὸ συγκρότησε ὁ ἴδιος, ὑπὸ τὴν ἐπήρεια ἀσφαλῶς «πολλαπλῶν αἰτίων». Τὸ πῶς ὅμως δημιουργήθηκε τὸ ἐρμηνευτικὸ αὐτὸ σχῆμα δὲν ἔχει ἀπασχολήσει τὴ νεοελληνικὴ ἐπιστήμη. Τὸ θέμα ὠστόσο μοῦ φαίνεται ἐνδιαφέρον τόσο γιὰτὶ φωτίζει μιὰ σημαντικὴ πτυχὴ τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἔργου τοῦ Δημαρᾶ ὅσο καί ἐπειδὴ τὸ σχῆμα αὐτὸ ἔχει ἀποτελέσει τὸ κοινωνιολογικὸ ὑπόβαθρο πολλῶν μελετῶν ποὺ δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸ 1948. Ἐπιτρέψτε μου λοιπὸν σήμερα, σ' αὐτὴν τὴν ἐπιστημονικὴ συνάντηση ποὺ ὀργανώσαμε γιὰ νὰ τιμήσουμε τὸν δημιουργὸ καί οὐσιαστικὸ χειραγωγὸ τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, νὰ σᾶς παρουσιάσω πρῶτα κάποιες σκέψεις μου γιὰ τὸν τρόπο ποὺ νομίζω ὅτι συγκροτήθηκε τὸ ἐρμηνευτικὸ αὐτὸ σχῆμα ποὺ μᾶς κληροδότησε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, καί, μετὰ, ὅσα ἀφοροῦν εἰδικότερα τὸ σχῆμα τοῦ «θηρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ».

Ἄν ρωτούσαμε τὸν ἴδιο πῶς ὀδηγήθηκε στὴν κατασκευὴ αὐτοῦ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ σχήματος πιστεύω ὅτι θά μᾶς ἀπαντοῦσε πῶς τὸ ἱστορικὸ ὕλικό, «τὰ πράγματα» ἦταν ποὺ τὸν ὀδήγησαν σὲ αὐτό. Ἐπειδὴ ὅμως «τὰ πράγματα» ἐπιδέχονται, ὅπως εἶναι φυσικὸ, καὶ ἄλλες ἀναγνώσεις, δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν τὸν ἕνα καὶ μοναδικὸ ἀποχρώντα λόγος. Ὀφείλομε λοιπὸν νὰ ἀναζητήσουμε καὶ τὰ ἄλλα αἴτια ποὺ συντέλεσαν στὴ δημιουργία τοῦ ἐρμηνευτικοῦ σχήματος ποὺ μελετοῦμε. Ἀπὸ τὰ ἄλλα αὐτὰ αἴτια σήμερα μποροῦμε νὰ προτείνουμε δύο. Τὸ ἕνα συνδέεται, νομίζω, μὲ τὴ μελέτη τοῦ φαινομένου ποὺ ὁ ἴδιος ὀνόμασε «Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός»· τὸ ἄλλο σχετίζεται μὲ τὴν ἐπιρροή ποὺ ἄσκησε στὸ ἔργο του ὁ Μανουὴλ Γεδεών. Νὰ ἐξηγήσω τί ἔνοῶ.

“Όπως είναι σέ όλους γνωστό, ό Δημαρᾶς έπεσήμανε πρώτος ότι ιδέες και άρχές του Εύρωπαϊκού Διαφωτισμοῦ πέρασαν στο χώρο τῆς «καθ’ ἡμᾶς Ἀνατολῆς». Τό έπεσήμανε πρὶν ἢ Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας γνωρίσει τὴν πρώτη της έκδοση. Τό 1945 βρίσκουμε τὸν ὄρο πού εἰσηγήθηκε και σέ τίτλο έργασίας του: «Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση και ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς γύρω στὰ 1800»⁴. “Όταν πάντως βλέπει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ἢ Γραμματολογία, ἢ μελέτη τοῦ φαινομένου ἔχει ὀλοκληρωθεῖ και ἡ έρμηνεία του ἔχει διατυπωθεῖ — διατύπωση ἀπὸ τὴν ὁποία, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἐλάχιστα θὰ ἀποκλίνει.

“Όταν λέμε «εἶχε ὀλοκληρώσει τὴ μελέτη τοῦ φαινομένου» γιὰ ἓναν έρευνητὴ σὰν τὸν Δημαρᾶ πρέπει νὰ ἐνοήσουμε κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἡ φράση αὐτὴ δηλώνει συνήθως. Γιὰ ἓνα μυαλό δηλαδὴ πού ἀγαποῦσε τὴν «έσωτερικὴ συνοχή» στὴ σκέψη του — και ἦταν σέ θέση νὰ τὴν πραγματοποιεῖ— σημαίνει ὅτι δὲν εἶχε ἀπλῶς συγκεντρώσει, εἶχε ἐπεξεργαστεῖ κριτικὰ ὅλες τις σχετικὲς πηγές και εἶχε ἀναγνωρίσει τὴν ἰδεολογικὴ ταυτότητα τῶν νέων ιδεῶν πού πέρασαν στὴν Ἀνατολὴ ἀλλὰ εἶχε συνειδητοποιήσει ὅτι οἱ νέες ιδέες γιὰ νὰ προσγραφοῦν στο κοινωνικὸ γίνεσθαι, ἄρα και στὴν ἱστορία τῆς Παιδείας, ἔπρεπε νὰ ἔχουν και ἴδιους ἀποδέκτες και φορεῖς. Αἴτημα πού ἔγινε ἐπιτακτικότερο ἀπὸ τὴ στιγμή πού συνέδεσε ὀργανικὰ τὸ Διαφωτισμὸ πού ἐμφανίστηκε στὸν χώρο τῆς Ἀνατολῆς με τὸν Εύρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ. Τὴ σύνδεση αὐτὴ τὴν εἶχε ἀποδεχθεῖ ὁ Δημαρᾶς τὴν ἐποχὴ πού συνέθετε τὴν Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας· ἀλλὰ ἄς θυμηθοῦμε πῶς διατύπωσε τὴν ἄποψή του συντάσσοντας τὸ σχετικὸ λῆμμα στὸν ἀναθεωρημένο τόμο («Ἑλλάς» τῆς «Μεγάλῃς Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας») τοῦ Δραχνάκη: «Ὁ ἑλληνικὸς διαφωτισμὸς ἀποτελεῖ κλάδον τοῦ μεγάλου κορμοῦ τοῦ εύρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ»⁵. Ἀλλὰ ὁ Εύρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς ἀπαιτεῖ, στο ἐπίπεδο τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, και ἀστικὴ τάξη, και εὐγενεῖς, και κλῆρο. Δυνάμεις, κοινωνικὲς κατηγορίες τουλάχιστον, πού εὐκολα ὁ Δημαρᾶς ἀναγνώρισε στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία τῆς Τουρκοκρατίας: ἐμπόρους εἶχαμε, Φαναριῶτες εἶχαμε και κλῆρο εἶχαμε. Ἐτσι πιά ἡ έρμηνεία τοῦ φαινομένου ἀποκτοῦσε έσωτερικὴ συνοχή και ὁ κἀναβος γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας εἶχε ἀρχίσει

4. *Δημοκρατικὰ Χρονικά* 1 (1945), τχ. 6, 11-12. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι και ὁ ὄρος «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς» ἔχει, και αὐτὸς, χρησιμοποιοθεῖ ἀπὸ τὸν Δημαρᾶ πρὶν ἀπὸ τὴν έκδοση τῆς Γραμματολογίας του: «Γρηγόριος Κωνσταντᾶς», *Παίδεια* 1 (1946-1947), 140 [= *Φροντισματα. Πρῶτο Μέρος. Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση στὸν Διαφωτισμὸ*, Ἀθήνα 1962, σ. 89].

5. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τ. Γ', Ἀθήνα 1964, σ. 297 -- στὸν τόμο *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σσ. 1-22, τὸ ἴδιο ἔθρο σέ νεοελληνικὴ γλῶσσα· τὸ χωρίο πού μᾶς ἐνδιαφέρει στὴ σ. 1.

νά σχηματίζεται. Τὸ ὀριστικό του σχῆμα θά διαμορφωθεί κάτω ἀπὸ ἐμπνεύσεις πού προσέφεραν στὸν Δημαρᾶ οἱ μελέτες τοῦ Μανουὴλ Γεδεών.

Ὁ μέγας χαρτοφύλαξ ἦταν ἄνθρωπος εὐφυῆς, προικισμένος μὲ συνδυαστική φαντασία καὶ ὀξυδέρκεια, γνώστης ἀδευτέρωτος τῶν πηγῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ἱστορίας. Εἶχε μιὰ ἰδιοτυπία: ἀπέφευγε κατὰ σύστημα νὰ κατονομάζει τὶς πηγές του. Καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ χαριτωμένη δικαιολογία πού προέβαλλε: «[Ἦνα] οἱ ἐν Ἑλλάδι φοβεροὶ λογοκλόποι... κοπιᾶσσωσιν... εἰς ἐξακριβῶσιν τῆς ἀληθείας τῶν ὑπ' ἐμοῦ γραφομένων»⁶.

Ὅταν σὲ δύο, τρεῖς, πέντε ἐργασίες τοῦ Γεδεών ἀναζητήσεις τὶς μὴ ρητὰ κατανομαζόμενες πηγές του καὶ τὶς ἐντοπίσεις καὶ διαπιστώσεις ὅτι δὲν εἶναι ἀθεμελιωτὰ αὐτὰ πού γράφει —ἀπλῶς δὲν παρουσιάζει τὶς πηγές του μὲ τοὺς τρόπους πού ὅλοι σήμερα γνωρίζουμε καὶ χρῆσιμοποιοῦμε—, τότε τὸν συγγραφέα αὐτόν, τὸν ὀξυνουχέστατο καὶ στὸ βάθος θετικιστὴ, ἀρχίζεις νὰ τὸν ἐμπιστεύεσαι, δηλαδή ἐμπιστεύεσαι τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα πού σοῦ ὑποβάλλει. Ὁ Δημαρᾶς —πού εἶμαι βέβαιος ὅτι εἶχε κάνει αὐτόν τὸν δειγματοληπτικὸ ἔλεγχο— τὸν ἐμπιστεύτηκε. Καταρχῆν. Καὶ ὅταν ἤρθε ἡ ὥρα νὰ ὀλοκληρώσει τὸ σχῆμα του γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, θεώρησε ὅτι μπορούσε νὰ ἀντλήσει ἰδέες ἀπὸ μιὰ ἀσφαλῆ πηγή: τὶς ἐργασίες τοῦ Γεδεών γιὰ τοὺς Φαναριῶτες καὶ γιὰ τὴ θέση τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Θυμίζω τὴν κρίση τοῦ Δημαρᾶ γιὰ τὶς ἐργασίες τοῦ Γεδεών τὶς ἀναφερόμενες στοὺς Φαναριῶτες, κρίση πού ἔχει περάσει στὶς Σημειώσεις τῆς Γραμματολογίας του ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ἐκδοση: «Τὰ ἔργα τοῦ Γεδεών ἀποτελοῦν ἓνα ἀδιάκοπο σχόλιο γύρω στὸ θέμα αὐτὸ [δηλαδή τὴ θέση τῶν Φαναριωτῶν στὸ Νέο Ἑλληνισμό]»⁷. Πολλῶ μᾶλλον γιὰ τὴ θέση καὶ τὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας, θά συμπλήρωνα ἐγώ, ἀφοῦ τὶς πηγές τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ὁ μ. χαρτοφύλαξ τὶς γνώριζε καλύτερα ἀπὸ ὅποιον-δήποτε ἄλλον.

Τί ὑποστηρίζει λοιπὸν ὁ Γεδεών γιὰ τοὺς Φαναριῶτες καὶ τὴν Ἐκκλησία; Τί καὶ πῶς τὸ ἀφομοίωσε ὁ Δημαρᾶς;

Ἄν θέλαμε μὲ δυὸ φράσεις νὰ συνοψίσουμε τὴ θεωρία τοῦ Γεδεών —μὲ ὅλους τοὺς κινδύνους πού ἐγκλείει τὸ ἐγχείρημα νὰ συνοψίσει κανεὶς μιὰ ὀπτική πού ἔχει ἀναπτύχθῃ σὲ 750 περίπου μελέτες—, θά λέγαμε ὅτι ἐκεῖνο πού ὑποστηρίζει ρητὰ ἢ πού ἀφήνει νὰ ὑποβόσκει στὶς μελέτες του εἶναι πῶς ἡ μόνη νόμιμη ἐξουσία γιὰ τὸν Νέο Ἑλληνισμό ἦταν ἡ Ἐκκλησία. Ἀναγνωρίζει, βέβαια, ὅτι ὁ κληρὸς δὲν ὑπῆρξε πάντοτε ἄφογος· τοιμᾶ νὰ ὑποστηρίζει ὅτι ὑπῆρξαν καὶ πατριάρχες πού θά μπορούσαν νὰ κατηγορηθοῦν γιὰ ἀθεΐα· ἐντοπίζει καὶ καυτηριάζει τὰ λάθη, ἰδιαίτερα στὰ πνευματικὰ ζητήματα, πού

6. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, *Μεγία τῶν πρὸ ἐμοῦ· 1800-1863-1913*, Ἀθήνα 1934, σ. 468.

7. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τ. 2, Ἀθήνα 1949, σ. 232.

διαπράχθησαν από κύκλους του Πατριαρχείου, αλλά τη νομιμότητα την επιφυλάσσει στην Ἐκκλησία και μόνο. Γνωρίζει πολύ καλά «περί τῆς Φαναριωτικῆς κοινωνίας», ἡ ὁποία θεωρεῖ ὅτι συγκροτήθηκε «ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος»⁸, ἀλλὰ δὲν παραχωρεῖ στὸ λαϊκὸ αὐτὸ σῶμα κανένα μερίδιο πρωτογενοῦς νομιμότητας. Ἡ ὀρθότερα: τὸ νομιμοποιεῖ κατὰ τὸ ποσοστὸ ποὺ βοήθησε τὴν Ἐκκλησία στὸ ἔργο της. Τοῦ ἀπονέμει δηλαδή μιὰ καθ' ἑξῆς νομιμότητα, ἡ πρωτογενῆς πηγὴ τῆς ὁποίας ἦταν ἡ Ἐκκλησία. Φτάνει σὲ ἀκραῖα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴ θεωρία του: ἀναζητᾷ —καὶ βρίσκει— «Φαναριώτες» πρὶν ἀπὸ τοὺς Φαναριώτες, τὸν 15ο αἰῶνα. Θυμίζω τὴ μελέτη του γιὰ τὸν Κριτόβουλο τὸν Ἰμβριο ποὺ τὴν ἐπιγράφει «Ὁ πρῶτος Φαναριώτης»⁹.

Ἄς ἀναφέρουμε ἕμως τώρα καὶ μιὰ δευτέρη «ἰδιοτυπία» τοῦ Μανουὴλ Γεδεῶν —γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε καὶ τὴν μαρτυρία τοῦ Δημαρᾶ, ποὺ τὸν γνώρισε προσωπικὰ στὴν δεκαετία τοῦ '30¹⁰. Ὁ Γεδεῶν ζοῦσε τὴν ἱστορία. Ἡ καλύτερα, ζοῦσε τὸ παρὸν καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία. Ἔτσι οἱ ἐργασίες του, χωρὶς ποτὲ νὰ χάνουν τὴ στενὴ ἐπαφὴ τους μὲ τὶς πηγές, ἔχουν, στὴν ἐπιλογή τῶν θεμάτων ἢ στὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα ποὺ ὑπέβαλλαν στὸν ἀναγνώστη, κάποια σημάδια αὐτῆς του τῆς ἰδιοτυπίας. Σὲ κάποια ἄλλη εὐκαιρία μποροῦμε νὰ ἀνιχνεύσουμε πῶς ὁ Γεδεῶν ὀδηγήθηκε σὲ αὐτὸ τὸ ἐκκλησιαστικοκεντρικὸ σχῆμα καὶ γιὰ τὸ πρόβλαβε μὲ τόσο πάθος. Ἐδῶ ἕμως μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ ἐντοπίσουμε τί καὶ πῶς ἀπὸ αὐτὸ τὸ σχῆμα ἀφομοίωσε ὁ Δημαρᾶς.

Γιὰ ὅσα ἀναφέρονται στοὺς δύο πρῶτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, ὁ Δημαρᾶς υἱοθέτησε τὸ σχῆμα Γεδεῶν καὶ τὸ πλούτισε μὲ τὴν ἐπιγραμματικὴ διατύπωση: «θρησκευτικὸς οὐμανισμός». Ἀντίθετα, γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς Φαναριώτες, ὁ Δημαρᾶς δὲν ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴ θεωρία Γεδεῶν καὶ διασπᾷ τὸ τεῖχος τῆς μὴ νομιμότητας ποὺ εἶχε θέσει ὁ μ. χαρτοφύλαξ γιὰ τὶς ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δυνάμεις: νομιμοποιεῖ τὸ «κοσμικὸ» ὄραμα ποὺ εἶχαν οἱ Φαναριώ-

8. Βλ. μετὰξὺ ἄλλων, Μανουὴλ Ἰω. Γεδεῶν, «Περὶ τῆς Φαναριωτικῆς κοινωνίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος* 21 (1891), 55-71. Ἡ ἀποψὴ του ὅτι «τὸ σύστημα τῶν φαναριωτικῶν ἤρξατο συντάττεσθαι καὶ κοινωνίαν ἀποτελεῖν ἀριστοκρατῶν, πολιτικῶν ἅμα καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος», στὴ μελέτη του «Χρονογράφου συμπεράσματα», ἔ.ἀ., 74.

9. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεῶν, «Ὁ πρῶτος Φαναριώτης ἱστορικὴ μελέτη», *Βύρων* 3 (1878), 214-233. Ἀναλόγως περιεχομένου εἶναι ἡ μελέτη του γιὰ ἕναν ἄρχοντα τοῦ ΙΓ' αἰῶνα: «Ξεναχης», *Ἑβδομάς* 3 (1886), 458-462.

10. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Χειροθεσία», *Πενήντα χρόνια Νεοελληνικῆς Παιδείας. Ἡ παρουσία τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὴν ἐπιστήμη τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων*, Ἀθήνα 1985, σ. 91-93. Βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ Μ. Γεδεῶν γιὰ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ στὸ ἔργο του *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, 1500-1912*, Ἀθήνα 1936-1938, σσ. 526-527.

τες, προετοιμάζοντας έτσι την τρίτη φάση τῆς ἱστορίας μας στήν ὁποία θά κυριαρχήσει, κατὰ τὸν Δημαρᾶ, τὸ «λαϊκὸ ἀστικὸ πνεῦμα».

Ἄς παρακολουθήσουμε τώρα πῶς ὁ «θρησκευτικὸς οὐμανισμὸς» παρουσιάζεται καὶ πῶς θεμελιώνεται στή Γραμματολογία τοῦ Δημαρᾶ. Πρωτοπαρουσιάζεται, ὅπως εἶδαμε, στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ δευτέρου Μέρους γιὰ νὰ δηλωθεῖ τὸ περιεχόμενον τοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν Ἑλλάδα¹¹. Στὸ κείμενον ὁ ὅρος περνάει μίαν μόνον φορὰ, ὅταν ὁ λόγος γιὰ τὸν Κύριλλο Λούκαρη. «Σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου στή Δύση ὁ Γαλιλαῖος διώκεται, καταδικάζεται καὶ φυλακίζεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Πόλης συστάνει σχολεῖα, τυπογραφεῖο, εἰνοεῖ τὴν μετὰφραση τῶν Γραφῶν, χρησιμοποιοεῖ τὴν λαϊκὴ γλῶσσα γιὰ νὰ φωτίσει τὸ ποίμνιον. Εἴμαστε στήν ἀρχὴ τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ. Ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς ἀνεβαίνει σὲ κύρος καὶ ἀξία, κρατᾶει στὰ χέρια του τὴν παιδείαν καὶ τῆς δίνει τὴν ὁρμὴ του»¹². Ἄλλὰ ἡ ἐποχὴ τὴν ὁποία περιγράφει εἶναι τὸ πρῶτον μιστὸ τοῦ 17ου αἰῶνα. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Δημαρᾶς ποὺ εἶχε ἀποδεχθεῖ ἀπὸ τὸν Γεδεών τὰ τοῦ εὐεργετικοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας, βρῖσκει στήν περίοδον αὐτὴ τις πρόσφορες μαρτυρίες γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἄποψίν του.

Τίθεται ὡστόσο ἓνα τελευταῖον ἐρώτημα: γιὰτί ὁ Δημαρᾶς ἐπενέβη, λίγο ἢ περισσότερο, στὶς ἄλλες περιόδους καὶ ἄφησε ἀνέπαφον ἐκείνην τοῦ «θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ»; Μιὰ εὐλογη ἀπάντησις εἶναι ὅτι δὲν ἦταν δυνατό νὰ κάνει ἔργον ἐρευνητῆ γιὰ ὅλα τὰ κεφάλαια τῆς Γραμματολογίας του. Παράλληλα ὡστόσο θά τολμοῦσα νὰ ὑποστηρίξω ὅτι συνέτρεξε καὶ ἓνα ψυχολογικῆς φύσεως συναιεῖον. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ μακρὰ ἐπεξεργασία ποὺ ὀδήγησε τὸν Δημαρᾶ στή συγγραφὴ τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας συμπίπτει μὲ τὸ τέλος τῆς περιόδου τῶν ἐσωτερικῶν του διεργασιῶν ποὺ τὸν ἔκαναν νὰ γυρίσῃ σιγὰ σιγὰ τὴν πλάτην στὶς παλιὰς του ἀπόψεις περὶ θρησκείας. Καὶ ἴσως αὐτῇ, ἡ σχεδὸν εἰδυλιακὴ εἰκόνα ποὺ δίνει στήν Γραμματολογία του γιὰ τὸ ρόλον τῆς Ἐκκλησίας στοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, νὰ ἦταν ἓνα κατάλοιπον ἀπὸ τὴν προηγούμενην περίοδον τῆς πνευματικῆς του ζωῆς, τοποθετημένον σὲ ἓνα ὑποσδῆποτε μακρυνὸ σημεῖον μέσα στὸ χρόνο.

11. Βλ. πρὸ πάνω σ. 61 καὶ σημ. 3.

12. Πρῶτη ἐκδόσις: τ. 1, σ. 61 —σὴν ἔβδομῃ ἐκδόσει, σ. 58. Κατὰ καιροὺς ὁ ὅρος ἐπανέρχεται σὲ μεταγενέστερα κείμενά του. Βλ. γιὰ παράδειγμα Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Δέκα χρόνια ἑλληνικῆς παιδείας στήν ἱστορικὴ τους προοπτικὴ (1791-1800)», Ἐποχές 8, τχ. 44 (Δεκέμβριος 1966), 510: «Παρακολουθοῦμε, ἀπὸ χρόνον σὲ χρόνον, τὴ σκληρυνση τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ...». «Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ», Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. 11, Ἀθήνα 1975, σ. 331: «Ἡ Ἐκκλησία, σὲ ἐποχὰς πνευματικῆς σιγῆς καὶ ἰσορροπίας, ἢ εὐφορίας, δηλαδὴ στὸ στάδιον τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ...».

Πρόθεσή μου ήταν να μιλήσω για τις πηγές που ενέπνευσαν τόν Κ. Θ. Δημαρά να προβάλλει τόν «θρησκευτικό ούμανισμό» ως έρμηνευτικό σχήμα στη Γραμματολογία του. Δεν είναι στις προθέσεις μου να αναφερθώ στις νεότερες έρευνες που γίνονται πάνω στα θέματα αυτά· θά ήταν έντελώς άκαιρο. Σήμερα ό λόγος είναι για τó πώς σχηματίστηκε ένα από τά κεφάλαια που μάς κληροδότησε ό Κ. Θ. Δημαράς. Τώρα, τί κάναμε εμείς με τήν παρουσία που μάς άφησε, άσφαλώς κάποτε θά δώσουμε λόγο· αλλά όχι σήμερα.

ΕΝΑ ΣΧΟΛΙΟ ΣΤΟΝ ΡΩΣΣΑΓΓΛΟΓΑΛΛΟ

Με ἄλλη εὐκαιρία, ἔχω ἀναφερθεῖ στὰ «πέντε κείμενα πολιτικοῦ στοχασμοῦ» (ἡ διατύπωση δική μου), πού ἡ φιλολογική ὀξυδέρκεια τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ἔχει ἀναγνωρίσει ὡς ἀφετηριακά κείμενα τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ¹ — μαρτυρίες μιᾶς ἰδεολογικῆς στροφῆς τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ πρὸς τὴ σύγχρονη, ἐθνική καὶ κοινωνική αὐτογνωσία του.

Δὲν θὰ ἐνδιατρίψω στὴν ἔννοια τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ, στὶς ἰδιοτυπίες καὶ τὰ προβλήματα πού δημιουργεῖ ἡ διπλή, παιδευτική καὶ ἔθνο-διαμορφωτική, λειτουργία του. Θὰ περιοριστῶ μόνο στὴν ἔννοια τῆς «ἰδεολογικῆς στροφῆς», χωρὶς νὰ ἐγκαταλείψω τὴν ἔννοια τῆς «ριζοσπαστικότητας» πού εἰσάγει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς², γιατί νομίζω ὅτι οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες, ἀλληλοσυμπληροῦ-

1. Βλ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, «Ἡ ἐμφάνιση τῆς σύγχρονης πολιτικῆς σκέψης στὴ νεότερη Ἑλλάδα», Ἀνακοίνωση στὸ Γ' Συμπόσιο ἱστορίας τοῦ ΚΝΕ/ΕΙΕ (Ἀθήνα, 14-17 Ὀκτωβρίου 1987) μὲ θέμα: *La Révolution française et l'Hellénisme moderne*. Ἡ ἀνακοίνωση δημοσιεύθηκε ἑλληνικά στὸ περ. *Τὰ Ἱστορικά*, τεῦχος 10 (Ἰούνιος 1989) σ. 3-12 καὶ γαλλικά στὰ Πρακτικά τοῦ Συμποσίου πού φέρουν τὸν ὁμώνυμο τίτλο, Ἀθήνα 1989, σ. 247-258. Ἐπαναλαμβάνω τοὺς τίτλους τῶν πέντε κειμένων: ὁ *Ἀνόνημο τοῦ 1789*, τὸ *Υπόμνημα τοῦ Κοραΐ* (1803), καὶ τὰ ἐπίσης ἀνόνημα *Ρωσσαγγλογάλλος* (1805), *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* (1806), καὶ τὸ φυλλάδιο *Κρίτωνος στοχασμοί* (1819). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὴν ὀριστική ἐκδοση τοῦ *Ρωσσαγγλογάλλου* (ἐκδ. Πορεία, Ἀθήνα, 1990) ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἐπανέρχεται καὶ ἐπισημαίνει ρητὰ τὴ σημασία τῶν τεσσάρων ἀπὸ τὰ παραπάνω ἔργα: «Ὅπως ἔχω τονίσει καὶ ἄλλοῦ, ὁ *Ρωσσαγγλογάλλος*, μαζί μὲ τὸν *Ἀνόνημο τοῦ 1789*, τὴν *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* (1806) καὶ τὸ φυλλάδιο *Κρίτωνος στοχασμοί* (1819), ἔργα, ὅλα ἀνώνημα, ἀνήκει στὴν ὁμάδα τῶν κειμένων πού ἐκφράζουν τὶς πλέον ριζοσπαστικὲς τάσεις τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ» (σ. 8). Ἡ παλαιότερη, μὲ ἐνιαῖο τρόπο, ἀναφορὰ τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὰ τέσσερα ἀνόνημα ἔργα νομίζω ὅτι εἶναι αὐτὴ τοῦ ἄρθρου του «Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια τόμ. Γ'* (1964) (καὶ ἀνάτοπο μὲ προσωθῆκες) πού ἀναδημοσιεύεται στὴ συλλογὴ μὲ τὸν ὁμώνυμο τίτλο μελετημάτων τοῦ συγγραφέα, ἐκδ. Ἑρμῆς Ἀθήνα 1985 σ. 12.

2. Συχνῇ εἶναι ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «ριζοσπαστικὸς» στὸ συνολικὸ ἔργο τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ. Βλ. προχειρῶς σχετικὰ μὲ τὰ τέσσερα ἀνόνημα κείμενα: «τελείως ριζοσπαστικὲς τάσεις» ἐκφράζουν τὰ τέσσερα ἀνόνημα ἔργα στὸ *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἑρμῆς (1985), σ. 12 καὶ ἀκόμη: «...ὁμάδα τῶν κειμένων πού ἐκφράζουν τὶς πλέον ριζοσπαστικὲς τάσεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ» στὸ *Ρωσσαγγλογάλλος*, Πορεία, 1990, σ. 8.

μενες, μπορεί νά ἐμπλουτίσουν ιδιαίτερα τις νεοελληνικές σπουδές και νά ἐκφράσουν, καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ἔννοια, τὸν νεοελληνικὸ δυναμισμὸ στὴ στροφή τοῦ 18ου πρὸς τὸν 19ο αἰ. Παρὰ τὴν ἐννοιολογικὴ τῆς ἀσάφειας, προφανῆ ἀλλὰ ἀποδεκτὴ, ἡ ἔννοια «ἰδεολογικὴ στροφή», ἐκφράζει καλύτερα ἀπὸ τὰ ἰσχύοντα ἐρμηνευτικὰ σχήματα τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας τὴν μεταβατικότητα τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς περιόδου, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεαι ἀμέσως παρακάτω λόγος.

Στὸ πλαίσιο τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας θὰ μπορούσε νά μιλήσει κανεὶς γιὰ τὴ δυνατότητα ἐφαρμογῆς και στὴν ἐλληνικὴ ἱστορία τοῦ ἀντιθετικοῦ σχήματος ἀρχαιότητα-νεωτερισμός, δηλαδή γιὰ τὴ δυνατότητα νά ἰσχύει και γιὰ τὸν νέο Ἑλληνισμὸ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς «στροφῆς» ἀπὸ κάτι ποῦ θὰ ἀποκαλοῦσαμε «ancien régime» (ἀρχαιότητα) πρὸς κάτι ἄλλο ποῦ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ἀρχίζει νά παίρνει μιὰ καθαρότερη μορφή, ἕνα κίνημα δηλαδή νεωτερικότητας. Μ' ἕνα λόγο, θὰ μπορούσαμε νά μιλοῦμε γιὰ τὴν ἐμφάνιση ἰδεῶν και σχημάτων ποῦ στὴ συνέχεια τὰ ἀναγνωρίζουμε ὡς θεμελιώδη στοιχεῖα τῆς νεοελληνικῆς ταυτότητας.

Δὲν ἔχουμε ὅμως, δυστυχῶς, ἐξοικειωθεῖ με τὴν ἰδέα τῆς εὐρωπαϊκῆς μας συμπίεσης και ἔτσι δὲν κατορθώνουμε νά ἐντάξουμε στὴν εὐρωπαϊκὴ τους διάσταση, φαινόμενα και συμπεριφορὲς τοῦ ὀθωμανικοῦ κόσμου και ἀκολουθῶς τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, ἀφοῦ ἡ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸ 18ο αἰ. τουλάχιστον, εἶναι καταφανῶς μιὰ χώρα τῆς εὐρύτερης εὐρωπαϊκῆς συνάφειας. Ἡ ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία μέσω μιᾶς ἀμυντικῆς ἰδεολογίας ποῦ συχνὰ μεταμορφώνεται σὲ ἕνα ἀλαζονικὸ ἔθνοκεντρισμὸ, συγκροτεῖ ἕνα σχῆμα ἀμεσης και εὐθείας σχέσης τοῦ ἐλληνισμοῦ με τὸν εὐρωπαϊκὸ του περίγυρο, σὰν νά εἶναι ἀπουσία ἡ ὀθωμανικὴ κρατικὴ ὄντοτητα ἐντὸς τῆς ὁποίας διαβιώνει ἡ ἐθνοπολιτισμικὴ ὁμάδα τῶν Ἑλλήνων.

Σ' αὐτὴ τὴ στροφή ἀπὸ τὸ 18ο ἕως τὸ 19ο αἰ., οἰκονομικὲς συναλλαγές, πολιτιστικὲς ἐπαφές και πληροφορίες, κρατικὲς ἐπιρροές, ἐκστρατεῖες και πόλεμοι, ἔχουν πάρει πανευρωπαϊκὴ διάσταση ἔτσι ποῦ στις ἐπόμενες πέντε-ἕξι δεκαετίες, χονδρικὰ ἀπὸ τὸ ναπολεόντειο ἐπεκτατισμὸ ὡς τὸν κριμαϊκὸ πόλεμο, ἀναδιατάχθηκε ριζικὰ ὀλόκληρη ἡ εὐρωπαϊκὴ ἥπειρος και ἀναδύθηκαν στὴ σημερινή, λίγο-πολύ, μορφή τους οἱ βασικὲς ἐθνικὲς ὁμάδες τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου, ἀπὸ τὴν ταραγμένη θάλασσα τοῦ στενοῦ τῆς Μάγχης ὡς τὴν ἡρεμότερη, παρὰ τὴν ἀποκρουστικὴ ὀνομασία της, Μαύρη Θάλασσα.

Συμμαχίες κρατῶν ποῦ ἀδιάκοπα συντίθενται και ἀποσυντίθενται γιὰ νά ἀνασυνθεθοῦν λίγο ἀργότερο με κάποια νέα εὐκαιρία, χαρακτηρίζουν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῶν εὐκολῶν διπλωματικῶν ἀντιπαραθέσεων ἀλλὰ τῶν σχετικὰ δύσκολων στρατιωτικῶν συρράξεων. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα τῆς νέας εὐρωπαϊκῆς κινητικότητας γεννήθηκαν γιὰ τὸν ἐλληνισμὸ οἱ ἐλπίδες τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης ποῦ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν μονομερῆ γαλλικὴ προοπτικὴ —τοῦ Ρήγα πρῶ-

τα³, του Κοραΐ ύστερα⁴— για να φθάσουμε λίγα χρόνια αργότερα και για πρώτη φορά, στην τριμερή επίκληση του άνωύμου στιχουργού του *Ρωσσαγγλογάλλου*.

Στο σημείο αυτό έχουν τη θέση τους όρισμένες σκέψεις γύρω από το κείμενο αυτό οι όποιες δεν προτίθενται, ούτε να διευρύνουν ούτε, πολύ λιγότερο, να διορθώσουν, την έρευνητική συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά: σκοπεύουν μόνον να φθάσουν στον περίγυρο τών δικών του προβληματισμών, σ' αυτό που θα λέγαμε, αναχρονιστικά ίσως, πολιτικό πεδίο. Ίσως μάλιστα αυτό να ένοουσε και ο ίδιος όταν έγραφε ήδη από το 1948: «Βέβαια, πολύ πιο ενδιαφέρονσα... θα ήταν ή προσπάθεια να ξανατοποθετηθῆ τὸ ἔργο μέσα στὸ κλίμα του. Τοῦτο θὰ εἶναι φροντίδα τοῦ ἱστορικοῦ (τοῦ ἱστοριογράφου στὴν ἔκδ. 1990), ποὺ θὰ ἐξαντλήσει μεθοδικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς σάτιρας αὐτῆς»⁵.

Ξεκινώντας από τη χρονολόγηση τοῦ *Ρωσσαγγλογάλλου* από τὸν Δημαρά (c. 1805) ὡς σχεδὸν ὀριστική, νομίζω ὅτι ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον νὰ ἐξαρθῆ ἡ σημασία αὐτῶν τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ 19ου αἰώνα, τὰ ὁποῖα ἔχουν μιὰ ξεχωριστὴ θέση στὴν ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Φαίνεται πράγματι, ὅτι ἡ μικρὴ περίοδος γύρω ἀπὸ τὸ 1805 εἶναι «μεταβατική» (ἐπιμένω, ἐν ἐπιγνώσει νὰ χρησιμοποιῶ μιὰ μᾶλλον ἐφθαρμένη λέξη) καὶ ἀνάλογα μεταβατικὸ χαρακτηριστὴρα ἔχει καὶ τὸ μικρὸ φιλολογικὸ ἔργο *Ρωσσαγγλογάλλος* ποὺ γεννήθηκε μέσα σ' αὐτήν.

Πιο συγκεκριμένα, θεωρῶ ὡς μεταβατικὴ περίοδο γιὰ τὸ Νέο Ἑλληνισμὸ τὰ χρόνια 1801-1806, γιὰ πολλοὺς λόγους ἐκ τῶν ὁποίων θὰ ὑπαινιχθῶ τοὺς σημαντικότερους.

Στὸ καθαυτὸ πολιτικὸ πεδίο (διεθνεῖς σχέσεις, πολεμικὲς ἐνέργειες κ.λπ.) καμμιά διεθνὴς πίεση δὲν ἀσκεῖται κατὰ τῆς Τουρκίας ἀπὸ τὸ 1801 ὡς τὸ 1806. Οἱ Γάλλοι ἔχουν ἐγκαταλείψει τὰ Ἑπτάνησα ἀπὸ τὸ 1799 ὅπου ἔκτοτε ἔχει ἐγκατασταθεῖ Ρωσσοτουρκικὴ κυριαρχία, τὸ δὲ 1801 ἐγκαταλείπουν καὶ τὴν Αἴγυπτο γιὰ νὰ προχωρήσουν στὴ Γαλλοτουρκικὴ συνθήκη εἰρήνης τοῦ ἴδιου ἔτους.

3. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετάσει κανεὶς τὴν ἰδιότυπη στάση τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας στὸ ζήτημα τῆς στενῆς σχέσης τοῦ κινήματος τοῦ Ρήγα μὲ τὰ ἐπεικτατικὰ σχέδια τῶν Γάλλων στὴν Ἀνατολή. Χωρὶς νὰ ἀποσιωπᾶται ἡ συνδυασμένη ἐνέργεια, ἀπομονώνεται καὶ ἀναδεικνύεται ἡ ἐπαναστατικὴ πρωτοβουλία, ἡ ὁποία καὶ δικαιώνεται μέσω τῆς θυσίας τοῦ πρωτομάρτυρα. Γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης ἀρκεῖ νομίζω ἡ ἀπλὴ ἐνταξί τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης τοῦ Ρήγα στὸ πλαίσιο τῆς «ἔξωθεν προσδοκίας».

4. Στήριζομαι στὶς εὐστοχες σκέψεις τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ σχετικὰ μὲ τὴν περιодολόγηση τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Κοραΐ καὶ τὴ συνάφεια μὲ τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν πατριωτικῶν ἰδεῶν του, βλ. Ἔσσημα πολεμιστῆριον. Ἀνώυμο ἔργο τοῦ Κοραΐ παρουσιασμένο ἀπὸ τὸν Φίλιππο Ἡλιοῦ. Ἀθήνα, Ε.Α.Ι.Α., 1982 passim καὶ ἰδιαίτέρως γιὰ τὰ κρίσιμα χρόνια 1800-1801, σ. 47.

5. Κ. Θ. Δημαράς, Ὁ *Ρωσσαγγλογάλλος*, Κριτικὴ ἔκδοσις μὲ ἐπιλεγόμενα. Ἀθήνα, ἐκδ. Πορεία, 1990, σ. 41.

Οι Ρώσοι, ως προς τα ζητήματα τῆς περιοχῆς μας ἢ τῆς εὐρύτερης Βαλκανικῆς, βρίσκονται σὲ στάση ἀναμονῆς, ἀκριβῶς ὡς τὸ 1806. Πράγματι ὁ πόλεμος τοῦ 1806 ἐγκαινιάζει μιὰ μεγάλη περίοδο Ρωσοτουρκικῆς ἐχθρότητας ποὺ θὰ λέγαμε ὅτι κράτησε ὡς τὰ χρόνια τῆς διπλῆς ἐπανάστασης (1917 Ρωσικῆ, 1922 Τουρκικῆ ἐπανάστασι).

Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τῆ μικρῆ μεταβατικῆ περίοδο εἰρήνης (1801-1806) μπορεῖ νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ μιὰ μεταστροφή τῆς ἐλληνικῆς συμπεριφορᾶς ἀπὸ τῆ γραμμὴ τῶν προσδοκιῶν τῆς ἔξωθεν ἀπελευθέρωσης, πρὸς τὴν προοπτικὴ τοῦ αὐτοδύναμου ἀγώνα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας.

Ἀναφερθῆκαμε ἀμέσως πρὸ πάνω στὴ ναπολεόντεια προοπτικὴ τοῦ Ρήγγα καὶ τοῦ Κοραῆ. Ἄν γιὰ τὸ Ρήγγα, τὸ τέλος τοῦ ὄνειρου ἦταν ἀπλῶς βίαιο, γιὰ τὸν Κοραῆ ἀντίθετα, τὸ τέλος ἦταν μὲν ἐπώδυνο ἀλλὰ ἄκρως δημιουργικὸ. Μετὰ ἀπὸ δύο-τρία χρόνια, ἀκριβῶς τὰ πρῶτα χρόνια τῆς μικρῆς περιόδου 1801-1806, ὁ Κοραῆς πέρασε ἀπὸ τὸ ἄσμα πολεμιστῶν στὸ Ἔγγραφο, μιὰ κίνηση ὑψίστης σημασίας γιὰ τὴν ἐλληνικὴ λογιόσύνη καὶ τὴν ἐθνικὴ συνειδητοποίηση. Τὸ Ἔγγραφο ἐκφράζει βέβαια μιὰ παραίτηση ἀπὸ τὴν ἄμεση δράσι, βάζει ὅμως τὰ θεμέλια μιᾶς μακρόπνοης καὶ στέρεης προοπτικῆς ἐθνικῆς ἀναγέννησης.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη πάντα τῶν κειμένων πολιτικοῦ στοχασμοῦ, ἡ περίοδος κλείνει μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸν ἀντίποδα καὶ τοῦ Ἔγγραφου καὶ τοῦ ὄνειρου τῆς ἔξωθεν ἀπελευθέρωσης, ὅπως τὴν εἶχε ὀνειρευθεῖ ὁ κύκλος τοῦ Ρήγγα στὸν ὁποῖο καταφανῶς ἀνήκει ὁ συντάκτης τῆς.

Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση ἐργασίας, τὸ ἐνδεχόμενον δηλαδὴ ὁ συντάκτης τῆς Νομαρχίας νὰ εἶναι ἓνα πρόσωπο ποὺ ἔχει γνωρίσει τὸν Ρήγγα καὶ ἴσως συμμετάσχει στὸ ἐπαναστατικὸ του σχέδιο, ὑπόθεση ποὺ φαίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητὲς τοῦ ἔργου, ἔχει μιὰ ξεχωριστὴ σημασίαν γιὰ μᾶς. Δείχνει, στὸ βαθμὸ πάντοτε ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐπαληθευτεῖ, ὅτι ἓνα πρόσωπο ἐμποτισμένο μὲ τὴν ιδέα τῆς ἔξωθεν ἀπελευθέρωσης, ὅπως ἦταν τὰ πρόσωπα τοῦ κύκλου τοῦ Ρήγγα, ἔχει τώρα (Νομαρχία, 1806) προσχωρήσει στὴν ιδέα τῆς αὐτόνομης δράσης τῶν Ἑλλήνων — κάτι ποὺ ὀδηγεῖ στὴ νέα περίοδο 1806-1821 καὶ πάντως ἀνταποκρίνεται στὸ γενικότερο προβληματισμὸ αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης.

Θὰ ἦταν ἐπίσης ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζαμε πότε ἀκριβῶς αἰσθάνθηκε ὁ Κοραῆς νὰ διαψεύδονται οἱ προσδοκίαι του ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα καὶ πῶς διαμορφώθηκε ἡ αὐστηρὴ στάσι ἀπέναντι σ' αὐτόν, ὅπως διατυπώνεται στὸ χειρόγραφο τῆς Αὐτοβιογραφίας του: ἀντὶ νὰ καταστήσει αὐτόνομο τὴν Ἑλλάδα, ἤθελε τὴν ὑποτάξει εἰς κανένα συγγενὴ του δεσπότην»⁶.

6. Ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 43 ἔχει ἐπισημάνει τὸ παράδειγμα αὐτὸ σὰν ἓνα σημεῖο τῆς ἐξέλιξης τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τοῦ Κοραῆ. Ὁ ἴδιος, στὴ μελέτη του «Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ» [1953], Ἔργον εἰς Ἄδα-

Ἄς δοῦμε ὥστόσο εἰς τί συνίσταται ἡ μεταβατικότητα τοῦ *Ρωσσαγγλογαλλοῦ*. Ἀπὸ ἀποψη φιλολογικῆ τὸ στιχουργημὰ δὲν παρουσιάζει κανένα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. «Ἄλλωστε, καὶ αἰσθητικὰ ἂν κριθεῖ δὲν παρουσιάζει τίποτε ἀξιόλογο: στίχος ἀδέξιος, γλώσσα ἀσχημάτιστη, ἠθοπλασία ἐλάχιστη εἶναι τὰ ἰδιώματα τῆς τέχνης του» ἐπισημαίνει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς⁷. Οὔτε ἡ μορφή τοῦ διαλόγου ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ ἀνώνυμος στιχουργὸς ἐκφράζει κάποιο πνεῦμα ἀλλαγῆς: «Ὁ διάλογος εἶναι εἶδος συνηθισμένο σὲ ὅλη τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας», σημειώνει πάλι ὁ ἴδιος⁸. Μένει βέβαια ἡ σάτιρα ποὺ καὶ μόνο σὰν πρόθεση, ἔχει κάτι ποὺ φέρνει πρὸς ἓνα νεωτερισμὸ. Ἡ σάτιρά του μὲ καταφανὴ τὰ ἔχνη μιᾶς λαϊκῆς ἀπαίτησης, εἶναι φανερό πὼς ὀδηγεῖ πρὸς κάποια ἐθνικὴ ζύμωση.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι τῆ λέξη («λαϊκὸς») ἔχει χρησιμοποιήσει καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς μέσα σὲ κάπως διαφορετικὰ συμφραζόμενα: «Φιλοσοφία καμμία ἢ γενικότερη σύλληψη τοῦ κόσμου δὲν παρουσιάζει, εἴτε ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἢ ἐπειδὴ ὁ σκοπὸς του εἶναι πιὸ λαϊκός»⁹. Αὐτὴ ἡ διατύπωση καθὼς καὶ ἡ δική μου («λαϊκὴ ἀπαίτηση») τῆς προηγουμένης παραγράφου, δὲν πρέπει νομίζω νὰ ἐκληφθοῦν ὡς μιὰ ἔμμεση ὑπόθεση γιὰ λαϊκὴ προέλευση τοῦ στιχουργοῦ. Κάτι τέτοιο δὲν συμβιβάζεται οὔτε μὲ τὰ προφανῆ διαβάσματα οὔτε καὶ τὶς ἐξαρτήσεις τοῦ ἔργου ἀπὸ ἀρκετὰ λόγια κείμενα τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκδότη του¹⁰. Ἄλλὰ βέβαια καὶ τὸ γενικότερο περιεχόμενο τῶν διαλόγων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν τριῶν ξένων δείχνει σοβαρὴ γνώση τῶν διπλωματικῶν καὶ πολεμικῶν δρωμένων στὸ εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἔχει ρητὰ χαρακτηρίσει τὸν *Ρωσσαγγλογαλλοῦ* ὡς ἔργο λόγιον. Μὲ εὐλογη ἀρνητικὴ ἀπόχρωση ὡς πρὸς τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα ἀλλὰ «λόγιον» πάντως: «Σὲ στίχους παρουσιάζεται ἓνα ἔργο ἀδήλου... Ἐργον λόγιον, ἐγκατάσκευον, χωρὶς λογοτεχνικὰς ἀρετὰς κ.λπ.»¹¹.

Ὡστόσο, μιὰ λαϊκότητα τοῦ ἔργου εἶναι προφανῆς τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴ διάδοση τοῦ κειμένου σὲ χειρόγραφη μορφή ποὺ φαίνεται ἦταν ἀρκετὰ ἐκτεταμένη σὲ πολλὰ σημεία τῆς προεπαναστατικῆς Ἑλλάδας.

Ἄν εἶναι εὐκόλο νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ ἐθνικὴ ζύμωση δὲν μπορεῖ νὰ κάνει τὸ ἴδιο γιὰ μιὰ ἐνδεχόμενη πρόταση ἐθνικῆς δράσης ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα

μάντιον Κοραῖν, Ἀθήνα 1965 σ. 114, ἔχει ἐντοπίσει καὶ ἄλλες μνῆες τῆς κριτικῆς στάσης τοῦ Κοραῖ ἀπέναντι στὸν Ναπολέοντα, μεταγενέστερες βέβαια ἀπὸ τὰ «μεταβατικὰ» χρόνια ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ: Προλεγόμενα *Πολιτικῶν* τοῦ Πλουτάρχου, 1824 σ. 16, Βίος Ἀδ. Κοραῖ 1833, σ. 23-25.

7. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ὁ Ρωσσαγγλογαλλοῦ* (1990), σ. 47.

8. Στὸ ἴδιο, σ. 37.

9. Στὸ ἴδιο, σ. 47.

10. Στὸ ἴδιο, *passim* καὶ κυρίως σ. 41.

11. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, σ. 44.

τῆς σάτιρας. Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ στιχοῦργημα διακατέχεται ἀκόμη ἀπὸ τὸ πρόσφατο σύνδρομο τῆς ἔξωθεν βοήθειας. Βεβαίως ὑπάρχει τὸ εὔρημα τῆς προδρομικῆς ἀνάδειξης τῶν τριῶν Δυνάμεων, στὸ ὁποῖο θὰ ἐπανέλθουμε. Ἐδῶ πάντως πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν εἶναι ἀμελητέα αὐτὴ ἡ μικρὴ κίνηση τοῦ στιχοῦργου, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν μονομερῆ προσήλωση στὰ ἀπελευθερωτικὰ σχέδια τῶν Ρώσων πρῶτα, τῶν Γάλλων ἔπειτα, σὲ μιὰ ἰδέα τριμεροῦς βοήθειας ἔστω καὶ ἂν ἡ ἐλκυστικότητα τῆς ἔξωθεν βοήθειας παραμένει ἀκόμη ἀναλλοίωτη. Καταλήγει βέβαια τὸ ἔργο μὲ στίχους ἐπικριτικούς κατὰ τῶν ξένων ἀλλὰ τὸ βαθύτερο νόημά τους εἶναι τὸ παράπονο καὶ ἡ ἐπίκληση καὶ ὕμνι ἢ ἀπόρριψη ἢ ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὴν ἀναμενόμενη βοήθεια. Μιὰ τέτοια ἐκτίμηση τοῦ περιεχομένου τοῦ στιχοῦργήματος, εἶναι φυσικὸ ὅμως νὰ μὴ συναντᾷ τὴν ὁμοφωνία καὶ βέβαια κάθε προσπάθεια τεκμηρίωσης μὲ ἐσωτερικὲς ἀναφορὲς θὰ σκόνταφτε σταθερὰ σὲ ζητήματα ἐρμηνείας. Παρ' ὅλα αὐτὰ νομίζω ὅτι στίχοι ἔπως οἱ 388-391 δικαιολογοῦν τὴν ἄποψή μου¹².

*Καὶ πάλιν ἂν με βγάζετε ἀπὸ τὴν τυραννίαν,
εὐθὺς αἱ Μοῦσαι ἄσουσι νέαν φιλοσοφίαν
καὶ τότε ἔσεῖς μανθάνετε πολλά, πού δὲν νοεῖτε,
ἀπὸ τὰ τέκνα μου αὐτὰ, πού τώρα τυρανεῖτε.*

στίχοι πού ὀλοκληρώνονται μὲ τοὺς ἀκροτελεύτιους 396-401 οἱ ὁποῖοι ἐκφράζουν νομίζω τὸ κατεξοχὴν παράπονο τοῦ στιχοῦργου καὶ τῆς Ἑλλάδας:

*Λόγω φωνεῖτε
πὼς με πονεῖτε,
ἔργω δὲ τὸν χαμόν μου ποθεῖτε.
ᾠ τῆς κακίας
κι ἀχαριστίας
καὶ τῆς ὑμῶν ἄκρας ἀπονίας!*

Ἡ ἐπίκληση πρὸς τὶς τρεῖς εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις σὰν προδρομικὴ σύλληψη τῆς τριπλῆς συμμαχίας πού δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν μεταγενέστερη ἐθνικὴ ἀποκατάσταση τῶν Ἑλλήνων, ἃς τὴν ὀνομάσουμε τὸ σύνδρομο τοῦ Ναυαρίνου, ἔχει ἀπασχολήσει καὶ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ ἄλλους μελετητὲς καὶ ὅσα ἔχουν διατυπωθεῖ εἶναι καὶ ἔγγραφα καὶ εὔστοχα.

Ἄξιζει ὥστόσο νὰ γίνῃ μιὰ μικρὴ προσθήκη γιὰ τὴ θέση τῆς Ἀγγλίας στὸ σχῆμα αὐτό, πού, τουλάχιστον ἀπὸ ὀρισμένους ἀπόψεις, πρέπει νὰ θεωρη-

12. Δὲν εἶναι αὐτὴ πάντως ἡ γνώμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ (ὁ.π., σ. 42) πού γράφει: «Ὅπως ὁ συγγραφέας τῆς Νομαρχίας, ἔτσι καὶ ὁ στιχοῦργος τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου, μοιάζει νὰ πιστεύει ὅτι τὸ γένος δὲν ἔχει νὰ περιμένει τίποτα ἀπὸ τοὺς ξένους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του».

θεϊ σὰν μιὰ πρῶιμη συνειδητοποίηση, στὸ ἐπίπεδο ἔστω λίγων διανοουμένων ἢ, γενικότερα, μερικῶν κοινωνικῶν στελεχῶν τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ομάδας, τῆς σημασίας πού ἔπαιρνε ἡ σχετικῶς νέα, γιὰ τὴν περιοχὴ, θαλάσσια δύναμη.

Ἡ Ρωσσικὴ παρουσία στὰ ζητήματα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι συνεχῆς, τὸ ἴδιο καὶ στὰ ζητήματα τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ ἀναγεννώμενου Ἑλληνισμοῦ. Μ' ἓνα διαφορετικὸ ἀλλὰ πολὺ συγγενικὸ τρόπο, τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ Γαλλικὴ διείσδυση στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὴν πρόσληψη τῆς Γαλλικῆς παρουσίας ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες. Ἦδη ἀπὸ τὶς διομολογήσεις ὡς τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους, ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος εἶναι ἐνήμεροι γιὰ τὰ καθέκαστα τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Γαλλίας, ἰδιαιτέρα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 18ου αἰ., ὅποτε ἡ χώρα αὐτὴ ἔχει γίνει ἓνα σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴν εὐρύτερη εὐρωπαϊκὴ περιοχὴ.

Οἱ Ἕλληνες ἀντίθετα δὲν εἶναι ἐξοικειωμένοι μὲ τὴν ἰδέα μιᾶς ἀγγλικῆς παρουσίας στὴν περιοχὴ τους. Βεβαίως αὐτὸ δὲν ἰσχύει γιὰ κάποιες ἐνήμερες ἡγετικὲς ομάδες τῆς Κωνσταντινούπολης ἢ ἄλλων κέντρων ὅπως εἶναι τὰ Γιάννενα ἢ τὸ Βουκουρέστι. Ὁ ἀνώνυμος στιχουργὸς τοῦ *Ρωσσαγγλογάλλου* φαίνεται νὰ συμμετέχει τῆς παιδείας καὶ τῆς πληροφόρησης τέτοιων ομάδων. Μὲ τὴν ἀνεση ἀνθρώπου πού γνωρίζει τὰ διεθνῆ συμβάντα τοῦ καιροῦ του, μιλάει γιὰ πολέμους καὶ συμμαχίες, ἄλλοτε ρητὰ καὶ ἄλλοτε ὑπαινικτικά, ἔτσι πού μερικὲς φορές μάλιστα δημιουργεῖ ζητήματα κατανόησης. Δὲν φαίνεται καθαρὰ πὼς ἀριθμεῖ π.χ. τοὺς ρωσσοτουρκικοὺς πολέμους. Ἐκεῖνος βέβαια ξέρει καθὼς καὶ οἱ σύγχρονοί του

*Τροεὶ μάχες Ρῶσσοι κήρυξεν ἐναντίον Τουρκίας,
τὰ τέκνα μου ἐσύναξεν ἀπὸ πολλὰς οἰκίας,
ἐγγράφως τὰ ὑπέσχετο γιὰ νὰ τὰ λευθερώσῃ*

(στ. 364-368)

Λίγο πὺρ κάτω κάτι ἀνάλογο, ἀσαφὲς πάλι, γιὰ κάποια σύμπραξη Ἀγγλίας-Ρωσσίας μὲ σκοπὸ νὰ διώξουν τοὺς Γάλλους ἀπὸ τὰ Ἴονια νησιά

*Ἄρχισε καὶ ἡ Γαλλία
νὰ κηρύττει ἐλευθερία·
ἔφθασε στὰ σύνορά μου,
κ' ἠῦξῃσε τὰ βάσανά μου*

(στ. 370-374)

*Ἡ Ρωσσία κ' ἡ Ἀγγλία
βλέποντας τους στὴν Τουρκία
ἔτρεξαν νὰ τοὺς ἐξώσουν,
γιὰ νὰ μὴ μὲ λευθερώσουν.*

(στ. 376-379)

Τῇ δυσκολία κατανόησης ἐπισημαίνει καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ὅταν ἀναφέρεται στὸ χρόνο συγγραφῆς τοῦ ἔργου: «ὅσο γιὰ τὴν Ρωσσία καὶ τὴν Ἀγγλία πού ἔτρεξαν νὰ διώξουν τοὺς Γάλλους ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα (στ. 378), ἐννοεῖται βέβαια, πάντως, ἡ ρωσσοτουρκικὴ συμμαχία, καὶ οἱ συνέπειές της γιὰ τὰ Ἑπτάνησα (Ὀκτώβριος 1798 - ἀρχὲς 1799), χωρὶς νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ μὲ βεβαιότητα ποιά ἀγγλικὴ ἐνέργεια ὑπονοεῖται». Καὶ συνεχίζει: «Τὸ τεκμήριο δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ βεβαιώσουμε πὼς πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν κατάληψη τῶν Ἑπτὰ Νησιῶν ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους στὰ 1809»¹³.

Πράγματι νομίζω καὶ ἐγὼ ὅτι ὁ ἀνώνυμος δὲν ἀναφέρεται στὴν κατάληψη τῶν Ἰόνιων νησιῶν ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους τὸ 1809 ἀλλὰ ὅτι ὑπαινικτικὰ ἀναφέρεται στὴν Ἀγγλο-ρωσσοικὴ συμμαχία τῆ γνωστῆ ὡς «seconde coalition»¹⁴, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἐντάσσεται ἀφενὸς ἡ παρουσία τῶν Ρώσσοων στὰ Ἰόνια νησιά μὲ τὴ μορφή τῆς Ρωσσο-τουρκικῆς ἐκστρατείας γιὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων, καὶ ἀφετέρου ἡ κατάληψη τῆς Μάλτας ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους (1800), πράξη πού προώθησε δραστικὰ τὰ Ἀγγλικὰ συμφέροντα στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο — καταφανῶς σὲ βάρος τῆς Γαλλικῆς παρουσίας.

Οἱ λίγες σκέψεις πού ἐκτέθηκαν ἐδῶ, σίγουρα δὲν καλύπτουν τὴν ἀνάγκη πού ἀπὸ τὸ 1948 εἶχε ὑποδειξίσει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς γιὰ μιὰ λεπτομερειακὴ ἐπεξεργασία τοῦ *Ρωσσοαγγλογάλλου*. Ἀλλωστε ἡ πνευματικὴ παραγωγή τῆς ἐλληνικῆς λογιόσυνης πρὶν ἀπὸ τὸν ἀγώνα, ἀπαιτεῖ νέες ἀναγνώσεις καθὼς κάθε γενιὰ εἶναι φυσικὸ νὰ ζεῖ μὲ τὸ δικό της τρόπο τὸ παρελθόν. Οἱ γραμμὲς αὐτὲς ἄς θεωρηθοῦν ὡς μιὰ ἀπλὴ συμβολὴ σ' ἓνα ἔργο πού πρέπει νὰ γίνεи καὶ σὰν μιὰ ἐξ' ἴσου ἀπλὴ τιμὴ στὸ Δάσκαλό μας, στὸ ἔργο καὶ στὴ μνήμη του.

13. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ὁ Ρωσσοαγγλογάλλος* (1990), σ. 39.

14. Βλ. πρόχειρα Jacques Droz, *Histoire diplomatique de 1648 à 1919*, Παρίσι, Dalloz, 1972, σ. 213.

«Η ΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ»

‘Ο τίτλος μὲ τὸν ὁποῖο διάλεξα νὰ ἐπιγράψω τὴν ἀνακοίνωσή μου, στοὺς ἀναγνώστες τῶν γραπτῶν τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ εἶναι παραπάνω ἀπὸ οἰκεῖος. Ἀπόσπασμα τῆς γνωστῆς διατύπωσης τοῦ ἀρχαίου κυνικοῦ φιλοσόφου καὶ κύριο νοηματικὸ τῆς στοιχεῖο (ἀρχὴ παιδεύσεως ἢ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις), ἀνακαλεῖται συχνὰ ἀπὸ τὸν Δημαρᾶ στὶς ζητήσεις του, ἐνίοτε μάλιστα ἢ παρουσία του γίνεται περισσότερο ἐμφαντικὴ. Ἀπαντᾷ στὰ βιβλία του καὶ ὡς ἐπικεφαλίδα ἢ τμῆμα τῶν περιεχομένων ὀλόκληρων κεφαλαίων, ὅπως π.χ. συμβαίνει στὸν Ἑλληνικὸ Ρομαντισμὸ καὶ στὴν μονογραφία γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρηγόπουλο¹. Ἀναμφισβήτητα, ὁδηγὸς σ’ αὐτὴ τὴ χειραγώγηση τοῦ ἀναγνώστη τοῦ εἶχε σταθεῖ ὁ Κοραῆς².

«Ὀνομάτων ἐπίσκεψις». Ἐρευνα τῶν λέξεων. Τί εἶδους ἔρευνα; Ὁ Δημαρᾶς ξεκαθαρίζει τὰ πράγματα. Δὲν εἶναι γλωσσολόγος καὶ δὲν ἀπευθύνεται σὲ γλωσσολόγους. Οἱ γραμματοσυντακτικὲς καὶ ἔτυμολογικὲς θεωρήσεις, χωρὶς νὰ τοῦ εἶναι ξένες, δὲν τὸν ἀπασχολοῦν. Αὐτόν, ποῦ θέλει νὰ ὀνομάζεται φιλόλογος καὶ ἱστορικὸς τῶν ἰδεῶν, τὸν ἐνδιαφέρει ἀποκλειστικὰ ἡ ἐννοιολογικὴ σηματοδότηση τῶν λέξεων μέσα στὴ διαχρονία, οἱ λέξεις-ἔννοιες ὡς μάρτυρες τῆς ἰδεολογίας καὶ τῶν συνειδήσεων τῶν ἀτόμων καὶ τῶν συλλογικῶν σωμάτων στὸν ἑλληνικὸ χωροχρόνο³.

1. Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς, Ἀθήνα 1985, σ. 335, Κ. Παπαρηγόπουλος, Ἀθήνα 1986, σ. 29· πβ. σ. 77.

2. Βλ. γράμμα πρὸς Ἀλέξ. Βασιλείου, 15.12.1811, Ἀλληλογραφία, ἔκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., τ. Γ', Ἀθήνα 1979, σ. 163, καὶ τὰ Προλεγόμενα τοῦ Πλουτάρχου, μέρος Δ', 1812, σ. 1β' (στὴ Συλλογὴ τῶν Προλεγόμενων, 1833, σ. 495-96), ὅπου ὁ Κοραῆς διευκρινίζει ὅτι ἡ ῥήση δὲν ἀνήκει στὸν Ἐπίκτητο, ἀλλ' ὅτι ὁ τελευταῖος τὴν φέρνει στὶς Διατριβές του «μαρτύριον ἀπὸ τὸν Ἀντισθένην» μετὰ τὸν ὁποῖον ὀνομάζει καὶ τὸν Χρύσιππον, καὶ τὸν Κλεάνθην καὶ τὸν Ζήνωνα, καὶ πρὸ τούτων τὸν Σωκράτην, ὡς ἐρευνητὰς τῶν λέξεων». Στὴ Συλλογὴ τῶν Προλεγόμενων τοῦ 1833 ὁ Κοραῆς παραπέμπει γιὰ τὸ σχετικὸ χωρίο στὴ δική του ἔκδοση τῶν Ἐπικτιῶν Διατριβῶν, μέρος Α', 1827, σ. 42.

3. Οἱ ἐπισημάνσεις ἀναφορικὰ μὲ τὰ λεξιλογικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ προκύπτουν τόσο ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἰδίων του τῶν ἔργων ὅσο καὶ ἀπὸ τίς προσωπικὲς του καταθέσεις στὴ Συνέντευξη πρὸς τὴν Βασιλικὴ Κοντογιάννη, Διαβάζω, τχ. 53, 1982, βλ. τὼρα τὸ κείμενο στὴν ἔκδοση τοῦ «Ἐρμῆ» Συνεντεύξεις, [Ἀθήνα 1986,] σ. 19 κέ.

Ἡ ἀπασχόλησή του μὲ τὰ σχετικὰ ζητήματα, δηλαδή τοῦ λεξιλογίου, ἔχει μακρινὴ ἀφετηρία ἀλλὰ καὶ διαδοχικὲς φάσεις. Στὴν πρώτη, ποὺ καλύπτει τὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1950, τὴν ἀφορμὴ θὰ τὴν δώσει ἡ μελέτη κειμένων τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, ὅπως τῶν Διαλόγων τοῦ Πλάτωνα, καὶ ἀργότερα τῆς νεοελληνικῆς ποίησης: Καβάφης, Κάλβος, Παλαμᾶς⁴. Τὸ λεξιλόγιο γίνεται ἐργαλεῖο γιὰ νὰ ἀπαντηθοῦν καιρία ἐρωτήματα τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ χρονολογήσεις τῶν κειμένων εἴτε γιὰ τὴ διακρίβωση τῆς γραμματολογικῆς ταυτότητας τῶν δημιουργῶν τους. Ὁ Κάλβος π.χ. ἀνῆκε στοὺς κλασικοὺς ἢ στοὺς ρομαντικοὺς; Ἡ μεθόδευση θὰ στηριχθεῖ σὲ ποσοτικὰ κριτήρια: πυκνότητες ὑφολογικῶν καὶ γραμματικῶν στοιχείων καὶ ἰδιοτυπιῶν καὶ κυρίως, ὅπως στὴν περίπτωσι τοῦ Κάλβου, λέξεων-κλειδιῶν μέσω τῶν ὁποίων ἀνιχνεύταν ὁ ρομαντικὸς πυρήνας τῆς ποίησής του⁵. Ὁ μελετητὴς μπορούσε τώρα νὰ προχωρήσει παραπέρα: ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἰδεολογικοῦ καὶ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ δημιουργοῦ. Ἄν αὐτοῦ τοῦ τύπου οἱ μετρήσεις ἔχουν πλὴ σήμερα γενικευθεῖ, βοηθούμενες καὶ ἀπὸ τὴ σύγχρονη τεχνολογία τῶν ὑπολογιστῶν, τὰ νεοελληνικὰ γράμματα πρέπει ἔτσι ἢ ἄλλιως νὰ ἀναγνωρίσουν στὸν Δημαρᾶ τὰ πρωτεῖα τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ποσοτικῶν μεθόδων στὰ λογοτεχνικὰ κείμενα καὶ γενικότερα στὰ πράγματα τῆς παιδείας, κάτι τὸ ὁποῖο καὶ ὁ ἴδιος ἄφηγε κάποτε νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι τὸ ἀποδεχόταν⁶.

Ἡ δεύτερη φάση τῶν ἀπασχολήσεών του μὲ τὰ θέματα τοῦ λεξιλογίου θὰ ἔλθει σὰν φυσικὴ συνέπεια τῆς ἀπόφασής του νὰ μελετήσει τὸ γενικότερο φαινόμενο τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, τῆς προσπάθειάς του νὰ κατανοήσῃ τοὺς λόγους καὶ τοὺς τρόπους διαμόρφωσης καὶ ἔκφρασης τῆς συλλογικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν περίοδο τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ὅσο καὶ τῶν μεταπελευθερωτικῶν χρόνων ὡς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα. Στὴ μακρὰ αὐτὴ διάρκεια οἱ ἐκδηλώσεις τῶν ἀνθρώπων, ἀτομικὲς καὶ συλλογικὲς, ἐκφράστηκαν στὸ πνευματικὸ καὶ συναισθηματικὸ ἐπίπεδο μὲ μιὰ γλώσσα ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὶς διαμορφωμένες ἐκάστοτε ἀντιλήψεις, τὶς ἀνάγκες, τοὺς πόθους, τὰ πάθη καὶ τὴ στάση τους ἀπέναντι στὰ πράγματα καὶ τὶς ἀξίες ὅσες εἶχαν ἐπενδύσει σ' αὐτὰ καὶ ποὺ ἡ ἐσωτερικὴ δυναμικὴ τῆς ἐπηρεαζόταν κάθε φορὰ ἀπὸ τὶς ἐπικρατούσες γλωσσικὲς συνθῆκες καὶ τὶς δυνατότητές τῆς ὡς ὄργανο ἐκφρασεως.

Ἡ ὕλη αὐτῆς τῆς γλώσσας, οἱ λέξεις, ὡς φορεῖς ἐννοιῶν, ἄλλοτε σταθερὲς σημασιολογικά, ἄλλοτε μεταβαλλόμενες, ἐμπλουτιζόμενες μὲ νέες χρήσεις ἢ ἀκόμη παραγόμενες ἐπιταυτοῦ ἀπὸ τὰ σπουδαστήρια τῶν λογίων, ἔρχονταν νὰ καθρεφτίσουν τὸν βαθμὸ κινητικότητος τοῦ συλλογικοῦ σώματος: τὴ σταθερότη-

4. *Συγγραφεῖς*, ὁ.π., σ. 58.

5. «Πηγὲς τῆς ἐμπνευσεως τοῦ Κάλβου», πρώτη δημοσίευση *Νέα Ἑστία*, Χριστοῦγεννα 1946, τώρα στὸ *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*, σ. 105 κέ.

6. *Συγγραφεῖς*, ὁ.π., σ. 61.

τα ἢ τῆ διέγερση, τὴν ἀκίνησις ἢ τὴν ὄθηση τῆς κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς. Στὰ χέρια τοῦ ἱστορικοῦ τῶν ἰδεῶν, ὅπως ὁ Δημαρᾶς, τὸ λεξιλόγιο θὰ γίνεαι βασικὸ μεθοδολογικὸ ἐργαλεῖο γιὰ νὰ στηρίξει τὰ σχήματά του καὶ θὰ ἐπικαλεστεῖ γι' αὐτὸ ὅσο περισσότερους διαθέσιμους μάρτυρες: τὶς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις (Βούλγαρης, Καταρτζῆς, Κοραῆς, Κούμας κλπ.) ἀλλὰ καὶ μιὰ σειρά λογίων μέσου τύπου, ὥστε τὸ δεῖγμα νὰ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ καὶ ἀξιόπιστο. Κάνει πραγματικὰ ἐντύπωση τὸ πλῆθος τῶν πηγῶν ἀπ' ὅπου ἀντλοῦνται οἱ γλωσσικὰς μαρτυρίες, ἢ ἕκταση τῶν ἀναγνώσεων του. Χωρὶς αὐτὴ τὴν τεκμηριωτικὴ ὑποδομὴ ἴσως οἱ ἀναλύσεις του νὰ μὴν ἦταν τὸ ἴδιο δραστηκὰς.

Ἡ ἔρευνα γίνεται συνήθως σὲ δύο κατευθύνσεις, ὀριζόντια καὶ κάθετη. Ἀπὸ τῆ μιὰ, παρακολούθηση τῆς ἐμφάνισης τῶν λέξεων μέσα στὸν ἱστορικὸ μακρόχρονο, ἀποτύπωση στὸν γλωσσικὸ χάρτη τῶν πυκνοτήτων ποὺ παρουσιάζουν στὸ χῶρο τῆς κοινῆς χρήσης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐμβάθυνση στὸ ἐννοιολογικὸ τους περιεχόμενον, ἐντόπιση τῶν σημασιολογικῶν τους μεταβολῶν, κατολισθήσεων ἢ παλινδρομήσεων στὴ διάρκεια τοῦ χρόνου, ἀνάδειξη τῶν συναισθηματικῶν τους συνδηλώσεων, ὅπου ἦταν ἐφικτό. Ἡ μεθόδευση αὐτὴ ἐξασφάλιζε ἀφενὸς τὸν ἴδιο τὸν ἱστοριογράφο ἀπὸ τυχὸν παρερμηνεῖες καὶ ἀφετέρου καθιστοῦσε προσεκτικὸ τὸν ἀναγνώστη του γιὰ τὶς περιπτώσεις ποὺ θὰ εἶχε καὶ αὐτὸς νὰ ἀντιμετωπίσει παρόμοια ζητήματα.

Φυσικὰ σκοπὸς του δὲν ἦταν νὰ καταρτίσει ἓνα ἱστορικὸ λεξικὸ βασικῶν ὅρων τῆς ἐλληνικῆς ἰδεολογίας τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα —ἀν καὶ ἡ ἐπιμονὴ του στὶς λεξιλογικὰς ἀναζητήσεις θὰ μποροῦσε νὰ ἐκληφθεῖ σὰν μιὰ ὑπενθύμιση γιὰ τὰ κενὰ τῆς ἐπιστήμης μας— ἀλλὰ νὰ ἀχθεῖ σὲ γενικότερες συλλήψεις τοῦ νεοελληνικοῦ φαινομένου, νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὶς πραγματικὰς ἀνάγκες καὶ τὰ αἰτήματα τῶν ἀνθρώπων μὲ βάση τὸν τρόπο καὶ τὰ γλωσσικὰ μέσα ποὺ διέθεταν ὅσες φορὲς δοκίμαζαν νὰ τὰ κοινοποιήσουν. Θυμίζω ἀπλῶς ἐδῶ, χωρὶς σχόλια, ἓνα, ὄχι πλήρη, κατάλογο λέξεων-ἐνοιῶν ποὺ ἐπεξεργάστηκε ὁ Δημαρᾶς στὰ μελετήματά του, ἰδίως στὰ σχετικὰ μὲ τὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ, τὸν Ρωμαντισμὸ καὶ τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο: ἀρετή, εὐδαιμονία, μόδα, ἀνεξίθρησκαία, πολιτισμὸς, φωτισμένη Εὐρώπη, φιλόσοφος, νεωτερικὸς, λόγιος, σπουδαῖος, ἱστορία, ἱστορικὸς, ἐλευθερία, λαὸς, γένος, ἔθνος, κράτος, μεγάλη ἰδέα, ἐνότης, γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθῶ στὰ ἐθνώνυμα Ἑλλάδα, Ἑλληνισμὸς, Ἑλληνας, Ρωμοί, Γραικοί.

Τὸ λεξιλόγιο τῶν κειμένων θὰ τὸν στρέψῃ φυσιολογικὰ πρὸς τὰ συστηματικὰ λεξικά. Ἡ ἀποταμίευση τοῦ νεοελληνικοῦ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, ὅπως εἶχε πραγματοποιηθεῖ, παλαιότερα καὶ μεταγενέστερα, συχνὰ σὲ δίγλωσσες ἢ πολὺγλωσσες μορφές, ἀπὸ ξένους καὶ Ἕλληνας λογίους (Somavera, Γ. Βλάχος, Γ. Βεντότης, Α. Κοραῆς, Σκαρλάτος Βυζάντιος) ἀξιοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Δημαρᾶ στὶς ζητήσεις του στὸ βαλμὸ φυσικὰ ποὺ οἱ σχολιαζόμενες ἐνοιες εἶχαν λημματογραφηθεῖ καὶ ἐρμηνεύονταν σ' αὐτὲς τὶς συναγωγές. Τὸ ἀντικείμενον ὅμως

πού τὸν ἐρεθίζει στὴν τελευταία φάση τῶν λεξιλογικῶν του ἀπασχολήσεων προϋπέθετε μιὰ καθολικότερη ἐρευνητικὴ ὄπτικὴ. Δὲν ἐπρόκειτο τῶρα ἀπλῶς γιὰ κατηγορίες λέξεων μὲ ἰδιαίτερο πνευματικὸ, ἠθικὸ, κοινωνικὸ ἢ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο πού ἄξιζε νὰ τίς προσέξει κανεὶς καὶ νὰ παρακολουθήσει τὴ σημασιολογικὴ διαδρομὴ τους στὰ κείμενα, ἀλλὰ γιὰ τὴ σύνολη διαδικασίᾳ ἐμπλουτισμοῦ τῆς γλώσσας. Ἦδη στὰ κεφάλαια γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ ὁ ἱστορικὸς τῶν ἰδεῶν μιλώνοντας γιὰ τὴ βαθιὰ ἀνανέωση τοῦ ἐλληνικοῦ λεξιλογίου πού εἶχε τότε συντελεστεῖ. ἀνανέωση ἀνταποκρινόμενη στοὺς καινούργιους ὅρους ζωῆς καὶ στὸν καινούργιο ψυχοπνευματικὸ κόσμο τῶν ἀνθρώπων, ἀνέλυε τὴν ἰδιουσυτασία τοῦ νέου αὐτοῦ λεξιλογίου ὑπογραμμίζοντας παράλληλα τὴ συμβολὴ σ' αὐτὸ τῆς ἐλληνικῆς λογιολογίας. Ἡ προσπάθεια τῶν λογίων ἔτεινε στὸ νὰ εἰσαχθοῦν καὶ νὰ καθιερωθοῦν στὸν γραπτὸ λόγο αἰεζέεις καινούργιες, δανεισμένες ἀπὸ τὴ Δύση μαζὶ μὲ τίς ἀντίστοιχες ἔνοιες ἢ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὄροι ζωντανοὶ ἢ καὶ κοινόχρηστοι πού ἀποκοτῶν μιὰ καινούργια συναισθηματικὴ βαρύτητα⁷. μὲ ἄλλα λόγια νὰ ἐμπλουτιστεῖ ἡ γλώσσα μὲ νεολογισμούς.

Τὸ φαινόμενο βέβαια θὰ πάρει διαστάσεις ἀργότερα μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Οἱ λεξιλογικὲς ἀπαιτήσεις ὁλοένα καὶ διευρύνονταν καθὼς ἔπρεπε νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα λεξιλόγιο πού θὰ διευκόλυνε τὴ λειτουργία τῶν δημόσιων θεσμῶν καὶ ὑπηρεσιῶν καὶ θὰ ἀναποκρινόταν στὶς ἄμεσες ἐκπαιδευτικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἀνάγκες, οἱ ὁποῖες εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὴν σύσταση τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τὰ προγράμματα σπουδῶν καταρτισμένα κατὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα. Τὸν γλωσσοπλαστικὸ αὐτὸ μόχθο εἶχαν ἀναλάβει καὶ πάλι οἱ λόγιοι, αὐτὴ τὴ φορὰ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἴδιας τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας. Ὁ Δημαρᾶς ἐγκύπτοντας πάνω στὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας τους μπορούσε νὰ συναγάγει ἀβίαστα τὰ συμπεράσματά του: οἱ ἐπιτροπὲς σύνταξης δὲν ἔκαναν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ συνεχίσουν τὴν παράδοση τῶν ἄμεσων προγόνων τους τοῦ κινήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ νὰ ἐφαρμόσουν τοὺς κανόνες τῆς ἀναλογίας, προσαρμόζοντας δηλαδὴ τοὺς ἀρχαίους γλωσσικoὺς τρόπους στὰ καινούργια πράγματα, χωρὶς μέσα στὸ ζῆλο τους καὶ ἐνίοτε τὴν ἄγνοιά τους νὰ μπορέσουν ν' ἀποφύγουν ἀποτυχιές καὶ ἀδεξιότητες⁸.

Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση κινούμενος, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ., θὰ ἐτοιμάσει γιὰ δημοσίευση τὴ δική του λεξικογραφικὴ ὕλη, ἐμπλουτισμένη μὲ παλαιότερες καὶ μεταγενέστερες νεόπλαστες ἐπίσης λέξεις, «ὡς ἔκφραση ἐθνι-

7. *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 73.

8. «Ἑλληνικὴ νεολογία», *Τετράδια ἑργασίας* 7, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1984, σ. 34-35. Ἡ συγχὴ ἀναφορὰ τοῦ Δημαρᾶ στὸ λεξικογραφικὸ ἔργο τοῦ Σκαρλάτου Βυζάντιου καὶ τίς σχετικὲς ἀπόψεις του φανερῶνει τὴν ἐκτίμησή πού ἔτρεφε στὸ πρόσωπο τοῦ λεξικογράφου.

κῶν ἀναγκῶν μαζί και ἐπιτεύξεων»⁹, ὁ Στέφανος Κουμανούδης. Τὸ ἔργο, ἡ *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων* (Ἀθήνα 1900), θὰ ἀποτελέσει στὶς ζητήσεις τοῦ Δημαρᾶ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν συστηματικὸ ἀντικείμενο μελέτης και βασικὴ πηγὴ ἀναφορᾶς. Ὅπως ἄλλωστε μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος τὸ ἀντίτυπο τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης τὸ εἶχε καταστίξει μὲ πλῆθος σημειώσεις¹⁰. Τὴν *Συναγωγή*, ὡς γνωστὸν, τὴν ξανάφερε στὴν ἐπικαιρότητα τὸ 1980 σὲ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῶν ἐκδόσεων «Ἐρμῆς», σχολιασμένη σὲ μακρὰ προλεγόμενα μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο: «Λεξικογραφία και ἰδεολογία». Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὁ ἐκδότης ὄριζε τὴν πραγματικὴ σημασία τοῦ γεγονότος: ἡ *Συναγωγή* εἶναι «ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐργαλεῖα μας προκειμένου νὰ εἰσχυθοῦμε στὴ νέα ἑλληνικὴ συνείδηση»¹¹. Τὸ ἔργο τὸ διατρέχει «ἡ ροπὴ πρὸς τὴν ἐνότητα ἀνάμεσα στὸν ἀρχαῖο και τὸν νεώτερο ἑλληνικὸ κόσμο, ἡ θέληση γιὰ νὰ καταστῆ τὸ ἐνωτικὸ στοιχεῖο τῆς παιδείας πιὸ δεμένο, πιὸ ἰσχυρό»¹², και ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ δὲν δίστασε νὰ πεῖ ὅτι εἶναι «ἓνα εἶδος ἀντι-παπαρηγόπουλος»¹³. Τὸ τρίσημο σχῆμα τοῦ ἐθνικοῦ ιστορικοῦ, μὲ τὸ Βυζάντιο ὡς ἐνδιάμεσο κρίκο τῆς ἐνότητας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐρχόταν νὰ τὸ κλονίσει ἓνα λεξικογραφικὸ ἔργο βασισμένο στὴν παραγωγικὴ γλωσσοπλαστικὴ ἔμπνευση τῶν νεώτερων Ἑλλήνων λογίων, ἔμπνευση ποῦ εἶχε τὰ ἐρείσματά της κατευθεῖν τὴν ἀρχαία γλωσσικὴ κληρονομιά. Μιὰ τέτοια πρόθεση τοῦ συντάκτη τῆς *Συναγωγῆς* ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ἰδεολογικὰ κάλυπτε και τὸν ἴδιο τὸν Δημαρᾶ.

«Ἐἶμαι, στὴν ἀρχαία σημασία, πελάτης τους, ὀφειλέτης τους», θὰ ὁμολογήσει γιὰ τὶς δύο ἡγετικὲς μορφές τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὸν Δημήτριο Καταρτζῆ και τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ, καθὼς και γιὰ τὸν ἰδεολογικὸ ἀπόγονό τους, τὸν Στέφανο Κουμανούδη¹⁴, ὁ μελετητὴς στὴ γραφίδα τοῦ ὁποῖου ἔμμελλε και οἱ τρεῖς νὰ βροῦν τὴν ὑπέρατη καταξίωση και τὴν ἀνάδειξη τῆς πραγματικῆς προσφορᾶς τους στὴν ἀναγέννηση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Καὶ οἱ τρεῖς ὑπῆρξαν «ἐρευνηταὶ τῶν λέξεων», ἐπιδόθηκαν σὲ λεξικογραφικὰ ἔργα ποῦ τὰ διέκρινε «ἡ αἴσθησις τῆς ἰστορίας»¹⁵. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἀρνιόταν ὅτι

9. «Λεξικογραφία και ἰδεολογία». Προλεγόμενα στὴ *Συναγωγή Νέων Λέξεων* τοῦ Σ. Α. Κουμανούδη. Ἀνάτυπο, Ἀθήνα 1980, σ. XLV.

10. *Συνεντεύξεις*, ὅ.π., σ. 73.

11. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ὅ.π., σ. 431.

12. «Λεξικογραφία και ἰδεολογία», ὅ.π., σ. XLV.

13. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ὅ.π., σ. 431, «Λεξικογραφία και ἰδεολογία», ὅ.π., σ. XXXVI.

14. *Συνεντεύξεις*, ὅ.π., σ. 74.

15. «Λεξικογραφία και ἰδεολογία», ὅ.π., σ. XIX. Ὁ Δημαρᾶς ἀναφέρεται ἐδῶ στὸ ἔργο τοῦ Κουμανούδη, ἀλλ' ἡ παρατήρησις ἰσχύει και γιὰ τὶς παράλληλες ἐνασχολήσεις τῶν ἑλλήνων δύο.

τὴν ἔλξή του στὰ σημασιολογικὰ τοῦ γλωσσικοῦ παρελθόντος ἢ ἀκόμη καὶ τὴ συγκρατημένη προσωπικὴ ροπὴ του πρὸς τὴ νεολογία τὰ εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ αὐτὴ τὴν εὐλογημένη τριάδα.

Ο «ΣΥΓΚΡΙΤΙΣΜΟΣ»

*L'avènement du nom est toujours un grand fait, même si la chose avait précédé; car, il marque l'époque décisive de la prise de conscience.**

Marc Bloch.

Δανείζομαι την χρήσιμη κατά τη γνώμη μου για την περίπτωση έκφραση του Marc Bloch ως εισαγωγή στο πολυσύνθετο ζήτημα που θα επιχειρήσω να σχολιάσω ερμηνευτικά εδώ. Με ιδιαίτερη ευχαρίστηση αλλά και δέος έσκυφα ακόμη μια φορά στα γραπτά του Κωνσταντίνου Δημαρά, καθώς αναζητούσα, μέσα από μία νέα «ανάγνωση», την αποτύπωση ενός εξελικτικού, πειστικού σχήματος, που δεν θα πρόδιδε, τουλάχιστον φανερά, την στοχαστική ευαισθησία και συνάμα ακριβολογία σε θέματα επιστημονικής ορολογίας του Δασκάλου.

«Συγκριτισμός: η τεχνική η οποία στηρίζεται στην σύγκριση. Φυσικά, μία τέτοια μεθόδευση είναι επόμενο να επιδέχεται ποικίλες εφαρμογές, αλλά στις ανθρωπιστικές επιστήμες αποτελεί πολλούς συγκεκριμένους κλάδους, τόσο γύρω στον λόγο όσο και γύρω στις τέχνες: αρχικά η σύγκριση ανάμεσα σε συγγενείς εκδηλώσεις διαφόρων λαών, είτε σε καλές τέχνες μόνο, ή σε γράμματα και καλές τέχνες. Ύστερα εξελίχθηκε». Αυτή τη διατύπωση, που βασίζεται στις κλασικές απόπειρες ορισμού του πεδίου, έκανε μπροστά στο ακροατήριο του *Μνήμονα*, τέλη του 1979¹. Ενώ στη συνέντευξη που παραχώρησε στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, το 1988, αποφαινόταν: «Πάντοτε διεκήρυξα και εξακολουθώ να πιστεύω ότι δεν υπάρχει άλλη φιλολογία από την συγκριτική. Και με τον ίδιο τρόπο, θα έλεγα ότι αν μιλούμε για έναν από τους λαούς τους ευρωπαϊκούς, δεν υπάρχει άλλη ιστορία από την συγκριτική. Είναι αδύνατον να απομονώσεις ένα τέτοιο φαινόμενο πολιτισμικό για μια περιοχή, και να μην κάνεις συνεχώς συσχετίσεις με τις ξένες παιδείες»².

Ασφαλώς έχουμε να κάνουμε εδώ με δύο ύστερες μαρτυρίες, ικανές να σκιαγραφήσουν την αμετάκλητη πίστη του Κ. Θ. Δημαρά στη μεθοδολογία που προσφέρει η συγκριτική επιστήμη αλλά και να πιστοποιήσουν τη διεύρυνση της

* Βλ. πρόχειρα P. Brunel, Cl. Pichois, A.- M. Rousseau, *Qu'est-ce que la littérature comparée?* Paris, Armand Colin, 1983, σ. 16.

1. Κ. Θ. Δημαράς, «Συγκριτισμός», *Μνήμων*, 8 (1980-82) 117.

2. «Ως η διψώσα έλαφος...». Συνέντευξη με τον Κ. Θ. Δημαρά, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκ. 1988, Αφιέρωμα *Σύγχρονα θέματα στην ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού*, σ. 29.

εμβέλειάς της. Ο «συγκριτισμός» δεν έχει μόνον γραμματολογικό χαρακτήρα: εκτείνεται απεναντίας και αγκαλιάζει άλλους τομείς του επιστητού, αγκαλιάζει τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Γνωρίζουμε οι περισσότεροι που μετέχουμε σ' αυτήν την Συνάντηση πόσο απασχολούσε τον ίδιο η ορολογία, καθώς δεν σταμάτησε να αναρωτιέται και να μετατοπίζει το κέντρο βάρους των ερευνών του. Γι' αυτό πιστεύω πως, αν και κοινωνός των θεωρητικών εξελίξεων του κλάδου, όταν όριζε με τα παραπάνω λόγια τον «συγκριτισμό», επιχειρούσε εκ παραλλήλου να διαμορφώσει έναν περιεκτικό των προσωπικών του αναγκών όρο.

Οι «μετατοπίσεις» του Κωνσταντίνου Δημαρά, σε όλην τη μακρά διάρκεια της πνευματικής και ερευνητικής του παρουσίας, νομίζω ότι μπορούν να αποτυπωθούν, σύμφωνα και με τις επισημάνσεις του ίδιου, στα ακόλουθα.

Α' Πρώτες, πρώιμες αναζητήσεις

Καταρχήν σχεπτόμενος δημοτικισμός, που επηρεάστηκε από το φιλικό οικογενειακό περιβάλλον (Μανόλης Τριανταφυλλίδης, οικογένεια Δέλτα, κλπ.)³, επαφή στα σχολικά του χρόνια με τον Γιάννη Αποστολάκη, στον οποίο χρωστά την εισαγωγή του σ' ένα κλίμα ιδανισμού⁴, έντονες φιλοσοφικές αναζητήσεις των νεανικών του χρόνων, οι οποίες αντιστοιχούν και με την εγγραφή του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών⁵, θητεία στις θετικές επιστήμες, που αντιστοιχεί με την εγγραφή του στην Ιατρική, και τέλος, επιστροφή στη Φιλοσοφική Σχολή, όπου ο καθηγητής του Κωνσταντίνος Άμαντος συντελεί αποφασιστικά στο να οδηγηθεί ο Κ. Θ. Δημαράς προς την ιστορία της λογοτεχνίας⁶.

Σημαντικό γεγονός για την διαμόρφωση της προσωπικότητας ενός νέου λογίου αποτελούν ασφαλώς οι αναγνώσεις του. Ο Κωνσταντίνος Δημαράς μας έχει αποκαλύψει ορισμένες από αυτές που θεώρησε καιρίες. Γνήσιος εκφραστής της γενιάς του '30⁷, συνδυάζει από πολύ ενωρίς την βαθειά και γόνιμη επαφή με την ευρωπαϊκή παιδεία με την σοβαρή φροντίδα για την καλλιέργεια της «ελληνικότητας» καθώς και για την ανανέωση της ελληνικής πνευματικής ζωής. Συγγρατώ από τις αναγνώσεις του τον André Gide, «δάσκαλο αρετής» μέσα

3. Κ. Θ. Δημαράς, *Συνεντεύξεις* (Α. Ζενάκος, Β. Κοντογιάννη), Ερμής, 1986, σ. 26. Η β' συνέντευξη δόθηκε στο Παρίσι, το 1982· πρώτη δημοσίευση, *Διαβάζω*, τχ. 53, Μάιος-Ιούλιος 1982.

4. *Ό.π.*, σ. 28-31.

5. Καθοριστική θεωρεί εδώ την επίδραση του Βορέα, *ό.π.*, σ. 32.

6. *Το ίδιο*, σ. 33. Βλ. επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Το έργο του Κωνσταντίνου Άμαντου. Λόγος επιμνημόσυτος*, Αθήνα, 1961, 7 σ.

7. Για την αντίληψη που εκφράζει σχετικά με τη γενιά του '30 καθώς και για τη βαθμιαία διαφοροποίηση των εκπροσώπων της, βλ. *Διαβάζω*, *ό.π.*, σ. 35-36.

από τις *Nourritures terrestres*, τον Julien Benda (1867-1956)⁸, ο οποίος τον δίδαξε «τον χειρισμό των ορθολογικών, διαλεκτικών εργαλείων» καθώς και την κριτική ικανότητα να ανάγεται από τα «ιστορικά περιστατικά» στις «γενικές έννοιες», τέλος τον Albert Thibaudet (1874-1936), ο οποίος τον δίδαξε την ανάγκη διείσδυσης του κριτικού στο επί μέρους, την ικανότητα να συλλαμβάνει την πολυμορφία, «τις ποικιλίες των ανθρωπίνων κατηγοριών, των συγγραφικών ιδιοσυγκρασιών»⁹. Από έναν πρόχειρο συσχετισμό μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι οι νέοι έλληνες λόγιοι που μετείχαν στην ατμόσφαιρα, στον κύκλο των εκπροσώπων της γενιάς του '30 αναζήτησαν μέσα από συγγενείς αναγνώσεις εκείνα τα εργαλεία που θα τους επέτρεπαν να αποτυπώσουν τον «εθνικό, συλλογικό χαρακτήρα»¹⁰, στοιχείο που παρέμεινε εντυπωσιακά παρόν σε όλη τη διάρκεια της συγγραφικής σταδιοδρομίας του Κ. Θ. Δημαρά, όπως διασταυρώνεται ανάγλυφα από τα όσα σχετικά με την αναγκαιότητα να αποτυπωθεί μία «συλλογική ή εθνική χαρακτηρισολογία» σημειώνει προλογικά στον τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*¹¹.

B' Η διασταύρωση με την Συγκριτική επιστήμη

«Η στροφή μου έξω από την αισθητική πρέπει να είναι πιο κοντά στο '40 παρά στο '30. Στα '30 ήταν ακόμη η παρουσία του Αποστολάκη στην ιδεολογία μας πιο αισθητή. Λοιπόν περνάω έτσι σε κάτι που είναι ιστορία, όχι όμως ιστορία μορφολογίας, αλλά ιστορία ιδεών. κατ' ανάγκη, αφού εγκατα-

8. Στον Julien Benda ανατρέχει και ο Γ. Σεφέρης, βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, Πρώτος τόμος (1936-1947), Αθήνα, Ίκαρος, 1981, σ. 80, [123], 483, 484. Οι αναφορές περιέχονται στα κείμενα «Διάλογος πάνω στην ποίηση» (Αύγ. 1938) και «Μονόλογος πάνω στην ποίηση» (Μάρχ. 1939), που αποτελούν τμήματα του γνωστού *Διαλόγου με τον Κωνσταντίνο Τσάτσος*. Βλ. και Γ. Σεφέρης - Κ. Τσάτσος, *Ένας διάλογος για την ποίηση*. Επιμέλεια: Λουκάς Κούσουλας, Αθήνα, Ερμής, σειρά «Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», 1975.

9. *Ό.π.*, σ. 39-41. Είναι εξάλλου αξιο προσοχής πως ο Κ. Θ. Δημαράς αντλεί από τον Albert Thibaudet και την χρήση της έννοιας *génération*, έννοια που τον απασχολεί και την καλλιεργεί στοχαστικά και με συνέπεια στο έργο του. Βλ. ενδεικτικά Albert Thibaudet, *Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours*, Paris, 1936.

Το κριτικό έργο του Albert Thibaudet γνωρίζει και χρησιμοποιεί και ο Γιώργος Σεφέρης, κορυφαίος εκπρόσωπος της γενιάς του '30, που τον διακρίνει επίσης έντονη εξοικείωση με τη σύγχρονη πνευματική ζωή της Γαλλίας: Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, ό.π., σ. 28, 481.

10. Γιώργος Θεοδοιάδης, *Ελευθερο Πνεύμα*. Επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα, Ερμής, 1973, σ. 17 κε.

11. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1977, σ. 1-14'. Πβ. με P. Brunel, Cl. Pichois, A.- M. Rousseau, *Qu'est-ce que la littérature comparée?* ό.π., κεφ. «Images et psychologie d'un peuple», σ. 64 κ.ε.

λείπω τις αισθητικές κρίσεις. Από εκεί να περάσω στην ιστορία των γραμμάτων είναι πολύ εύκολο...»¹².

Συνεχίζει ο λόγος, στο ίδιο πνεύμα εμείς, όμως ας σταθούμε προς το παρόν εδώ. Από την αισθητική στην ιστορία των ιδεών. Ένας νεόκοπος όρος για την εποχή στο λεξιλόγιο του συγκριτισμού: εισάγεται για πρώτη φορά, στα 1931, από τον Paul Van Tieghem, ενώ μόλις στα 1940 πολιτογραφείται επισήμως με την έκδοση του *Journal of the History of ideas*¹³. Η ευρύτητα του πεδίου που εκτείνεται τώρα πια πέρα από τους κλασικούς ορισμούς —«les faits communs entre plusieurs littératures» κατά τον Paul Van Tieghem ή ακόμη «l'histoire des relations littéraires internationales» κατά τον M.-F. Guyard¹⁴ και τέλος «rapports de fait entre les littératures nationales» κατά τους Pichois-Rousseau¹⁵— συναρπάζει την έμφυτη πολυπραγμοσύνη και περιέργεια του Κ. Θ. Δημαρά: να πούμε ότι ταιριάζει περισσότερο με την ιδιοσυγκρασία του. Ανοιχτός ο ορίζοντας για τον καθορισμό των σχέσεων (relations), των εξαρτήσεων (dépendances) και των συμπτώσεων (coïncidences, simultanités) στον χώρο των ηθικών και φιλοσοφικών ιδεών καθώς επίσης των θρησκευτικών, επιστημονικών και πολιτικών. Και ακόμη πιστεύω πως καθοριστικό έναυσμα στις επιλογές του Κ. Θ. Δημαρά πρέπει να έδωσαν οι μεγάλες συνθέσεις του Daniel Mornet¹⁶, του Paul Van Tieghem, όπως π.χ. η μελέτη του *L'Année littéraire (1754-1790) comme intermédiaire en France des littératures étrangères* (Paris, 1917)¹⁷, και του Paul Hazard, όπως λόγου χάρη τα σημαντικά έργα του τελευταίου *La Révolution française et les lettres italiennes, 1789-1815* (1910), *La crise de la conscience européenne* (1935), *La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu à Lessing* (1946)¹⁸.

12. *Σύγχρονα θέματα*, ό.π., σ. 24.

13. P. Brunel, Cl. Pichois, A.-M. Rousseau, *Qu'est-ce que la littérature comparée*, ό.π., σ. 85.

14. M.-F. Guyard, *La littérature comparée*, Paris, PUF, 5^η 1969 (α' έκδ. 1951), p. 7.

15. Cl. Pichois, A.-M. Rousseau, *La littérature comparée*, Paris, Armand Colin, 1967, σ. 6: «La littérature comparée consistait dans l'étude des rapports de fait entre les littératures nationales».

16. Σημειώνω ενδεικτικά ορισμένες αυτοτελείς μελέτες του: *Le sentiment de la nature en France de J.-J. Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre* (Paris, 1907), *Les sciences de la nature en France au XVIIIe siècle* (1911), *La pensée française au XVIIIe siècle* (Paris, Armand Colin, 1929) *Les origines intellectuelles de la Révolution française (1715-1789)*, (1933), *Le Romantisme en France au XVIIIe siècle* (Paris, 1912)

17. Άλλα έργα του *Le mouvement romantique (Angleterre, Allemagne, Italie, France)*, Paris, 3^η έκδ. 1923, *Le Prérromantisme. Études d'histoire littéraire européenne* (Paris, 1924-1930), *Histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique de la Renaissance à nos jours* (Paris, 1941), *Le Romantisme dans la littérature européenne. I. L'ère romantique* (Paris, 1946).

18. Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρεται, εκτός από τα παραπάνω, στο κοινό έργο των Henri

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς γνώρισε εγκαίρως και σε βάθος τις αρχές της συγκριτικής φιλολογίας, όπως ακριβώς διατυπώθηκαν θεωρητικά από τη λεγόμενη γαλλική σχολή, που βάδισε στα χνάρια της ιστορικής, αποδεικτικής μεθόδου (*histoire littéraire*) του Gustave Lanson (*Histoire de la Littérature française*)¹⁹. Αποδέχθηκε πλήρως τα εργαλεία του ερευνητή της συγκριτικής επιστήμης. Αργότερα μάλιστα, όταν κλήθηκε να θέσει τις άμεσες προτεραιότητες και να συντονίσει τις ερευνητικές ζητήσεις της νεοελληνικής επιστήμης στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, δεν έκανε τίποτε άλλο, κατά τη γνώμη μου, παρά να προβάλλει τα ώριμα αιτήματα της εκπόνησης έργων υποδομής μέσα ακριβώς στο πνεύμα του συγκριτισμού: Έμφαση λοιπόν δόθηκε στα βιβλιογραφικά εγχειρίδια²⁰, στα χρονολόγια²¹, στην αποτίμηση των μεταφράσεων, στον περιοδικό τύπο²² (εφημερίδες και περιοδικά), στα περιηγητικά κείμενα²³. Από κοντά ακολουθεί και το συστηματικό ενδιαφέρον για τη μελέτη των φορέων (*agents*) των νέων ιδεών: το άτομο και το περιβάλλον του (*milieu*), οι

Bédarida και Paul Hazard, *L'influence française en Italie au XVIIIe siècle* (Paris, 1934) καθώς και στη σύνθεση του F. Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*, t. II (πβ. «La fortune de Voltaire en Grèce», *La Grèce au temps des lumières*, Genève, Droz, 1969, σ. 67, 81).

19. Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρει π.χ. το έργο του Gustave Lanson, *Méthodes de l'histoire littéraire* (Paris, 1925) στην εργασία του «Les coïncidences dans l'histoire des lettres et dans l'histoire des idées», *La Grèce au temps des Lumières*, ό.π., σ. 2. Η εργασία αυτή θα με απασχολήσει και πιο κάτω.

Νομίζω πως δεν είναι άκαιρο σε μία επιστημονική συνάντηση όπως αυτή εδώ, στην οποία δεν λείπει ο προσωπικός τόνος των βιωμάτων και των αναμνήσεων, να συμπληρώσω ότι πρώτη φορά άκουσα το όνομα του Lanson ειπωμένο από τον ίδιο τον Κωνστ. Δημαρά, σ' ένα χαρισματικό σεμινάριό του, στη Σορβόνη, στους καινούργιους χώρους του Νεοελληνικού Ινστιτούτου (απέναντι δηλαδή από το κεντρικό κτίριο, όπου στεγαζόταν για πολλά χρόνια στον τρίτο όροφο). Ήταν μία φωτεινή παριζιάνικη μέρα, ίσως ανοιξιιάτικη αν θυμάμαι καλά, και ο ίδιος σε εξαιρετική πνευματική ευφορία κατεχόταν από έντονη εξομολογητική διάθεση.

20. Πβ. με Gustave Lanson, *Manuel bibliographique de la littérature française*, τελευταία έκδοση 1931.

21. Σταθμό απετέλεσε το χρονολόγιο του Paul Van Tieghem, *Répertoire chronologique des littératures modernes, de la Renaissance à nos jours* (1937). Πββλ. Μ.- F. Guyard, ό.π., σ. 14. Την εργασία γνωρίζει και χρησιμοποιεί και ο Κ. Θ. Δημαράς, βλ. του τελευταίου, «Επαφές της νεώτερης ελληνικής λογοτεχνίας με την αγγλική (1780-1821)», *Φροντισμάτα Α'*, Αθήνα, 1962, σ. 42 (α' δημοσίευση *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, Γ', 1947. Η εργασία περιλαμβάνεται τώρα στον τόμο *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής 1982, σ. 21-42).

22. Η υποδειγματική για την εποχή της μελέτη του Paul Van Tieghem, *L'Année Littéraire (1754-1790) comme intermédiaire en France des littératures étrangères*, 1917, άσκησε σημαντική επίδραση σ' αυτόν τον τομέα.

23. Βλ. για όλα αυτά Μ.- F. Guyard, ό.π., σ. 12 κ.ε. («L'équipement du comparatiste», «Instruments de travail»).

τρόποι επικοινωνίας (π.χ. δείκτης γλωσσομάθειας)²⁴, τα συλλογικά σώματα (collectivités): εστίες παιδείας, σχολεία, βιβλιοθήκες²⁵, η επισήμανση των διαμέσων (intermédiaires), των λογοτεχνικών και πολιτισμικών δανείων (η μόδα, οι αλλαγές στη συμπεριφορά, στον τρόπο ζωής, στην ενδυμασία, οι νεολογισμοί), η διαμόρφωση της εικόνας (image) και της ψυχολογίας ενός λαού²⁶. Και ασφαλώς εκ παραλλήλου η κλασική προσέγγιση της τύχης (fortune) των ξένων συγγραφέων και των έργων τους σε μία άλλη λογοτεχνία. Ποιός μπορεί εξάλλου να αρνηθεί πως και η *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (α' έκδοση, 1948) δεν έχει πίσω της ένα τέτοιο υπόβαθρο πολλαπλών αιτίων και ζητήσεων; Μία *Ιστορία της* οποίας ο κεντρικός άξονας δεν στηρίζεται στην αισθητική αποτίμηση «ενίων» πρωτοτύπων έργων αλλά αποτελείται από την ενσυνείδητη καταγραφή ενός αμαλγάματος ιδεών, όπου σημαίνουσα θέση καταλαμβάνουν οι μεταφράσεις, χωρίς περιφρόνηση στους μέσους όρους, στους ήσσονες, στον μη-λογοτεχνικό λόγο.

Η επίσημη εισαγωγή της συγκριτικής επιστήμης στην Ελλάδα με τη γενιά του '30²⁷ ήταν μία πράξη πνευματικής ευρύτητας και γενναιοφροσύνης. Απόρροια ενός κοσμοπολιτικού πνεύματος, ενός φιλολογικού φιλελευθερισμού θα συμπλήρωνα, στεκόταν πολύ μακριά από εθνικιστικές ή άλλες ολοκληρωτικές αποκλίσεις²⁸. «Εγώ προσωπικά, εξομολογείται ο Δημαράς, ήρθαν στιγμές οπού αισθανόμουν κάτι σαν τύψεις όταν διεπίστωνα, ενωρίτερα, με πόση δυσφορία εγίνονταν δεκτές οι πρωτοβουλίες μας, με πόση δυσφορία αντιμετώπιζε η καταστημένη παιδεία μας, τις αναζητήσεις γύρω σε ξένες πηγές ενός ή άλλου έργου, τις ξένες επιδράσεις τις οποίες είχε δεχθεί ένας ή άλλος λογοτέχνης. Όμως πρώτον είχαμε καλούς οδηγούς σ' αυτόν τον δρόμο —τον Παλαμά πάντοτε και πρώτιστα. Δεύτερον είμασταν νέοι τότε, ο κλάδος είταν κι εκείνος νέος και μας τραβούσε με την πρωτοτυπία του και τις ιδιόρρυθμες ιδέες του. Και τέλος, είταν δικαιολογημένη η ανησυχία μας, η αδημονία μας εμπρός σ' αυτήν

24. P. Brunel, Cl. Piehois, A.- M. Rousseau, *ό.π.*, σ. 32 κ.ε., κεφ. «Les échanges littéraires internationaux», *La connaissance des langues*, σ. 32-33.

25. *Ο.π.*, «Le rôle des collectivités», σ. 39 κ.ε.

26. Βλ. υποσημ. 10. Πβ. με την ωραία μελέτη του Κ. Θ. Δημαρά, «Ψυχολογικοί παράγοντες του Εικοσιένα. Λόγος πανηγυρικός», *Ανάπτυξη από το περιοδικόν Σπουδαί της Α.Σ.Β.Σ.*, Αθήνα, 1957, 19 σ.

27. Για την προϊστορία του θέματος, βλ. Γ. Βελουδής, «Συγκριτική Γραμματολογία», *Σύγκριση*, τχ. 1, Απρ. 1989, σ. 11-12, και Νάσος Βαγενάς, «Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα ως τη γενιά του '30». *ό.π.*, σ. 39-47, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

28. Βλ. τις παρατηρήσεις του René Elieuvre, *Comparaison n'est pas raison. La crise de la littérature comparée*, Paris, Gallimard, 1963, σ. 10 κ.ε. Σημαντικός σταθμός για την εισαγωγή ενός νέου πνεύματος στις ανατολικές χώρες αποτέλεσε ο τόμος *La littérature comparée en Europe orientale. Conférence de Budapest, 26-29 octobre 1962*, Budapest, 1963.

την κατακόρυφη αυτάρκεια, αυτήν την αυτοπεψία με την οποία ελιτουρούσε στον τόπο μας η μελέτη και η ανάλυση της λογοτεχνίας μας και της ιστορίας της: Ξέραμε κιόλας, από τους δασκάλους τους οποίους επιλέγαμε, ότι η παιδεία μας ανήκε σ' ένα μεγάλο κύκλωμα, όχι μόνον προς την κατεύθυνση του χρόνου, δηλαδή προς την αρχαιότητα, αλλά και προς την κατεύθυνση του χώρου, δηλαδή του δυτικού κόσμου· και ότι συνεπώς για να συλλάβουμε το νόημα των δικών μας εκδηλώσεων, ήταν απαραίτητο να γνωρίσουμε τις αντίστοιχες ξένες»²⁹.

Αναφέρθηκα ήδη σε πολύ γενικές γραμμές στην ερευνητική στρατηγική του Κ. Θ. Δημαρά στα πλαίσια ακριβώς του συλλογικού (κατάστρωση προγραμμάτων ΚΝΕ, μέριμνα για την χορήγηση υποτροφιών)³⁰ —σημεία που αποτελούν ακριβώς την ειδοποιό διαφορά αλλά και το ειδικό βάρος της δράσης του σε σχέση με άλλους αξιόλογους ερευνητές, όπως τον Εμμ. Κριαρά, τον Λίνο Πολίτη, κ.ά., που συνέβαλαν σημαντικά με την παρουσία τους και την προσφορά τους στην καθιέρωση και την προώθηση των συγκριτικών ερευνών στην Ελλάδα τόσο σε καθαρά επιστημονικό όσο και σε θεσμικό, πανεπιστημιακό επίπεδο— σε ποιές δηλαδή μεγάλες κατηγορίες συγκριτικών ερευνών κατήθυνε τους συνεργάτες του με την ιδιότητα του εμπνευστή, δημιουργού και πρώτου διευθυντή του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών. Ποιές ήσαν ωστόσο οι προσωπικές επιλογές του, πως ιεραρχήθηκαν οι ποικίλες ευαισθησίες του στα συγγράμματά του, μόνον μία κριτική αναδρομή στην *Εργογραφία* του μπορεί να μας προσφέρει. Δεν θα επιμείνω στις αναλυτικές κατηγορίες θεμάτων που αναδεικνύονται σ' αυτήν, κάτι που επιχειρήθηκε πρόσφατα άλλωστε από άλλην συνάδελφο³¹. Η περιδιάβαση των 447 ως το 1979 τίτλων, σε συνάρτηση με τον προσωπικό του, σε πρώτο πρόσωπο λόγο, μας επιτρέπει να διακρίνουμε μία εξελικτική πορεία αλλά κυρίως μία διάρκεια. Ο Συγκριτισμός, στις ποικίλες εκφάνσεις του, είναι πανταχού παρών, είτε ως μελέτη των λογοτεχνικών ρευμάτων και ειδών καθώς και ως αποτύπωση των «προϋποθέσεων» εισδοχής τους στην ελληνική πνευματική ζωή, είτε ως αντίχτυπος «πηγών» και «επιδράσεων», είτε ως ερμηνευτική προσέγγιση («κοινωνικών» και «πνευματικών ομάδων»), της «mode de vie» και «mode de pensée», αποχρυστάλλωση νέων ιδεών και νέων εννοιών, τέλος, καλλιέργεια αργότερα της βιογραφίας³² και της συγκριτικής προσέγγισης των θεσμών.

29. *Μνήμων*, ό.π., σ. 117-118.

30. *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό.π., σ. 504.

31. Αναφέρομαι εδώ στο δημοσίευμα της Ελένης Πολίτου-Μιχαηλινού, «Ο Κ. Θ. Δημαράς, θεμελιωτής της Συγκριτικής Φιλολογίας στην Ελλάδα» *Σύγκριση*, τχ. 4, Ιούν. 1992, σ. 2-6.

32. Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986.

Όστόσο στη συνείδηση του δημιουργού, οι μετατοπίσεις του είναι επιγραμματικά οι ακόλουθες: από την ιστορία των ιδεών προς την ιστορία των συνειδήσεων. Ο Κ. Θ. Δημαράς αυτοπροσδιορίζεται από «ιστορικός των ιδεών» σε «ιστορικό των γραμμάτων» (από την Κατοχή και μετά) και εν τέλει σε «ιστορικό των συνειδήσεων»³³. Τους τελευταίους όρους τους έχει εισηγηθεί ο ίδιος και έχει αναφερθεί επανειλημμένως σε αυτούς. Τα ύστερα χρόνια του βίου του χαρακτηρίζονται, όπως επεσήμανα και πιο πάνω, από μία μεγαλύτερη προσήλωση σε ζητήματα ιστοριογραφίας, βιογραφίας αλλά και μελέτης των εκπαιδευτικών θεσμών (Πανεπιστήμιο)³⁴. Γνωρίζοντας ωστόσο την ευρυχωρία του όρου «συγκριτισμός», πρέπει να εντάξουμε οργανικά το ύστερο έργο του σε μία ενιαία αλλά εξελισσόμενη θεωρητική σύλληψη. Ας σημειώσω τέλος εδώ ότι το περιεχόμενο του όρου «ιστορία των νοοτροπιών» που δημιούργησε η λεγόμενη σχολή των *Annales*, δεν το ενστερνίστηκε, ίσως γιατί, όπως ομολογεί ο ίδιος, οι συγκυρίες δεν του επέτρεψαν να γνωρίσει εγκαίρως τον Lucien Febvre³⁵.

Γ' Η επιλεκτική μίμηση και η πίστη στον ιστορικό χρόνο

«Η διψόσα έλαφος, στην οποία επανέρχομαι κάθε τόσο, αυτό είναι η επίδραση. Δεν είναι η επίδραση που δεχόμαστε, είναι η επίδραση που διαλέγουμε (...)»³⁶.

Το τελευταίο μείζον θέμα που θα θίξω αφορά τις αντιλήψεις του Κωνσταντίνου Δημαρά σχετικά με τις θεωρητικές κατευθύνσεις και τις νέες τάσεις που εμφανίστηκαν μετά το 1950 στον χώρο της Συγκριτικής Φιλολογίας. Καταρχήν οφείλω μία διευκρίνηση: αντίθετα από αυτό που θα περίμενε κανείς, σε λίγες εργασίες του ο Κ. Θ. Δημαράς παρέχει τεκμηριωτικό υλικό για τις αναγνώσεις του στον τομέα αυτό. Είναι προφανές ότι, καθώς με τις έρευνές του και τις μελέτες του επιχειρεί να φωτίσει κατά μείζονα λόγο την ιστορία των γραμμάτων μας, έτσι και η τεκμηρίωση καλύπτει αυτόν ακριβώς τον στόχο. Δεν είναι παρόλα αυτά εντελώς απύσους και εργασίες αποκλειστικά θεωρητικού χαρακτήρα: θα αναφερθώ καταρχήν σε μία από αυτές με τίτλο «Les coïncidences dans l'histoire des lettres et dans l'histoire des idées», ανακοίνωση στο 4ο Διεθνές Συνέδριο Συγκριτικής Φιλολογίας (1964, Fribourg της Ελβετίας). Εδώ καθώς αναπτύσσει τις απόψεις του σχετικά με το θέμα των συμπτώσεων, των πολλαπλών αιτίων, του οποίου πρώτος εισηγητής υπήρξε ο

33. *Σύγχρονα θέματα*, ό.π., σ. 25.

34. Κ. Θ. Δημαράς, *En Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837. Μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Αθήνα, Σειρά ιστορίας του Πανεπιστημίου 1, 1987, 216 σ.

35. *Σύγχρονα θέματα*, ό.π., σ. 25.

36. *Ό.π.*, σ. 13.

Paul Van Tieghem (simultanéités)³⁷, αναφέρεται στην υπάρχουσα θεωρητική κρίση, και μάλιστα στην ελληνική μετάφραση του κειμένου, προσθέτει μία αναφορά στον σημαντικό εκπρόσωπο της αμερικανικής σχολής René Wellek («The crisis in Comparative Literature», ομιλία στο Συνέδριο του Chapel Hill, 1958)³⁸. Μία ανακοίνωση με καθιέρωθε θεωρητικό περιεχόμενο ακολουθεί στο 5ο Διεθνές Συνέδριο Συγκριτικής Λογοτεχνίας (Βελιγράδι, 1967): «La réceptivité locale conditionnement des courants internationaux»³⁹. Εδώ τίθενται ζητήματα όπως αυτό της περιοδολόγησης, των φυσικών ορίων της έννοιας γενιά (génération), της διαφοροποίησης των ρευμάτων ευαισθησίας (courants de sensibilité), τέλος το λεπτό ζήτημα της επιλεκτικής, δημιουργικής μίμησης, των συγκλίσεων που απολήγουν σε επιδράσεις, των simultanéités⁴⁰: εστιάζει εδώ κυρίως την προσοχή του στο ζήτημα του ρομαντισμού. Τα δύο μεστά αυτά κείμενα επιλέχτηκαν εξάλλου από τον ίδιο τον συγγραφέα τους για να παισιώσουν τον τόμο *La Grèce au temps des Lumières*⁴¹.

Ο Κ. Θ. Δημαράς φαίνεται ότι δεν αγνοούσε τα ρεύματα νεωτερισμού, ούτε τότε, ούτε κατά τα επόμενα χρόνια. Έτσι σε μία εύστοχη παρατήρηση που του έγινε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης του 1988, γιατί, ενώ στη Δυτική Ευρώπη το ρεύμα της εποχής πήγαινε από την ιστορία προς την nouvelle critique —ροπή που άρχισε να αμφισβητείται μόλις στις μέρες μας— αυτός έμει-

37. Paul Van Tieghem, «Influences et simultanéités en Histoire littéraire», *Romanic Review*, XX (1929), σσ. 137-140. Το ζήτημα των πολλαπλών αιτίων (simultanéités) θίγει ο Κ. Θ. Δημαράς για πρώτη φορά με συγκροτημένο τρόπο στην εργασία του «Πηγές της έμπνευσης του Κάλβου», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, 6.π., σ. 77 (πρώτη δημοσίευση, *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1946, Αφιέρωμα στον Ανδρέα Κάλβο).

38. Κ. Θ. Δημαράς, «Οι συμπτώσεις στην ιστορία των γραμμάτων και στην ιστορία των ιδεών», ανάτυπο από τις *Εποχές*, τχ. 21, Ιαν. 1965, Αθ. 1965. Βλ. επίσης την αντιρρητική στάση του René Wellek, «The concept of Comparative Literature», *Yearbook of Comparative and General Literature*, II, 1953, σ. 1-5. Πβ. με τις απόψεις που εκφράζονται στο βιβλίο των René Wellek - Austin Warren, *La théorie littéraire*, Paris, Éditions du Seuil, coll. Poétique, 1971, σ. 64 κ.ε. (Η γαλλική μετάφραση έγινε από τους Jean-Pierre Audigier και Jean Gattégne).

Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρεται επίσης στον Lucien Febvre, στον Marc Bloch και στην Anna Balakian (Anna Balakian, «Influence and Literary fortune: the equivocal junction of two methods», *Yearbook of Comparative and General Literature*, 11 (1962) 24-31).

39. Και μετάφραση στα ελληνικά από την Α[ικατερίνη] Κ[ουμαριανού], *Σκέψεις για την τοπική δεκτικότητα ως όρο των διεθνών ρευμάτων*, Αθήνα 1968.

40. Πβ. με τις απόψεις που εκθέτει ο Κ. Θ. Δημαράς στη μελέτη του, «Réalisme et naturalisme en Grèce. L'offre et la demande», *Synthésis*, II (1975) 259-263.

41. Ζητήματα μεθοδολογίας βρίσκουμε εξάλλου στο πρόσφατο κείμενό του «Συγκριτισμός», κυρίως σ. 120 κ.ε., και στον τόμο *Ελληνικός Ρομαντισμός*, «Σπύρος Μπουγιούκλής», σ. 50.

νε αμέτοχος, η απάντησή ήταν η ακόλουθη: «Να σας πω, νομίζω ότι ήδη με είχε γοητεύσει η ιστορία. Με είχε γοητεύσει ένα πνεύμα όπως του Sainte-Beuve, δηλαδή η βαθιά εμφύτευση μέσα στο ιστορικό, μέσα στην έννοια του χρόνου. Και όταν πλέον άρχισαν, εγώ είχα εντελώς ξεφύγει από κάθε κλίμα ξένο προς τη διαχρονία. Και αντιθέτως, με μεγάλη δυσφορία, έχοντας διαβάσει Michelet, εδιάβασα τον Michelet του Roland Barthes, τον οποίον δεν εγνώριζα πριν καθόλου, και είπα μέσα μου: *Ce n'est pas ça*»⁴². Ενώ το 1982 έλεγε στη συνάδελφο Βασιλική Κοντογιάννη: «Κιόλας από τις εργασίες μου των χρόνων '30 ετόνισα την θεμελιακή σημασία την οποία έχει για την μελέτη του ανθρώπου η αναζήτηση των πολλαπλών αιτίων (...). Ο ιδανισμός αναζητούσε τις αιχμές, το εξαιρετικό, το αλλιώτικο. Εμείς θηρεύουμε μέσους όρους ή υψηλούς αριθμούς, που είναι και τα δύο έννοιες στατιστικές. Μα του στατικού δεν υπάρχει ιστορία. Ο ιδανισμός, στατικός, διαλύει ουσιαστικά την ιστορία, αρνιέται την διαχρονία, την μεταβολή, το γίνεσθαι (...). Και πιο κάτω: Αυτή είναι η απάντησή μου [και] στον λεγόμενο στρουκτουραλισμό, στον οποίο λέω όχι. Μάλιστα, θα προσθέσω ότι ενώ σε άλλους ξένους, όχι δικούς μου προβληματισμούς, δίνω φιλόξενη δεξίωση, από αυτόν ούτε ο ίδιος εγώ μπόρεσα να βρω στοιχεία χρήσιμα σε όσους τον εφαρμόζουν. Φυσικά ο ιστοριογράφος διαθέτει, στην βάση, ένα κυρίως εργαλείο, τις διαδοχικές προσεγγίσεις: να μην διστάζει να κάνει σφάλματα, που σιγά σιγά σε φέρνουν όλο και πιο κοντά στην αλήθεια. Ίσως ο στρουκτουραλισμός να μπορεί κάτι να βοηθήσει σε κάποια στιγμή των αναζητήσεων. Όμως ανάμεσα στις πολλές άλλες αδυναμίες του, ξεχωρίζω αυτήν την ώρα την μονολιθικότητά του: ιστοριογραφία σημαίνει πίστη στη διαχρονία»⁴³.

Ο Κ. Θ. Δημαράς, ακουμπώντας με σιγουριά στον ιστορικό χρόνο, μέσα από τη «συνδυαστική φαντασία»⁴⁴, τον πλούτο των «νέων» και «περιπτώσεων»⁴⁵, την ανίχνευση των πολλαπλών αιτίων και την πρακτική των διαδοχικών προσεγγίσεων, εισηγήθηκε τον συγκριτισμό, ως μία επιστήμη των συγκλίσεων αλλά και των διαφορών, ένα εργαλείο που μας επιτρέπει να συλλάβουμε την ιδιοτυπία του νεώτερου ελληνισμού⁴⁶.

42. *Σύγχρονα θέματα*, ό.π., σ. 25.

43. *Διαβάζω*, ό.π., σ. 54-55.

44. Κ. Θ. Δημαράς, «Συγκριτισμός», *Μνήμων*, ό.π., σ. 120 κ.ε.

45. *Ό.π.*, σ. 127-128.

46. «Η συγκριτική φιλολογία, ως λεχθεί ακόμη μία φορά, είναι όπως είπε ο J.-M. Carré, η επιστήμη των διαφορών, δηλαδή με εργαλείο τον συγκριτισμό έχουμε τη δυνατότητα να εμβαθύνουμε περισσότερο στη γνώση της ιδιομορφίας του ελληνισμού», *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό.π., σ. 504.

ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΟΥΦΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΣΤΟ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

Θά αρχίσω με ένα παράθεμα από μιὰ ἐργασία τοῦ Κωνσταντίνου Δημαρᾶ, τοῦ 1965, με θέμα τις γενιές και τὰ ρεύματα ἰδεῶν στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰώνα. Προεξαγγέλλοντας τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο θὰ προσεγγίσει τὸ θέμα του, σημειώνει ἐκεῖ τὰ ἀκόλουθα: «Ὁ λόγος μας θὰ εἶναι γιὰ ἐκδηλώσεις τῆς παιδείας, ἢ, ἂς ποῦμε, σχεδὸν ταυτόσημα, τοῦ πνευματικοῦ βίου, μέσα ἀπὸ τις ὁποῖες ἐκφράζονται ὄχι πιά μόνο τὰ άτομα, ὅπως θὰ εἶταν κύρια σχετικὴ ἐκδήλωση, ἀλλὰ ομάδες κοινωνικὲς ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ πρόσωπα τὰ ὁποῖα ἔχουν τις ἴδιες ροπές, τὴν ἴδια φιλοκαλία, ἢ τάσεις παρόμοιες»¹. Με τὴ συνοπτικὴ αὐτὴ διατύπωση ὁ Δημαρᾶς μᾶς εἰσάγει στὸ θέμα τῶν συλλογικῶν φαινομένων, ποὺ ἀποτελοῦν μιὰ ἀπὸ τις σταθερὲς τῆς προβληματικῆς του στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Ἀπλουστεύοντας κάπως τὴ σκέψη του, ὅπως διατυπώνεται στὸ παραπάνω παράθεμα ἀλλὰ και σὲ ἄλλες ἐργασίες του, θὰ λέγαμε ὅτι γιὰ τὸν Δημαρᾶ ἡ ἱστορία τῶν πνευματικῶν φαινομένων ὑπερβαίνει τὴν ἱστορία τῶν προσώπων ποὺ συμμετέχουν με τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο σ' αὐτά. Τὰ πρόσωπα ἐντάσσονται μέσα σὲ στενὰ ἢ εὐρύτερα συλλογικὰ σώματα και χρέος τοῦ ἱστορικοῦ τῆς παιδείας εἶναι νὰ βρεῖ τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ἀτομικὸ και τὸ συλλογικὸ και τοὺς τρόπους με τοὺς ὁποῖους τὰ δύο αὐτὰ ἐπίπεδα ἀρθρώνονται και λειτουργοῦν.

Ἡ προβληματικὴ αὐτὴ τοῦ Δημαρᾶ δὲν ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν παραπάνω ἐργασία του. Ἡ ἐννοια τοῦ συλλογικοῦ εἶναι παρούσα και σὲ προγενέστερα ἔργα του. «Ὅσο ἐρχόμαστε ὅμως στὰ νεότερα χρόνια, τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ συλλογικὰ φαινόμενα γίνεται ἐντονότερο ἢ, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ ἴδιος, παρουσιάζει μιὰ πύκνωση, ποὺ συμβαδίζει με τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον του γιὰ ὅ,τι ὀνομάζει ἱστορία τῶν συνειδήσεων. Τόσο στὴν ἀρθρογραφία του στὸν τύπο, ὅσο και στὶς ἐπὶ μέρους μελέτες του, ὁ Δημαρᾶς ἐπανερχεται με κάθε εὐκαιρία στὴν ἐννοια τοῦ συλλογικοῦ, ἄλλοτε γιὰ νὰ τὴν ἀναπτύξει περισσότερο και ἄλλοτε γιὰ νὰ ἐπισημάνει τὴν ἀνάγκη νὰ μελετηθοῦν μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ φαινόμενα τῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Δὲν περιορίζεται ὅμως στὴ θεωρητικὴ

1. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Συλλογικὰ φαινόμενα τῆς παιδείας (Γενεές - ρεύματα)», *Ἐποχές*, τχ. 24, Ἰανρ. 1965, σ. 16.

ἐπεξεργασία. Ἡ ἔννοια τοῦ συλλογικοῦ ἐνοφθαλμίζεται καὶ στὴν προβληματικὴ τῶν ἐργασιῶν του, ὅχι μόνο ὅταν αὐτὲς ἀναφέρονται σὲ γενικὰ θέματα, ὅπως ὁ διαφωτισμός, ὁ ρομαντισμός ἢ ἡ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὴ μελέτη συγκεκριμένων προσώπων, ὅπως ὁ Κάλβος, ὁ Καταρτζῆς, ὁ Παπαρρηγόπουλος.

Ὁ Δημαρᾶς χρησιμοποιεῖ συνήθως δύο ὅρους γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἔννοια τοῦ συλλογικοῦ, στὸ χῶρο τῆς παιδείας καὶ τῶν ἰδεῶν πάντοτε: συλλογικὰ σώματα καὶ συλλογικὰ φαινόμενα. Ὁ πρῶτος ὅρος εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐρύχωρος, καθὼς περιλαμβάνει κάθε μορφῆς ἐνότητες καὶ συσσωματώσεις. Συλλογικὸ σῶμα εἶναι τὸ ἔθνος ὀλόκληρο, μιὰ κοινωνικὴ τάξη, μιὰ γενιά, ἀλλὰ καὶ ἓνα σύνολο ἀνθρώπων μὲ κοινὴ γεωγραφικὴ καταγωγὴ, κοινὲς ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς ἐπιλογὲς ἢ κοινὰ ἐνδιαφέροντα, συμφέροντα καὶ ἐπιδιώξεις. Στὴν εὐρεία αὐτὴ κατηγορία περιλαμβάνονται κόμματα, σύλλογοι καὶ σωματεῖα, ὁμάδες, φατρίες, ἀλλὰ καὶ θεσμοθετημένα συλλογικὰ σώματα, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸ πανεπιστήμιο. Ἀνάλογη εὐρύτητα ἔχει καὶ ὁ δεῦτερος ὅρος, τὰ συλλογικὰ φαινόμενα. Μὲ αὐτὸν ἐννοοῦνται οἱ τάσεις, οἱ ἰδέες, οἱ νοοτροπίες, οἱ συμπεριφορὲς πὺ ἐμφανίζονται στὴ μικρὴ ἢ μεγάλη διάρκεια μέσα σὲ ἓνα συλλογικὸ σῶμα. Δὲν σκοπεύουμε, βέβαια, νὰ παρουσιάσουμε ἐδῶ ἀναλυτικὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Δημαρᾶ γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτά. Θὰ σταθοῦμε κυρίως στὴν προβληματικὴ του γύρω ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ συλλογικοῦ καὶ κατόπιν θὰ προσπαθήσουμε νὰ δοῦμε, μέσα ἀπὸ ὀρισμένα παραδείγματα, πῶς ἡ προβληματικὴ αὐτὴ ἐγγράφεται στὸ ἱστοριογραφικὸ του ἔργο.

Προηγουμένως ὅμως πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Δημαρᾶ γιὰ τὰ συλλογικὰ πράγματα δὲν καταλήγει σὲ καμιὰ περίπτωση στὴν ὑποβάθμιση τοῦ ἀτομικοῦ παράγοντα. Ἰσα-ἴσα, ὑπογραμμίζει μὲ κάθε εὐκαιρία τὴ σημασία τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι. Χωρὶς νὰ παραγνωρίζει «τὴ σημασία τὴν ὁποία παρουσιάζουν γιὰ τὴν ἱστορία τὰ μεγάλα μεγέθη», πιστεύει ὅμως ὅτι «στὶς δικὲς μας ἱστορικὲς θεωρήσεις, τὶς μικροδιάστατες, ὅπου ἐξετάζονται οἱ ἰδέες, οἱ νοοτροπίες, οἱ συνειδήσεις, ἐκεῖ ὁ ἀτομικὸς συντελεστὴς παίζει, ἄς εἶναι καὶ προσωρινά, ρόλο ἄξιο λόγου, πολλὰ φορὲς ἀποφασιστικόν»². Μιλώντας γιὰ τὸ ἴδιο θέμα σὲ ἄλλη ἐργασία του, ἐπισημαίνει καὶ πάλι ὅτι «στὰ θέματα τῆς παιδείας ὑπάρχει πάντα καὶ ὁ ἀτομικὸς συντελεστὴς, «ὁ ὁποῖος παίζει κάποτε σημαντικὸ ρόλο καὶ ὅπωςδὴποτε ὅμως δὲν εἶναι ποτὲ ἀμελητέος»³. Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται ὅτι οἱ ἐπιφυλάξεις τοῦ Δημαρᾶ δὲν ἔχουν σκοπὸ νὰ μειώσουν τὴν πρωταρχικὴ σημασία τῶν συλλογι-

2. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Πλαισίωση τοῦ 1872», *Νέα Ἑστία* 106, 1979, σ. 467. Βλ. καὶ τὴν ἀνακοίνωσή του «Ἡ βιογραφία σήμερα», *Μολυβδοκονδύλοπελεκητής* 1, 1989, σ. 14-16.

3. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Περὶ Φαναριωτῶν», *Ἀρχεῖον Θεράκης ΛΔ'*, 1969, σ. 136 (= *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμός*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1982, σ. 237).

κῶν φαινομένων, ἀλλὰ νὰ ἐπισημάνουν ὅτι μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ λειτουργοῦν μὲ τὴ δική τους προσωπικότητα καὶ τὰ ἐπιμέρους ἄτομα, τὰ ὁποῖα παίζουν σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν πνευματικῶν πραγμάτων. Σὲ κάθε περίπτωση, πάντως, αὐτὸ ἄτομο ἐντάσσεται μέσα σὲ σύνολα, συλλογικὰ σώματα καὶ λοιπὰ, καὶ δὲν μπορούμε νὰ τὸ ἐρμηνεύσουμε χωρὶς αὐτὰ)⁴.

Ἡ στενὴ σχέση ἀτομικοῦ καὶ συλλογικοῦ γίνεται ἐμφανεστερὴ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Δημαρᾶς προσεγγίζει τὸ θέμα τῆς βιογραφίας. Ἡ βιογραφία εἶναι τὸ θέμα μας, γράφει στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρηγόπουλο, ἀλλὰ ἡ ιστοριογραφία τὸ ἀντικείμενό μας⁵. Πραγματικά, δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸν παραδοσιακὸ τύπο τῆς βιογραφίας, ἀλλὰ γιὰ μιὰ ιστοριογραφικὴ σύνθεση, ἡ ὁποία ἔχει βέβαια ὡς ὑποκείμενο ἓνα συγκεκριμένο πρόσωπο, ἀλλὰ κινεῖται σὲ πλαίσια καθαρὰ ὑπερατομικευμένων προβλημάτων. Ἡ πορεία τοῦ Παπαρηγόπουλου, ἡ ἰδεολογία καὶ οἱ δραστηριότητές του, τοποθετοῦνται στὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς του καὶ ἐξετάζονται σὲ συνάρτηση μὲ γενικότερα ἰδεολογικὰ ρεύματα τοῦ παρόντος καὶ τοῦ παρελθόντος. Γιὰ τὸν Δημαρᾶ, λοιπόν, τὸ ἀτομικὸ καὶ τὸ συλλογικὸ δὲν νοοῦνται χωριστά. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχει μιὰ διαλεκτικὴ σχέση καὶ καθῆκον τῆς ιστοριογραφίας εἶναι ἀκριβῶς νὰ ἀναζητεῖ «τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνδυάζονται, μέσα στὴν ἱστορία, οἱ συλλογικὲς μὲ τὶς ἀτομικὲς ροπές»⁶.

Τὸ συλλογικὸ σῶμα στὴν προβληματικὴ τοῦ Δημαρᾶ δὲν εἶναι ἓνα στατικὸ μῶρφωμα μὲ δεδομένα ἐξ ἀρχῆς χαρακτηριστικά. Ἀντίθετα, παρουσιάζει μιὰ ἐσωτερικὴ κινητικότητα, στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἰδεῶν, καὶ ὑπόκειται, ὅπως ὅλα τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα, στὶς ἀλλαγές πού ἐπιβάλλουν ὁ χρόνος καὶ οἱ συγκυρίες. Μέσα σὲ ἓνα συλλογικὸ σῶμα ἀντιπροσωπεύονται, κατὰ κανόνα, ὅλες οἱ δυνατὲς τάσεις. Κάθε φορὰ ὅμως προβάλλονται πρὸς τὰ ἔξω οἱ ἐπικρατέστερες καὶ αὐτὲς εἶναι πού δίνουν στὸ σῶμα τὴν ἰδιαίτερη χροιά του. Γιὰ νὰ περιγράψει τὸ φαινόμενο αὐτὸ τῶν ἐσωτερικῶν συσχετισμῶν ὁ Δημαρᾶς προσφεύγει στὴ χρῆση στατιστικῶν ὄρων ἢ σὲ παραστάσεις ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, πού τοῦ ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητές. Ἡ καμπύλη τῶν τάσεων πού ὑπάρχουν μέσα σὲ ἓνα συλλογικὸ σῶμα δὲν εἶναι σταθερὴ. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς τάσεις αὐτὲς ἐμφανίζουν κάποια στιγμὴ μιὰ πύκνωση καὶ παραμερίζοντας ἄλλες προγενέστερες τείνουν νὰ γίνουν κυρίαρχες. Ἐχοῦμε ἐπομένως κάποιες

4. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Συνεντεύξεις* (Α. Ζενακός - Β. Κοντογιάννη), Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1986, σ. 71. Ἄν καὶ σκοπὸς μας δὲν εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς πνευματικῆς πορείας τοῦ Δημαρᾶ, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ στροφή του πρὸς τὰ συλλογικὰ φαινόμενα γίνεται σταδιακὰ ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '40, ὅποτε ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ ἰδανισμοῦ, πού ἀναζητοῦσε τὶς αἰχμές, τὸ ἐξαιρετικόν...», καὶ στρέφεται πρὸς τοὺς μέσους ὄρους (δ.π., σ. 54).

5. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος. Ἡ ἐποχὴ του, ἡ ζωὴ του, τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, 1986, σ. 7.

6. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ὁ κοινὸς παρονομαστής», *Νέα Ἐστία* 107, 1980, σ. 10.

άλλαγές στη συμπεριφορά του συλλογικού σώματος· άλλαγές όμως οι όποιες δὲν εἶναι ποτέ οὔτε ἀπότομες οὔτε ἀπόλυτες. Γιὰ μεγάλα χρονικά διαστήματα τὸ παλιὸ συνυπάρχει μὲ τὸ καινούριο, σὲ μικρότερες βέβαια ἀναλογίες πού συνεχῶς μειώνονται, ἕως ὅτου τὸ παλιὸ παραχωρήσει τελικὰ τὴ θέση του στὸ καινούριο. Τελικὰ, ἡ ἐπικράτηση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης τάσης εἶναι θέμα ἀναλογιῶν, ποσοστῶσεων. Ἡ ἀνίχνευση τῶν τάσεων γίνεται, ὅπως εἶδαμε, μὲ μεθοδεύσεις στατιστικοῦ τύπου. Βέβαια, δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν κλασικὴ στατιστικὴ πού χρησιμοποιεῖται στὴ μέτρηση καθαρὰ ποσοτικῶν μεγεθῶν — μολονότι δὲν λείπουν στὸ ἔργο τοῦ Δημαρᾶ καὶ τέτοιου εἴδους προσεγγίσεις— ἀλλὰ γιὰ τὴ λεγόμενη ἀπὸ τὸν ἴδιον «αἰσθητὴ στατιστικὴ», μέσω τῆς ὁποίας καταγράφονται «τάξεις μεγεθῶν» καὶ γενικὲς τάσεις στὸ πεδίο τῶν συνειδήσεων καὶ τῶν συμπεριφορῶν⁷.

Ἡ προβληματικὴ τοῦ Δημαρᾶ στὴ μελέτη τῶν συλλογικῶν σωμάτων καὶ φαινομένων, ὅπως σημείωσα ἤδη, εἶναι παρούσα στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου του: στίς συστηματικὲς ἐργασίες του, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλές ἐπιφυλλίδες του στὸν τύπο, ὅπου προσεγγίζονται μὲ γνώση καὶ μεθοδικότητα βασικὰ ζητήματα τῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Θὰ πῆγαινε μακριὰ ὁ λόγος ἂν ἐπιχειροῦσε κανεὶς μιὰ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν θεμάτων πού μελετήθηκαν ἀπὸ τὸν Δημαρᾶ μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτό. Γι' αὐτὸ θὰ περιοριστῶ σὲ ὀρισμένα μόνο χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.

Ἀπὸ τίς ἀρχές περίπου τῆς δεκαετίας τοῦ '40, πού ὁ Δημαρᾶς στρέφεται πρὸς τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, τὸ ἐνδιαφέρον του ἐπικεντρώνεται σὲ ὀρισμένες καίριες ἀλλαγές πού συντελοῦνται στὴ συνείδηση καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας ἀλλὰ καὶ ἄλλων τμημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ συλλογικοῦ σώματος στὰ χρόνια τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Οἱ ἀλλαγές αὐτὲς ἀνιχνεύονται σὲ διάφορα ἐπίπεδα: στίς σηματολογικὲς μεταβολές καθιερωμένων λέξεων καὶ ἑννοιῶν, στίς ὀνοματοδοτικὲς συνήθειες, στὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν Εὐρώπη, στίς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἠθικὴ, στίς ἐκδοτικὲς ἐπιλογές κλπ., καὶ σηματοδοτοῦν τὴν ἑναρξὴ μιᾶς νέας περιόδου στὴν ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Στὴ μελέτη του «Οἱ πηγές τῆς ἔμπνευσης τοῦ Κάλβου»⁸ ὁ Δημαρᾶς θὰ ἐπιχειρήσει μιὰ πρώτη καταγραφή καὶ παρουσίαση ὀρισμένων τέτοιων ἀλλαγῶν, ἐνῶ στὴ μελέτη του «Ψυχολογικοὶ παράγοντες τοῦ Εἰκοσιένου»⁹ θὰ

7. Στίς μεθοδεύσεις αὐτὲς ὁ Δημαρᾶς ἐπανερχετα συχνά, τόσο σὲ ἄρθρα καὶ μελέτες του, ὅσο καὶ στίς συνεντεύξεις του. Βλ. *Συνεντεύξεις*, ὁ.π., σ. 45-48 καὶ «Ὡς ἡ διψῶσα ἔλαφος...». Συνέντευξη με τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκ. 1988, σ. 17.

8. *Πρωτοδημοσιεύθηκε* στὴ *Νέα Ἑστία* 40, Χριστούγεννα 1946, σ. 107-133 (= *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμός*, σ. 76-115, 506-520).

9. *Πρωτοδημοσιεύθηκε* στὸ π. *Σπουδαὶ Οἰζορμικαί, Κοιτωρικαί, Τεχνικαί* τῆς Ἄνοι-

έξετάσει αναλυτικότερα τὸ ζήτημα, τοποθετώντας τὰ σχετικά φαινόμενα ἀνάμεσα στους παράγοντες πού «ἐθέρμαναν» τὴν ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Τὰ ἴδια φαινόμενα θὰ τὸν ἀπασχολήσουν, μέσα ἀπὸ νέες καὶ ὀλοένα πιὸ σύνθετες προσεγγίσεις, καὶ σὲ ἄλλες μελέτες τοῦ ἐπικεντρωμένες στὸ θέμα τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Μὲ τὶς ἐργασίες τοῦ αὐτῆς ὁ Δημαρᾶς μᾶς πρόσφερε μιὰ νέα θεώρηση τῆς πορείας τοῦ ἐθνικοῦ σώματος ἀπὸ τὸν 18ο στὸν 19ο αἰώνα καὶ ἔθεσε τὶς βάσεις γιὰ τὴ συνολικὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας.

Παραδειγματικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ προσέγγιση τῆς ἰδεολογίας τῶν Φαναριωτῶν. Μελετώντας τὴν πορεία τοῦ συλλογικοῦ αὐτοῦ σώματος στὸν χῶρο τῆς παιδείας καὶ τῶν ἰδεῶν, πρὶν καὶ μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, ὁ Δημαρᾶς ἀνέτρεψε ὀρισμένες κοινές, ἀνιστόρητες παραδοχές, ὅπως ὅτι οἱ Φαναριῶτες ἦταν πάντοτε συντηρητικοὶ καὶ ὀπαδοὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἀρχαϊσμοῦ καὶ ὅτι ἔφεραν στὴν Ἑλλάδα τὸ ὄραμα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸν ρομαντισμό. Χωρὶς νὰ ἀληθεύουν καὶ τὰ ἀντίθετά τους, ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος, τὰ στερεότυπα αὐτὰ βρίσκονται πάντως μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητά καὶ ἐκφράζουν μιὰ στατικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, πού ἀγνοεῖ τόσο τὶς ἐσωτερικὲς διαφοροποιήσεις καὶ ἀντιθέσεις πού ὑπῆρχαν στὸ σῶμα τῶν Φαναριωτῶν, ὅσο καὶ τὶς μεταλλαγές πού ἐπέφεραν στοὺς ἰδεολογικοὺς προσανατολισμούς τοῦ οἱ νέες πραγματικότητες τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους¹⁰.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἀκόμη οἱ προσεγγίσεις τοῦ Δημαρᾶ σὲ μιὰ σειρά συλλογικῶν φαινομένων πού συμβαδίζουν μὲ τὶς ἰδεολογικοπολιτικὲς ἀναζητήσεις τοῦ ἐλληνισμοῦ στὸν 19ο αἰώνα. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, ἡ ἔννοια τοῦ «περιοῦσιου λαοῦ», τὰ ἰδεολογήματα γιὰ τὴν «ἀποστολή» καὶ τὸν «προορισμό» τοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὰ ἐνσωματώθηκαν στὴ νεοελληνικὴ συνείδηση εἶναι μερικὰ μόνο ἀπὸ τὰ θέματα στὰ ὁποῖα ὁ Δημαρᾶς ἔστρεψε ἐπίμονα τὸ ἐρευνητικὸ του ἐνδιαφέρον¹¹. Ὁ κοινὸς παρονομαστὴς πού συνέχει τὰ παραπάνω ἰδεολογήματα εἶναι, κατὰ τὸν Δημαρᾶ, ἡ ἐθνικὴ ἰδέα στὶς ποικίλες ἐκφάνσεις της: τῆς ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης, τῆς διαχρονικῆς συνέχειας καὶ ἐνόητας τοῦ ἐλληνισμοῦ, τῆς ἀνάδειξης τοῦ ἡγετικοῦ πνευματικοῦ ρόλου τοῦ στὸν χῶρο τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς. Ἡ ἐθνικὴ ἰδέα εἶναι ἐκείνη πού προκαλεῖ τὴν ἴδρυση συλλόγων καὶ ἐταιριῶν, πού συνεγείρει τὰ πλήθη σὲ μαχητικὰ συλλα-

τέρας Σχολῆς Βιομηχανικῶν Σπουδῶν, τ. Ζ', τχ. 10, Ἰούλιος 1957, σ. 1-18 (= *Ἱστορικὰ Φρονήματα*, τ. Α', Ἀθήνα, Πορεία, 1992, σ. 210-225, 292-294).

10. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ «Περὶ Φαναριωτῶν», ὁ.π., σ. 417-440 (= *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμός*, σ. 221-241, 537-543).

11. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἔχουν ἐπανελημμένα ἀπασχολήσει τὸν Δημαρᾶ παραπέμπο γενικὰ στὶς μελέτες τοῦ «Τῆς Μεγάλῆς ταύτης Ἰδέας». Σχεδιάγραμμα φιλολογικόν, *Ἱατρολογιοτεχνικὴ Στέγη*, ἔτος Β', Ἀνοιξή 1970, σ. 35-41 καὶ «Ἡ ἰδεολογικὴ ὑποδομὴ τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1977, σ. 455-484 (καὶ τὰ δύο στὸ *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμός*, σ. 325-418, 563-598).

λητήρια, πού δίνει ακόμη τὸν χαρακτήρα σὲ θεσμοποιημένα συλλογικά σώματα, ὅπως τὸ ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο: ἓνα ἐκπαιδευτικὸ καὶ πνευματικὸ ἴδρυμα μὲ ἐθνικὴ ἀναγνώριση, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τῆ δημιουργία του κιάλας λειτούργησε ὡς σύμβολο τῆς ἐνότητας τοῦ ἐλεύθερου καὶ τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ¹². Τὰ συλλογικά αὐτὰ φαινόμενα δὲν ἦταν βέβαια τελείως ἄγνωστα στὴ νεοελληνικὴ ιστοριογραφία. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἔλειπε, καὶ πού ἀσφαλῶς τὸ ὀφείλουμε στὸ Δημαρᾶ, εἶναι ἡ τοποθέτησή τους στὸ πλαίσιο μιᾶς συνολικῆς μελέτης τῆς ιστορίας τῆς νεοελληνικῆς ιδεολογίας.

Στὸν Δημαρᾶ ὀφείλουμε ἐπίσης τὶς λεπτὲς μεθοδεύσεις μὲ τὶς ὁποῖες πλησίασε καὶ μελέτησε τὸν χαρακτήρα τῶν ποικίλων συλλογικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ 19ου αἰώνα. Μελετώντας, ἔτσι, τὸ θέμα τῶν Συλλόγων (Συλλόγων φιλολογικῶν, ἐκπαιδευτικῶν, ἐπιστημονικῶν, ἐθνικῶν), πού ἐμφανίζονται ὀρμητικὰ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα, στάθηκε ἀπὸ νωρὶς σὲ μιὰ σειρά ζητημάτων πού συνδέονται μὲ τὸ φαινόμενο αὐτό: στὴν πύκνωση πού παρουσιάζει ἡ ἴδρυση Συλλόγων μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1860, μὲ ἀφετηρία τὴν ἴδρυση τοῦ «Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», στίς δραστηριότητες καὶ τοὺς ιδεολογικοὺς προσανατολισμοὺς τῶν Συλλόγων καὶ τῶν προσώπων πού παίζουν κυρίαρχο ρόλο σ' αὐτούς, στίς τομὲς πού ἐμφανίζονται στὴν ἱστορία τους, στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ δραστηριότητες τῶν Συλλόγων, οἱ ὁποῖοι λειτουργοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ ὡς ὄργανα τῆς Μεγάλης Ἰδέας στὴν «εἰρηνικὴ ἐρμηνεία» της, τέμνονται μὲ ἐκεῖνες τοῦ ἐπίσημου ἑλληνικοῦ κράτους¹³.

Μὲ ἀνάλογο τρόπο προσεγγίζονται καὶ ἄλλες μορφὲς συλλογικῆς δράσης καὶ ἔκφρασης, ὅπως οἱ διαδηλώσεις καὶ τὰ συλλαλητήρια, τὰ συμπόσια, οἱ ἐθνικὲς γιορτές. Στὴ μελέτη του «Ρήγας Θεσσαλός»¹⁴ ὁ Δημαρᾶς ἐστιάζει τὴν προσοχή του στὴν ἐθνικὴ γιορτὴ τῆς 25ης Μαρτίου, πού καθιερώνεται τὸ 1838: στὸν συμβολικὸ χαρακτήρα της (σύνδεση τοῦ ἐθνικοῦ μὲ τὸ θρησκευτικὸ) καὶ στίς ἐκδηλώσεις πού γίνονταν στὴν πρωτεύουσα τὴν ἡμέρα αὐτή, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν ἀκόμη τὸν συμβατικὸ ἐπετειακὸ χαρακτήρα πού θὰ ἀποκτήσουν ἀργότε-

12. Μὲ τὸ πανεπιστήμιο (ιδεολογικοὶ προσανατολισμοί, φαιενίες καὶ ἀντιθέσεις καθηγητῶν, φοιτητικὲς κινητοποιήσεις) ὁ Δημαρᾶς ἀσχολήθηκε ἀπὸ νωρὶς σὲ ἐπιφυλλίδες στὴν ἐφ. *Τὸ Βῆμα* καὶ σὲ εἰδικότερες μελέτες του· βλ. *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*, σ. 348-349, 390-397. *Ἐν Ἀθήναις τῆ 3 Μαΐου 1837. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ*, Ἀθήνα 1987· «Ἰδεολογήματα στὴν ἀφετηρία τοῦ ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου», στὸ *Πανεπιστήμιο: Ἰδεολογία καὶ Παιδεία*, τ. Α', Ἀθήνα, Ἰστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, 1989, σ. 43-54.

13. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*, σ. 399-402, 590-594 καὶ *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος*, ὅ.π., σ. 239-243, 351-354, 477-479. Πβ. τὶς ἐπιφυλλίδες του στὴν ἐφ. *Τὸ Βῆμα*: «Οἱ Σύλλογοι», 21 Ἰαν. 1972, «Ὁ Σύλλογος» [= Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων], 28 Ἰαν. 1972, «Συνέδριο Συλλόγων», 24 Αὐγ. 1979.

14. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ π. *Ὁ Ἑρασιστής* 8, 1970, σ. 1-9 (= *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*, σ. 157-164, 529-530).

ρα· συχνά, μάλιστα, ή γιορτή αυτή αποτελούσε για τή μαθητική και φοιτητική νεολαία μιὰ εύκαιρία για νὰ διαδηλώσει με ποικίλους τρόπους τὰ φιλελεύθερα ή αντιπολιτευτικά της φρονήματα, προκαλώντας τήν αντίδραση τῆς ἐξουσίας. Σέ στενή σχέση με τή γιορτή τῆς 25ης Μαρτίου εἶναι και τὰ συμπόσια: ἕνα φαινόμενο τοῦ 19ου αἰώνα με ἔντονη παρουσία στήν ἑλληνική κοινωνική ζωή. Στις ἐπανελημμένες ἀναφορές του στόν θεσμό τῶν συμποσίων, τὰ ὁποῖα γίνονταν συνήθως τήν ἡμέρα τῆς ἐθνικῆς γιορτῆς ἀλλά και με ἄλλες εύκαιρίες, ὁ Δημαρᾶς στάθηκε με προσοχή στή λειτουργία τους και τίς μεταλλαγές τους στόν χρόνο. Μέσο συλλογικῆς διασκέδασης και ἐκτόνωσης τῆς νεολαίας, ἀλλά και χῶρος κυκλοφορίας φιλελεύθερων ιδεῶν, τὰ συμπόσια παίρνουν γρήγορα πολιτικό χαρακτήρα και παίζουν σημαντικό ρόλο στό ἀντιοθωνικό κίνημα· οἱ προσανατολισμοί τους θά ἀλλάξουν στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα: ἡ ἐθνική ἔξαρση πού κυριαρχεῖ τήν ἐποχή αὐτή θά συμπαρασύρει και τὰ συμπόσια, τὰ ὁποῖα θά λειτουργήσουν τώρα, μαζί με ἄλλες ἀνάλογες ἐκδηλώσεις, ὡς μέσα στήριξης τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς¹⁵.

Δέν εἶναι ὅμως μόνο ὁ εὐρύς χῶρος τῆς ἐθνικῆς ιδεολογίας, μέσα στόν ὁποῖο ὁ Δημαρᾶς ἀναζήτησε ἐκφράσεις τοῦ συλλογικοῦ. Φαινόμενα, ὅπως ἡ λαϊκή θρησκευτικότητα, ἡ χρησιμολογία και ὁ ἀγαθαγγελισμός, ἀποτέλεσαν ἐπίσης ἀντικείμενα τοῦ ιστοριογραφικοῦ του ἐνδιαφέροντος¹⁶. Μελετώντας τὰ φαινόμενα αὐτά, ὁ Δημαρᾶς θά σταθεῖ κυρίως στίς ἐξάρσεις πού παρουσιάζει ἡ θρησκευτικότητα σέ ὀρισμένες στιγμές τῆς νεοελληνικῆς ιστορίας: στά χρόνια πού ἀκολουθοῦν τήν αὐτονόμηση τῆς ἐλλαδικῆς ἐκκλησίας ἀπό τό πατριαρχεῖο και ἰδιαίτερα γύρω στό 1850, ὅταν τὰ προφητικά διαγγέλματα και τὰ θρησκευτικά κινήματα φουντώνουν, προκαλώντας ἀναστατώσεις στήν ἑλληνική κοινωνία. Ἐγγράφοντας τὰ φαινόμενα αὐτά στό πλαίσιο τῶν ἀναζητήσεων τῆς ἐποχῆς, ὁ Δημαρᾶς θά ἐπισημάνει τή βαθμιαία ὑποχώρηση τοῦ πνεύματος τοῦ διαφωτισμοῦ και τήν ἐπικράτηση νέων ροπῶν και ιδεολογημάτων, πού ἐξαιρούν τή σημασία τῆς ἐκκλησίας στήν ὑπόθεση τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας και τόν ἐξισοροπητικό ρόλο της στά κοινωνικά πράγματα.

Με τὰ λίγα παραδείγματα πού παρέθεσα προσπάθησα νὰ δείξω, ὅσο πιό συνοπτικά γινόταν, τόν τρόπο με τόν ὁποῖο τὰ συλλογικά φαινόμενα ἐγγράφονται στήν ιστοριογραφία τοῦ Δημαρᾶ. Με τίς προσεγγίσεις του στόν χῶρο τοῦ συλλογικοῦ, στηριγμένες σέ μιὰ στέρεη θεωρητική και μεθοδολογική ἐπεξε-

15. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Συγκριτισμός», *Μνήμων* 8, 1980-1982, σ. 125· *Ἑλληνικός Ρομαντισμός*, σ. 391, 585-588· *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὅ.π., σ. 131, 237-238, 482-484.

16. Βλ. Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* [Ἡ πρώτη μορφή: 1853], ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα, Ἐρμῆς 1970, σ. 23-24 και *Ἑλληνικός Ρομαντισμός*, σ. 374-376, 388-389.

γασία, ο Δημαρᾶς εἰσήγαγε ἕνα καινούριο πνεῦμα στή μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς παιδείας καὶ ἰδεολογίας, μπολιάζοντάς την μὲ ἀγνωστα ἢ ἀποσιωπημένα θέματα καὶ προσφέροντας νέες, ἀνατρεπτικὲς συχνά, θεωρήσεις σὲ ἄλλα περισσότερο ἢ λιγότερο γνωστά. Ἔτσι, ἀντικείμενα τῆς ἱστοριογραφίας μας ποὺ τὰ θεωροῦμε σήμερα λίγο ἕως πολὺ αὐτονόητα ἢ κατακτημένα, δὲν θὰ ἦταν χωρὶς τὶς γόνιμες ἀναζητήσεις τοῦ Δημαρᾶ, ἔπως ἀποτυπώνονται στὸ ἔργο του. Ἐνα ἔργο τοῦ ὁποίου ἡ προβληματικὴ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι καθυστέρησε πολὺ νὰ ἐνσωματωθεῖ στὴ σύγχρονη νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Από τις λέξεις όλες, όσες διατυπώνουν το θέμα αυτής της ανακοίνωσης, μία νομίζω απαιτεί διευκρίνιση για την χρήση της: η ιστορία της εκπαίδευσης μέσα από την ιστορία της παιδείας. Η επιλογή της στηρίχθηκε σε γνώμη του Κωνσταντίνου Δημαρά: «όσοι ασχολούνται, έστω και λίγο, με τὰ ζητήματα αυτά, είτε στην περιοχή τῆς ιστορίας τῶν γραμμάτων είτε τῆς ιστορίας τῶν ιδεῶν —σὸ μέτρο ὅπου οἱ διακρίσεις αὐτὲς ἀνταποκρίνονται σὲ τίποτε ἄλλο παρὰ σὲ διευκολύνσεις σχολικοῦ χαρακτήρα— γνωρίζουν ὅτι σὲ κάθε στιγμή μέσα στὸν κόσμον τῆς παιδείας ὅλα εἶναι μέσα σὲ ὅλα»¹.

Επιπροσθέτως, η διατύπωση του θέματος έχει μία πρόθεση: να αποκλείσει την παρεξήγηση ὅτι μπορεί να θεωρηθεῖ ὁ Δημαράς ιστορικός της εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα: δεν μπορεί να θεωρηθεῖ ιστορικός της εκπαίδευσης, επειδή δεν μπορεί να καταταγῆ σε μία μόνη ιστοριογραφική ειδικότητα. «Το ερμάρι της ιστορίας ποτέ δεν ἀνοίξε με την χρήση ενός και μόνο κλειδίου». Η χαρακτηριστική διατύπωση έχει πρόσθετη ἀξία επειδή ἀνήκει στον ἴδιο τον Κ. Θ. Δημαρά². Ὅτι εἰπώθηκε ὁμως δεν ἀναιρεῖ την συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά και σε αὐτὸ το πεδίο, οὔτε συνεπὼς την ἀνάγκη για την σχετική διερεύνηση.

Η διερεύνηση ἐπεταί, γιατί πρέπει να προταχθεῖ η ἀκόλουθη παρατήρηση: την στιγμή αὐτή, η ἐλληνική ιστοριογραφία εἶναι σε θέση να μελετήσῃ την κάθε συμβολή του Δημαρά, επειδή ἐκεῖνος κατασκεύασε κατάλληλα —ὅπως μας φαίνονται σήμερα— μεθοδολογικά εργαλεία. Για να προσεγγισθοῦν επομένως οἱ ποιοτικοὶ και ποσοτικοὶ τρόποι με τους οποίους ἔχει συμβάλλῃ ὁ Κ. Θ. Δημαράς στην ιστορία της νεοελληνικῆς εκπαίδευσης χρειάζεται, πρῶτον: να προσδιορισθεῖ η μεγάλη διάρκεια των κανονικοτήτων στην ιστοριογραφία της νεοελληνικῆς εκπαίδευσης, δεύτερον: να ἀπαντηθεῖ το ἐρώτημα, τι χρωστικές δημιουργεῖ το ἔργο του Κ. Θ. Δημαρά στην ιστοριογραφία της νεοελληνικῆς εκ-

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Οἱ συμπτώσεις στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων και στὴν ἱστορία τῶν ιδεῶν*, Αθήνα, 1965, σ. 13. Οἱ ἐμφάσεις ἐξυπηρετοῦν την χρήση του παραθέματος στο δικό μου κείμενο· δεν υπάρχουν στο πρωτότυπο.

2. «Ὡς η διψῶσα ἐλαφος...». «Συνέντευξη με τον Κ. Θ. Δημαρά», *Σύγχρονα Θέματα*, 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), σ. 12.

παίδευσης, και τρίτον: να απαντηθούν τα συνακόλουθα ερωτήματα, πόσο και πώς οι χρωστικές αυτές μεταβάλλουν το χρώμα στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Παράγεται κατ' αυτόν τον τρόπο μία νέα, ακόλουθη μεγάλη διάρκεια; Μέσα από την διαδικασία αυτή θα έχουμε μελετήσει το μικρό, αν και κατά πόσο έγινε μεγάλο. 'Η το μεγάλο, πόσο μικρό θεωρείτο. Θα έχουμε μελετήσει και το μικρό και το μεγάλο με γνώση της σχετικότητάς τους. Ο Gianni Rodari, επαγγελματίας δάσκαλος και παραμυθάς, έχει δίκιο όταν επικαλείται διηγήσεις όπως η ακόλουθη: «Σ' ένα μικρό κήπο υπάρχει μια μεγάλη βίλα, στη μεγάλη βίλα υπάρχει ένα μικρό δωμάτιο, στο μικρό δωμάτιο υπάρχει ένας μεγάλος κήπος...»³.

Η προσπάθεια να περιοδολογηθεί, να περιγραφεί, να αναλυθεί η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης είναι σύνθετη. Θα αναφέρω εδώ, λίγες μόνο από τις αιτίες που ορθώνουν τα εμπόδια.

Η πρώτη: οι θεσμικές υποδιαιρέσεις της εκπαίδευσης δεν έχουν μελετηθεί ισόποσα. Άλλη θα έπρεπε επομένως να είναι η περιοδολόγηση για την ιστοριογραφία της ανωτάτης μας εκπαίδευσης, άλλη για τις υπόλοιπες βαθμίδες.

Δεύτερη αιτία: οι θεσμικές αλλαγές στο εκπαιδευτικό μας σύστημα επίσης δεν προκάλεσαν όμοια ιστοριογραφική παραγωγή.

Η τρίτη αιτία, μέσα από ένα παράδειγμα: το χαρακτηριστικό ελληνικό φαινόμενο της παραεκπαίδευσης καλύπτεται από ιστοριογραφική σιωπή. Τι να περιγράψει συνεπώς κανείς;

Τέταρτη αιτία που επιτείνει τις τρεις προηγούμενες: άنيση πληροφόρηση, πάντοτε το ζήτημα των πηγών. Ο Michelet στοχαστικά αλλά και δραματικά, αναλογίζεται: «Πότε υπάρχει έλπιδα να βρω την ιστορία των Βωντουά, την ιστορία των Άλβιγηνών ξστω; Την ημέρα που θά βρω και την ιστορία του Άστρου που είδα να πέφτει χθές τη νύχτα»⁴.

Πέμπτη αιτία: οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Η ιστοριογραφική παραγωγή γύρω από την νεοελληνική εκπαίδευση επηρεάζεται από τα διάφορα ρεύματα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Οι όποιες τομές όμως δεν είναι ασφαλείς, επειδή οι επικαλύψεις είναι συχνές και μακρές ταυτόχρονα. Νομίζω ότι είναι εύκολο για τον καθέναν να θυμηθεί εκδόσεις των τελευταίων τριάντα χρόνων που διατήρησαν επάξια στην ζωή την γραμμική αντίληψη για την ιστορία, το χρονικό, και άλλες που κατάφεραν να κλείσουν —σε λιγοστές σελίδες μάλιστα— ολόκληρη την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Σε μικρότερο βαθμό, αλλά έχουμε και την αντίστροφη επικάλυψη: προδρομικές προσπάθειες,

3. Τζιάνι Ροντάρι, *Γραμματική της φαντασίας*, Τεκμήριο, Αθήνα, 1985, σ. 166.

4. Jules Michelet, *Ιστορία της Γαλλικής Έπανάστασης*. Εισαγωγή, Μετάφραση Κλαίρη Μισσοτάκη, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1989, σ. 44-45.

έγκαιρες εντάξεις, ενίοτε μάλιστα κριτικές εντάξεις, στα εκάστοτε νέα ιστοριογραφικά δεδομένα. Ακριβώς τέτοια είναι η περίπτωση του Δημαρά και του έργου του. Επομένως το ακόλουθο παράδειγμα, παρόλο που χρονολογικά εμπεριέχει μεγάλο μέρος από το έργο του Δημαρά, δεν τον αφορά. Το *Χρονικόν τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου* του Ιωάννου Πανταζίδου, που εκδόθηκε το 1889, επηρέασε με κάθε τρόπο, σχεδόν κάθε τι που γράφτηκε γύρω από την ιστορία του Πανεπιστημίου Αθηνών, μέχρι περίπου το 1970. Την ίδια ώρα, η ιστοριογραφία στην Ελλάδα είχε διέλθει αρκετές φάσεις και προετοιμαζόταν πλέον να διαμορφώσει τα σύγχρονα χαρακτηριστικά της.

Κοντά στις ειδικές δυσκολίες που ανέφερα, προσθέτω και μία διευκόλυνση — μία σχηματοποίηση: η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης δείχνει να ακολουθεί την γενικότερη πορεία της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Η ανάλυση της σχηματοποίησης απαιτεί δύο παραπομπές: στο άρθρο «Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού σήμερα» του Γιώργου Δερτιλή και στην συνέντευξη του Αλέξη Δημαρά, τιτλοφορημένη «Ιστοριογραφία της εκπαίδευσης». Τα δύο, άρθρο και συνέντευξη, συνυπάρχουν στον τόμο που αφιέρωσε το περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* τον Δεκέμβριο του 1988 στα «Σύγχρονα Ρεύματα στην Ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού».

«Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού φαίνεται να εξελίσσεται σε τρεις μεγάλες περιόδους. Η πρώτη φτάνει ως το 1922. Η δεύτερη αρχίζει το '22, ή καλύτερα κατά τη μεταβατική περίοδο 1922-36, και τελειώνει στα 1960. Η τρίτη κυοφορείται κατά τη δεκαετία του 1960 και αρχίζει την επόμενη: γενιά του 1970». Το παράθεμα είναι από το άρθρο του Γιώργου Δερτιλή, ο οποίος αναφέρεται αναλυτικά στα χαρακτηριστικά καθεμιάς από τις περιόδους. Εδώ, αναγκαστικά θα αρκестούμε σε επιγράμματα:

πρώτη περίοδος: θεματολογία που προβάλλει την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού και τη Μεγάλη Ιδέα.

δεύτερη περίοδος: το κοινωνικό ζήτημα αντανακλάται στην ιστοριογραφική παραγωγή, παγιώνεται το σχήμα της παραδοσιακής ιστοριογραφίας το οποίο ταυτόχρονα αμφισβητείται από μία νέα ιστοριογραφική προσέγγιση, την μαρξιστική.

τρίτη περίοδος: νέες θεματολογίες, νέες αιτιολογικές ερμηνείες, διεπιστημονισμός, συγκριτικές προσεγγίσεις θεμελιώνουν με καθυστέρηση την νέα ιστοριογραφία στην Ελλάδα.

Στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης ταιριάζει η ίδια περιодολόγηση. Είναι εντελώς χαρακτηριστικό ότι πολλά έργα που χρονικά ανήκουν στην δεύτερη περίοδο, εκφράζουν την γενικότερη νοοτροπία «που επικρατούσε τότε στους αρμόδιους κύκλους σχετικά με την ιστορία της εκπαίδευσης, καθώς [...] έχουν συντεθεί σύμφωνα με επίσημες συγγραφικές οδηγίες». Η γνώ-

μη του Αλέξη Δημαρά αφορά τέσσερα συγκεκριμένα βιβλία, όμως η διασταλτική χρήση της δεν αδικεί το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας κατά την περίοδο αυτήν.

Τέλος, κατά την τρίτη περίοδο, που άλλωστε διαρκεί, η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης προσαρμόζεται στα δεδομένα και τις απαιτήσεις της νέας ιστοριογραφίας. Κυρίως αναιρείται ο γραμμικός και περιγραφικός χαρακτήρας στην προσέγγιση των εκπαιδευτικών θεμάτων που ερευνώνται. Προάγεται η συνθετική και αναλυτική μέθοδος. Η τελευταία αυτή εξέλιξη:

α) δεν είναι νομοτελειακή

β) έχει τις ρίζες της στο έργο του Κ. Θ. Δημαρά.

Η παρουσία του Δημαρά στα νεοελληνικά γράμματα και το πολυσχιδές έργο του έχουν αποτιμηθεί. Η διαπίστωση δεν είναι ανιστόρητη, γιατί δεν εννοεί ότι η αποτίμηση είναι οριστική. Αφορμές για την αποτίμηση στάθηκαν κυρίως οργανωμένες προσπάθειες που κατέληξαν σε αφιερωματικές εκδόσεις: άλλωστε οι αφιερωματικές εκδόσεις και από μόνες τους στοιχειοθετούν αποτίμηση (π. *Ο Ερασιστής* 1980, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 1985, Εκδοτικός Οίκος Ερμής 1986)⁵. Δυστυχώς, το 1992 δημιούργησε συνθήκες ώστε να γραφούν κι άλλα σχετικά άρθρα. Όλα επικαιρικά, λίγα μόνο εμβριθή, ακόμη λιγότερα πραγματικά νέα.

Υπάρχουν όμως και οι μερικότερες αποτιμήσεις. Αυτές προκλήθηκαν ποικιλότροπα και εκφράστηκαν ποικιλόμορφα. Μόνο στίγμα τους μπορώ να δώσω, είναι αδύνατον να καταλογογραφήσω εξαντλητικά: βιβλιοκριτικά σημειώματα για κάποιο βιβλίο του Δημαρά· μεθοδολογικά μέρη βιβλίων· βιβλιοκριτικά σημειώματα για δημοσιευμένες έρευνες που έγιναν πάνω στα ιστοριογραφικά ίχνη του Δημαρά· ομιλίες για την ιστοριογραφία και τις μεθόδους της στην Ελλάδα· ομιλίες για την οργάνωση και αποδιοργάνωση της ιστορικής έρευνας στην Ελλάδα· συγκινημένες μνήμες ομιλητών από την προσωπική γνωριμία τους με τον Κ. Θ. Δημαρά, διατυπωμένες ακόμη και στιγμαία.

Στις μερικότερες αποτιμήσεις πρέπει να προστεθούν και οι άδηλες. Άδηλη είναι η αποτίμηση που κάνει καθένας, μετρώντας την συχνότητα με την οποία παραπέμπουν σε έργα του Κ. Θ. Δημαρά βιβλία και άρθρα, όλα μαζί και καθένα χωριστά.

Είναι αυτονόητο ότι, από τις αποτιμήσεις όλες, μόνο όσες έχουν καταγραφεί μπορούν να δώσουν συμπεράσματα σήμερα και να βοηθήσουν τις νέες αποτιμήσεις.

5. *Νεοελληνικός Διαφοτισμός. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, π. *Ο Ερασιστής*, 11/1974, 1980. — *Πενήντα χρόνια νεοελληνικής παιδείας. Η παρουσία του Κ. Θ. Δημαρά στην επιστήμη των νεοελληνικών γραμμάτων*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1985. — Κ. Θ. Δημαράς, *Συνεντεύξεις*, Ερμής, 1986.

Στις οργανωμένες αποτιμήσεις του έργου του Δημαρά, η συμβολή του στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης δεν αμφισβητείται. Εξυπακούεται· δεν τονίζεται. Στις μερικότερες αποτιμήσεις, ο πλήρης έλεγχος είναι δύσκολος. Είναι ενδεικτικό πάντως, ότι όταν το 1986 ο Δημαράς δημοσίευσε την βιογραφία του Κ. Παπαρρηγόπουλου, οι βιβλιοκρισίες δεν μνημόνευσαν ότι βιογραφείται ένας καθηγητής, του γυμνασίου αρχικά και του Πανεπιστημίου για 40 χρόνια. Ο επιστήμονας, ο εθνικός ιστοριογράφος σίασε τον καθηγητή. Καλώς, επειδή είναι ίδια και η προτεραιότητα του Δημαρά. Κακώς, επειδή ο καθηγητής σκιάζεται εντελώς.

Η θέση του Δημαρά στο περίγραμμα που θέσαμε, την ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, είναι στο κέντρο του. Η θέση του εκεί, δικαιολογείται από το σύνολο του ιστοριογραφικού του έργου.

Η συμβολή του στην μέθοδο με την οποία προσεγγίζονται τα θέματα της εκπαιδευτικής ιστορίας, μνημονεύθηκε. Άλλωστε η ιστορία είναι ενιαία· ενιαία μελετάται από τις διάφορες μεθόδους· ενιαίο χαρακτήρα έχουν και οι μεθοδολογικές προτάσεις του Δημαρά, όχι ειδικό προς την κατεύθυνση της ιστορίας της εκπαίδευσης. Η γενική συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά στην μέθοδο, έχει εξαρθεί με διψήφιο αριθμό άρθρων. Όπου τα συναντούμε, μπορούμε να τα διαβάσουμε με την σκέψη προσανατολισμένη και στην ιστορία της εκπαίδευσης.

Θα επιχειρήσω στην συνέχεια να διατρέξω την εργογραφία του Δημαρά, προκειμένου να τονίσω την ποσοτική και ποιοτική συμβολή της στην μελέτη της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Για άνθρωπο πολυγραφότατο, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει χωρίς παραλείψεις. Επίσης, είναι πρακτική ανάγκη, από το σύνολο του έργου, κατ' αρχήν να αναδειχθούν οι κορυφώσεις, οι αιχμές του. Αυτή η μεθοδολογική επιλογή διευκολύνει τις συσχετίσεις, την κίνηση του νου εμπρός και πίσω στον χρόνο, διαμέσου της μακράς εργογραφίας 66 ετών (1926 και εξής).

Πρέπει να προταχθούν οι βιογραφικές προσεγγίσεις τεσσάρων προσώπων. Οι δύο είναι δάσκαλοι με την επαγγελματική έννοια του όρου.

Ο Δ. Καταρτζής απασχολεί αυτόνομα τον Δημαρά σε δημοσίευμα του 1940. Έκτοτε, οι φροντίδες του για τον Καταρτζή πυκνώνουν ολοένα. 1947, 1955, 1957, αναλύει ή αναλύει και εκδίδει μαζί έργα του Καταρτζή. Το 1963 και 1964 νέες φροντίδες, που μαζί με τις προηγούμενες καταλήγουν το 1965 σε σχεδίασμα βιογραφίας. Δύο ακόμη κείμενα του Κ. Θ. Δημαρά προλογίζουν το 1970 *Τὰ Εύδρισκόμενα* και το 1974 τα *Δοκίμια* του Καταρτζή.

Ακολουθεί ο Κ. Παπαρρηγόπουλος. Ο εθνικός ιστοριογράφος έχει από νωρίς την θέση του στο έργο του Δημαρά. Η παραπομπή είναι: «Ο ιστορικός του γένους», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 2-10-1939. Στην *Ιστορία τῆς Νεοελληνι-*

κής Λογοτεχνίας ο Δημαράς εντάσσει εκτενέστερα εγχειριστικά σχόλια για το έργο του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Οι αυξημένες φροντίδες αρχίζουν την δεκαετία του 1960. Το 1970 συνεχίζονται έντονα με δύο διαδοχικούς προλόγους σε κείμενα του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Οι πρόλογοι, καθώς αλληλοσυμπληρώνονται, συνθέτουν την πρώτη απόπειρα του Δημαρά να βιογραφήσει τον Παπαρρηγόπουλο. Συμπληρωματικά είναι δύο δημοσιεύματα: του 1974 «Υστερες κρίσεις για τὸν Παπαρρηγόπουλο» και του 1977 «Ἡ ἀνάσχιση τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος». Ἡ αναλυτικὴ καὶ συνθετικὴ βιογραφία του 1986 ἤδη μνημονεύθηκε. Τὴν ἀκολούθησαν δύο ἀρθρα (π. *Τεύχη* του Ε.Λ.Ι.Α., 2, 1989 καὶ π. *Νέα Ἑστία*, τχ. 1546, 1991). Το δεύτερο μάλιστα εἶναι ἐπετειακὸ για τὰ ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο του Παπαρρηγόπουλου, δημοσιεύθηκε τὸν Δεκέμβριο του 1991, εἶχε ἀνακοινωθεὶ περίπου ἓνα μῆνα νωρίτερα.

Τρίτος ὁ Στέφανος Κουμανούδης, καθηγητὴς τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, υφηγητὴς ἤδη ἀπὸ τὸ 1845. Ὁ Δημαράς ἀφιερώνει στὸν Σ. Α. Κουμανούδη δύο εἰδικὰ δημοσιεύματα: ἓνα ἀρθρο για τὰ «Ἀθησαύριστα καὶ ἀποθησαυρισμένα κείμενα τοῦ Σ. Α. Κουμανούδη» τὸ 1979 καὶ ἓναν πρόλογο τιτλοφορημένο «Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία» στὴν ἐκδοση του ἔργου του Σ. Κουμανούδη *Συναγωγή νέων λέξεων* τὸ 1980. Ὅμως καὶ ὁ Κουμανούδης εἶχε τὴν θέση του στὴν *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* ἀπὸ τὸ 1948. Ἐκτοτε, πτυχές τῆς προσωπικότητάς του καὶ του ἔργου του φωτίζονται ἀπὸ τὸν Δημαρά συνεχῶς ὥστε μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι για τὸν Κουμανούδη ἔχουμε σχεδίασμα βιογραφίας.

Για τὸν Κοραή οἱ δημοσιεύσεις του Κ. Θ. Δημαρά εἶναι πολὺ περισσότερες ἀπὸ τριάντα. Αρχίζουν ἤδη ἀπὸ τὸ 1933. Ἐδῶ ἄλλο σχόλιο δεν χωράει, παρὰ μόνον ἓνα ἐρώτημα: τι μπορεῖ νὰ ἔχει γραφεῖ σχετικὸ με τὸν Κοραή καὶ νὰ μὴν ενδιαφέρει τὸν μελετητὴ τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης;

Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, Βάμβας, Δούκας, Μουστοζύδης, Θεόκλητος Φαρμακίδης, Κωνσταντάς, Κωνσταντῖνος Σχνιάς, Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, ὁ Καποδίστριας καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸ του ἔργο: μικρότερες κορυφώσεις στο ἔργο του Κ. Θ. Δημαρά.

Πολλὰ εἶναι τὰ ἀρθρα που ἀφιερώνει ὁ Δημαράς καὶ σε πρόσωπα που συνδέθηκαν με θέματα τῆς ἐκπαίδευσης κατὰ τὸν 20ῦ αἰῶνα. Στὴν περίπτωσή αὐτή, οἱ μαρτυρίες ἔχουν καὶ προσωπικὸ χαρακτήρα. Μποροῦμε νὰ ἐντάξουμε ἐδῶ, κυρίως: βιβλιοκρισίες για ἔργα πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, ἐνίοτε καὶ τῶν συγγραμμάτων που διδάξαν στο Πανεπιστήμιο (ἐνδεικτικά: Δ. Μπαλάνος, *Πατρολογία*, Π. Μπρατσιώτης, Κ. Ἰμαντος) καὶ ἀρθρα με τιμητικὸ χαρακτήρα για πρόσωπα τῆς ἐκπαίδευσης (ἐνδεικτικά: για τὸν Ἀλ. Δελμούζο, για τὸν Ν. Βέη, για τὸν Μ. Τριανταφυλλίδη, για τὸν Κ. Ἰμαντο, για τὸν Μ. Θ. Ἀσκαρι). Ὅμως ἡ ομιλία δεν πρέπει νὰ καταντῆσει ευρητήριο.

Η συμβολή του Δημαρά είναι και στην μελέτη πολλών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Κορύφωση θα πρέπει να θεωρήσουμε την μελέτη του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μία επιφυλλίδα του Δημαρά δημοσιεύεται στην εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (26-4-1937), με τον τίτλο «Μεθεόρτια». Αναφέρεται στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και μάλιστα κατά την στιγμή που το εκπαιδευτήριο εορτάζει τα εκατό χρόνια από την ίδρυσή του. Η έμφαση δίνεται στον ιδεολογικό ρόλο του εκπαιδευτηρίου. Του 1937 (π. *Νέα Εστία*, σ. 951-952) είναι και το βιβλιοκριτικό σημείωμα του Κ. Θ. Δημαρά για το βιβλίο του Δ. Σ. Μπαλάνου *Ίστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς (1837-1937)*. Για πενήντα χρόνια, μέχρι το 1987, εντοπίζει κανείς στο έργο του Δημαρά διάσπαρτες αναφορές για την συμβολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στην διαμόρφωση των ιδεολογημάτων που συνέχουν τον ελληνισμό κατά τον 19ο αιώνα. Ομολογεί όμως και ο ίδιος ο Δημαράς το 1980, στα προλεγόμενά του στην *Συναγωγή νέων λέξεων* του Σ. Κουμανούδη ότι: «είναι ζητήματα πανεπιστημιακά, ἐπὶ τῶν ὁποίων, δυστυχῶς γὰρ τὴν ὥρα εἴμαστε ἀνεπαρκέστατα πληροφορημένοι: ὅσο δὲν ἔχει συνταχθεῖ μία ἐσωτερικὴ ἱστορία τοῦ Πανεπιστημίου, πολλὰ, τεράστια, ποσοστὰ ἀπὸ τὴς ἐρμηνεῖας τῶν φαινομένων τῆς παιδείας μας, θὰ μᾶς διαφεύγουν»⁶.

Χρειάστηκε νέα επέτειος, τα εκατόν πενήντα χρόνια από την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών, ώστε οι διάσπαρτες αναφορές να γίνουν κορμός μιας μονογραφίας. Ο Δημαράς ήταν ο πλέον έτοιμος να ανταποκριθεί στην εσπευσμένη πρόθεση του Πανεπιστημίου να εορτάσει την επέτειο της ίδρυσής του με ένα βιβλίο για την ιστορία του.

Είναι ενδιαφέρον να δούμε ποιά μορφή εμφανίζει η βιβλιογραφία σχετικά με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών, μέχρι την έκδοση του έργου του Κ. Θ. Δημαρά.

Οι προσπάθειες για να συγγραφεί μία συνολική ιστορία του Πανεπιστημίου Αθηνών ή και απλώς να αναδειχθούν κάποιες πτυχές της οργάνωσης και της δράσης του ήσαν λίγες. Αριθμητικά, ήσαν περίπου όσες και οι επετειακές εκδηλώσεις για τη συμπλήρωση ενδεικτικού αριθμού ετών από την ίδρυσή του. Αυτές, αλλά και όσες άλλες προσπάθειες μπορεί κανείς να εντοπίσει σχετικά με το Πανεπιστήμιο Αθηνών στην βιβλιογραφία, σπανίως έχουν το χαρακτήρα μιας συνθετικής αντιμετώπισης του ιδρύματος. Στην πλειοψηφία τους, είτε αποτελούν φυλλάδια, άρθρα, βιβλιαράκια ο συγγραφέας των οποίων τοποθετείται σε τρέχοντα εκάστοτε προβλήματα του Πανεπιστημίου, είτε αποτελούν, σε σχέση με την διαχρονία που εξετάζουν, βραχέα χρονικά της ανωτάτης μας εκπαίδευσης στο σύνολό της.

6. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων, ἐπὶ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*. Προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά, Ερμής, Αθήνα, 1980, σ. xxx.

Εντελώς άλλος, είναι ο χαρακτήρας του έργου του Δημαρά. Είναι επετειακό κι αυτό, όμως δεν συνεχίζει την παράδοση των χρονικών. Αποτελεί ιστορία της γέννησης του θεσμού, δηλαδή ανάλυση και σύνθεση του φαινομένου που εξετάζει. Ανάλυση, επειδή παρέχει τις πληροφορίες που περιγράφουν την ίδρυση του Πανεπιστημίου. Σύνθεση, επειδή τοποθετεί την θεσμοθέτηση του Πανεπιστημίου μέσα στο σύνολο άλλων φαινομένων, τα οποία επηρεάζονται από την θεσμοθέτηση αυτήν αλλά και την επηρεάζουν. Με αυτόν τον τρόπο, το βιβλίο του Δημαρά, γίνεται η καλή αρχή, η μαχιά, για να μελετηθεί το ανώτατο ίδρυμα ιστορικά και ως προς την εξέλιξή του. Γράφει ο Κ. Θ. Δημαράς: «Όταν μελετούμε θεσμικά φαινόμενα, πού έχουν, δηλαδή, φορέα τόν άνθρωπο, είναι ανάγκη να ανατρέχουμε αφενός στις πηγές τους, και, αφετέρου να εξετάζουμε τις συνέπειές τους». Και αλλού σημειώνει συμπληρωματικά: «Γιατί τὰ περασμένα, όταν συνεξετασθούν με τὴν ἐξέλιξή τους καὶ τὶς συνέπειές τους, παρέχουν ὅ,τι περαιτέρω χρειάζεται για τὴν αἰτιακή τους δικαίωση»⁷.

Σημαντικό βάρος της μελέτης του Δημαρά, αντιστοιχεί στον προσδιορισμό των ιδεολογημάτων που ίδρυσαν το Πανεπιστήμιο και γέμισαν τις αίθουσές του, καθώς επίσης και την απόδοσή τους στα άτομα-φορείς τους. Στον επίλογο του βιβλίου, γίνονται νύξεις για την κατοπινή πορεία που διέγραψαν τα ιδεολογήματα αυτά. Τα «Ίδεολογήματα στὴν ἀφετηρία τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου», τα παραθέτει και τα αναλύει ο Δημαράς και σε μεταγενέστερη ομιλία του⁸. Η παραθεση των ιδεολογημάτων εδώ, είναι πιο ξεκάθαρη, αφού ο λόγος είναι απαλλαγμένος από το να εξυπηρετεί παράλληλους στόχους.

Το συνολικό έργο του Κ. Θ. Δημαρά ενέπνευσε ερευνητική δράση στην κατεύθυνση της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Παράλληλα, η ιστορία των επιστημών αρχίζει να καλύπτει τα δικά της χαμένα χρόνια. Είναι σημαντικό ότι τρέφεται σε μεγάλο βαθμό από την τομή της με την ιστορία της εκπαίδευσης.

Η ερευνητική δράση που έχει αναπτυχθεί δεν μπορεί να υπολογισθεί για δύο λόγους: εξαιτίας του μεγέθους της και επειδή διαρκεί. Θα αναφέρω μία ένδειξη, η οποία όμως έχει πολλές ανάλογες. Η ενασχόληση του Κ. Θ. Δημαρά με την ιστορία του Πανεπιστημίου Αθηνών προκάλεσε: πύκνωση των ενδιαφερόντων γύρω από την θεσμική ιστορία του Πανεπιστημίου, πύκνωση των μελετών γύρω από τους καθηγητές και τους φοιτητές του Πανεπιστημίου, πύ-

7. Τα δύο παραθέματα: Κ. Θ. Δημαράς, *Ἐν Ἀθήναις τῇ 3 Μαΐου 1837. Μελέτη ἱστορικῆ καὶ φιλολογικῆ*, Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 1987, σ. 16, 17-18.

8. Η ομιλία είναι διπλά δημοσιευμένη: — Κ. Θ. Δημαράς, «Ίδεολογήματα στὴν ἀφετηρία τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου», *Τὰ Ἱστορικά*, 7, 1987 (σ. 3-14). — *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου. Πανεπιστήμιο: Ἱδεολογία καὶ Παιδεία. Ἱστορικὴ διάσταση καὶ προοπτικές*. Ἀθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Αθήνα, 1989, τ. Α', σ. 43-54.

κνωση των ερευνών γύρω από τις επιστήμες που θεράπευσε το Πανεπιστήμιο, συνακόλουθη πύκνωση των ερευνών για την ιστορία άλλων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, καρποφόρο ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για την συγκριτική μελέτη των ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά και ως πιο ειδική κατηγορία, τα βαλκανικά.

Η προσέγγιση του θέματος δεν επέτρεπε την εκδήλωση του συναισθήματος, όμως ολοκληρώθηκε. Μία πρόταση είναι αρκετή προς την κατεύθυνση αυτήν. Μας μιλά ο Μαρσέλ Προύστ: «ξέρω τί λίγο πράγμα είναι ο θάνατος, όταν βλέπω με πόση δύναμη ζει αυτός ο νεκρός και πόσο τόν θαυμάζω, τόν άκούω, γυρεύω να τόν καταλάβω και να τόν ύπακούσω, πολύ περισσότερο από πολλούς ζωντανούς»⁹.

9. Ο Μαρσέλ Προύστ, στην Μαρί Νόρντλινγκερ, για τον Ράσκιν. — Μαρσέλ Προύστ, *Λιαβάζοντας (μέρες ανάγνωσης)*, Εστία, Αθήνα, 1985, σ. 13.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

«Της ιστορίας το χρέμα είναι τόσον αναγκαίον και ουσιώδες εις τον άνθρωπον, όσον σχεδόν και ο λόγος... Οι ποιηταί παντός τόπου και παντός χρόνου... απέδειξαν καθαρώς, ότι ύλη του λόγου ευγενεστέρα εις τον άνθρωπον... δεν είναι άλλη παρά η ιστορία»¹. Στις πρώτες περιγραφικές και συνθετικές δοκιμές που αρχίζουν τα χρόνια του ύστερου διαφωτισμού οι συγγραφείς της εποχής, ιστοριογράφοι της παιδείας ή αμερόληπτοι συλλέκτες ονομάτων, έργων και χρονολογιών, συντηρούν την ιστορική της μνήμη².

«Ιστορία των πεπαιδευμένων Ελλήνων» συντάσσει ο Ζαβίρας στα 1804, «Κατάλογο των τυπωθέντων βιβλίων» ο Παπαδόπουλος-Βρετός στα 1854, «Βιογραφίες των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων» ο Σάθας λίγα χρόνια αργότερα³. Οι σχετικές πληροφορίες συλλέγονται, καταγράφονται και κατατάσσονται με αλφαβητική ή σπανιότερα χρονολογική σειρά και τάξη, χωρίς συστηματική πρόθεση κριτικής ή αξιολόγησης. Στις συγκεντρωτικές, καταλογογραφημένες αυτές ιστορίες, στο έργο των συγγραφέων περιλαμβάνεται και η καταγραφή των μεταφραστικών τους ασχολιών και επιδόσεων, που ορισμένες φορές υπερβαίνουν στην ποσότητα και την ποιότητα τις πρωτότυπες δημιουργικές τους απόπειρες.

Η νεοελληνική φιλολογία, συνώνυμη μάλλον της «γραμματείας» ή της

1. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. Α', Βιέννη 1830, σ. κ'.

2. Ο όρος και η έννοια της ιστορίας όταν δεν απουσιάζουν, αφορούν τα χρόνια κατά κυρίως την πολιτική, την τοπική και την ιερά ιστορία, τις ιστορικές βιογραφίες και κατ' εξαίρεση την αφηγηματική εξιστόρηση. Για τις πρώτες απογραφικές δοκιμές των ιστοριών της νεοελληνικής γραμματείας και την ανάλυση των όρων ως προς την ειδική χρήση τους, βλ. Α. Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της νεοελληνικής γραμματείας στην ευρωχωρία του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερασιστής*, 11 (1974), σ. 1-16 [= *Των Φώτων*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 337-352].

3. Π.β. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς, ή Ελληνικόν θέατρον*, Αθήνα 1872· Α. Η. Βρετός, *Νεοελληνική φιλολογία*, τ. Α', Αθήνα 1854· Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, Αθήνα 1868. «Ονομαστικό Κατάλογο των νεωτέρων Ελλήνων συγγραφέων και μεταφραστών» συντάσσει και ο Ιωσ. δε Κιγίλιας στο *Σχέδισμα Κατόπτρον της νεοελληνικής φιλολογίας*, Ερμούπολη 1846.

«γραμματολογίας»⁴ σχεδιάζεται ή εξιστορείται με βάση τη βιογραφική χρονολογική κατάταξη και την απογραφική αποτίμηση. Σε γενικότερα έργα (όπως εκείνο του Κ. Μ. Κούμα), η διαπραγμάτευση της ιστορίας της ελληνικής παιδείας σχετίζεται άμεσα με την καθολική ιστορία. Η αποδέσμευσή της από τα έργα αυτά και η βαθμιαία απεξάρτησή της από ορισμένα και συγκεκριμένα πρόσωπα γνωστών και διακεκριμένων εκπροσώπων της συγγραφικής τέχνης, συμβαδίζει με την ποικιλία της χρήσης και την ευρυχωρία των περιγραφικών όρων.

Εγκαταλείποντας την οπτική και την πρόθεση του διαφωτισμένου λόγιου-επιστήμονα, ο ρομαντικός συγγραφέας γίνεται κατ' εξοχήν ιστορικός. Ο επεξεργασμένος όσο και υπαινικτικός κριτικός σχολιασμός και η τεκμηρίωση των πληροφοριών, η επισήμανση των τομών, των αλλαγών και των αναλογιών στην εξέλιξη και την ανάπτυξη των ειδών του λόγου καθώς και η συνδυασμένη θεώρηση των φαινομένων στον χώρο της παιδείας, ανανεώνουν την ιστορική προοπτική. Στην *Ιστορία των γραμμάτων* (*Cours de littérature grecque moderne*, 1827· ελλ. έκδ. 1870) ο Ιάκ. Ρίζος Νερουλός συγκαταλέγει στις αιτίες που επισπεύδουν τη διανοητική και ηθική ανάπτυξη του έθνους, την πολιτική κατάσταση, την ακμή του εμπορίου και τους προσανατολισμούς στον χώρο της εκπαίδευσης. Στη δεύτερη από τις τρεις περιόδους που ακολουθούν τα ισάριθμα στάδια της προόδου των γραμμάτων, η διαδικασία της μεταφοράς και της διάδοσης των ξένων επιστημονικών συγγραμμάτων μέσω των μεταφράσεων κυριαρχεί και χαρακτηρίζει τις συνολικές προσπάθειες μιας πεντηκονταετίας (1750-1800).

Αν η κατάκτηση της γνώσης και ο πλουτισμός της γλώσσας αποτελούν για τον Νερουλό τα ασφαλή κίνητρα της μεταφραστικής πρακτικής, για τον Α. Ρ. Ραγκαβή (*Histoire littéraire de la Grèce moderne*, 1877) το ενδιαφέρον και η σημασία της μετάφρασης απαιτούν συνθετότερες προσεγγίσεις. Η μεταφραστική ορμή που διαπιστώνεται τα χρόνια της εθνικής αναγέννησης και της ανασυγκρότησης πριν και μετά την επανάσταση ακολουθεί τον χαρακτήρα της «δημόσιας χρησιμότητας» που προσδιορίζει κάθε δημιουργική προσπάθεια, πρωτότυπη όσο και μεταφραστική.

Εξομοιωμένη με μια σκοπιμότητα και με βασικό κριτήριο επιλογής την ωφέλεια, η μεταφραστική ενασχόληση στοχεύει τα χρόνια αυτά στην οικειοποίηση και την αφομοίωση των προϊόντων που επιταχύνουν τους εθνικούς ρυθμούς οργάνωσης, ανάπτυξης και ολοκλήρωσης και επιτρέπουν την ομαλή και κυρίως έγκαιρη αναρμόνιση της χώρας με τα επιτεύγματα του νεώτερου ευρω-

4. Βλ. σχετικά, Γ. Πανταζίδης, «Φιλολογία, Γραμματολογία, Λογοτεχνία», *Εστία*, ΚΒ' (1886) 545-548 και γενικότερα, Γ. Παπακώστας, «Γύρω από τους όρους φιλολογία, ελαφρά φιλολογία, λογοτεχνία», *Ιγνηλασίες*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1990, σ. 13-27.

παϊκού πολιτισμού στον τομέα της θεωρίας, της γνώσης, της ευνομίας, της διοίκησης και της λογοτεχνίας. Ανάλογες προσπάθειες εκδηλώνονται στον χώρο της γλώσσας και της λεξικογραφίας. Η γλωσσομάθεια (μαζί με την αρχαιογνωσία) είναι η βασική αποσκοπική των λογίων στην πρόθεσή τους να συνδέσουν τη ζωντανή πρόοδο της γλώσσας με τη μεταφραστική δραστηριότητα μιας κοινωνίας σε εξέλιξη. Η παράλληλη προσαρμογή και η απόδοση καινούριων εννοιών και εξειδικευμένων ορολογικών συντελούν στον εμπλουτισμό του εθνικού λεξιλογίου και συμβάλλουν στην κατάκτηση της ευλυγισίας του γλωσσικού οργάνου, υπογραμμίζοντας με τον τρόπο αυτό την αποτελεσματικότητα της αυτονόμησης της μεταφραστικής τεχνικής.

Τα μεταγενέστερα χρόνια οι όροι που διαπραγματεύονται το ερευνητικό τους αντικείμενο αποσαφηνίζονται και σταθεροποιούνται. Η ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας (προς αντικατάσταση του όρου «φιλολογία» και παλαιότερα «γραμματολογία») σχηματίζεται και εδραιώνει τη βασική ερμηνευτική και συνθετική της προσέγγιση κατά εποχές, περιόδους και είδη.

Ο προβληματισμός σχετικά με την ετοιμότητα, την ευστοχία και την επιδεξιότητα του μεταφραστή απέναντι στο ξένο πεζό ή ποιητικό έργο μιας κατά τεκμήριο πλούσιας αν όχι και κυρίαρχης παραγωγής (όπως η ιταλική και αργότερα η γαλλική) αναπτύσσεται στη σύγχρονή μας *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (1924-1927) του Η. Βουτιερίδη. Τον συγγραφέα απασχολεί εξίσου η σημασία του μεταφραστικού αποτελέσματος στα μορφικά, τεχνικά και γλωσσικά του χαρακτηριστικά για την ανάπτυξη, την ενίσχυση και την ανανέωση της εθνικής λογοτεχνίας στα πλαίσια μιας στενής όσο και άνισης πνευματικής συνεργασίας και ανταλλαγής. Συστατικό και καθοριστικό στοιχείο της φύσης της λογοτεχνικής παραγωγής, η επίδραση της ξένης πολιτισμικής εισροής, όταν βασίζεται στις στέρεες προϋποθέσεις της παράδοσης και της συνθετικής ευφυίας, ευνοεί και παράλληλα επιτρέπει την πρωτοτυπία, αποδεσμεύοντας λανθάνουσες δημιουργικές δυνάμεις που μπορούν να τροφοδοτήσουν μια αυτοδύναμη πορεία.

Στις ιστοριογραφικές συντεταγμένες καταγραφές των επόμενων χρόνων αναφέρονται στοιχειωδώς οι μεταφραστικές δραστηριότητες κατά είδη και περιόδους συνοδευμένες από γενικότερα σχόλια για τις γόνιμες επαφές μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού κόσμου και τα μικτά παράγωγά τους προϊόντα (Α. Καμπάνης, *Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας*, 1925· Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Στοιχεία Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 1936) και επισημαίνεται η ευεργετική επίδραση της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας στην αναζήτηση νέων εκφραστικών μορφών και τρόπων που διαμορφώνονται κατά τη διάρκεια της προσαρμογής ή της αντίστασης της εθνικής λογοτεχνίας σε συγκεκριμένες σχολές, τάσεις ή ρεύματα (Γλ. Αλιθέρσης, *Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας*, 1938).

Στην πρόθεσή του να μεταφέρει «την αδιάκοπη ανέλιξη των πραγμάτων μέσα σε μια αδιάκοπη αφήγηση», να ακινητοποιήσει δηλαδή τη «ροή του χρόνου» ανασυνθέτοντας από την άπειρη ποικιλία της ζωής την ιστορία της λογοτεχνίας ή καλύτερα των γραμμάτων, ο Κ. Θ. Δημαράς (*Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, 1948-1949*, με πολλές επανεκδόσεις) ξεχωρίζει ως μόνοιμο χαρακτηριστικό της νέας ελληνικής πνευματικής ιστορίας τον «ακριτικό» χαρακτήρα της λογοτεχνίας μας. Από την επαφή με τον ξένο πολιτισμό, ενισχυμένη φαίνεται κάθε φορά η ελληνική ιδιοσυγγρασία: ο ακριτικός κύκλος, η ακμή της Κρήτης, η επτανησιακή σχολή, η εξόρμηση της γενιάς του '80, αποτελούν εύγλωττους μάρτυρες της ικανότητας δημιουργίας νέου στοιχείου από το ξένο και υπογραμμίζουν τον χαρακτήρα της αφομοιωτικής δύναμης του ελληνισμού «που πλάθει ελληνικότητα με κάθε λογής υλικό». Εξασφαλίζοντας την αδιάκοπη ανανέωσή του στις σχέσεις του με τους άλλους, ο ελληνικός πολιτισμός στην προσπάθειά του να αφομοιώσει τα ξένα πρότυπα παρεισάγοντας στοιχεία από τη δική του παράδοση εμπλουτίζει παράλληλα την ιδιότητά του.

Η επεξεργασία των δυτικών πολιτισμικών στοιχείων κατά τη σύνθεση των έμμετρων βυζαντινών μυθιστορημάτων που συντελεί στην εξύψωση της αισθητικής στάθμης και ετοιμάζει την ωριμότητα της κρητικής λογοτεχνίας, η αποφασιστική τροπή προς τη φωτισμένη Ευρώπη και η καινούρια φιλοπερίεργη διάθεση που εκδηλώνεται αργότερα, τα χρόνια της ακμής του ελληνικού διαφωτισμού, με στόχο την κατάκτηση του εξωτερικού κόσμου, η μετακένωση των γνώσεων μέσω του πολύτιμου αγωγού των μεταφράσεων, η προσέγγιση του «καθολικού» πνευματικού ανθρώπου και ειδικότερα η στροφή προς τις φυσικές επιστήμες, η μορφοποίηση της θεωρίας της ιστορίας, η αρχή της νέας γλωσσικής ιστορίας που στηρίζεται στην εξέλιξη της γλώσσας καθώς και οι πρώτες επιδόσεις της αρχόμενης νέας ελληνικής πεζογραφίας, δείχνουν με ακρίβεια την οφειλή του ελληνικού πνεύματος στο ευρωπαϊκό και παράλληλα ενισχύουν τη θέση της νεοελληνικής αφομοιωτικής δύναμης που προσαρμόζει κάθε στιγμή το ξένο στοιχείο στις δικές της πολιτισμικές ανάγκες και εκδηλώσεις.

Παράλληλα με την καθιέρωση της συνήθειας των μεταφράσεων από τις σύγχρονες γλώσσες, αποκρυσταλλώνεται και η ανάγκη ενός μεθοδικού διαγράμματος του επιστητού που θα ικανοποιεί τις εξειδικευμένες απαιτήσεις των νέων προσανατολισμών ενός κόσμου που αλλάζει περιεχόμενο. Από την επιστήμη, τη φυσική γραμματική και την ευγλωττία, στη διαγωγή, τη συμπεριφορά και την κοινωνική σταδιοδρομία, η μεταφραστική κίνηση προσδιορίζει μια συνολική αναπροσαρμογή στα πλαίσια των επαφών με την ευρωπαϊκή παιδεία.

Η ερμηνεία μιας άλλης σημαντικής περιόδου για την ιστορία των γραμμάτων, του ελληνικού ρομαντισμού και της εισόδου στην ενεργό λογοτεχνία μας

της μεταφρασμένης ποιητικής και μυθιστορηματικής (γαλλικής κυρίως) παραγωγής, προϋποθέτει την ανάλογη αφετηριακή θεωρητική προσέγγιση και θεμελίωση: το φαινόμενο καρποφορεί στην Ελλάδα επειδή ανταποκρίνεται σε βασικές πλευρές του ελληνικού χαρακτήρα. Στη μεγάλη σειρά από μεταφράσεις ξένων έργων, που γίνονται αδιάκοπα αισθητές στην παραγωγή της λογοτεχνίας τα χρόνια αυτά, οι εκφραστές και οι κληρονόμοι της ακτινοβολίας του δυτικού ρομαντισμού βρίσκουν πρόθυμους θαυμαστές αλλά και επικριτές. Οι δάνειοι θησαυροί των κοινών τόπων της ρομαντικής έξαρσης προσφέρουν αντίστοιχα τη συνδρομή τους στους επίδοξους μιμητές.

Η διεύθυνση του ξένου στοιχείου στην ελληνική ζωή επισημαίνεται και τα μεταγενέστερα έως τα πιο πρόσφατα χρόνια: ο ελληνικός παρνασσισμός, ο νατουραλισμός, ο συμβολισμός αντλούν το υλικό, το ύφος και την τεχνική τους από τις αντίστοιχες δυτικές κινήσεις αρκικτώντας με τον τρόπο αυτό τις πρωτότυπες εκφραστικές τους δυνατότητες.

Αλλάζοντας ριζικά την οπτική της προσέγγισης με την εστίαση του ερευνητικού ενδιαφέροντος από το μεταφραζόμενο έργο στη μεταφραστική διαδικασία, ο Δημαράς εγκαινιάζει ουσιαστικά στην ιστορία των γραμμάτων μας την πρόταση να υιοθετηθεί η μετάφραση ως σχέση μάλλον, παρά ως αποτέλεσμα. Προσωρινά τελικό προϊόν ενός ανοικτού και ισότιμου διαλόγου, η μετάφραση δεν υπακούει τόσο στην αναγκαιότητα της μίμησης ή του εκσυγχρονισμού που θα επέβαλε η αποδοχή της ξένης πολιτισμικής, πολιτικής ή άλλης κυριαρχίας, όσο στην εσωτερική ανάγκη σύνθεσης των δυνάμεων που εκφράζουν την αδιάκοπη ανανέωση και την εθνική ιδιοτυπία.

Ακόμη και αν σχετίζεται με τη λογοτεχνική πρακτική, η μετάφραση δεν αφορά αποκλειστικά τις λογοτεχνικές ή τις αισθητικές και υφολογικές αναζητήσεις, αφού μπορεί να ενσωματωθεί οργανικά στην ενιαία κληρονομημένη παράδοση που εμπλουτίζει και να συντελέσει στην πολιτισμική ανάπτυξη της χώρας ή του έθνους υποδοχής, αποτελώντας συστατικό στοιχείο της γενικότερης πορείας ή εξέλιξής του. Χωρίς αυτή τη συμμετοχή του ξένου, που είναι η μετάφραση, η συνολικότερη πολιτισμική δραστηριότητα καλλιεργώντας τη στροφή προς τον εαυτό της θα εξαντλούσε την προσφορά της με την αναπαραγωγή της. Σχέση συγχρονίας ή συνηθέστερα κριτική παρέμβαση του παρόντος στο παρελθόν, η μετάφραση ανανεώνει σταθερά τις πιθανές εκδοχές ανάμεσα στο τελειωμένο (πρωτότυπο) κείμενο και τις πολλαπλές διατυπώσεις του και εκμεταλλεύεται τις γλωσσικές, λεκτικές και συνθετικές δυνατότητες του δικού της συστήματος αναφοράς με τη μεταφορά και ταυτόχρονα την ερμηνεία ενός έργου σε καινούρια και διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα.

Η επισήμανση της ανάπτυξης των δυνατοτήτων αυτών μέσω της μετάφρασης, αναδεικνύεται από τον Κ. Θ. Δημαρά σε βασική αρχή προσέγγισης και κατανόησης κορυφαίων στιγμών στην ιστορία της λογοτεχνίας μας. Πολλά μέ-

νουν ακόμη να μάθουμε από την ιστορία των μεταφράσεων⁵: την ιστορία των μεταφραστών, των έργων και των κειμένων, την ιστορία των ειδών, όσων εισβάλλουν, όπως το μυθιστόρημα, με τη μεταφρασμένη τους μορφή, την ιστορία της ποιητικής σύνθεσης και της αφηγηματικής τεχνικής, σε τελευταία ανάλυση την ιστορία της τέχνης του λόγου. Εξοπλισμένος με τη θεωρία και την κριτική μιας διαδικασίας και μιας πρακτικής που αφορά την αναδημιουργία, την ερμηνεία και τη μεταμόρφωση ενός έργου, ο Κ. Θ. Δημαράς μας έχει δείξει, χρόνια τώρα, πως η μετάφραση μπορεί να γίνει προς την κατεύθυνση αυτή, ένας πολύτιμος συμπαραστάτης.

5. Στην πρόταση του Γ. Π. Σαββίδη που διατυπώθηκε με αφορμή την τρίτη έκδοση της *Ιστορίας του Δημαρά* («Το νέο μας όργανο ιστορικής συνείδησης. Κ. Θ. Δημαρά: *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας...* Τρίτη έκδοση, Ίκαρος 1964 (= 1965)», *Εποχές*, 40, Αύγ. 1966, σ. 168) σχετικά με την ιστορία των μεταφράσεων και την ανάγκη μιας ευρύτερης και λεπτομερέστερης ανάπτυξής της, επανέρχεται και ο Γ. Κεχαγιόγλου, «Οι ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μαντατοφόρος*, 15, Μάρτ. 1980, σ. 63.

ΒΕΝΕΤΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ

ΤΟ ΠΑΛΑΜΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Το θέμα της μελέτης αγγίζει μείζονα προβλήματα της ιστοριογραφικής παράδοσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Εδώ θα επιχειρηθεί χαρογράφοση και περιγραφή των σχετικών ζητημάτων, η λεπτομερής διερεύνηση των οποίων απαιτεί μακρόχρονη έρευνα. Είναι αναγκαία επιπλέον η ετοιμότητα της επιστημονικής κοινότητας να αντιμετωπίσει ερωτήματα που άπτονται της ιστορίας του κλάδου της και αφορούν ανθρώπους ζωντανούς ακόμη στη μνήμη όλων μας. Το έργο του Δημαρά είναι αναπόσπαστο μέρος των καθημερινών αναγνώσεών μας· λείπει ακόμη η δέουσα απόσταση και κριτική διάθεση η οποία είναι απαραίτητη για την ένταξή του στην ιστοριογραφική παράδοση. Το πέρασμα του χρόνου είναι αναπόφευκτα ένας από τους παράγοντες που θα μετατρέψουν το έργο του Δημαρά από εργαλείο μελέτης σε αντικείμενο μελέτης.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας θα αναφερθώ σε μερικά προβλήματα, η προσέγγιση των οποίων κρίνεται απαραίτητη για τη μελέτη της *Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας* και ιδίως για την ένταξή της στην ιστοριογραφική παράδοση.

Ένα βασικό πρόβλημα είναι η σχέση του Δημαρά με το σύνολο του παλαμικού έργου. Μας έδωσε ένα σπουδαίο βιβλίο για τον ποιητή Παλαμά και μερικές σποραδικές κρίσεις για τον κριτικό και ιστορικό Παλαμά¹. Δεν προχώρησε σε μελέτη του κριτικού του έργου ούτε αποτίμησε το ρόλο του ως ιστορικού των γραμμάτων μας με τον λεπτομερειακό τρόπο με τον οποίο εργάστηκε για άλλες, παλαιότερες, μεγάλες μορφές. Η σχέση του Δημαρά με το παλαμικό έργο ως σύνολο είναι πολυδιάστατη και δεν εξαντλείται στην περιγραφή της ως σχέση μαθητείας ή επίδρασης. Τη μαθητεία την έχει βεβαιώσει ρητά ο ίδιος αλλά η αξιολόγηση της επίδρασης που άσκησε επάνω του ο Παλαμάς δεν ήταν κάτι εύκολο γι' αυτόν². Αρκετά νωρίς, το 1930, αναρωτιέται:

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωστής Παλαμάς. Η πορεία του προς την τέχνη*, Αθήνα, Έκταρος 1947. Τρίτη έκδ. με επιμ. Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα Νεφέλη 1989. Για τον κριτικό Παλαμά βλ. παρακάτω σημ. 9, 11.

2. Σε συνέντευξή του στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37 (Δεκ. 1988) 32 αναφέρει πως «τον Παλαμά τον ξέρω απ' έξω». Η πρώτη έκδ. του βιβλίου *Κωστής Παλαμάς*

«Τί μας προσέφερε διά την ηθικὴν μας ωρίμανσιν, ἐπὶ τίνος σημείου της ατομικότητός μας ἡ ἐπίδρασίς του υπῆρξεν ευεργετική; Ἰδού ἡ μεγάλη μας κατηγορία· ὅτι τα ανυπολόγιστα χαρίσματα του, εἰς κανέν ανώτερο νόημα δεν τα υπέταξεν ὁ ποιητής — ὅτι σήμερα, μέσα εἰς τὴν αγωνιώδη αναζήτησιν μίας γενεάς ανατραφείσης χωρὶς καμμίαν πνευματικὴν καὶ ψυχικὴν πειθαρχίαν, ἡ προσφορά του μεγαλύτερου συγχρόνου ποιητοῦ, του πατρός της νέας μας ποιήσεως, ὄχι μόνον ἀνύπαρκτος εἶναι, ἀλλὰ καὶ ἀρνητικὴ»³. Πρόκειται ἀναμφίβολα γιὰ σχέση ἀμφίθυμη, τὴν ὁποία, κατὰ περιόδους, ὁ Δημαράς ἔθετε ὑπὸ ἔλεγχον. Το ποιητικὸ ἔργο του Παλαμά ἐπισκίαζε ἐξἄλλου τὸ πεζό καὶ εἶχε ἀναμφισβήτητη προτεραιότητα στο ενδιαφέρον ὄλων των κριτικῶν. Τα μελετήματα που τελικὰ ἀποτέλεσαν τὸ μοναδικὸ του βιβλίο γιὰ τὸν Παλαμά, ἀρχισαν νὰ δημοσιεύονται τὸ 1943, με τὴν ἀφορμὴ του θανάτου του· ἀφορμὴ που μπορεῖ νὰ λειτούργησε καὶ ἀπελευθερωτικὰ⁴.

Ἐνα δεῦτερο πρόβλημα εἶναι ἡ σχέση του Δημαρά με τὴν ἴδια τὴν Ἱστορία. Πρέπει νὰ μελετηθοῦν ἀναλυτικὰ ὅλα τα δημοσιεύματά του ὡς τὸ 1948 με γνώμονα τὸ ἐρώτημα πῶς μεταβαίνει ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν κριτικὴ πρὸς τὴν ἱστορία. Γιὰ προσδοκᾷ ὅτι θὰ προσφέρει ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, τόσο στὴν προσωπικὴ του ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας ὅσο καὶ στὴ γνώση του νέου ἐλληνισμοῦ. Το ἐρώτημα εἶναι κρίσιμο, γιὰτὶ ἡ μέχρι τώρα μελέτη τῆς ἱστοριογραφίας τῆς λογοτεχνίας ἔχει δεῖξει πῶς τα κίνητρα του ἱστοριογράφου προσδιορίζουν με καίριο τρόπο τὴ φύση του ἔργου του. Πόσο μάλλον ὅταν σχετίζονται, σε ὅλες τις περιπτώσεις, καὶ ὁ Δημαράς δεν ἀποτελεῖ ἐξἄιρηση, με γενικότερες ζητήσεις τῆς ἐποχῆς του. Πῶς φθάνει ὁ συγκεκριμένος ἱστορικὸς νὰ ταυτίσει τις γενικότερες αὐτὲς ἀνάγκες του συλλογικοῦ σώματος με τις δι-

αφιερώνεται στὴ μητέρα του που τὸν πρωτογνώρισε με τὸν ποιητὴ καὶ δηλώνεται πῶς τὸ βιβλίο εἶναι καρπὸς τριανταδύο χρόνων ἀδιάκοπης επαφῆς με τὸν ποιητὴ. Δηλαδή πρέπει νὰ ἄρχισε νὰ διαβάζει Παλαμά σε ηλικία ἑνδεκα ετῶν.

3. Κ. Θ. Δημαράς, «Δ. Βεζανή, Ὁ Παλαμάς φιλόσοφος», π. *Πειθαρχία*, τ. 1', τχ. 35 (2 Νοεμ. 1930) 81. Ἡ ἀπόψη που ἐκφράζει ὁ Δημαράς στὴν ἀρνητικὴ αὐτὴ κριτικὴ γιὰ τὸ βιβλίο του Βεζανή, εἶναι πῶς ὁ Παλαμάς «οὐδέποτε ἀτελήφθη καὶ οὐδέποτε ἐδίδαξε τὸ νόημα τῆς θυσίας τῆς πνευματικῆς, τῆς ἀβιχρίας εἰς τὴν κυριολεξίαν τῆς, του αὐτοπεριορισμοῦ... λείπει ἡ κυρίαρχος ψυχή, ἡ ὁποία δίδει τὸ "ναί" ἢ "ὄχι" εἰς κάθε ἀντινομίαν». Ὁ.π.

4. Βλ. καὶ τὴ πολυσήμενη μαρτυρία του Αἰμίλιου Χουρμούζιου: «Ὅμως ὁ θάνατος του Παλαμά υπῆρξε ἕνας ἀναγκαστικὸς σταθμὸς καὶ στὶς ἐρευνες καὶ στὶς μελέτες μας. Ἡ προσωπικότητα του ποιητῆ που ἔλειψε ἀπὸ ἀνάμεσά μας ἦταν ἡ μορφή, τὸ σύμβολο ἐνὸς παρελθόντος που ἐνῶ εἶχε ἀμετάκλητα πεθάνει, διατηροῦσε ὠστόσο τὴ ζεστὴ παρουσία του... Ὁ θάνατος ἐνὸς μεγάλου εἶναι πάντα καὶ μὴ σφραγίδα που ἀποτίθεται στὴν ἐποχὴ του. Ἀλλὰ εἶναι συνάμα καὶ τὸ κίνητρο γιὰ ἕνα πιο εἰσέθετο, περισσότερο ἀνεπηρέαστο ἀντίκρουσμα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς που ἂν ἔχουμε ξεπεράσει σὺν ἀτομὰ μέσα στο χρόνο, ὑποσυνείδητα μας δυναστεύει καὶ μας ταλαιπωρεῖ». Αἰμίλιος Χουρμούζιος, *Ὁ Παλαμάς καὶ ἡ ἐποχὴ του*, τ. Α', Αθήνα 1944, σ. 7.

κές του, τις ατομικές; Εννοείται πως για το σκοπό αυτό δεν αρκεί να μελετηθεί το έργο του απομονωμένο, αλλά να ενταχθεί στις συζητήσεις και στους προβληματισμούς της δεκαετίας του 1930. Σήμερα έχουμε αρκετές μελέτες για κοινωνικά και πνευματικά ζητήματα της δεκαετίας του 1930 και μπορούμε να προχωρήσουμε στη σύνδεση της πνευματικής διχρόρφωσης του Δημαρά με τα χαρακτηριστικά της εποχής του⁵.

Η παρακολούθηση των δημοσιευμάτων του Δημαρά ως το 1948, με γνώμονα την τροπή προς την ιστορία, αφήνει να διαφανούν τρεις σταθμοί. Ο πρώτος είναι το πολυσήμαντο μελέτημά του «Δημοτικισμός και Κριτική» (1939). Ο δεύτερος τα άρθρα για τον Παλαμά που ενώθηκαν αργότερα σε βιβλίο (1943). Ο τρίτος τα μελέτηματα για το ρομαντισμό (1944-1947)⁶. Τα άρθρα για τον Παλαμά μπορούν να θεωρηθούν σταθμός με κάποια ευρύτερη έννοια διότι δε συνιστούν τα ίδια ιστορική εργασία. Ωστόσο υποδηλώνουν πως η ενασχόλησή του με τον Παλαμά έχει φτάσει στα χρόνια αυτά σε κάποια ολοκλήρωση και, μολονότι αναφέρονται αποκλειστικά στον ποιητή, δικαιούμαστε να υποθέσουμε πως προϋποθέτουν ευρύτατη εξοικείωση με το πεζό έργο του Παλαμά και επομένως με τον ιστορικό Παλαμά.

Τα «Ρωμαντικά Σημειώματα» αποτελούν, αναμφισβήτητα, καθαρά ιστορική εργασία που διαγράφει και καθιερώνει το πρόσωπο του Δημαρά ως ιστορικού. Η χρονική τους προτεραιότητα σε σχέση με τα σπουδαία μελέτηματά του για το Διαφωτισμό που είναι, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, μεταπολεμικά, δείχνει, ίσως, ότι το έδαφος ήταν περισσότερο ομαλό στο ρομαντισμό και υπενθυμίζει τη συμβολή του Παλαμά στη μελέτη του ελληνικού ρομαντισμού. Η λεπτομερής παρακολούθηση της πορείας του δε μπορεί ωστόσο να γίνει χωρίς την ένταξη των επιφυλλίδων, όπου, όπως έλεγε ο ίδιος, δοκίμαζε την πένα του στο σώμα

5. Για την πνευματική ζωή της δεκαετίας του '30, εκτός από το βιβλίο του Mario Vitti, *Η γενιά του '30. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα, Ερμής, 1977 και την προγενέστερη διδακτορική διατριβή του Massimo Peri, *Lettere Nuove (1935-1945)*, Ρώμη, 1974, διαθέτουμε και τις εξής βασικές μελέτες: Μαρία Μικέ, *Το λογοτεχνικό περιοδικό «Κύκλος» (1931-1939, 1945-1947)*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη, 1988. Χριστίνα Ντονιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936* διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη, 1988. Γεωργία Λαδογιάννη, *Το περιοδικό «Ιδέα» (1933-1934). Παρέμβαση στην κοινωνική κρίση και την αισθητική αναζήτηση*, διδ. διατρ., Ιωάννινα, 1989. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1989. Αντώνης Λιάκος, «Ιδεολογικά ζητούμενα της γενιάς του '30», περ. *Κοινωνία και Θεωρία*, τχ. 3 (Δεκ. 1990) 7-22. Κ. Α. Δημάδης, *Δικτατορία - πόλεμος και πεζογραφία 1936-1944*, Αθήνα, Γνώση, 1991.

6. Χρησιμοποιήθηκε η Έργογραφία Κ. Θ. Δημαρά που δημοσιεύθηκε στον *Ερασιστή*, τ. 11 (1980), αφιέρ. στον Κ. Θ. Δημαρά, σ. α'-μ'. Βλ. αρ. 77, 95, 96, 97, 99, 104, 109, 118, 120, 121, 126. Οι αρ. 77, 104, 109, 120, 121, 126 περιλαμβάνονται στον τ. *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982.

των δημοσιευμάτων του. Η μελέτη των επιφυλλίδων είναι απαραίτητη για την παρακολούθηση τόσο της πνευματικής διαμόρφωσής του συνολικά, όσο και της κρυστάλλωσης των θέσών του για κάθε γραμματολογικό ζήτημα χωριστά. Εκεί εκφράζει ερωτηματικά και αμφιβολίες, δίνει κάποιες πρώτες απαντήσεις που αποκαλύπτουν τα διαδοχικά στάδια των προσεγγίσεών του. Στις επιφυλλίδες και όχι στα ολοκληρωμένα μελετήματά του, όπου εκφράζονται λίγο ή πολύ παγιωμένες θέσεις, θα ανακαλύψει ο μελετητής του δημοτικού έργου τη διαδικασία επεξεργασίας του ιστορικού του σχήματος· αν επιπλέον προσπαθήσει να συσχετίσει τις φάσεις της επεξεργασίας με τα προβλήματα και τις συζητήσεις της εποχής, θα καταλήξει ασφαλώς σε χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με τις ιδεολογικές συνιστώσες, τις παραπομπές, τις επιδράσεις που δέχθηκε το έργο αυτό.

Θα ήθελα να σταθώ λίγο περισσότερο στο άρθρο του «Δημοτικισμός και Κριτική». Δηλώνει πρώτα απ' όλα κριτική αυτογνωσία: η κριτική αντιμετωπίζεται με σοβαρότητα ως πολλαπλώς σημαντική πνευματική δραστηριότητα και διερευνώνται οι σχέσεις της και η αλληλεπίδρασή της με γλωσσολογικές και ιστορικές μελέτες⁷. Αντιμετωπίζεται ακόμη ως πνευματική δραστηριότητα με αποτελεσματικό ρόλο σε γλωσσικούς ή άλλους αγώνες. Στο ίδιο μελέτημα τοποθετούνται στο πολιτισμικό τους πλαίσιο οι φαναριώτικες ιστορίες της λογοτεχνίας του 19ου αιώνα. Ο Δημογράφος, αποκαλύπτοντας τις ιδεολογικές περιπλοκές της κριτικής, δεν υπαινίσσεται δική του ουδετερότητα· αντίθετα, δηλώνει καθαρά σε ποιά όχθη του ποταμού βρίσκεται και ποιά πρέπει να είναι η συνέχεια του δημοτικισμού: «Μα οι αληθινές δυσκολίες τώρα αρχίζουν· ύστερα από την μακρά περίοδο της εκκαθάρισης, έρχεται η στιγμή για την οικοδόμηση. Το ζήτημα το γλωσσικό αφήνει με τη λύση του ένα κενό μεγάλο μέσα στις ψυχικές δυνάμεις τις εθνικές· νομίζω πως είναι η στιγμή να πλησιάσουμε προς τους μεγάλους μας Δασκάλους, από τον Σολωμό στον Ψυχάρη και αφήνοντας κατά μέρος την γλωσσική τους διδασκαλία, να γνωρίσουμε το ηθικό περιεχόμενο της προσπαθείας τους και να συνεχίσουμε το δρόμο τους. Ο δημοτικισμός δεν μπορεί να είναι ένα τέλος· είναι, όπως κι αν πάρεις τη λέξη, μια Αρχή»⁸. Η παράγραφος αυτή αποτελεί υπόσχεση ιστορικής εργασίας. Γιατί, η οικοδόμηση δεν μπορεί παρά να γίνει με τα εργαλεία και την αφήγηση του ιστορικού.

7. Πβ. τα σχόλια του Παναγιώτη Μουλλά για το μελέτημα «Δημοτικισμός και κριτική» στο άρθρο «Λισθητικές και ιστορικές αποτιμήσεις στη νεότερη λογοτεχνία μας», *Πενήντα χρόνια νεοελληνικής παιδείας. Η παρουσία του Κ. Θ. Δημαρά στην επιστήμη των νεοελληνικών γραμμάτων*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1985, ιδιαίτερα σ. 54-55.

8. Κ. Θ. Δημαράς, «Δημοτικισμός και Κριτική», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 321-322.

Στο σημείο αυτό είναι αξιοπαρατήρητη η απουσία οποιασδήποτε μνείας για το ιστορικό οικοδόμημα του Παλαμά. Θεωρεί πως λείπουν από το κριτικό έργο του Παλαμά τα εξωλογικά στοιχεία, η βαθιά διείσδυση στη λογοτεχνία, ενώ η κριτική του μέθοδος κρίνεται άγονη. Η ιστορική κατεύθυνση του παλαμικού έργου συρρικνώνεται, στο μελέτημα αυτό, στην παροχή γνώσεων, πληροφοριών και συσχετίσεων⁹. Αντίθετα, ο Ψυχάρης υπερτιμάται ως κριτικός και ο ρόλος του στην ιστορία της νεοελληνικής κριτικής κρίνεται σημαντικότερος από του Παλαμά¹⁰. Όπως φαίνεται και από το απόσπασμα σχετικά με το δημοτικισμό που παρέθεσα παραπάνω, το μελέτημα αυτό του Δημαρά επιδιώκει να εξάρει τη σημασία του δημοτικισμού για την εξέλιξη της νεοελληνικής κριτικής και μάλιστα από θέσεις φορτισμένες ακόμη από τον μάχιμο δημοτικισμό. Θα μας φώτιζε ιδιαίτερος μια ξεχωριστή μελέτη για τη σχέση του Δημαρά με τον δημοτικισμό. Η μελέτη αυτή θα ερευνούσε τη δημαρική αντιμετώπιση προσώπων, αρχών, και μεθόδων του δημοτικισμού και θα εκτιμούσε το βάρος των αποκλίσεων του από αυτόν κατά τη διάρκεια της πολύχρονης παρουσίας του. Είναι βέβαιο πάντως πως το 1939 δεν έχει ακόμη συνειδητοποιήσει πλήρως (ή δε θέλει να διατυπώσει ρητά) την ιστορική διάσταση του παλαμικού κριτικού έργου. Αρκετά αργότερα, το 1961, αναφέρει υπαινικτικά πως ο Παλαμάς οργάνωσε την πνευματική μας ζωή και της έδωσε ιστορία, ενώ είκοσι χρόνια αργότερα, το 1981, δέχεται πως ο Παλαμάς είναι, ανεπίσημα έστω, ιστορικός της λογοτεχνίας¹¹. Οι παραπάνω παρατηρήσεις αποτελούν απλές ενδείξεις της περίπλοκης και αντιφατικής σχέσης που συνδέει έναν ιστορικό της λογοτεχνίας με έναν ποιητή που επιτέλεσε προηγουμένως ανάλογο έργο.

Απαραίτητη προϋπόθεση επίσης για τη μελέτη της *Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας* είναι η διερεύνηση, σε όλη την έκταση του συγγραφικού έργου του Δημαρά, των εννοιών έθνος, εθνική συνείδηση, εθνική ψυχή, «ιδιοσυστασία της φυλής». Ο Δημαράς χρησιμοποιεί όλες τις παραπάνω έννοιες, αρκετά διαφορετικά σε πολλές περιπτώσεις, ενώ ταυτόχρονα, σε συνέντευξή του το 1988, υποστήριξε πως δεν έχουμε ακόμη γνωρίσει τον ελληνικό εθνικό χαρακτήρα, αφού η χαρακτηρισολογία δεν έχει αναπτύξει επιστημονικές μεθόδους με τις οποίες να περιγράφονται με ασφάλεια συλλογικές ταυτότητες. Ωστόσο, προσθέτει, χαρακτηρισολογία υπάρχει και ο εθνικός χαρακτήρας μπορεί, υπό ορι-

9. Ό.π., σ. 315-316.

10. Ό.π., σ. 317-318, 320.

11. Κ. Θ. Δημαράς, «Σχόλια στις Δοκίμες του Σεφέρη», *Τμητικό Αφιέρωμα στα τριάντα χρόνια της «Στροφής»*, Αθήνα, 1961, σ. 59. Του ίδιου, «Τί, ίσως, είναι η κριτική», *Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1981, σ. 254.

σμένες προϋποθέσεις, να γίνει γνωστός¹². Ακριβώς επειδή ο Δημαράς στηρίζει το έργο του σε έννοιες τις οποίες ο ίδιος αμφισβητεί, ως προς την επιστημονική νομιμότητά τους, είναι επιτακτική ανάγκη να διερευνηθούν συστηματικά προκειμένου να κατανοήσουμε την οικοδόμηση της ιστορίας της λογοτεχνίας¹³. Αν ενδιαφερόμαστε επιπλέον για το παλαμικό παράδειγμα στη δημαρική ιστορία, θα πρέπει να συγκριθούν ενδελεχώς οι αντίστοιχες ιδέες του Παλαμά και του Δημαρά με τη βοήθεια της πλουσιότατης διεθνούς βιβλιογραφίας για τα σχετικά ζητήματα. Οι διαφορές στην αντιμετώπιση που οπωσδήποτε θα αναδειχθούν, θα μπορούν ίσως να δικαιολογήσουν ένα μέρος των διαφοροποιήσεων που επιφέρει ο Δημαράς στο παλαμικό σχήμα.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας θα επιχειρήσω αρχικά να προσδιορίσω τον όρο «παλαμικό παράδειγμα»¹⁴ στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και κατόπιν θα δώσω ορισμένες ενδείξεις για την παρουσία του στη δημαρική Ιστορία. Στην καμπή του αιώνα, με το κριτικό έργο του Παλαμά, συντελέσθηκε μια ριζική αλλαγή παραδείγματος ή ερμηνευτικού μοντέλου, στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Το γεγονός ότι ο Παλαμάς δεν έγραψε ιστορία της λογοτεχνίας αποτελεί μια ανωμαλία που σφραγίζει την εξέλιξη της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας και καθυστερεί την ανάπτυξή της. Ακόμη και υπό κανονικές συνθήκες, αν δηλαδή το παλαμικό παράδειγμα βρισκόταν αναπτυγμένο σε μια Ιστορία, ένα παράδειγμα δε δίνει από τη φύση του τίποτε περισσότερο από μια υπόσχεση επιτυχίας στη λύση προβλημάτων που χρονίζονται και γίνονται πιστικά. Η επιστήμη στη συνέχεια θα πραγματοποιήσει αυτή την υπόσχεση με την επέκταση της γνώσης των κρίσιμων φαινομένων που υποδεικνύει το παράδειγμα, τον εμπλουτισμό της επιχειρηματολογίας, την περαιτέρω διάρθρωση του ίδιου του παραδείγματος. Μόνο ένα εμπλουτισμένο και ακριβές παράδειγμα είναι σε θέση να καταδείξει νέες ανωμαλίες οι

12. Συνέντευξη στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, ό.π., σ. 12.

13. Το πρόβλημα λ.χ. της «εθνικής φυσιογνωμίας» σχετίζεται με τις αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας και ειδικότερα με το χαρακτηρισμό του έπους του Διγενή Ακρίτα. Το 1943 ο Δημαράς εκφράζει επιφυλάξεις για τον παλαιότερο χαρακτηρισμό «εθνικό έπος» και προτείνει τον προσδιορισμό «λόγιο μεσαιωνικό μυθιστόρημα». Κ. Θ. Δημαράς, «Βασίλειος Διγενής Ακρίτας. Νέα πλήρης έκδοση μετ' εισαγωγής, υποσημειώσεων και κριτικού υπομνήματος υπό Πέτρον Η. Κλλονάρον. Τόμος πρώτος», *Νέα Εστία*, 33 (1943) σ. 61-63.

14. Χρησιμοποιώ τον όρο «παράδειγμα» με την επιστημολογική σημασία που του έχει δώσει ο T. S. Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, μετάφραση Γ. Γεωργακόπουλος, Β. Κάλφας, εισαγωγή Β. Κάλφας, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, 1981. Ο Kuhn αναφέρεται βεβαίως στην εξέλιξη των θετικών επιστημών, αλλά, όπως θα φανεί στη συνέχεια της εργασίας, η θεωρία των παραδειγμάτων μας βοηθά να κατανοήσουμε και την εξέλιξη της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας. Είναι χρήσιμο να ερευνηθεί αν στη διεθνή βιβλιογραφία έχει εφαρμοστεί η θεωρία του Kuhn στη μελέτη της ιστοριογραφίας γενικά και ειδικότερα της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας.

οποίες προηγουμένως δε γίνονταν αντιληπτές από τους επιστήμονες, και να παρέχει έτσι ευκαιρίες για μια παραδειγματική αλλαγή¹⁵.

Στην περίπτωση μας, η φυσιολογική αυτή πορεία της επιστήμης χωλαίνει εξαρχής. Το παλαμικό παράδειγμα, ενώ διέθετε μερικά από τα δυναμικότερα στοιχεία του παραδείγματος, όπως λύση χρόνιων προβλημάτων, ικανότητα επιβολής, ανταπόκριση στις ανάγκες της πολιτισμικής κοινότητας, παρέμενε ιδιαίτερα ασαφές και ανεπεξέργαστο επιστημονικά. Η υπόσχεση επιτυχίας που περιέκλειε δεν πραγματοποιήθηκε βέβαια από τις δημοτικιστικές ιστορίες των Καμπάνη, Βουτιεριδής και Παναγιωτόπουλου¹⁶. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με βεβαιότητα σε ποιά ποσοστά η αποτυχία των ιστοριών αυτών να καλύψουν τις ανάγκες της εποχής τους οφείλεται στα εγγενή προβλήματα του ίδιου του παραδείγματος, στην ανωριμότητα του χρόνου ή στην ανεπάρκεια των συγγραφέων τους. Ασφαλώς όλα αυτά συντελούν. Ένα ωστόσο είναι βέβαιο: η κρίση στην επιστημονική (και λογοτεχνική) κοινότητα που κορυφώνεται στα τέλη της δεκαετίας του '20 και στις αρχές της δεκαετίας του '30 δε λύεται κατά κανένα τρόπο με τις παραπάνω ιστορίες. Σύμφωνα με τον Kuhn, οι κρίσεις στην επιστημονική κοινότητα που χαρακτηρίζονται από αντιθέσεις σε ζητήματα μεθόδου και στον προσδιορισμό του ίδιου του αντικειμένου, ξεκινούν από την εξασθένηση ενός παραδείγματος και την ομολογημένη αποτυχία του να επιλύσει νέους γρίφους¹⁷. Στην περίπτωση μας, είναι προφανές πως το δημοτικιστικό παράδειγμα, όπως ασαφώς προτάθηκε από τον Παλαμά και ανεπαρκώς διατυπώθηκε από τους υπόλοιπους δημοτικιστές ιστορικούς, δε μπορούσε να αντιμετωπίσει τις καινοφανείς λογοτεχνικές μορφές αλλά και τα περίπλοκα ιδεολογικά προβλήματα που κατέκλυσαν τη δεκαετία του '30. Θα μπορούσαμε μάλιστα να προσθέσουμε ότι εξωτερικά γεγονότα όπως η δικτατορία του '36 και πολύ περισσότερο ο πόλεμος και η κατοχή επέτειναν την κρίση και άλλαξαν τους όρους με τους οποίους εκδηλωνόταν. Η συζήτηση για τις μεθόδους, τα προβλήματα, τους στόχους της νεοελληνικής επιστήμης, διεξαγόταν

15. T. S. Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, ό.π., σ. 88, 135-136.

16. Ο Gregory Jusdanis στο βιβλίο του *Belated Modernity and Aesthetic Culture. Inventing National Literature*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1991, εξετάζει, ανάμεσα στ' άλλα, τη δημιουργία του νεοελληνικού λογοτεχνικού κανόνα. Ακριβώς επειδή, εν έτει 1991, δεν έχει ακόμη συνειδητοποιήσει τη συμβολή του Παλαμά στη δημιουργία του λογοτεχνικού κανόνα, υπερτιμά την *Ιστορία* του Βουτιεριδής αποδίδοντάς της καινοτομίες που είχε επιφέρει ο Παλαμάς είκοσι πέντε χρόνια νωρίτερα. Έχοντας μια εντελώς στρεβλή εικόνα της ανάπτυξης της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας, καταλήγει να υποτιμά και την *Ιστορία* του Δημαρά. Βλ. ό.π., σ. 112-113, 119, 137. Το βιβλίο του Jusdanis αποτελεί βασική ένδειξη για την πρόσληψη του Παλαμά από τους σύγχρονους μελετητές και μάλιστα από εκείνους που διακηρύσσουν πως ενδιαφέρονται για την ιστορία του επιστημονικού τους χώρου.

17. T. S. Kuhn, ό.π., σ. 116, 159.

συνεχώς από τους διανοούμενους διαφόρων ιδεολογικών αφετηριών και κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '40.

Μέσα σ' αυτά τα συμφραζόμενα ο Δημαράς συλλαμβάνει την Ιστορία του¹⁸. Είναι νομίζω φανερό από τα παραπάνω πως, ενώ το παλαμικό παράδειγμα είχε εξασθενήσει, οι δυνατότητες ανατροπής του ήταν πολύ περιορισμένες. Εκείνο το οποίο εκκρεμούσε αντίθετα για σαράντα και πλέον χρόνια ήταν η επιστημονική τεκμηρίωση, η ακρίβεια, ο εμπλουτισμός, η περαιτέρω διάρθρωσή του. Κάθε κρίση εξάλλου δεν είναι απαραίτητο να καταλήγει σε παραδειγματική αλλαγή. Μπορεί, και αυτό νομίζω πως συνέβη με το έργο του Δημαρά, η φυσιολογική επιστήμη να καταφέρει να χειραγωγήσει τα προβλήματα χωρίς αλλαγή των θεμελιών της¹⁹. Δεν θα αναπτύξω εδώ τις ουσιαστικές και ποικίλες ομοιότητες της Ιστορίας του Δημαρά με το παλαμικό παράδειγμα αλλά θα σταθώ στις διαφορές. Είναι φυσικό, η παρέλευση ενός μεγάλου διαστήματος χρόνου, η συσσώρευση των προβλημάτων και οι διαφοροποιημένες πολιτισμικές συνθήκες σε σχέση με την εποχή του Παλαμά, να επέβλαν αλλαγές στο παλαμικό παράδειγμα, τις οποίες θα επισημάνω στη συνέχεια.

Είναι πασίγνωστο βέβαια ότι η Ιστορία του Δημαρά βασίζεται στην επεξεργασία και στην κυριαρχία της έννοιας της σύνθεσης. Η διαλεύκανση αυτής της έννοιας, οι φιλοσοφικές της συνιστώσες και τα ευρωπαϊκά της παράλληλα πρέπει να ερευνηθούν διεξοδικά²⁰. Στην παλαμική «ιστορία» εμφανίζεται επίσης η έννοια της σύνθεσης. Υποδεικνύονται κάποιες στιγμές σύνθεσης και ξεκαθαρίζεται ποια ακριβώς στοιχεία συνθέτονται κάθε φορά. Δεν αποτελεί ωστόσο ακρογωνιαίο λίθο του παλαμικού παραδείγματος, όπως οι έννοιες της εξέλιξης και της «εθνικής ψυχής». Ο Παλαμάς αποδίδει το επίτευγμα της σύνθεσης πρωτίστως στον Σολωμό, έμμεσα στο δικό του ποιητικό έργο και εντελώς αμυδρά στο Σικελιανό. Επίσης, η «σύνθεση» για την οποία μιλά ο Παλαμάς είναι αποκλειστικά λογοτεχνική, πραγματοποιείται δηλαδή κυρίως στο λογοτεχνικό έργο.

18. Ιδιαίτερα κατατοπιστικό για τις ιδεολογικές συζητήσεις των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του '40 και τις θέσεις του Δημαρά στην κρίσιμη αυτή περίοδο κατά την οποία κυφορούνταν η Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας είναι το κεφάλαιο «Το ζήτημα της απογραφής / αξιολόγησης των εθνικών πνευματικών δυνάμεων και ο Κ. Θ. Δημαράς» του Κ. Α. Δημάδη, *Δικτατορία - πόλεμος και πεζογραφία 1936-1944*, Αθήνα, Γνώση, 1991, σ. 333-366.

19. T. S. Kuhn, *ό.π.*, σ. 159.

20. Ειδικότερα, η δημαρική σύνθεση πρέπει να συγκριθεί με τη σύνθεση που περιχλείει το έργο του Albert Thibaudet, *Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours*, Παρίσι, Stock, 1936, το οποίο βρισκόταν πολύ κοντά στον Δημαρά. Πρβ. όσα λέει για τον Thibaudet σε συνέντευξή του στη Βασιλική Κουτογιάννη, περ. *Αναβάζω*, τχ. 53 (Μάιος-Ιούνιος 1982) σ. 61.

Στον Δημαρά η έννοια της σύνθεσης απλώνεται σε όλο το μήκος και το πλάτος της *Ιστορίας* του· προϋποθέτει τις έννοιες της εξέλιξης και της εθνικής ψυχής, οι οποίες θεωρούνται κατά κάποιον τρόπο δεδομένες (ενώ στην εποχή του Παλαμά δεν ήταν) και χρησιμεύει για την κατασκευή ενός πλήρους σχήματος που αρχίζει από τον 10ο περίπου αιώνα και φτάνει ως το 1930. Το γεγονός ότι η *Ιστορία* του δεν είναι ιστορία αποκλειστικά της λογοτεχνίας αλλά ενδιαφέρεται για ευρύτερα πολιτισμικά μορφώματα, την ιστορία των συνειδησών όπως την ονομάζει, δίνει στην έννοια της σύνθεσης μια επιπλέον διάσταση. Στον Δημαρά σύνθεση δεν επιτελεί μονάχα το λογοτεχνικό έργο ούτε συνθέτονται αποκλειστικά λογοτεχνικά στοιχεία· η δημαρική σύνθεση αφορά συνολικότερα πολιτισμικά ρεύματα του νέου ελληνισμού.

Τούτο το στοιχείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό προκειμένου να κατανοήσουμε γιατί ο Χριστόπουλος και ο Βηλαράς λ.χ. επιτελούν «μερική σύνθεση». Όχι επειδή το ποιητικό τους έργο συνθέτει διάφορα, διασκορπισμένα προηγούμενα, λογοτεχνικά στοιχεία, αλλά διότι με το σύνολο της προσωπικότητάς τους, εκπροσωπούν τον τύπο του ανθρώπου της εποχής τους: «Ο Βηλαράς δηλαδή είναι πια ο καινούριος άνθρωπος με το γενναίο φρόνημα. Η μορφή του αγωνιστή φεγγρίζει μέσα στην περιγραφή του αυτή. Ύστερα από έναν επίπονο δρόμο, ο ελληνισμός αρτιώθηκε και παράγει ακέρειους ανθρώπους με ήθος υψηλό, πόθο ελευθερίας, ικανότητα και θέληση που χρειάζονται για την κατάκτησή της... Η σύνθεση των δυνάμεων που έδωσε στην Ελλάδα την ελευθερία, έχει παράλληλο τη σύνθεση των δυνάμεων που εκφράζει τη συνείδηση της ελευθερίας αυτής»²¹. Είναι χαρακτηριστικό πως ο Δημαράς δεν ονομάζει τους Χριστόπουλο και Βηλαρά με το γραμματολογικό όρο πρόδρομοι, ο οποίος στον Παλαμά έχει βέβαια τη σημασία των λογοτεχνικών προδρόμων. Ο Λίνος Πολίτης, αργότερα, στην δική του ιστορία, θα επαναφέρει τον όρο πρόδρομοι γιατί προφανώς επανέρχεται στον αμιγώς λογοτεχνικό χώρο²². Είναι εύκολο να κατανοήσουμε, μετά τα παραπάνω, γιατί ο Κοραής, αν και όχι λογοτέχνης κατά κύριο λόγο, επιτελεί επίσης σύνθεση. Στο έργο του «συγκεντρώνει όλες τις διάχυτες αλλά ζωντανές τάσεις του νέου ελληνισμού όπως τις γνωρίζουμε»²³. Αμέσως παρακάτω θα εξετάσω τη σύνθεση που αποδίδει ο Δημαράς στον Κάλβο²⁴.

21. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τ. Α', Αθήνα, Ίκαρος 1948, σ. 184. Οι παραπομπές γίνονται στην πρώτη έκδοση γιατί μ' ενδιαφέρει ο τρόπος που διατυπώθηκαν οι θέσεις αυτές στη δεδομένη χρονική στιγμή. Για τα σημεία που συζητώ εδώ, έχει ελεγχθεί η διατύπωση στις επόμενες εκδόσεις.

22. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1978, σ. 132.

23. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 184, 193-194.

24. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί εδώ πως η «μερική σύνθεση» των Χριστόπουλου - Βηλαρά και η συμπερίληψή του Κοραή και του Κάλβου στην τελική σύνθεση, την οποία

Ο Παλαμάς αγωνίστηκε να βρει μια θέση για τον Κάλβο, η οποία δεν θα υποτιμά το ποιητικό του επίτευγμα αλλά ούτε θα προκαλεί σύγχυση στο λογοτεχνικό κανόνα²⁵. Η γνωστή θέση «εξ ουδενός των συγχρόνων αυτού εδέχθη μαθήματα και ουδένα εύρε μιμητήν» μαζί με τον τονισμό του κλασικισμού του Κάλβου ανατρέπονται πλήρως από τον Δημαρά. Αφενός συνδέεται με τον Ιωάννη Ζαμπέλιο και επομένως αποκτά κάποια ρίζα μέσα στη γραμματολογική συνέχεια ενώ αφετέρου κλονίζεται ο κλασικισμός του με τη θεωρία περί ρομαντικής ψυχής και κλασικιστικού ντύματος²⁶. Οι δύο παραπάνω προϋποθέσεις διευκολύνουν τη θεώρησή του ως στιγμή σύνθεσης. Διευκρινίζεται πως πρόκειται βέβαια για σύνθεση στο επίπεδο των ιδεών περισσότερο παρά της τέχνης²⁷. Δεν έχω εδώ τη δυνατότητα να επεκταθώ σε περαιτέρω διερεύνηση των πολλαπλών αιτίων που οδήγησαν τον Δημαρά σε μια τέτοια αντιμετώπιση του Κάλβου. Η εσωτερική του παρόρμηση για συνολικότητα, για ολοκληρωμένα σχήματα, δε μπορούσε να ανεχθεί τον εξοβελισμό μιας ποιητικής φυσιογνωμίας όπως ο Κάλβος. Συμβάδιζε εξάλλου με γενικότερα αιτήματα: από τη δεκαετία του '30 είχε εκφραστεί η απαίτηση για διεύρυνση του λογοτεχνικού κανόνα και η σχετική προσεργασία, αναφορικά με τον Κάλβο, είχε γίνει από το περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα*. Ο Σεφέρης το 1936 και το 1941, στα δύο δοκίμιά του για τον ποιητή, δε θεωρεί την επιτυχία του Σολωμού μεγαλύτερη από του Κάλβου ενώ παραλληλίζει τον τελευταίο με τον Κοραή²⁸.

Συνεχίζοντας τη σύντομη αυτή ανάγνωση των διαφοροποιήσεων του Δημαρά από το παλαμικό παράδειγμα, θα επισημάνω την μετατόπιση σε δύο ακόμη βασικά σημεία: στον προσδιορισμό της επτανησιακής σχολής και στην ιεράρχηση των πεζογράφων του τέλους του 19ου αιώνα. Στον Παλαμά η επτανησιακή σχολή είναι ένα σφιχτοδεμένο γραμματολογικό σύνολο με αυστηρώς καθορισμένα μέλη και χαρακτηριστικά. Η αυστηρότητα του σχήματος υπαγορεύεται από την πολεμική που είχε δεχθεί προηγουμένως η επτανησιακή ποίηση και από την ανάγκη να προβληθεί ως ποιητικό πρότυπο, να ενισχύσει το παράδειγμα του Σολωμού. Στην εποχή του Δημαρά, η ποιητική αξία και ο ιστορικός ρόλος της επτανησιακής σχολής έχουν αρκούντως αναγνωριστεί. Στην

κατά το παλαμικό παράδειγμα εκπροσωπούσε αποκλειστικά ο Σολωμός, έχουν δεχθεί κριτική. Ο Γιώργος Κεχαγιόγλου έχει υποστηρίξει πως παρόμοιες διατυπώσεις δεν αποδίδουν με πιστότητα την εξέλιξη της λογοτεχνίας. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Οι ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μαρτυροφόρος*, τχ. 15 (Μάρτιος 1980), σ. 15.

25. Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Ο Κ. Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992, σ. 174-187.

26. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 209, 215.

27. *Ο.π.*, σ. 218.

28. Γιώργος Σεφέρης, «Απορίες διαβάζοντας τον Κάλβο», *Λοκίμια*, τ. Α', Αθήνα, Ίκκρος, 1981/4, σ. 61 και «Πρόλογος για μια έκδοση των *Ωδών*», *ό.π.*, σ. 205-206.

Ιστορία του απλώνεται σε περισσότερα κεφάλαια, αυξάνονται τα μέλη της, χαλαρώνουν οι δεσμοί της. Στον Δημαρά πρυτανεύει η ανάγκη να λύσει προβλήματα που έθεσαν οι προηγούμενες γραμματολογίες²⁹ και να προετοιμάσει το έδαφος για τη νέα σύνθεση που ακολουθεί με τη γενιά του '80. Έτσι καταλήγει στην έννοια των συνδέσμων οι οποίοι ανήκουν ακριβώς στο μέρος του βιβλίου που επιγράφεται «Η προπαρασκευή του 1880»³⁰.

Η αντιμετώπιση της πεζογραφίας δημιουργεί πολλές απορίες. Κανένα πεζό έργο δεν φαίνεται να ικανοποιεί αρκετά τον Δημαρά. Οι τρεις κορυφαίοι, κατά τον Παλαμά, ηθογράφοι, ο Βιζυηνός, ο Παπαδιαμάντης και ο Καρκαβίτσας εκτιμώνται ελάχιστα, χωρίς όμως να αντιπροτείνονται άλλες ιεραρχίες που να έχουν κάποια ισχύ. Ο Δροσίνης λ.χ. παρουσιάζεται ανώτερος του Βιζυηνού από κάποιες απόψεις³¹. Η σχέση του Δημαρά με την πεζογραφία πρέπει αναμφίβολα να ενταχθεί στο γενικότερο πρόβλημα του ρόλου που έχει η πεζογραφία μέσα στις ιστορίες της λογοτεχνίας μας.

Το κεφάλαιο για τον Παλαμά είναι έζοχο και η περιγραφή της σύνθεσης της γενιάς του '80 και του Σικελιανού, ο οποίος είναι η κορύφωσή της, αποτελούν δικές του, νέες, επεξεργασίες. Βρισκόμαστε ήδη σε χρόνια για τα οποία το παλαμικό παράδειγμα προσέφερε μόνον ένα αχνό περίγραμμα. Το ίδιο και η δημαρική ιστορία προσφέρει ένα αχνό περίγραμμα για τις δεκαετίες 1920 και 1930. Αναφερόμενος στη γενιά του '30 γράφει: «Η ροπή είναι προς την μελέτη για την εδραίωση ενός ισορροπημένου κόσμου»³². Αν αυτό σημαίνει πως, μετά τις αλληπάλληλες συνθέσεις και πτώσεις, η γενιά του '30 κατέκτησε την πολυπόθητη ισορροπία, τότε το δημαρικό σχήμα διαγράφει την τροχιά του και κλείνει. Μετά την κατάκτηση της ισορροπίας τί απομένει να κατακτηθεί; Πώς μπορεί να συνεχιστεί η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας μετά το '30; Τα ερωτήματα δε μπορούν φυσικά να απαντηθούν τώρα. Επιδιώκουν μόνο να υπογραμμίσουν ότι τα εξελικτικά σχήματα που μας προσφέρουν οι ιστορίες της λογοτεχνίας δεν μπορούν ποτέ να θεωρηθούν οριστικά. Σε κάθε εποχή, η νέα λογοτεχνική εμπειρία ασκεί ισχυρές πιέσεις στα παλαιά σχήματα, προκειμένου να βρει μια θέση για τον εαυτό της. Ωστόσο, η ανατροπή του παλαιού σχήματος, η παραδειγματική δηλαδή αλλαγή, δεν εξαρτάται αποκλειστικά από το βάθος ή την ποιότητα της σύγχρονης λογοτεχνίας. Εξαρτάται από ένα πλέγμα σχέσεων στο ευρύτερο πολιτισμικό πεδίο. Η ανάπτυξη της φιλολογικής έρευνας, του θεωρητικού στοχασμού, της ιστοριογραφίας, οι ανάγκες της εκπαι-

29. Βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Η επτανησιακή σχολή στις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μνήμη Αίγιου Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 197-208.

30. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία...*, τ. Β', Αθήνα, Ίκαρος, 1949, σ. 20-29, 41-56.

31. Ό.π., σ. 102-103, 110-113, 153-154.

32. Ό.π., σ. 198.

δευσης, η επιδίωξη πολιτισμικής ηγεμονίας, μαζί με τη λογοτεχνική πρακτική που ήδη αναφέρθηκε, πρέπει να συμπέσουν σ' ένα σημείο, όπου είναι δυνατή η εξεύρεση και η γενική αποδοχή ενός νέου παραδείγματος. Το έργο του Δημαρά αποτελεί τη συνισταμένη των περισσότερων από τις παραπάνω δυνάμεις: κατόρθωσε, λόγω της ιδιότυπης ανάπτυξης της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας, να αντιμετωπίσει επαρκώς τα χρονίζοντα προβλήματα και να ανταποκριθεί στα αιτήματα της επιστημονικής και λογοτεχνικής κοινότητας, χωρίς αλλαγή στα θεμέλια του παλαιού παραδείγματος. Μέχρι να βρεθεί ένα νέο σημείο σύμπτωσης, οι προσεγγίσεις μας δε μπορούν παρά να επιτείνουν την κρίση.

ΚΑΒΑΦΗΣ ΚΑΙ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Απόπειρα για την ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης
(1901-1944)★

Ας θυμηθούμε, ξεκινώντας, ότι δύο από τους νεότερους συγγραφείς, με τους οποίους ο Κωνσταντίνος Δημαράς, ως κριτικός της λογοτεχνίας, ασχολήθηκε θετικότερα, είναι ο Καβάφης και ο Ξενόπουλος¹. Η παρατεταμένη προσωπική σχέση αυτών των δύο σχεδόν ομηλικών συγγραφέων, αργαλά και άρχισε να δημοσιοποιείται προ ενενηκονταετίας, έχει, παραδόξως, μείνει, σε μεγάλο βαθμό, αδιερεύνητη και ασχολίαστη.

Με την συνδρομή της *Βιβλιογραφίας Κ. Π. Καβάφη* του Γ. Κ. Κατσίμπαλη², και των δύο περαιτέρω συμπληρωμάτων της από τον Θ. Δ. Μπασογιάννη³, επροχώρησα στην απογραφή των τουλάχιστον 37 αμέσων στοιχείων που γνωρίζω⁴. Δεν είναι και λίγα, αν συλλογιστούμε την καταστροφή-διαρπαγή του αρχείου και της βιβλιοθήκης του Ξ. εν ζωή, αλλά και την μεταθανάτια φύρα των χαρτιών και των βιβλίων του Κ⁵.

★ Από την προφορική μορφή εκτενέστερης φιλολογικής εργασίας, που διαβάστηκε στις 18-2-93. Λόγω της υπερβολικής του εκτάσεως, περιέκοψα τότε το κείμενό μου, και το έδωσα να δημοσιευτεί ακέραιο, μα χωρίς υποσημειώσεις, στο περιοδικό *Περίπλους*. [: Π', τχ. 36 (1993) 25-45]. Επειδή η δημοσίευση ολόκληρης της εργασίας αυτής έχει προγραμματιστεί να αποτελέσει αυτοτελή έκδοση, εδώ περιορίζομαι στην δημοσίευση του προφορικού Προλόγου και του Επιλόγου αλλά με τις αντίστοιχες σημειώσεις τους και τον συνοπτικό κατάλογο των στοιχείων.

1. Για τον πρώτο, βλ. τόρα Κ. Θ. Δημαράς, *Σύμμικτα, Γ': Περί Καβάφη*, Φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Γνώση, 1992. Για τον δεύτερο, εκτός από την *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο τεχνικός της κριτικής», *Νέα Εστία*, Ν', 1951, τχ. 587 (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο), 144-150· ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα μας, όπως θα ιδούμε κατάληγοντας, παρουσιάζει η υποσημείωση της σ. 147.

2. Γ. Κ. Κατσίμπαλη, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη*, 1943 και συμπλήρωμα 1944.

3. Γ. Κ. Κατσίμπαλη, *Προσθήκες στην Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη ως το 1943*, και Γ. Κ. Κατσίμπαλη, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη 1944-1962*. Επιμέλεια Θ. Δ. Μπασογιάννη, Θεσσαλονίκη 1978. Πρόκειται για δύο τεύχη πολυγραφημένα (εκτός εμπορίου) και βασισμένα σε δελτία που μου είχε παραδώσει ο Γ.Κ.Κ.

4. Αν λογαριάσουμε πως ο ένας επέζησε του άλλου κατά 18 χρόνια, είναι αξιοσημείωτο πως 10 από τα στοιχεία αυτά —άνω του 27%— εγράφηκαν από τον Κ. Στον συνοπτικό κατάλογο επισημάνονται με *.

5. Ενδεικτικώς, σημειώνω πως σε ό,τι απομένει (στην κατοχή μου) από την προσω-

Σήμερα, φυσικά, δεν θα προλάβουμε να ιδούμε όλα όσα απαριθμούνται στον συνοπτικό πίνακα στοιχείων που εμοίρασα [και που τον παραθέτω αμέσως παρακάτω σε κάπως ανεπτυγμένη μορφή]:

ΣΥΝΟΨΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ
Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗ & ΓΡΗΓ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

(ΓΚ) = Βιβλιογραφία Κατσίμπαλη, (ΚΜ) = Συμπλήρωμα Μπασογιάννη.

Με * επισημαίνονται τα 10 λήμματα που οφείλονται στον Καβάφη.

- * (1) 2/15-7-01 Σύμφωνα με το αγγλόφωνο ημερολόγιο που ο Κ. εκράτησε κατά το πρώτο ταξίδι του στην Ελλάδα, οι δύο άνδρες εγνωρίστηκαν στα γραφεία του νεότευκτου περ. *Παναθήρνια*.
- (2) 7/20-7-01 Ο Κ. στερεώνει την γνωριμία τους, με κατ' οίκον βίξιτα στον Ξ.
- (3) 23-2-02 Επιστολή Ξ. προς Κ., γνωρίζει λήψη συνδρομής 12 χρ. φράγκων, και προαγγέλλει την δημοσίευση στα *Παναθήρνια* άρθρου του για την ποίηση του Κ.
- (4) 30-11-03 Στα *Παναθήρνια* δημοσιεύεται το άρθρο του Ξ., «Ένας Ποιητής» (ΓΚ 232).
- * (5) 1904; Ανέκδοτο σχέδιο χρονολόγητης επιστολής Κ. προς Ξ., επιβεβαιώνει την ικανοποίησή του για το (4).
- * (6) 1903-05; Χρονολόγητο, ιδιωτικό σχόλιο του Κ. για την εφαρμογή του «Τείχη» στον Ξ. (βλ. ΚΜ 994).
- * (7) 7-5-05 Σχέδιο επιστολής Κ. προς Ξ., συνοδεύει το κυκλοφόρητο τεύχος *Ποιήματα*, 1904.
- (8) 26-1-06 Επιστολή Ξ. προς Κ., ζητεί δύο-τρεις συνδρομές για το *Μαργαρίτα Στέγα*.
- * (9) Φεβρ. 06 Χρονολόγητο σχέδιο επιστολής Κ. προς Ξ. Στέλνει 30 χρ. φράγκα ως προαγορά 10 αντιτύπων.
- (10) 21-2-06 Ανέκδοτο δελτάριο Ξ. προς Κ., ευχαριστεί για το (9).

πική βιβλιοθήκη του ποιητή, δεν σώζεται κανένα αντίτυπο έργου του Ξ., με ή χωρίς αφιέρωση. Ενώ, βάσει αλεξανδρινής αυτοψίας της βιβλιοθήκης, που έκανε στα 1941-42 ο Μιχ. Περίδης (βλ. Περίδης, *Ο Βίος και το Έργο του Κωνστ. Καβάφη*, *Ίκαρος*, 1964, 65 και 74) υπήρχαν «και τα έργα του Ξενοπούλου». Οφείλω, όμως, να μαρτυρήσω πως ο Περίδης (όπως και ο Γ. Παπουτσάκης) είχε δανειστεί από τον Α. Δ. Σεργόπουλο και κατακρατήσει άγνωστον αριθμό βιβλίων του Κ., μέρος των οποίων πουλήθηκαν, σε πλανόδιον παλαιοβιβλιοπώλη της Αθήνας, από ανίδεους κληρονόμους, και κατέληξαν κυρίως (και αίσίως) στο Ε.Α.Ι.Α.

- (11) 1-10-06 Ο Ξ. δημοσιεύει στον *Νουμά* «Ανοιχτό γράμμα για τον κ. Α. Σιγανό», υπερασπιζόμενος γλιερά το «Ο Βασιλεύς Δημήτριος» (ΓΚ 234).
- (12) 14-12-07 Ανέκδοτη επιστολή Ξ. προς Κ., ζητεί συνδρομές για την έκδοση του τρίτου τόμου των *Διηγημάτων*.
- *(13) 14/27-1-08 Σχέδιο απάντησης Κ. προς Ξ. Παραγγέλλει 5 τόμους και δηλώνει εμμέσως πως δεν μπορεί να συνεχίσει να εγγράφει συνδρομητές για βιβλία του Ξ. (βλ. 7-10 και 12). Πιθανώς επιφέρει την κατάψυξη των σχέσεών τους.
- (14) 16-4-12 Βιβλιοκρισία του Ξ., στην εφημερίδα *Καιροί*, για τον λιβέλλο του Ροβέρτου Κάμπου [= Πέτρου Μάγνη], *Το ποιητικό έργο του Κ. Π. Καβάφη* (ΚΜ 717). Δεν κατόρθωσα να την δω.
- (15) 15-11-15 «Ένας Αλεξανδρινός ποιητής», *χρονογράφημα* του Ξ., στην εφημερίδα *Εφημερίς*, επαινεί το επιφυλακτικό δοκίμιο του Μιχ. Περίδη, *Κ. Π. Καβάφης* (βλ. ΓΚ 249).
- (16) 12-5-22 Συγκινημένη επιστολή Ξ. προς Κατίνα Γ. Παπά για το «Απ' τες Εννιά» (ΚΜ 1051).
- (17) Απρ. 24 Ο Ξ. προσυπογράφει την «Διαμαρτυρία Διανοουμένων» εναντίον επιθέσεων κατά Κ. (ΓΚ 299).
- (18) 21-5-24 Ο Ξ. απαντάει υπερθετικά σε δημοσιογραφική έρευνα του Μάριου Βαϊάνου για τον Κ., στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* (ΓΚ 303).
- (19) Ιούν. 25 Ο Ξ. δημοσιεύει, στο περ. *Νέα Τέχνη* του Βαϊάνου, άρθρο «Για τον Καβάφη» (ΓΚ 321). Χάρη στον Τέλλο Άγρα έχει αντιληφθεί από το 1921 την απήχηση του Κ. στην νεότερη γενιά.
- (20) 1925 Ο Ξ. εκδίδει στην Αλεξάνδρεια τον τόμο *Ο Μινώταυρος και άλλα νέα διηγήματα*. Το πρώτο, εκτενέστερο και τολμηρότερο, φέρει έντυπη αφιέρωση: «Στον ποιητή Κ. Π. Καβάφη, τον μεγάλο κι αγαπημένο μου, αφιέρωμα».
- *(21) 18-8-25 Ευχαριστήρια επιστολή Κ. προς Ξ. για το (20) (ΓΚ 172).
- *(22) 24-8-25 Λακωνική συνεργασία Κ. στο *Αναμνηστικόν Τεύχος* για την *Θεατρική Τριακονταετηρίδα του Γρηγορίου Ξενοπούλου* (ΓΚ 162). Αργότερα ο Ξ. χαρακτήρισε το κείμενο αυτό ως «ανειλικρινές» (βλ. 34).
- *(23) 30-9-25 Επιστολή Κ. προς Βαϊάνο, αναπτύσσει το (22).
- (24) 1-1-30 Ανυπόγραφο σημείωμα Ξ., στην *Νέα Εστία*, προλογίζει, με διάσπαρτες αιχμές, την μετά δεκαετία αναδημοσίευση

- του «Νέοι της Σιδώνος» (ΓΚ 402). Σημειώτεον πως είναι η μόνη εμφάνιση κειμένου του Κ. στην *Νέα Εστία* ως τον θάνατό του.
- (25) ;-3-31 Ο Κ. πιθανότατα συγγάρηκε τον Ξ. για την εκλογή του στην Ακαδημία Αθηνών. Ιδιόχειρα συμπληρωμένο επισκεπτήριο του Ξ. προφανώς ευχαριστεί για τα συγχαρητήρια του Κ.
- (26) 15-7-32 Σημείωμα Ξ. «Ο Καβάφης στις Αθήνας», *Νέα Εστία* (ΓΚ 440).
- (27) 6 & 7-5-33 Δύο επιφυλλίδες Ξ., «Αναμνήσεις και Σκέψεις: Ο Καβάφης», εφ. *Αθηναϊκά Νέα* (ΓΚ 469).
- (28) 15-5-33 Σημείωμα Ξ., «Ο θάνατος του Καβάφη», *Νέα Εστία* (ΓΚ 474).
- (29) 15-7-33 Καβαφικό αφιέρωμα *Νέας Εστίας* (ΓΚ 494). Ο Ξ. περιορίζεται σε αναδημοσίευση του άρθρου του 1903 (4).
- (30) 29-11-33 Διάλεξη του Ξ. στο Ελληνικό Ωδείο: «Το ανθρώπινο στην ποίηση του Καβάφη» (ΚΜ 786), με δήθεν ερασιτεχνικές παραχωρήσεις σε τρεχάμενες κριτικές αντιρρήσεις, και με μείζονα όρο συγκρίσεως τον Παλαμά.
- (31) 29-2-36 Ο Ξ., σε συνέντευξή του με τον Ντίνο Κουτσούμη, περ. *Παναγιώπια*, αποφεύγει εντέχνως να πάρει θέση απέναντι στα ερωτικά ποιήματα του Κ.
- (32) 1938; Επανάληψη της διάλεξης του Ξ., «Το ανθρώπινο στην ποίηση του Κ.» (30), στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- (33) 1938-39 Στην αυτοβιογραφία του, ο Ξ. αναφέρει δύο φορές το «ιστορικό» άρθρο του 1903 (4).
- (34) 12-5-43 «Το “πρόβλημα” Καβάφη», επιφυλλίδα του Ξ., στην εφ. *Αθηναϊκά Νέα* (ΚΜ 827). Ανασκευάζει τρεις επιφυλλίδες του Γ. Ι. Φουσάρα, που υποστήριζαν πως ο Κ. δεν ήταν στοχαστής».
- (35) 8-6-43 Επεξεργασμένη επανάληψη της διάλεξης του Ξ., «Το ανθρώπινο στην ποίηση του Κ.» (30), στο Θέατρο Κυβέλης (ΚΜ 831).
- (36) 12-9-43 «Αφιέρωμα», πρόλογος του Ξ. στο τεύχος-πρόγραμμα *Αλεξανδρινή Λογοτεχνία*. Περιλαμβάνει σύντομη αναφορά στον Κ.
- (37) 15-6-44 «Λίγο φως στα “Καβαφικά Μυστήρια”», αντίλογος Ξ. σε άρθρο του Ν. Ποριώτη, *Νέα Εστία* (ΚΜ 942).

[Επίλογος]

Τούτη η καταγραφή ξεκίνησε με την επίκληση του ονόματος του Κ.Θ.Δ., και οφείλει τώρα —μακάρι σοφότερη— να επιστρέψει στην αφετηρία της. Ορατό σημείο διατομής των κριτικών ενδιαφερόντων του Δ. για τον Κ. και τον Ξ., αποτελεί η μόνη του υποσημείωση στο δοκίμιο («Ο τεχνικός της κριτικής»⁶). Εκεί, με σταμάτησεν η εκ πρώτης όψεως αιρετική φράση: «Η κριτική του των Παναθηναίων [για τον Κ. του 1903], σημαντική για το φιλελεύθερο πνεύμα που εκφράζεται σ' αυτήν και για την διαίσηση του κριτικού, δεν είναι ωστόσο καλή».

Ομολογώ πως εχρειάστηκε να κάνω όλην την καταγραφή των στοιχείων, και να φθάσω στον σχολιασμό τους, για να καταλάβω πόσο δίκαιο είχε (και πάλι!) ο διδάσκαλός μας. Και στην συνοπτική συγκεφαλαίωση που επιχειρώ τώρα, ο απόηχος εκείνης της φράσης ελπίζω να μας παρασταθεί ως το τέλος⁷.

Ας αναρωτηθούμε, λοιπόν, τώρα: Τί, πέρα από διαβαθμίσεις, φωτοσκιάσεις και αποχρώσεις αμοιβαίου συμφέροντος, και μιας βραχυπρόθεσμης, σιωπηρής συμμαχίας για την ανάσχεση της δεσποτείας Παλαμά-Πάλλη-Ψυχάρη, μπορούμε να διαγνώσουμε —όχι ως σπλαγχνισκόποι, αλλά ως φιλόλογοι με κάποιαν ανθρώπινη και γραμματολογικήν αίσθηση—, σε τούτη την στοιχειοθετημένη πλέον σχέση δύο τόσο διαφορετικά μεγάλων συγγραφέων μας;

1. Χωρίς να παρασύρομαι από ερασιτεχνικούς ψυχαναλυτικούς είτε κοινωνιολογικούς πειρασμούς, προτείνω πως αμπάριζα της σχέσης Κ.- Ξ. υπήρξεν η στιγμιαία ανταπόκριση οπτικής συναφείας δύο αχμαίων ανδρών. Θαυμασμός, γοητεία, και κάποιος μικροϋπολογισμός από μέρους του ποπολάρου Ξ. Δέος, εκτίμηση, πίστωση και ευγνωμοσύνη από μέρους του ξεπεσμένου πρωτοκλασάτου Κ. Το άρθρο του Ξ., μνημειώνει μεν αυτήν την σχέση, μα γίνεται, προϋούσης της τέχνης του Κ., όλο και πιο άσχετο προς τον δυναμικό ποιητή, και καταντά πρόσχημα βίου για τον στατικό κριτικό του.

6. Κατ' ουσίαν, δεν πρόκειται για υποσημείωση, αλλά για παρεμβατικό σχόλιο. Με την ευκαιρία, θυμάμαι τον Κ.Θ.Δ. να λέει πως, για να σχηματίσει γνώμη για μια φιλολογικήν εργασία, edιάβαζε πρώτα τις (υπο)σημειώσεις της. Η προσωπική του οπτική πρότιμηση για ε π ι - σημειώσεις (εν αντιθέσει προς υ π ο - σημειώσεις) σε δικά του δημοσιεύματα, είναι, νομίζω, το μονιμότερο κατάλοιπο του βασικά προφιλολογικού, γαλλοθρεμμένου δανδισμού του. Η πρώτη εμφάνιση των επισημειώσεων παρατηρείται ήδη στα 1926, αλλά με αριθμητικούς δείκτες που αρχίζουν να αντικαθίστανται με λέξεις-λήμματα στα 1943.

7. Σε επιλογικές παρατηρήσεις του στην ανακοίνωσή μου, ο φίλος Σπύρος Ασδραχάς, με την γνωστή του ευθυκρισία, επεσήμανε πως εχρησιμοποίησα σιωπηρά —και προσθέτω: ασύνειδα— τρεις μεθοδολογικές κατηγορίες του Κ.Θ.Δ.: α) τον οικονομικό παράγοντα στην καθημερινότητα των λογίων, β) την «αδεξιότητα» του λογοτεχνικού έργου, και γ) την σημασία της εθιμοτυπίας στις σχέσεις των λογίων.

2. Ως δευτερεύουσες παραμέτρους, θα μπορούσε κανείς να συλλογιστεί την ετεροθαλή τους πολιτισμική κοινότητα, ως επιδοζών πρωτοποριακών μαστόρων του λόγου, με ενεργή συνείδηση του μείζονος Ελληνισμού, μέσα στην παριζιανόσουρτην επαρχιώτικη πρωτεύουσα της Αθήνας, ή στο αγγλοκρατούμενο ελληνικό γκέτο της Αλεξανδρείας. Επίσης, μπορούμε ίσως να διακρίνουμε μιαν ομόλογη ροπή τους προς κάποια ρεαλιστικότερη —άρα και ανενδοιάστως ανορθόδοξη— καλλιέργεια της μεικτής δημόδους, όπως την επρέσβευεν ο Γ. Ν. Χατζιδάκις, την εφάρμοζεν ο Βλάσης Γαβριηλίδης, και την ευαγγελιζόταν ο Μιχαήλ Μητσάκης.

3. Πιθανότατα ο μεν Ξ. να εξήλεψε την βιοτικήν αυτάρκεια του Κ. —την φαινομενικήν ηθική και υλική του ανεξαρτησία⁸—, αλλά και τον κοσμοπολίτικον «αέρα» του. Πιθανώς δε ο Κ. να εντυπωσιάστηκεν από την επαγγελματική πιθαρχία του πρώτου —δυνάμει— μείζονος συγγραφέως, που του έλαχε να γνωρίσει. Αλλά ο εξαρχής απροκάλυπτα παραδόπιστος λαϊκισμός του Ξ., και ο αριστοκρατικός αισθητισμός του Κ., έγιναν, με τα χρόνια, ολοτελώς ασύμβατοι.

4. Είναι, θαρρώ, αξιοπαρατήρητο πώς αμφότεροι συνθέτουν, βαθμηδόν, με πολύ διαφορετικές μεθόδους και με άλλους στόχους, όχι μονάχα ένα πολύτροπο, διακεκριμένο έργο —το οποίο φροντίζουν να διαδίδεται όλο και πιο πλατιά—, αλλά και ότι συντηρούν, κατά το δυνατόν, ένα είδος απόμακρης αλληλεγγύης, η οποία τους στηρίζει απέναντι στον συμβατικά «διαβασμένον όγλο» που τους αμφισβητεί, ή που θαυμάζει τις πιο χαμηλές επιτεύξεις τους.

5. Ξεχωριστά, τέλος, μένει να εξεταστεί, όχι απλώς η ολοένα μεγαλύτερη απήχηση του Κ. σε νεότερες γενεές επιλέκτων Ελλήνων αναγνωστών, μα και η συνάρτησή της με το πώς ο Ξ. προβάλλει δημοσία, και διαρκώς εγωκεντρικότερα, την ιστορικά προνομιακή σχέση του με τον Κ. —ελπίζοντας να προσεταιριστεί αυτούς τους νεοτερικούς αναγνώστες, και ως παράπλευρην εγγύηση της προσωπικής του υστεροφημίας.

Ωστόσο, τα διαθέσιμα στοιχεία, και φυσικά ο χρόνος, δεν μου επιτρέπουν ασφαλέστερην ανάπτυξη αυτών των σκέψεων. Ή, αν προτιμάτε:

*Μα τα παράθροα δεν βροίσκονται, ή δεν μπορώ
να τά 'βρω...*

Αθήνα, Νοέμβριος 1992 - Φεβρουάριος 1993

8. Βλ. το ανέκδοτο ως το 1963 πεζό του Κ., με τίτλο «Ανεξαρτησία» (1906), που αναδημοσίευσεν και σχολίασεν στην διατριβή μου *Οι Καβαφικές Εκδόσεις (1891-1932)*, Τυχερός 1966 και Ίκαρος, 1992, 164-165.

*Γ' ΟΙ ΤΡΟΠΟΙ
ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ*

«ΧΕΙΡΟΘΕΣΙΑ»

Όταν την άνοιξη τοῦ 1985, μήνα Μάρτιο, γιορτάζαμε στὴν Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ, τῆς Σχολῆς Μωραΐτη, τὰ «Πενήντα χρόνια νεοελληνικῆς παιδείας - Ἡ παρουσία τοῦ Κωνσταντίνου Δημαρᾶ στὴν ἐπιστήμη τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων», ὁ τιμώμενος ἐπέλεξε, μιλώντας καταληκτικὰ, νὰ παρουσιάσει τὸ θέμα «Χειροθεσία».

Πρέπει νὰ πῶ ἀμέσως ὅτι συχνὰ τὸν εἶχα ἀκούσει, στὴν διάρκεια τῆς πολὺ μακρᾶς γνωριμίας καὶ φιλίας μας, νὰ ἀναφέρεται στὴν ἔννοια τῆς «χειροθεσίας». Ἀκόμη, ὅτι τόσο ἡ λέξη ὅσο καὶ τὸ νόημα ποὺ ἐξέφραζε ἀσκοῦσαν ιδιαίτερη γοητεία στὴν σκέψη μου, ὅτι ἐπίμονα μὲ ἀπασχολοῦσε τὸ οὐσιαστικὸ τῆς περιοχόμενου, ὅπως τὸ ἐζοῦσε καὶ τὸ ἐννοοῦσε ὁ Κωνσταντίνος Δημαρᾶς.

Τὴν σημασία τὴν ὁποία προέλαβε ἡ λέξη, μετὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἰδίως ὅταν υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τελετουργία, σύμφωνα μὲ τὰ λεξικά, τὴν εἶχε ἐξηγήσει ὁ Κωνσταντίνος Δημαρᾶς στὴν ὁμιλία του «τὰς χεῖρας ἐπιτίθημι, χειροτονῶ διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν» γιὰ νὰ προσθέτει ἐπεξηγηματικὰ: «...ὅταν μὲ κάποια τελετουργικὴ μεθόδευση, γίνεται ἡ πράξις τῆς χειροθεσίας, ἔχει κανεὶς νὰ σκεφθεῖ ὅτι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καιροὺς ὡς σήμερα, χωρὶς διακοπὴ καμία, χωρὶς νὰ σπάσει ὁ εἰρμός, ἐπέρασε καὶ μεταβιβάσθηκε μία ὕλικὴ ἐπαφὴ ἀπὸ τοὺς πρεσβυτέρους στοὺς νεότερους λειτουργοὺς τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὴν τὴν ἔννοια τῆς συνοχῆς μέσα στὸν χρόνο, τὴν ἐτόνισα καὶ στὴν γραμματολογία μου: ἓνας πολιτισμὸς ποὺ δὲν ἔσπασε ποτέ»¹.

Καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς «συνοχῆς» τὴν ὁποία ἐτόνιζε τότε, ποὺ θεωρῶ ὅτι εἰκονίζεται καλὰ μέσα ἀπὸ τὴν ὁμάδα παλαιῶν καὶ νεότερων συνεργατῶν καὶ μαθητῶν του, ποὺ ἤρθαμε κοντὰ του βαθμιαῖα ἀλλὰ ἀποφασιστικὰ, καὶ μείναμε κοντὰ του πιστεύοντας, ὅπως ἐκεῖνος «ἀνεπαισθήτως» μᾶς ἐδίδαξε, στὸν «πολιτισμὸ ποὺ δὲν ἔσπασε ποτέ».

Εἶπα «ἀνεπαισθήτως»: «μᾶς ἐδίδαξε ἀνεπαισθήτως», μὲ τὴν καβαφικὴ φυσικὰ ἔννοια τῆς λέξεως, τοῦ ἔρου. Διότι, πράγματι ὁ Κωνσταντίνος Δημαρᾶς δὲν

1. Πενήντα χρόνια νεοελληνικῆς παιδείας. Ἡ παρουσία τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὴν ἐπιστήμη τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων. Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, 1985, σ. 82.

υπήρξε ποτέ διδάσκαλος ακαδημαϊκός, με την τρέχουσα έννοια, δηλαδή τῆς ἀπὸ καθέδρας διδασκαλίας. Καὶ ὅμως, συνεχῶς, ἀδιάλειπτα, θὰ ἔλεγα, μᾶς ἐδίδασκε, ἀκόμη καὶ με μιὰν ἀδιόρατη σχεδὸν κίνησή του. Μὲ τὸν τρόπο πού ἐδιήλεγε ἕνα βιβλίο, ἕνα φυλλάδιο ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη του, μιλώντας ἴσως με ἕναν ἀδιάφορο τόνο, ἀφήνοντας τὸ βιβλίο, τυχαῖα δῆθεν στὸ γραφεῖο ἢ στὸ μικρὸ δίπλα τραπεζάκι, γιὰ νὰ κινήσει τὴν περιέργεια, νὰ μᾶς παρακινήσει νὰ τὸ ἀναζητήσουμε κι ἐμεῖς με τὴ σειρά μας.

Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ τρόπος νὰ διδάσκει κάθε στιγμή τοῦ ἐπέτρεπε τὴν δημιουργία μιᾶς ἔντεχνα καλλιεργούμενης οἰκειότητας ἢ καὶ ἀπόστασης, μέσα στὴν ὁποίαμποροῦσε νὰ παρατηρεῖ τις ἀντιδράσεις μας καὶ συνάμα νὰ μεταγίγξει τὸ πάθος τῶν δικῶν του ἀναζητήσεων καὶ τῶν ἐνασχολήσεών του, μαζὶ με τὴν γνώση καὶ τὴ σοφία τοῦ στοχασμοῦ του, στὸ ἀκροατήριό του.

Ἐπιγάρβιοι μὲ τὰ πρῶτα χρόνια. Μερικοὶ ἀπὸ μᾶς, νεότεροι μαθητὲς καὶ συνεργάτες, κάποιοι φίλοι του στενοί, παρακολουθοῦσαμε τὰ μαθήματά του στὸ «Ἀθήναιον», στὸ οἶκημα τῆς ὁδοῦ Ἐκαδημίας στὴν ἀρχή, στὸ κτήριο τῆς ΧΕΝ ἀργότερα. Μαζὶ πάντα, παρουσία τακτικὴ καὶ διακριτικὴ ἢ κ. Σμαράγδα Δημαρᾶ, ἡ μητέρα του.

Εἶπα μερικοὶ ἀπὸ μᾶς καὶ δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφερθῶ σὲ ὀνόματα. Γνωστὰ ἄλλωστε «τοῖς παροικοῦσιν». Θέλω μόνο νὰ μνημονεύσω ἕνα, ἀνάμεσα στὰ πρῶτα, τὸ ὄνομα τῆς Εὐγενίας Βέη-Χατζηδάκη, τῆς ὁποίας ὁ πρόωρος θάνατος ἐστέρησε τὴν ἐπιστήμη τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ ἕνα ὀξύ, κριτικὸ καὶ εὐαίσθητο πνεῦμα, μιὰν ξεχωριστὴ προσωπικότητα. Ἐμᾶς, τοὺς πρώτους τῆς «Δημαρικῆς» ὀμάδας, μιὰν ἀξέχαστη φίλη.

Βαθμιαῖα ἐντούτοις ὁ κύκλος διευρύνεταν. Βλέπετε μιᾶ ἀκόμη γιὰ κύκλω ἐνῶ ἀργότερα τὸ σχῆμα, ὅπως θὰ δοῦμε, θὰ πάρει ἄλλη μορφή. Νεότεροι μελετητὲς ἤρθαν, με τὸν καιρὸ, νὰ προστεθοῦν στὴν πρώτη μαχιά. Ὁ ἀριθμὸς μας ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει ἱσχνός, γιὰ κάμποσο ἀκόμη διάστημα. Ὁ θαυμασμὸς ὅμως καὶ ἡ προσήλωσή μας γιὰ τὸν ἄνθρωπο πού τόσο γενναϊόδωρα μᾶς ἀνοιξε τὸν θησαυρὸ τῶν γνώσεων καὶ τῆς σοφίας του, με τόση ἀπλοχεριὰ τὸν πλοῦτο τῆς βιβλιοθήκης του, τὰ «συρταράκια» τῶν δελτίων του, ὁ θαυμασμὸς ἢ προσήλωσις καὶ ἡ ἀγάπη, μεγάλωναν ὁλοένα καὶ περισσότερο.

Τὸ δῶρο τῆς χειροθεσίας, πού ὁ ἴδιος τὸ ἀσκοῦσε ἐνσυνείδητα, ἀλλὰ συνάμα με τόση λεπτότητα καὶ εὐαίσθησις, με ἀποτελεσματικότητά θὰ πρόσθετα, εὑρίσκει στοὺς νεότερους ἀνταπόκριση, ὅπως αὐτὴν μιᾶς ἐντελῶς φυσιολογικῆς λειτουργίας — τὸ ἴδιο ὅπως ἡ ἀναπνοή. Κοντὰ στὸν Κωνσταντῖνο Δημαρᾶ, μαζὶ με τὸν Κωνσταντῖνο Δημαρᾶ, ἐσυνηθίζαμε — με ὅσες ἀναστολὲς δημιουργοῦσαν ἐξωτερικοὶ καὶ ἄλλοι παράγοντες — νὰ ἀντιμετωπίζουμε με καινούργιες προοπτικὲς καὶ ἀπαιτήσεις τὴν διακονία τῆς νεοελληνικῆς ἐπιστήμης, με τὴν ὁδηγία, με τὴν «χειροθεσία» τὴν δική του.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ προσθέσω ὅτι, ἐπιλέγοντας νὰ μιλήσω σὲ τούτη τὴν

εκδήλωση, φορτισμένη με όλη την συγκίνηση που μάς έχει προκαλέσει η άπουσία του Κωνσταντίνου Δημαρά, από κοντά μας, επιλέγοντας λοιπόν να μιλήσω για την «χειροθεσία», το θέμα με το οποίο είχε κλείσει το 1985, τον κύκλο των προς τιμήν του όμιλιών, δεν το κάνω διόλου με την πρόθεση να αναφερθώ σε προσωπικά βιώματα και έμπειρίες που έζησα, σε μια μακρά σειρά ετών κοντά του. Μ' άλλα λόγια δεν πρόκειται να αναφερθώ στο «μισητό εγώ», όπως ο Ίδιος συνήθιζε να λέει — παρά μόνο ίσως όπου θα υπάρξει απόλυτη ανάγκη.

Έδω ό λόγος θά είναι, είναι πρωτίστως για εκείνον. Για το πώς εκείνος έννοούσε κι άσκούσε την «χειροθεσία». Συνακόλουθα ό λόγος και για όλους έμας, τους «άποδέκτες» αυτής τής τελετουργικής πράξης. Για έμας που σταθήκαμε, σε διαφορετικές ηλικίες, σε διαδοχικές γενιές μαθητές, συνεργάτες, όμοιδέατες στον χώρο τον όποιο τώρα πλέον όνομάζουμε με αυτοπεποίθηση και ύπερφάνεια χάρη στην προσωπική είσφορά του Κωνσταντίνου Δημαρά, «Νεοελληνικές Σπουδές».

Διότι, πηγαίνοντας αντίθετα στο ρεύμα ό Κ. Θ. Δημαράς έμφύσησε καινούριο νόημα, έδωσε διαφορετική διάσταση, στις νεοελληνικές σπουδές. Το παραμελημένο κομμάτι τής νεοελληνικής γραμματείας, όπου στις προηγούμενες δεκαετηρίδες, πριν άπ' αυτόν, ξεχωρίζονταν για να μελετηθούν σχεδόν άποκλειστικά οι αϊγμές, οι άκραίες περιπτώσεις, άπέκτησε με την δική του παρουσία, με τον δικό του διαρκή, έμπνευσμένο μόχθο, την άρμόζουσα θέση στην ιστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας, στην ιστορία τής νέας ελληνικής παιδείας. Έτσι, μέσα άπό το πρώτο, βασικό του έργο, την «Ιστορία τής Νέας Έλληνικής Λογοτεχνίας», που εύστοχα έχει χαρακτηριστεί ως «το νέο μας όργανο, έθνικής συνείδησης», και έως τις τελευταίες, άλλλ και ενδιάμεσες έργασίες του, έχουν άναδειχθεί κινήματα διανοητικά και ρεύματα κοινωνικά, μορφές και τολμήματα πνευματικά, όλης αυτής τής περιόδου, τα όποια κινδύνεψαν να παραμείνουν στα άζήτητα τής ιστορίας. Όσα, μεγαλύτερης ή μικρότερης έμβέλειας μέσα στην διαρκή ροή τής ιστορίας, άμέσως μετά την «Άλωση και πριν άπό την Έπανάσταση, δεν είχαν άξιωθεί μιές ολοκληρωτικής και χωρίς περιορισμούς άποδοχής και μελέτης. Ό Κ. Θ. Δημαράς, έπίστεψε στην συνοχή τής ιστορίας, στον πολιτισμό που δεν έσπασε ποτέ — άλλλ έπίστεψε έπίσης στην συνοχή των άτόμων που θα ύπηρετούσαν τον άδιάσπαστο πολιτισμό μας.

Φθάσαμε λοιπόν τώρα στο σημείο που μπορούμε να μιλήσουμε γι' αυτό το άλλο σχήμα το όποιο υπαινίχθηκα πριν άπό λίγο. Όχι πλέον ό κύκλος, μικρός ή μεγαλύτερος των πρώτων ετών. Άλλλ ένα άλλο σχήμα πιό στέρεο, πιό σταθερό, με μεγαλύτερη εύρυχωρία, μέσα στο όποιο θά φανεωνόταν καλύτερα τόσο ή δική του όσο και ή δική μας θέση.

Στην περίπτωση μας βλέπω να ταιριάζει καλά το σχήμα τής πυραμίδας. Με τα καθαρά της περιγράμματα, την σταθερή δομή της έξεικονίζει ασφαλέςτερα, πιστεύω. αυτή την διαρκή, εύαίσθητη, σταθερή όσο έπρόβινε ό καιρός,

σχέση του Κωνσταντίνου Δημαρά με έμεις, τους άλλους. Ή πυραμίδα όμως που άρχίζει αντίστροφα, από την κορυφή και διευρύνεται βαθμιαία, καθώς προχωρούν οι δεκαετηρίδες και προστίθενται καινούργια μέλη, ώσπου να φθάσει να αποκτήσει την πλατύτερη βάση της. Σ' αυτό το σχήμα, ο Κωνστ. Δημαράς κρατεί την κορυφή — έμεις, ήρθαμε κοντά του με την θέληση και την προσδοκία να το στερεώσουμε, πορευόμενοι και μαζί με άλλους νεότερους, τις καινούργιες παρουσίες που διαμόρφωναν με τη σειρά τους έμπλουτίζοντάς το, το άρχικό σχήμα.

Έτσι, ή «χειροθεσία», πιστεύω ότι έχει γίνει πιά θεσμός και λειτουργεί με την δική της νομοτέλεια.

Πολύ σωστά σημείωνε ή Λουκία Δρούλια στην όμιλία της από τον ίδιο κύκλο, του 1985: «...ή στενή συνεργασία, ή καθημερινή συνάφεια, οι κοινοί κόποι για να έπιτευχθούν οι κοινοί στόχοι, όσους καθόρισε ως πραγματικότητες ο Δημαράς για την έξυπνότερη τής νεοελληνικής ιστορικής έρευνας...» κλπ. κλπ. Πράγματι, με αυτά τα δεδομένα τής συνεργασίας, τής στενής συνεργασίας για την έπίτευξη των κοινών στόχων, ο Κωνσταντίνος Δημαράς έπεστράτευσε, μέσα στην τελευταία πεντηκονταετία, από διάφορες θέσεις, άλλοτε λιγώτερο άλλοτε περισσότερο αίριες, όσες δυνάμεις ταυτίζονταν ή έταζαν ανάλογους στόχους.

Και πάντως, εκείνες όσες άκολουθούσαν τους δικούς του προβληματισμούς, τις δικές του μεθοδεύσεις.

Και ήταν θεωρώ αυτή, ή από την μεριά του, άδιάκοπη αναζήτηση, ή συνεχής αναθεώρηση, ή διαρκής προβολή καινούργιων στόχων αλλά και καινούργιων μεθόδων, που έρέθιζε όλους έμεις, παλαιούς και νεότερους συνεργάτες και μαθητές, ώστε να άφοσιωνόμαστε με τη σειρά μας στη μελέτη και στην έρευνα, άκολουθώντας, συχνά λαχανιάζοντας, την δική του πορεία.

Ο 11ος τόμος του περιοδικού «Ο Έραμιστής», έπετειακός, άφιερωμένος στον Κωνσταντίνο Δημαρά, εκφράζει όχι μόνο την αναγνώριση, την όφειλόμενη αναγνώριση τής προσφοράς του στην έπιστήμη των νεοελληνικών σπουδών αλλά έπίσης τη συνεισφορά και αυτών που θέλησαν να τον τιμήσουν με τις έργασίες τους. Έπιβεβαιώνονται έτσι, μέσα από τις πολλαπλές συμμετοχές ότι οι διαρκείς μέριμνες του Κωνστ. Δημαρά για τα πράγματα τής παιδείας μας, το προσωπικό του ήθος, είχαν βρει ανταπόκριση, είχαν προσηλυτίσει νέους πιστούς.

Άς προσθέσω έδω ότι τα τελευταία χρόνια, με την παρουσία του στην έδρα τής Σορβόνης αύξήθηκαν οι άριθμοι των νεότερων έρευνητών που ήρθαν κοντά του, και έτσι άνανεώθηκαν άίσθητά οι ενδιάμεσες και οι νεότερες γενιές.

Χωρίς να έχω την πρόθεση να διαχωρίσω τα πρόβια από τα έρίφια, διότι ο ίδιος ούτε το ήθελε ούτε το έπεχείρησε ποτέ, άπλως για λόγους άβροφροσύνης αλλά και όφειλών τής νέας έλληνικής γραμματείας, θέλω έδω να άναφέρω τους φίλους ξένους μελετητές των νεοελληνικών γραμμάτων, τους όποιους προ-

σείλκυσε ή προσωπικότητα και τὸ ἔργο τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ. "Ὅχι, ἐπαναλαμβά-
νω γιὰ νὰ τοὺς ξεχωρίσουμε ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα τῶν φίλων και συναργα-
τῶν ἀλλὰ γιὰ νὰ θυμίσουμε πῶς κι αὐτοὶ βρίσκονται νὰ ἔχουν ἐνταχθεῖ στὸ
σχῆμα τῆς πυραμίδας, νὰ ἔχουν, σὲ τελευταία ἀνάλυση, και αὐτοὶ ἐπιβεβαιώ-
σει τὴν δύναμη τῆς χειροθεσίας, ὅπως τὴν ἄσκησε πάντα ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς.

Ἐλπίζω νὰ ἔγινε φανερό ὅτι ἡ σημερινή μου σύντομη παρέμβαση δὲν εἶχε
διόλου σκοπὸ νὰ ἔχει τὸν χαρακτήρα ἀναφορῶν βασισμένων σὲ προσωπικὲς ἀνα-
μνήσεις, και προσωπικὰ βιώματα ποὺ ἀπέρρευσαν, ἀπὸ τὴν πολυετῆ γνωριμία
και συναναστροφή μου μὲ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ.

Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε ἐντούτοις, κλείνοντας αὐτὴ τὴν ὁμιλία νὰ ἀναφερθῶ
σὲ δύο περιστατικὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μου ἐμπειρία και σχέση
μὲ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ. Βεβαίως ὑπάρχουν σὲ ὅλους ἐμᾶς ὅσοι ἔζησαν κοντά
του, σὲ μιὰ τόσο μακρὰ κοινὴ πορεία, πολλὰ ἀνάλογα ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ
διηγούμαστε, ὡς προσωπικὲς ἀναμνήσεις, τόσο στὸ ἐπιστημονικὸ, συναδελφικὸ
ἐπίπεδο ὅσο και στὸ φιλικό. Σίγουρα ἡ πορεία αὐτὴ εἶχε κάποτε τὶς δυσκολίες
και τὶς ἀντιθέσεις ποὺ ἔχει ἡ συμπόρευση ζωντανῶν ἀνθρώπων. Θεωρῶ ὅμως
πῶς γιὰ τοὺς περισσότερους ἀπὸ ἐμᾶς στάθηκε γόνιμη και δημιουργικὴ — ἔτσι
τουλάχιστον τὴν κατέγραψα ἐγὼ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐξαίσια χρόνια.

Πρῶτο περιστατικὸ λοιπόν. Κατεβαίνοντας στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Γαλ-
λία, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1980 ἴσως τοῦ '81 — ἡ ἀκριβὲς χρονολογία ἄλλωστε δὲν
ἔχει ἰδιαιτέρη σημασία, συνοδευόμενος ἀπὸ τὴν Βασιλικὴ Κοντογιάννη. Μόλις
εἶχε τελειώσει τὴν διδακτορικὴ τῆς διατριβῆς, τὸ Πανεπιστήμιο εἶχε κλείσει
και φεύγαμε μαζί, τέλος τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους, ἀπὸ τὸ Παρίσι γιὰ τὴν Ἀθήνα.

Διακόψαμε τὴν διαδρομὴ, τὸ πρῶτο βράδυ στὴν Dole. Μικρὴ, παλαιά,
ἔμορφη γαλλικὴ πολιτεία, πατριδα τοῦ Pasteur. Εἶχε ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ
και τὴν ἀτμόσφαιρα αὐτῶν τῶν παλαιῶν, μικρῶν γαλλικῶν πόλεων: τὸ παλαιὸ
νοσοκομεῖο, τὶς μικρὲς, χαριτωμένες γέφυρες, τὸ ποτάμι ποὺ τὴν διέσχισε, τὶς
ἀνθισμένες φλαμουριὲς ποὺ γέμιζαν τὸν ἀέρα μὲ τὸ λεπτὸ ἄρωμά τους. Κάποια
στιγμὴ, μπαίνουμε σὲ μιὰ ἐκκλησίαν. Ἐρημὴ σχεδὸν ἀφοῦ στὸ ἀρκετὰ εὐρύχω-
ρο ἐσωτερικὸ τῆς δὲν ὑπῆρχαν παρὰ μόνο δύο ἀνθρωποι. Ἐνας ἄνδρας σὲ ὠρι-
μὴ ἡλικία κι ἓνα παιδί, γύρω στὰ 13-14. Ἦταν καθισμένοι μπροστὰ στὸ ἐκ-
κλησιαστικὸ ὄργανο και οἱ δύο, γιὰ τὸ μάθημα τῆς μουσικῆς. Καὶ ἦταν τόση ἡ
προσῆλωση και τῶν δύο, τοῦ δασκάλου νὰ μεταδώσει ἕ,τι ὁ ἴδιος ἐγνώριζε ἀπὸ
αὐτὸ τὸ θαυμαστὸ ὄργανο, τοῦ παιδιοῦ νὰ ἀπορροφήσει τὴν γνώση ποὺ τοῦ
προσφερόταν, τόση ἡ ἄκρα προσοχὴ τους, ὥστε ἐμεινα ἄφωνη, ἐπὶ πολλὴ ὥρα
νὰ τοὺς παρατηρῶ. Τὶς στιγμὲς αὐτές, αὐθόρμητα και αὐτομάτως ἦρθαν στὸ
νοῦ μου ὅσα, κατὰ καιροὺς, εἶχα ἀκούσει ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ νὰ λέει γιὰ
τὴν χειροθεσία. Καὶ τότε μέσα σ' αὐτὴ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία, μπροστὰ στὸν
δάσκαλο — τὸν μαθητὴ ποὺ τοὺς ἔνωσε τὸ κοινὸ πάθος γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ
μουσικὴ, ἔνωσα καλύτερα ἀπὸ ὅποτεδῆποτε ἄλλοτε, μὲ τρόπο διαπεραστικὸ θὰ

ἔλεγα, τὸ βαθύτερο νόημα τῆς χειροθεσίας, ὅπως τὴν ἐννοοῦσε ὁ Κωνσταντῖνος Δημαρᾶς.

Τὸ δεύτερο περιστατικὸ — καὶ μ' αὐτὸ τελειώνω, εἶναι πολὺ πιὸ προσωπικὸ γιὰ τίς σχέσεις μου μετὰ τὸν Κωνσταντῖνο Δημαρᾶ. Πάλι ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Σορβόνης. Ἦμουν ἤδη στὸ Πανεπιστήμιο, στὴ θέση πού ἐκεῖνος μόλις εἶχε ἀφήσει. Ὅπως πάντα ἐν τούτοις βρισκόταν πολὺ κοντά μας. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἐπρόκειτο νὰ περάσουμε μιὰ διδακτορικὴ διατριβή. Γιὰ μένα, ἦταν ἡ πρώτη φορά πού θὰ ἀποτελοῦσα μέρος τῆς ἐπιτροπῆς, τοῦ jury καὶ φυσικὸ ἦταν νὰ ἔχω κάποια ἀνησυχία. Ὁ Δημαρᾶς, ἔνωσε τὴν ἀνησυχία μου, καὶ καθὼς πηγαίναμε στὸ ἀπέναντι κτίριο, τὸ κεντρικὸ τῆς Σορβόνης, με βοηθοῦσε στὰ βήματά μου, με ὅλη τὴν εὐαισθησία καὶ τὴν διακριτικότητά πού τοῦ ἐταίριαζαν.

Κι ἐκεῖνες τίς στιγμές, αἰσθάνθηκα βαθειὰ τὸ νόημα αὐτῆς τῆς τόσο βαθειᾶς μέριμνας πού εἶχε ὁ ἴδιος, γιὰ μᾶς τοὺς ἄλλους μέσα στὸ ἀξίωμα πού τὸ ἐφάρμοσε σὲ ὅλη του τὴν ζωή, τὴν χειροθεσία. Ἀγαθὸ πού νομίζω ὅτι ὅλοι μας ὅσοι ἔζησαν κοντά του πήραμε τὸ μερίδιό μας καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο βαθύτατα τὸν εὐχαριστοῦμε, αὐτὴ τὴν ἐπίσημη ὥρα.

Η ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ

«Και θα ήθελα να θυμίσω εδώ», κατέληγε σε μιαν επιφυλλίδα-του ο Κωνσταντίνος Δημαράς, γραμμένη το καλοκαίρι του 1938, (τη συνταγή που έδινε ένας γάλλος συγγραφέας του περασμένου αιώνας (την αποδίδουν πρώτιστα στον Φλωμπέρ). Τον ρώτησαν πώς γράφει, κι αυτός απήντησε: “Πρώτα σβήνω, ύστερα σβήνω πάλι, ύστερα ξανασβήνω”. Δεν θέλει ανάλυση η συνταγή», συνέχιζε ο Δημαράς, «προϋποθέτει την ύπαρξη ενός υλικού, που θα το απαλλάξει ο συγγραφέας από τον φόρτο-του, καθώς ο γλύπτης λαξεύει τη μορφή μέσα στο μάρμαρο, αφαιρώντας μόνο, χωρίς να προσθέτει ποτέ. Αλλά, αφού μιλάμε για συνταγές, ας σας πω και μιαν άλλη. Ξέρετε πώς γίνεται ένα κανόνι; “παίρνετε μια τρύπα και βάζετε γύρω γύρω σίδερο”. Κάποτε μου τυχαίνει να διερωτώμαι μήπως τη συνταγή αυτήν την εφεύρε κανένας Νεοέλληνας συγγραφέας».

Αν έχω λογαριάσει σωστά, με βάση την ανέκδοτη ακόμα βιβλιογραφία-του, οι επιφυλλίδες που συνολικά δημοσίεψε, από το 1931 ως τις 18 Ιανουαρίου 1987 είναι δύο χιλιάδες εξήντα έξι. Υποθετικά θα κάλυπταν 18 τόμους των 450 σελίδων πάνω κάτω. Δεν είναι ίσως πολύ, αν παίρναμε για μέτρο τις *Causeries du lundi* του Sainte-Beuve, ή τους λόγους του αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου. Μας επιτρέπουν όμως να αναλογιστούμε τα τεράστια αποθέματα μαρμάρου που διέθετε αυτός ο άνθρωπος· μας επιτρέπουν να φανταστούμε πώς μπορούσε, σβήνοντας ολοένα, να καταλήξει στις μεγάλες-του συνθέσεις ή στα αριστουργηματικά ζυγιασμένα μικρά-του άρθρα.

«Κρίση θα πει σύγκριση», συνήθιζε να τονίζει στους νεότερους ο Δημαράς, «πρέπει να ξέρουμε δέκα για να γράφουμε ένα». Έτσι ήταν. Το πραγματικό πάθος-του, η μανία-του ήταν κυρίως η γνώση, όχι η γραφή. Ήθελε να γνωρίζει· λοιπόν διάβαζε άπληστα, βιβλία, έντυπα κάθε λογής —τον έχουμε δει όλοι να εντυφά, με ευφροσύνη που ξεχειλίζει, στα παρακείμενα του καθαυτό υλικού-του: εξώφυλλα περιοδικών, σελίδες που φωτοτυπήθηκαν κατά λάθος ή κατ' επέκταση— αρχεία, χειρόγραφα κάθε λογής, εικόνες ζωγραφικής ή γλυπτικής, έτρεχε σε μουσεία και σε εκθέσεις, ταξίδευε· ύστερα πάλι ξάνα-διάβαζε, ξάνα-πασπάτευε, ξάνα-ταξίδευε. Είχε σχολιάσει πολύ αυστηρά έναν λόγο που άκουσε κάποτε: «τη Βενετία, την έχω δει». Όχι, έγραφε, ο λόγιος πρέπει να βλέπει και να ξαναβλέπει, τίποτα δεν είναι τελειωμένο, τίποτα δεν είναι κερδισμένο, «δὶς εἰς τὸν αὐτὸν ψαταμὸν», και τα λοιπά.

Ὡστε η στιβάς των επιφυλλίδων, που για είκοσι πέντε περίπου χρόνια κρατά μια σταθερή εβδομαδιαία συχνότητα, και για άλλα τόσα έναν οπωσδήποτε πυκνό ρυθμό, ξεπηδά, αρχή και τέλος, από τη γνώση.

Αντίστροφα με τη νεοελληνική συνταγή, το κανόνι έγινε για να βάλλει. Είναι μια συγκεκριμένη πληροφορία που πρέπει να μεταδοθεί: συνήθως η αναγγελία ενός βιβλίου πρόσφατου, μια έκθεση, μια ταξιδιωτική εμπειρία, μια επέτειος που του δίνει αφορμή να αναψηλαφήσει ένα ζήτημα ή ένα πρόσωπο. Αλλά ποτέ η πληροφορία δεν δίνεται μόνη της: συσχετίζεται, εντάσσεται σ' ένα συνολικό σύστημα. Κατά κανόνα μάλιστα πολύ συνολικό.

Έτσι, σε μέγιστο ποσοστό, οι επιφυλλίδες κατατείνουν σε έναν κοινό στόχο: αποτελούν εκ προθέσεως και λόγο περί της μεθόδου. Η εφημερίδα είναι η κλίδα της κεραίας προς ένα ευρύτερο κοινό: ο Δημαράς ξέρει πως δεν αρκεί να μεταπειθούν ορισμένοι του επαγγελματικού κυκλώματος και μόνο. Ξέρει, και πολύ καλά, πόσο λίγο διαβάζονται —παλιότερα δεν αγοράζονταν καν— τα βιβλία ή τα περιοδικά, ξέρει επίσης ότι οι νοοτροπίες δεν αλλάζουν με το λογικό επιχείρημα, παρά στηρίζονται στον εθισμό. Προκειμένου λοιπόν να προωθήσει τη δική-του αντιμετώπιση του παρελθόντος, χρησιμοποιεί και αυτόν τον δίαυλο, θρηυόντας στο άγνωστο αναγνώστες. Γνωρίζει, και το γράφει συχνά, ότι η φύση είναι σπάταλη, ότι χρειάζεται να κυκλοφορούν εκατομμύρια σπερματοζωάρια προκειμένου να γονιμοποιηθεί ένα ωάριο.

Λόγος περί της μεθόδου, λοιπόν: πώς πρέπει να αντιμετωπίσουμε το παρελθόν: σχετικότητα της μαρτυρίας, πολλαπλά αίτια, συγκριτισμός, έννοια των ποσοστύσεων στις τομές και τις συνέχειες, μέσοι όροι, αξία της λεπτομέρειας, της απόχρωσης. Αλλά και λόγος μεθοδευμένος, ώστε να παρακάμπτει τις αντιστάσεις, να αποφεύγει τις εμπλοκές. Του Δημαρά του άρεσε να διατυπώνει τα πιο επιθετικά, τα πιο ανατρεπτικά ενίοτε θέματα με τρόπο απλό, σαν κάτι το αυτονόητο. Ήταν η πολιτική-του.

Γιατί ήταν ον κατεξοχήν πολιτικό. Με τη χροιά του όρου που χρησιμοποιούσαμε πριν από δύο δεκαετίες. Είχε συλλάβει ένα σχέδιο και όλες-του οι κινήσεις απέβλεπαν πρώτιστα στην πραγματοποίησή-του. Έκρινε απαραίτητο να ανατραπεί η σχέση που οι Νεοέλληνες διατηρούσαν με το παρελθόν-τους, να πάψουν να φλυαρούν γι' αυτό και να ασχημονούν χάρη στις πλάτες-του. Θεωρούσε λοιπόν σκόπιμο να περιοριστεί το βάρος της ένδοξης αρχαιότητας —αργότερα σ' αυτό πρόσθεσε και τον χριστιανισμό του Βυζαντίου— και να αναδειχθούν περισσότερο οι σχέσεις με τη νεοτερική, με την αντιδραστική Ευρώπη. Έβλεπε πως το παρελθόν-μας ήταν αλλιώτικο από εκείνο που μας έμαθαν: πως δεν είναι πάντα υψηλό, πως είναι όμως πλούσιο, ασύγκριτα πλουσιότερο, γιατί είναι σύνθεση ποικίλων ροπών, γιατί δεν είναι ελληνοκεντρικό, γιατί επικεντρώνεται στους πολλούς, γιατί η γνώση-του μπορεί να μας οδηγήσει στον στοχασμό. Προκειμένου να αποδυναμώσει κάποια ερείσματα των αντιπάλων

—το αθηναϊκό πανεπιστήμιο, λόγου χάριν— έστησε το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών αρχικά, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών αργότερα — εδώ δεν εδίστασε για να υπερκεράσει τους καθηγητές να συμμαχήσει με τη βασιλεία.

Μέσα σ' αυτό το σχέδιο υποτάσσονται και οι επιφυλλίδες. Μπορεί να εντυπωσιαζόμαστε σήμερα από τον αριθμό τους, αν όμως αλλάξουμε οπτική, η εβδομαδιαία στήλη στη γωνία μιας μόνο εφημερίδας αντιπροσωπεύει ένα μηδαμινό ποσοστιαίο του συνόλου των απόψεων, πληροφοριών, κειμένων που αντιμετωπίζει καθημερινά —όγκοι κοπριάς— ο κάθε αναγνώστης. Ο αντίλογος είναι πάντα λίγος.

Έχοντας κάνει, νομίζω, αυτούς τους λογαριασμούς, ο Δημαράς δεν σταματούσε να γράφει. Ούτε τις πρώτες ημέρες της δικτατορίας· θα ήταν πολλοί οι συνομήλικοί-μου ή και μεγαλύτεροι που τους εξάφνιασε δυσάρεστα —ή χαιρέκακα— η στάση-του αυτή. Θυμάμαι πως ο άλλος τακτικός επιφυλλιδογράφος του Βήματος, ο Άγγελος Τερζάκης εσίγησε για μήνες, κι ύστερα για καιρό έγραφε με ψευδώνυμο. Ο Δημαράς όχι.

Δεν ήταν εκείνη η μόνη αφορμή που επέτρεπε στο κοινό-του να θεωρεί πως τα πολιτικά συμβαίνοντα τον άφηναν αδιάφορο, πως διόλου δεν τον απασχολούσαν οι όποιες μεταλλαγές της κοινής-μας τύχης. Την ίδια άλλωστε στάση κρατούσε σταθερά και σε προσωπικότερα ζητήματα: δεν απαντούσε όποτε τον κατέκριναν, δεν συγκρουόταν ποτέ εμφανώς. Παράλληλα, καθώς ο λόγος-του εστήριζε πάντοτε τη μεσότητα, καθώς εναντιωνόταν σ' ό,τι μπορούσε να γεννήσει την υπερβολή, το πάθος, τα μίσση, κι απέφευγε την ρητήν αντιπαράθεση, έδινε εύκολα την εντύπωση ενός ανθρώπου ψυχρού, ασυγκίνητου, ουδέτερου.

Ίσως να είστανε κοιμάτι σ' αυτήν τη σφή σταθερότητα· δεν ξέρω — κρατώ πάντως κάποιες αμφιβολίες. Το βέβαιο είναι πως με αυτό το πρόσωπο, που ενσυνείδητα προέβαλε, μ' αυτήν την «εθιμοφροσύνη», όπως μετάφραζε τον κομφορμισμό, που τη χρησιμοποιούσε παντού, στον καθημερινό-του λόγο, στις χειρονομίες, στο ντύσιμο, στο συγγραφικό ύφος, αποσκοπούσε αλλού. Το είπαμε, ήταν μια στρατηγική για να διαπορθμεύσει όσες αξίες ο ίδιος λογάριαζε για σημαντικές. Εκείνος, όπως καλά μπορούν να μαρτυρήσουν όλοι που τον συναναστρέφονταν, βίωνε έντονα τα πράγματα: όσο πιο ιδιωτικές, τόσο πιο εμπάθειες ήταν οι κρίσεις-του για τα φιλολογικά τουλάχιστον ζητήματα, κι ακόμα περισσότερο για τα πρόσωπα — υποψιάζομαι πως διασκέδαζε, σαν παιδί θα έλεγα, με την έκπληξη που δημιουργούσε στον συνομιλητή του. Όμως ουδέποτε, ή έστω σπανίως, επέτρεπε σ' αυτές τις ατομικές συμπεριφορές να διαφανούν και στη σφαίρα του δημόσιου.

Λίγα χρόνια ύστερα από τη μεταπολίτευση άκουσα από το στόμα-του τούτον τον κρίσιμο λόγο, που είναι και λίγο χρέος-μου να τον κοινοποιήσω σήμερα. «Βρίσκουν πάντοτε κάποιον λόγο εθνικό για να μη μας αφήνουν να κά-

νουμε τη δουλειά-μας». Υποκείμενο του «βρίσκουν», οι «Ελληνάδες» — ήταν ο σχετικισμός που χρησιμοποιούσε όποτε ήθελε να αναφερθεί στις εξημμένες εθνικές κεφαλές από τα χρόνια του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου ως τις μέρες-μας.

Λοιπόν γι' αυτόν το εθνικό, όπως και το πολιτικό, περνούσε μέσα από το έργο-του αποκλειστικά. Αν οι επιφυλλίδες δεν βάραιναν τόσο μέσα σ' αυτό, είναι βέβαια για το βάρος που έχει το υπόλοιπό-του έργο. (Η κρίση είναι, είπαμε, πάντα προϊόν σύγκρισης). Είναι όμως και για κάποιον δικό-τους λόγο, που καταρχήν φαίνεται παράδοξος: ακριβώς επειδή είναι πολλές, ατελείωτες. Όπως στα γραμματόσημα, όπως στο κάθε τι στον κόσμο, η έννοια της αξίας καθορίζεται και από τον παράγοντα σπανιότητα.

Αν όμως αφεθούμε σ' αυτό το μυθιστόρημα ποταμό της νεοελληνικής και της ευρωπαϊκής —της γαλλικής κυριότερα— γραμματείας, όπου ο συγγραφέας έχει και άνεση χώρου και χρόνο άφθονο να μας αφηγγείται πρόσωπα και πράγματα (που είτε δεν χώρεσαν, είτε δεν πρόλαβαν να υποστούν την απαραίτητη επεξεργασία ώστε να ενταχθούν σε κάποια από τις συνθέσεις, ή να αποκτήσουν εκδοτική αυτοτέλεια), αν συμφιλιωθούμε με αυτό το κάπως τεχνητά χαμηλόφωνο και ήπιο ύφος, που συνειδητά προσπαθούσε να θυμίζει τον «γλυκομίλητο κοραϊσμό», θα αντιμετωπίσουμε σε εκπληκτικό πανόραμα ένα μυαλό διαρκώς κριτικό, πάντα στην καλή όχθη, πάντα σωστά τοποθετημένο, εντυπωσιακά ώριμο, που εκδηλώνεται πολύ νωρίς —δεν ξέρω για τη σύνθεση, πάντως τα πρόσωπα και τα θέματα της «Ιστορίας»-του τα έχει συλλάβει επαρκώς ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '30— ένα μάτι εξεταστικό και φιλέρουνο, και κυρίως γνώση, άμετρη σε έκταση, σε βάθος, σε πολυμέρεια. Θα διακρίνουμε καθαρότερα την πολιτική-του στάση, θα εννοήσουμε γιατί μοίραζε τόσο απλόχερα επαίνους, γιατί απέφευγε, έξω από τις οριακές περιπτώσεις, να κατακρίνει. Πίστευε στην ανάγκη να τονωθούν με κάθε τρόπο οι νεοελληνικές σπουδές —ας μην ξεχνάμε ότι το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. άρχισε να λειτουργεί μόλις το 1960, ενώ ως τα 1964 οι νεοελληνιστές καθηγητές στα πανεπιστήμια ήταν δύο για την ιστορία και δύο για τη φιλολογία, όλοι κι όλοι— όπως πίστευε επίσης, και το είχε διατυπώσει από νωρίς και θεωρητικά, ότι η αρνητική κριτική έχει νόημα μονάχα προτού τυπωθεί ένα κείμενο: μπροστά στο δημοσιευμένο, η ευθύνη του κριτικού μετατοπίζεται: δουλειά-του είναι πια να επισημάνει τα ωφέλιμα στοιχεία που περιέχονται. Και ευρηματικός καθώς ήταν ο ίδιος, στο έπακρο μάλιστα, ήξερε να αντλεί κι από την πιο στεγνή φλέβα.

Βέβαια μια πλήρης συναγωγή όλων των επιφυλλίδων —κάτι που σήμερα είναι έξω από κάθε προοπτική— με ισάξιο-τους κιόλας φιλολογικό σχολιασμό —που επίσης είναι κάτι το ανέφικτο σήμερα, αλλά αυτό πια, για πάντα— θα αποτελούσε μαζί με τον κατάλογο της βιβλιοθήκης-του, τον, εξίσου απαραίτητο, κατάλογο της δελτιοθήκης-του —εκείνα τα απειράριθμα φακελάκια, που

τα ξεφύλλιζε κάπως δύσκολα, όπως έτρεμαν διαρκώς τα χέρια-του, αλλά με άφατη ηδονή— και, τρίτο, το αρχαικό υλικό που είχε συγκεντρώσει —αντίγραφα, φωτοτυπίες, πρωτότυπα— θα αποτελούσαν λοιπόν όλα μαζί τα τέσσερα, το ορατό τμήμα του μαρμάρου, πάνω στο οποίο σκαλίστηκε το σημαντικότερο, μπορούμε να το λέμε τώρα, μνημείο της νεοελληνικής φιλολογίας ύστερα από το έργο του Κορκή. Προς το παρόν, η απλή επιλογή των επιφυλλίδων —ο πρώτος τόμος έχει κιόλας κυκλοφορήσει— μπορεί να λειτουργήσει ως αντίδωρο.

Αναφερόμενος, λίγο πριν από την Επανάσταση, σε μια παρέα Ελλήνων της ιταλικής Νεάπολης, ο Σταντάλ, τους επαινούσε μ' αυτά τα λόγια: «φαίνεται πως η αντιπολίτευση δημιουργεί χαρακτήρες». Νομίζω πως με τη φράση-του διατύπωνε ένα κύριο χαρακτηριστικό της κοινωνικής-μας δομής: έχουμε μάθει να λειτουργούμε αντιστασιακά — και εδώ πρέπει να πάρουμε τη λέξη με το μέγιστο διαμέτρημά-της. Η κοινωνία-μας έμαθε να επιβιώνει σε πείσμα των εξωτερικών ή εσωτερικών, πραγματικών ή πλασματικών εχθρών-της. Γι' αυτό και συνηθίσαμε, εύλογα, να αποδίδουμε ξεχωριστές τιμές σε ήρωες και μάρτυρες, σ' όσους εναντιώθηκαν στον εχθρό, σ' όσους καταδικάστηκαν σε φυλακές και εξορίες, σ' όσους, τόσο συχνά εμείς οι ίδιοι, ωθήσαμε στον μαρασμό, ή σ' εκείνους πάλι που ξεπέρασαν κάποια ανυπέρβλητα για τους πολλούς φυσικά εμπόδια ή κακοτυχίες. Ο Δημαράς δεν αντιμετώπισε, όσο ξέρω, ούτε κοινωνικούς ούτε φυσικούς κατατρεγμούς· έζησε μια ζωή ήρεμη, πλούσια, με υγεία — κόκκαλο γερό, ευνοημένο, καλόμοιρο.

Όμως, γι' αυτούς τους λόγους ακριβώς, ετούτος ο αγαπητός άνθρωπος βαραίνει περισσότερο στη συνείδησή-μου. Γιατι υπερνίκησε τις κρυφές αντιξοότητες, αυτές που δεν «χαλυβδώνουν», όπως λένε οι ρήτορες, μα κατασταίνουν χαλαρό τον χαρακτήρα· υπερνίκησε όπως ελάχιστοι —κι εδώ φτάνουμε σε ζητήματα παραδειγματικά για το επίπεδο της κοινωνίας-μας, ή αν θέλετε της ανθρωπίνης υπόστασης— υπερνίκησε την ευκολία, την άνεση, την καθημερινότητα. Η βεβαιότητα για την πορεία-του, η ισχυρή εμπιστοσύνη στον εαυτό-του, που τη δημιουργούσε η κριτική αυτεπίγνωση, δεν επέτρεψε στην οίηση να εισχωρήσει στη σκέψη-του. Δεν ήταν ταπεινόφρων, διόλου, αλλά γνώριζε ότι πολλοί 'ν' οι δρόμοι πύχει ο νους, και αναζητούσε συνεχώς καινούριους.

Μπορεί βέβαια να μεροληπτώ· να θεωρώ αποκλειστικά θετικές κάποιες στάσεις που ένα άλλο μάτι να τις έκρινε διαφορετικά, μπορεί να μη διακρίνω άλλες, ενδεχομένως αρνητικές. Μπορεί να μη διερευνώ πόσα επέτυχε η πολιτική-του, πόσα μπορούσε να πετύχει μια άλλη. Θυμάμαι όμως πάντα μία φορά που εκφραζόταν με άκρα δυσαρέσκεια για κάποιον συνομήλικό-του. Ίσως για να τον ερεθίσω, του αντιπαράτηρησα ότι δεν τον έκρινε με αντικειμενικότητα. Με διέκοψε. «Δεν έχω κανένα λόγο», είπε, «να είμαι αντικειμενικός». Έτσι

κι εγώ σήμερα. Δεν έχω κανέναν λόγο να είμαι αντικειμενικός. Έχω τη μεγάλη τύχη να μπορώ να λέω, για όλη-μου τη ζωή, πως υπήρξα μαθητής του Κωνσταντίνου Θησέως Δημαρά.

Η ΣΟΡΒΟΝΝΗ: ΜΙΑ ΜΑΘΗΤΕΙΑ

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς αποστρεφόταν την μεγαλογράμματο γραφή, τα κεφαλαία, όπως έλεγε, δηλαδή την ρητορεία και τον στόμφο, τόσο στον λόγο όσο και στην ίδια την σκέψη: τα προσέγραφε στα πάγια αλλά οβελιστέα χαρακτηριστικά των νεοελλήνων. Και πιο ειδικά, στην επιστήμη της ιστορίας, έκρινε ότι η χρήση ή η αποφυγή της μεγαλοστομίας συνιστούσε την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στους λογής ιστοριοδίφες και τον αυθεντικό ιστορικό, όχι βέβαια την μοναδική. Όταν λοιπόν επιχειρούσε διαχρονικά να αναχθεί από την θεώρηση των νοστροπιών — με την συγγραφή, στην ενεργό διαμόρφωσή τους — με την προφορική διδασκαλία, τότε, γινόταν αισθητή μια άλλη από τις βασικές του τις αρχές: η πλήρης άρνηση του διδακτισμού, ενός γνωρίσματος που έφθασε να θεωρείται σύμφυτο με την ίδια την διαδικασία μεταφοράς της γνώσης από γενιά σε γενιά. Για εκείνον, η αποκήρυξη του διδακτισμού αποτέλεσε στάση ζωής: συμπύκνωνε μια βιοθεωρία που διαπερνούσε θα έλεγε κανείς κάθε του κίνηση, γινόταν αισθητή ακόμα και στην σωματική του υπόσταση: τόσα χρόνια μαθητεύσαμε κοντά του, και δεν κρατάμε στην μνήμη ούτε μια εικόνα δική του που να αντιστοιχεί στην σχεδόν αρχετυπική εκείνη «του δασκάλου», του «σοφολογιώτατου» που τείνει τον δείκτη του χεριού για να καθοδηγήσει τους «αμαθείς».

Αν θελήσουμε να περιγράψουμε οτιδήποτε σχετίζεται με την θητεία του στην καθηγητική έδρα, χρειάζεται να προσδώσουμε άλλο νόημα στις λέξεις, να τις επαναφορτίσουμε, αφού, η φιλοσοφία που διέπει την όλη περιπέτεια της διδασχής και της μαθητείας, λίγο έχει να κάνει με μιαν ορθόδοξη αντίληψη και μια κοινόχρηστη παιδαγωγική πρακτική.

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς καλείται στη Σορβόνη και αρχίζει τις παραδόσεις του στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο το 1970: έτσι περνάει — και γεωγραφικά — στην «φωτισμένη Ευρώπη». Εγκατεστημένος πλέον σε ένα από τα κέντρα της ουμανιστικής παιδείας, παιδείας που συμβαίνει να του είναι ιδιαίτερα οικεία, στρέφεται και πάλι στην ενδοσκοπήση της νεοελληνικής ιστορίας: σχήμα οξύμωρο δεν προκύπτει εδώ. Ξαν έτοιμος από καιρό, δεν είχε χρεία μιας αποδημίας για να αφομοιώσει την δυτική σκέψη, ή να καταγράψει τα αμοιβαία δάνεια των δύο πολιτισμών. Η προεργασία είχε συντελεστεί. Όμως η Γαλλία, το Παρίσι, η ίδια γη που ύστερα από είκοσι χρόνια περίπου θα αποτελέσει

τον τελευταίο σταθμό, τώρα τον δέχεται σε δύσκολη καμπή για την μοίρα του ελληνισμού.

Θα μνημονευθεί εδώ η εποχή της Σορβόνης, η συμβολή του στους τρόπους προσέγγισης του γνωστικού αντικειμένου, και στην ανάδειξη μιας νέας θεματικής. Θα επιχειρηθεί να περιγραφεί η θεωρία του για τα πράγματα, καθώς και ο ρόλος που το νεοελληνικό ινστιτούτο διαδραμάτισε στις μέρες του. Και πρώτα η σχέση που αποκαθιστούσε με τον δέκτη. Η λειτουργία μετακένωσης της γνώσης δεν διαχωριζόταν από την υπόλοιπη και κύρια δραστηριότητά του, την ερευνητική. Ακόμα και η ώρα του μαθήματος, ως ένα βαθμό, δεν υπάκουε στις συμβατικές έννοιες της έναρξης και της λήξης, ή της εισόδου και εξόδου. Ο ίδιος βρισκόταν πάντα στο χώρο του, στην βιβλιοθήκη, δουλεύοντας. Δεν «ενδύοταν την σκευη» του δασκάλου, για να ρητορεύσει κάποιο δώρο και μετά να αποσυρθεί: παρέμενε αυτό που αληθινά ήταν, ο σε διαρκή αναζήτηση ερευνητής· εμείς τέμαμε την ημέρα μας σε ώρες ελευθερίας και σε ώρες υποχρεώσεων: εκείνος έστεκε πάντα εκεί, ταυτισμένος με το αντικείμενό του, δοσμένος στην επιστήμη του, απόλυτα. Συχνά έλεγε, χαμογελώντας, ότι οι βοδομαδιάτικες συναντήσεις μας έμοιαζαν με τα ισπανικά πανδοχεία, τις auberges espagnoles, εκεί όπου τα εδέσματα δεν προσφέρονταν, αλλά ο καθένας έτρωγε επιτόπου ό,τι ο ίδιος είχε φέρει από το σπίτι του. Ήθελε να πει, ότι αποσπούσαμε από τα λεγόμενά του όσα εκ περιουσίας ήδη διαθέταμε — σκέψη ανιχνεύσιμη άλλωστε και στον πυρήνα προβληματισμών του, όσων σχετιζόνταν με την ιστορία των ιδεών και με έννοιες όπως η επίδραση και η δεκτικότητα. Χειριζόταν τον σπουδαστή ισότιμα, τον άφηνε ελεύθερο, γνωρίζοντας το φορτίο αυτής της ελευθερίας· πρέσβευε ότι τα γράμματα έπρεπε να μεταφερθούν στον μεταπτυχιακό φοιτητή, ατόφια, και όχι κερματισμένα, ως βρώση εύπεπτη· τον άφηνε να έρθει σε επαφή με το υλικό, με τα realia, από αυτοψία. Αντίστοιχα, δεν συμπεριφερόταν ο ίδιος σαν αυθεντία, κρατώντας την μια όψη της γνώσης απόκρυφη, για την δική του αποκλειστική χρήση, όπως τότε, οι στυλοβάτες των κατ' ευφημισμόν ανώτατων σχολών. Ήταν γενναϊόδαρος. Πρώτη του κίνηση, να εξοπλίσει τον νέο άνθρωπο με τα «καλά εργαλεία»: βιβλιογραφίες, αρχειακές καταγραφές, ευρετήρια, καταλόγους, αλλά και τα βιβλία, πάντα τα βιβλία. Η μύηση εδραζόταν στην αφή, στην αρχική επαφή με το χειρόγραφο ή το τυπωμένο χαρτί... Δεν έκρινε πως τα εργαλεία ήταν η έρευνα, ότι όποιος κατείχε το μέσο κατείχε την ίδια την έρευνα, ο δρόμος για εκείνον ήταν μακρύτερος, πλουσιότερος και δυσκολότερος. Εκεί που άλλοι τελείωναν εκείνος μόλις ξεκίναγε. Για τον λόγον αυτόν, ίσως, δεν γύρεψε μια επιστημολογία, μια δόξα περιχαρακωμένη στην ανάδειξη των «ανέκδοτων πηγών», κατά το έθος των απανταχού φιλόλογων, αφού η έγνοια του πάντα ήταν το επέκεινα, η ιστορική ερμηνεία των φαινομένων, η τελική σύνθεση, και εκεί προσανατόλιζε τον εαυτό του, το ίδιο και εκείνους που μαθήτευαν δίπλα του.

Υποθέτω ότι η περί διδασκαλίας φιλοσοφία του, εμπειρείχε το παιχνίδι, στη σοβαρότερη εκδοχή του όρου: ενδιαφερόταν για το ζωντανό υλικό, αντίκρυζε τον απέναντί του, παρέχοντάς του τα προαπαιτούμενα για την μάθηση, δίχως να υιοθετεί ποτέ μεθόδους πειθαναγκασμού, να προκαθορίζει καν την στιγμή όπου το έργο θα αρτιωνόταν, ή ο νεοφώτιστος θα ωρίμαζε επιχειρώντας την κατάδυση στον χώρο της έρευνας.

Συνέλαβε τις μεγάλες αλλαγές που σφράγισαν την μεταπολεμική εποχή, την μαζική, πλέον, εισροή σπουδαστών στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, την σημασία της για τον ίδιο τον χαρακτήρα της παιδείας. Γι' αυτό και, απέβλεπε, όπως έλεγε, στο να καταστεί η γνώση κτήμα των «μέσων όρων». Η ανακάλυψη του ιδιοφυούς δεν αποτελούσε άξονα της συμπεριφοράς του: το αν θα χτύπαγε φλέβη, κάποτε, λογαριαζόταν, απλώς, μέσα στις πιθανότητες.

Εκείνο που ονομάζεται διδακτέα ύλη απάρτιζε ένα σύνολο ομόκεντρο με τα ερευνητικά του ζητούμενα. Έδινε, βεβαίως έμφαση σε θέματα που σχετίζονταν τόσο με την ελληνική, όσο και με την γαλλική παιδεία, την διήθηση των ιδεών, τις ανταλλαγές, τα σημεία συνάντησης των πολιτισμών. Για εκείνον, το επιστητό ήταν νοητό ως μια και αδιαίρετη ενότητα: δεν χάρασσε παρά μονάχα συμβατικές τομές: η ροή της ιστορίας διηνεκώς παρούσα, βιωνόταν εντός του. Ίσως και γι' αυτό έμπαινε συχνά στον κόπο να συμπληρώνει προγενέστερα γραφτά του. Η αναθεώρηση των περασμένων αποτελούσε ένα είδος άδηλης αναπνοής για κείνον, διεργασία αδιάκοπη.

Η απορία, τα ερωτήματα, άγγιζαν την ρίζα των πραγμάτων. Ας θυμηθούμε το «Γιατί διορθώνουμε», ένα από τα κείμενά του, που ερχόταν να αναιρέσει συλλογικές πρακτικές, αιωνόβιες... Ή το «πώς διαβάζουμε», μια προφορική κατάθεσή του: κάποιο απόγευμα στην Σορβόνη, στην διάρκεια του φροντιστηρίου, μας εξομολογήθηκε τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος μελετούσε ένα βιβλίο. Αναφέρθηκε στα διαδοχικά στρώματα αναγνώσεων που επιχειρούσε: πρώτα άοπλος, δίχως χαρτιά και μολύβι, αφηνόταν στην εντύπωση του κειμένου. Δεύτερη φορά, πάνοπλος, μελετώντας και κρατώντας σημειώσεις στο περιθώριο. Τρίτο στάδιο: διάβασμα των παρατηρήσεων και επιλογή όσων χωρίων έκρινε κατάλληλα να περάσουν σε δελτία, να αποθησαυριστούν. Στο τέλος, άλλη μια προσέγγιση, διαφορετική, για να επισημανθούν στοιχεία που του είχαν διαφύγει. Ουσιαστικά, το βιβλίο παρέμενε δυνάμει ανοικτό για πάντα: οι χειρόγραφες σημειώσεις φυλάσσονταν μέσα στο σώμα του αντιτύπου, σε φύλλα λυτά: τις ξαναδιάβαζε κατά καιρούς, ελέγχοντας τις προηγούμενες σκέψεις, απόψεις του. Πλήρης μέθεξη. Όπου η ιστορικότητα του αναγνώστη συναντούσε την ιστορικότητα του ίδιου του κειμένου και του συγγραφέα. Αναλογίζεται κανείς, την προσωπική διάσταση που κρύβαν σπαράγματα από λέξεις, προτάσεις που συγκροτούσαν το λεγόμενο μάθημα, κάποιες παρατηρήσεις του: τα προσπερνούσαμε τότε με την αλαζονεία της ηλικίας που μας έκανε να τα θεωρού-

με όλα αυτόνοτητα και αιώνια. Γνωρίζοντας σήμερα, πόσο δύσκολα μίλαγε για τον εαυτό του, αποκρυπτογραφούμε, όψιμα, έναν πιο προσωπικό τόνο που σπάνια υπολάνθανε στις καθημερινές κουβέντες του. Γιατί αν μπορούμε να αποκαταστήσουμε κάποια παραλληλία —όχι βέβαια αντιστοιχία— του βίου με το έργο, βλέπουμε ότι και στις επιστημονικές αναζητήσεις του, η στροφή στην βιογραφία εκδηλώθηκε, στην ύστερη ωριμότητά του, ενώ η μοναδική ίσως απόπειρα αυτοβιογραφίας, οριακός καρπός του τέλους, δεν κείται πουθενά.

Το νεοελληνικό ινστιτούτο, στα χρόνια που εκείνος τέθηκε επικεφαλής, διεύρυνε τους προσανατολισμούς του. Ός τότε απευθυνόταν σε ένα κοινό φιλοπερίεργων και φιλομαθών γάλλων, που γνώριζαν την Ελλάδα, είτε από την αρχαία γραμματεία, είτε από την λογοτεχνική, κυρίως, παραγωγή των τελευταίων δεκαετηρίδων — από δυο τρεις μυθιστοριογράφους και ισάριθμους ποιητές, όσους έτυχε να μεταφραστούν στην γαλλική γλώσσα.

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς όχι μόνον γεφύρωσε το χρονικό κενό, εστιάζοντας το επιστημονικό ενδιαφέρον του στον δέκατο όγδοο και δεκατο ένατο αιώνα, αλλά, εισάγοντας την έννοια της διαχρονίας και εκτείνοντας το ερευνητικό πεδίο, μετέβαλε την ίδια την δομή του φροντιστηρίου. Από μια γλωσσικού τύπου στατική αντιμετώπιση κάποιων νεοελληνικών κειμένων, προορισμένων ενίοτε για σχολική χρήση, επικεντρώνει την σπουδή στην ίδια την μελέτη της ιστορίας: αναγωγή σε μια συνολική θέαση του αντικειμένου. Από χώρος όπου παραδίδονταν στοιχειώδη μαθήματα για φιλέλληνες, το ινστιτούτο μετατράπηκε, στις μέρες του, σε φυτώριο ιστορικής έρευνας για έλληνες. Εκεί διαμορφώθηκε, σταδιακά ενισχυόμενος με νέο αίμα, ένας πυρήνας ερευνητών: είναι όσοι, αργότερα, επαναπατριζόμενοι, στάθηκαν αριθμητικά ικανοί να προωθήσουν την ανάπτυξη των νεοελληνικών σπουδών στην μεταπολιτευτική Ελλάδα. Η ενδεχόμενη ταύτιση του ινστιτούτου με την εικόνα ενός δούρειου ίππου μπορεί να κατατεθεί σεμνά στο σημείο αυτό ως κάποια υπόθεση εργασίας της οποίας η επαλήθευση εκαρμεύει.

Στα χρόνια του Παρισιού, θα τοποθετούσαμε ένα από τα σημεία τροπής του βίου του. Από μια άποψη, λειτούργησαν όχι μόνον για μας, αλλά και για εκείνον, ως χρόνια μιας μαθητείας. Ίσως για πρώτη φορά βρέθηκε μπροστά σε ένα ανθρώπινο υλικό που δεν το είχε επιλέξει, δεμένος σε σχέση συνεργασίας, με κάποιαν διάρκεια. Έτσι, από την διερεύνηση των «μέσων όρων» στην ιστορία, ήρθε πρόσωπο με πρόσωπο με τις νεώτερες γενιές των μεταπτυχιακών φοιτητών, και οδηγήθηκε στην διαδικασία διάπλωσης των μέσων όρων, δηλαδή από την θεωρία στην πράξη. Έχοντας ο ίδιος διαμορφωθεί, στην νεότητά του, με τα υλικά μιας εποχής που διαπνεόταν από ιδεαλισμό, όπως και άλλοι έξοχοι εκπρόσωποι της γενιάς του, μετείχε μιας παιδείας στραμμένης στον πολιτισμό των κορυφαίων δημιουργών, στις μεγάλες στιγμές της ιστορίας, στους ήρωες, στα σπουδαία έργα. Μια πλευρά του εαυτού του συγκροτήθηκε από ένα

σύστημα αξιών αριστοκρατικό. Η υπέρβασή του, συνδέεται με την ευρύτερη υπόθεση της ατομικής και μοναχικής του διαδρομής: από την αρχαιότητα στον νέο ελλητισμό, την λογοτεχνία στην ιστορία, τον ευσεβισμό στην απιστία, τον ιδανισμό στις συλλογικές συνειδήσεις. Μια πορεία δημιουργικής άρσης των καταβολών του, αντίστροφη από εκείνην που ακολουθεί η πλειοψηφία. Αυτός είναι ο λόγος που και στην διδασκαλία, στη σχέση του με τους μαθητές του, τα αντιθετικά αυτά ζεύγματα ήσαν παρόντα, αν και τότε όμως απτά. Όσα ο ίδιος έφερε πλέον ισόρροπα μέσα του, εμείς, οφείλαμε να τα επεξεργαστούμε με καιρό και με κόπο: ήταν στο χέρι μας, από το τόσο πλούσιο μίγμα, της σαγηνευτικής του παρουσίας και σκέψης, να επιλέξουμε και να αφομοιώσουμε τα στοιχεία εκείνα που θα μας βοηθούσαν να πορευτούμε. Στην αργή αυτή διαδικασία, ο δάσκαλος έστεκε, τρυφερά, παραστάτης. Το εγχείρημα της Σορβόννης, ιδωμένο όχι ως μια παρένθεση στο βιογραφικό του αλλά ενταγμένο τόσο μέσα στην ιστορική συνέχεια, όσο στο ρυθμό της ζωής και του έργου του, μας οδηγεί στο να εντοπίσουμε με ποιο τρόπο αυτός ο φαινομενικά αποστασιοποιημένος στοχαστής δονήθηκε από τις μεγάλες εθνικές περιπέτειες. Επέλεξε την δική του γόνιμη στράτευση που παρέμεινε υποδόρια: δεν συνήθιζε να ανακοινώνει, να ρηματοποιεί τις βουλήσεις του.

Δύο μοιάζουν να είναι οι μεγάλες τομές που ορίζουν και τις αντίστοιχες δεκαετίες. Η πρώτη ξεκινά από τον πόλεμο του σαράντα: η δεύτερη από την δικτατορία του εξήντα επτά. Αυτό που προέκυψε στις δυο κρίσιμες ώρες, ήταν μια συλλογική ανάγκη για βαθύτερη συνειδητοποίηση της διαχρονικής πορείας του ελλητισμού — γεγονός που εγγράφηκε σε πολλά επίπεδα. Ο Κωνσταντίνος Δημαράς, ο ευαίσθητος δέκτης, αντιμέτωπος με τα δρώμενα, κατά την κατοχική περίοδο, μέσα από μια διαδικασία περισυλλογής με την διπλή έννοια, του στοχασμού, αλλά και της συγκέντρωσης ενός διάσπαρτου υλικού, κατόρθωσε να δώσει συνοχή στο διασπασμένο πρόσωπο του νέου ελλητισμού, προτείνοντας ερμηνευτικό σχήμα. Έτσι κυοφορήθηκε η μεγάλη σύνθεση, είδε το φως η γραμματολογία. Στην δεύτερη περίοδο, που συμπίπτει με την εκτός των συνόρων διαμονή του, δημιούργησε στην Σορβόννη, σε ομοψυχία με ρωμαλέους συνεργάτες, έναν πόλο έλξης για όλους εκείνους που είχαν εκούσια ή ακούσια εκπαιδευτεί, αναζητώντας, ακόμη μια φορά, τα ελληνικά γράμματα στην δύση. Στήνοντας ένα εργαστήριο ιστορίας, θεμελίωσε μια εστία ελευθερίας. Εκεί κάθισαν γύρω από το ίδιο τραπέζι, άνθρωποι διαφορετικής ηλικίας, με επιστημονικά εφόδια, όχι κατανάγκηνη ομοούσια και συναφή: από το πολυπρισματικό φάσμα θα προέκυπτε η νέα συγκομιδή.

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς που απεχθανόταν τα πομπώδη κεφαλαία, τον ελληνοκεντρικό στόμφο, μέσα από την δική του ατραπό, συνετέλεσε όσο ίσως κανένας άλλος, στην απόκτηση μιας εθνικής αυτογνωσίας.

JACQUES BOUCHARD

C. TH. DIMARAS ET LA FORMATION DU NÉO-HELLÉNISTE ÉTRANGER

Il m'est un doux et douloureux devoir de venir évoquer devant vous l'homme de lettres dont nous déplorons la perte et dont l'esprit et l'œuvre pourtant continueront de nous guider dans nos travaux.

Les spécialistes de la littérature néo-hellénique, de la littérature comparée et de l'histoire des idées reconnaissent volontiers ce que leurs recherches respectives doivent aux intuitions, aux monographies et aux synthèses hardies de celui qui fit de l'étude des lettres néo-helléniques un domaine de spécialisation et une science.

D'autres eurent la chance de fréquenter Constantin Dimaras ou de collaborer avec lui pendant un demi-siècle et même davantage. Pour ma part, je tenterai de vous parler de l'homme qui m'a toujours manifesté beaucoup d'affection, que j'ai aussi beaucoup aimé. Aussi vous demanderai-je d'avance de m'excuser si j'évoque ici des souvenirs personnels.

Je voudrais rappeler un aspect particulier de la personnalité et de l'œuvre de Constantin Dimaras, à savoir l'influence décisive qu'il exerça sur un certain nombre d'étrangers dans leur formation de néo-hellénistes.

Comme beaucoup d'entre eux, je venais en Grèce après des études d'humanités classiques. Le sort a voulu que dès mon arrivée à Athènes je me fusse trouvé à la Bibliothèque Gennadios devant *l'Histoire de la littérature néo-hellénique* de C. Th. Dimaras, qui venait de paraître à l'Institut Français d'Athènes. Dès la première page j'apprenais que l'auteur avait lui-même traduit son ouvrage en français. Je courus lui téléphoner du kiosque à journaux le plus proche. Vraisemblablement ému par ma naïveté et mon enthousiasme, Constantin Dimaras me donna rendez-vous chez lui le jour même. Ainsi commença notre relation d'amitié et de collaboration. C'était en 1965.

Pendant les cinq années de mes études à Athènes, j'allais chez lui ou à son bureau du Centre de Recherches Néo-helléniques, une ou deux fois la semaine. C'est donc sous son œil bienveillant et indulgent que je me suis initié aux lettres grecques modernes, à la rigueur scientifique, au comparatisme culturel; pendant des heures souvent nous parlions de

littérature, grecque ou française, sans qu'une préoccupation profane ne vint troubler nos entretiens. Je voyais en lui l'incarnation de tout ce que j'estimais le plus de l'hellénisme, mais aussi des Lumières françaises. Il incarnait le σοφός dans la plénitude du terme: un homme dont la science s'épanouissait en sagesse.

Je sortais de sa demeure de la rue Mourouzi la tête bourdonnante de noms, d'idées, de mots aussi — car très tôt nos rencontres se déroulaient en grec, sans jamais que Constantin Dimaras ne m'eût parlé en grec simplifié. Il vous traitait en égal. Il mentionnait des noms, des dates, comme si vous les connaissiez depuis toujours. À son contact, on s'informait, on vibrait à la réalité de la culture universelle, mais surtout on se sentait à son contact devenir meilleur. Le charisme de son ήθος, sa probité intellectuelle, sa vaste culture, sa générosité, sa disponibilité et son humanisme charmaient certes, mais exigeaient de vous l'ascèse d'en être digne: sa personnalité vous inspirait le désir de l'être.

Lors de notre première rencontre, il me demanda ce que je voulais faire, ce que j'avais lu précédemment. Je souhaitais me consacrer aux études grecques, approfondir le grec moderne pour mieux saisir le génie du grec ancien. J'avais lu des ouvrages généraux, surtout français, de nature plus philhellénique que scientifique.

Il fit d'abord observer au jeune helléniste que j'étais que les études classiques étaient surabondamment illustrées; il me suggéra d'inverser la loupe, d'étudier la Grèce moderne pour elle-même, de considérer l'Antiquité et la tradition diachronique depuis l'hellénisme contemporain. Mon enthousiasme juvénile vis-à-vis de la Grèce éternelle était tel qu'il me fit alors une remarque sur le coup plutôt troublante: il me prévint que je risquais d'être une «victime de l'hellénisme», ajoutant que si j'avais l'intention d'étudier l'hellénisme moderne, il valait mieux me défaire de ma conception «philhellénique»: le philhellène trop facilement s'aveugle, délibérément ou à son insu; il suffit d'être un ami de la vérité, et d'étudier la Grèce telle qu'elle est, avec lucidité et probité.

Il me suggéra de commencer mon apprentissage par la lecture de deux volumes: les Δοξίμεις de Sétéris pour m'initier à une prose de style exemplaire et l'*Histoire de la civilisation hellénique* de Paparigopoulos, en français (Paris 1878), pour m'imprégner de cette conception tripartite de l'hellénisme. Lisez-le comme vous liriez Michelet: non pour apprendre l'histoire, mais pour vous y pénétrer d'une vision qui a informé l'historiographie néo-hellénique.

Pendant mon séjour d'études, il me conduisit avec une patience vraiment paternelle vers la maturation scientifique. Avec lui, j'appris les

instruments de travail, la méthode, certains principes, comme celui de la multiplicité des causes pour tout phénomène, de même que les secrets de la démotique docte. Mais j'ai surtout appris à respecter la personnalité d'autrui. Très tôt il me confia un manuscrit inédit de Tertsétis, qu'il possédait dans ses archives, pour que j'en fisse un article. Je rédigeai mon premier article scientifique en grec. Le cœur battant, je lui apportai mon texte. J'appréciai son indulgence: il se contenta de corriger mes fautes grossières de grec, mais laissa le style de l'étranger apprenti-helléniste que j'étais. Je me suis souvent souvenu de cette attitude par la suite en corrigeant les travaux ou les thèses de mes étudiants, attentif à sauvegarder de leurs textes leur style personnel.

Sa probité intellectuelle se doublait d'un heureux discernement: dès mes premiers écrits scientifiques, il me mit en garde contre le didactisme. Au fond, disait-il, nous écrivons pour un lecteur intelligent, cultivé, et de bonne foi. Qu'une de ces trois qualités lui fasse défaut, cet interlocuteur trouvera toujours quelque chose à redire.

Inscrit à l'Université d'Athènes, puis après le coup d'État à l'Université de Thessalonique, je dus pourtant aux séminaires particuliers de Constantin Dimaras d'avoir persévéré dans mes études. Pendant les dures années de la dictature, j'eus plus d'une fois l'occasion d'admirer le caractère de Constantin Dimaras. Les colonels l'avaient écarté de ses fonctions et mis en disponibilité. Il restait inflexible. Je me souviens d'un soir où il me demandait si je ne connaissais pas une université américaine qui pût acheter sa bibliothèque et lui en laisser l'usufruit pendant sa vie, comme l'avait fait la grande Catherine avec Diderot. Je sortis de chez lui atterré. Quelle perte ç'eût été pour la Grèce.

À quelques reprises, à l'occasion des fêtes de Noël et du nouvel an, sachant que c'est la période de l'année où l'étranger se sent le plus seul loin des siens, il m'avait invité chez lui. Il m'offrait toujours ses volumes, ses tirés à part; mais cette année-là il voulut me faire un cadeau de Noël improvisé. Regardez sur les rayons, là-bas, j'ai deux exemplaires du *Traité sur les Fanariotes* de Zallony (édition de 1830); choisissez un exemplaire. J'hésitais: les deux étaient reliés avec au dos des initiales. Je pris le plus défraîchi. Vous avez choisi l'exemplaire qui appartenait à mon grand-père maternel. Je suis heureux de vous l'offrir. L'autre me vient de mon grand-père paternel. Une autre année, il m'offrit de la même manière une édition d'époque de la *Grèce contemporaine* d'Edmond About.

Il avait le don de vous inspirer confiance en vous-même. Un jour que je lui manifestais mon étonnement croyant avoir décelé une influence

probable de Tertsétis sur Solomos, il me répondit avec son aménité coutumière: l'influence de deux personnes qui se fréquentent est toujours mutuelle; qui dira l'influence de Bouchard sur Dimaras? (Je devais avoir à peine vingt-cinq ans à cette époque.)

Même une fois retourné dans mon Québec natal, j'ai toujours sollicité son assentiment concernant mes travaux. Je profitais de mes passages par Paris, ou de mes séjours à Athènes pour lui soumettre mes articles ou mes traductions. Vous, ses collaborateurs et ses amis intimes, vous savez avec quelle simplicité Constantin Dimaras sollicitait à son tour votre avis ou vos conseils dans ses propres recherches.

Personnellement je n'aurais pu sans son estime et son affection mener à terme une recherche que j'avais entamée à son instigation, l'édition des *Loisirs de Philothée* de Nicolas Mavrocordatos. Assurément notre présentation commune de ce volume à l'Institut Français d'Athènes le 4 octobre 1989 fut pour nous deux un grand moment de joie partagée.

Je m'en voudrais de terminer cette évocation trop personnelle peut-être sans parler de notre dernière rencontre. Le sort a voulu que je fusse le dernier à visiter Constantin Dimaras à son appartement parisien: le samedi 15 février de l'année dernière.

Pendant près de trois heures nous fîmes le point sur nos travaux respectifs. Il avait l'immense satisfaction d'avoir terminé la révision de la neuvième édition grecque de son *Histoire de la littérature*. Il écoutait avec intérêt mes envolées enthousiastes sur Andréas Embiricos et sur mes projets de traduction de son œuvre. Madame Dimaras nous fit l'honneur de participer à cet échange d'idées. Il me parla longuement et avec affection d'Andréas Embiricos, qui lui avait fait rencontrer Marguerite Yourcenar dans les années 30. Nous avons commenté l'évolution politique et culturelle de cette fin de siècle et de millénaire, à l'aspect chaotique et sombre. Puis vint l'heure du départ. Je repartais le lendemain pour Athènes. L'œil humide et souriant, Constantin Dimaras m'accompagna jusqu'à l'ascenseur en me serrant les deux mains: dans une émotion partagée nous nous sommes souhaité de nous revoir à Athènes en avril.

Constantin Dimaras sera à jamais présent dans notre cœur et dans notre esprit comme notre maître aimé et vénéré, mais aussi et surtout comme exemple de vie.

Δ' ΤΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ

ΠΡΟΣ ΕΠΙΣΚΕΥΗΝ ΟΔΟΜΕΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΝΟΤΗΤΟΣ Η ΔΟΜΗΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΧΡΟΝΟΥ*

Εφόσον μελετούμε φαινόμενα που αφορούν ζητήματα έθνους, ζώντας ταυτόχρονα σε μια εποχή εθνοτήτων η οποία προσδιορίζει τόσο το περιεχόμενο, όσο και τον τρόπο οργάνωσης της κουλτούρας μας, είμαστε ταυτόχρονα υποκείμενα και αντικείμενα της παρατήρησής μας. Τα πράγματα επομένως μπορούμε να τα βλέπουμε από δύο πλευρές. Πρόκειται όμως για μια αναζήτηση μέσα από τον καθρέφτη όπου το αντικείμενο συνεχώς μας ξεφεύγει πίσω από το είδωλό μας¹. Η έννοια του έθνους έγινε μια βασική κατηγορία σκέψης η οποία ορίζει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνομαστε την ίδια την ιστορία. Χαρτογραφεί ιστορικά το χώρο και σπονδυλώνει το χρόνο. Με τη σειρά της,

* Ο τίτλος, παράθεμα από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο (βλ. σημ. 16). Το δοκίμιο αυτό συνοψίζει συζητήσεις στην «Ομάδα Ιστοριογραφίας» και στα μεταπτυχιακά σεμινάρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αντικείμενα έρευνας ήταν η πανεπιστημιακή διδασκαλία της ιστορίας (πρώτη καταγραφή: Βαγγέλης Καραμυωλάκης - Παναγιώτης Στάθης, *Έθνος και μαθήματα ιστορίας στη Φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1837-1911*, Αθήνα 1992), και η εξέλιξη της ελληνικής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα. Παράλληλα ερευνήθηκαν τα κατάλοιπα του Σπυρίδωνος Λάμπρου και μεταγράφηκε το ανέκδοτο, και σε ασυμπλήρωτη μορφή έργο του, *Αι ιστορικαί μελέται εν Ελλάδι κατά τον πρώτον αιώνα της Παλιγγενεσίας μετά προεισαγωγής περί των Ελληνικών ιστορημάτων επί τουρκοκρατίας*, (Το χφ. παρουσιάστηκε, μαζί με τις διαδοχικές φάσεις της έρευνας, στην *Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων*, και στα *Σεμινάρια της Ερμούπολης* το 1992). Τα μέλη του σεμιναρίου έχουν επεξεργαστεί ή βρίσκονται στο στάδιο επεξεργασίας θεμάτων που αφορούν τη νεοελληνική ιστοριογραφία.

1. Θυμίζω εδώ την καταληκτική παράγραφο από αδημοσίευτη ανακοίνωση της Έφης Γαζή για τον Σπυρίδωνα Λάμπρο: «Η σημειολογική ανάλυση θα μπορούσε ίσως ν' αναδείξει την αμοιβαία προβολή και λειτουργία των εννοιών (ιστορική επιστήμη) και (πατριδα) στο λόγο του Σπυρίδωνα Λάμπρου όσο και την εκβολή της μίας στην άλλη. Το εγχείρημα είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον αλλά όχι του παρόντος, μπορεί όμως να ειπωθεί εν κατακλείδι ότι στο δικό του εννοιολογικό πλαίσιο τα συγκεκριμένα λεκτικά σχήματα λειτουργούν ως αντιδιαστέλλοντα κάτοπτρα. Το ένα αντανακλάται στο άλλο τόσο ως οντότητα όσο και ως φορέας μιας πραγματικότητας που εμπεριέχει. Η διαδικασία είναι πολύπλοκη, είναι και ενδιαφέρουσα. Σε τελευταία ανάλυση όμως είναι και στατική: κυρίως επειδή τα στοιχεία της εξωτερικής πραγματικότητας που προβάλλονται στην επιφάνεια των κατόπτρων δεν μπορούν να διεκρινθούν όσο το ένα δεν απεξαρτάται από τη θέση του άλλου».

η γραφή της ιστορίας αναπτύχθηκε, τόσο από την άποψη του εννοιολογικού της υποστρώματος όσο και της θέσμισής της, ως εθνική ιστοριογραφία². Είναι η παράδοση εντός της οποίας ερευνούμε και γράφουμε.

Οι θεωρίες για την ανάδειξη του έθνους μπορούν να υπαχθούν σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη αφορά τις θεωρίες εθνικής αφύπνισης: το έθνος, μια υπαρκτή οντότητα, αφυπνίζεται και, κάτω από ιδιαίτερους όρους, αποκτά ενεργητικό ιστορικό ρόλο. Το έθνος αντιμετωπίζεται ως μια κοινότητα κουλτούρας και ιστορίας. Η δεύτερη κατηγορία αφορά τις θεωρίες της παραγωγής του έθνους: το έθνος συγκροτείται μέσω από την εθνική ιδεολογία και τους θεσμούς της πολιτικής κοινωνίας.

Οι θεωρίες της πρώτης κατηγορίας αποτελούν και οι ίδιες μέρος της εθνικής ιδεολογίας, ιδιαίτερα κατά τη ρωμαντική και ιστορικιστική της φάση. Έρεισμά τους ήταν κυρίως η γερμανική ιστορική σχολή. Αφορούν τον τρόπο που το έθνος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και, στη συνέχεια, τον εκλογικεύουν. Αλλά το έθνος δεν αποτελείται από πολλές κοινωνικές ομάδες και στρώματα με διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις και αντιληπτικότητες; Ακριβέστερη διατύπωση θα ήταν: ο τρόπος που η κυρίαρχη μέσω στην εθνική κουλτούρα άποψη βλέπει το έθνος. Η διατύπωση αυτή μας επιτρέπει να διακρίνουμε τους φορείς της εθνοποιητικής κουλτούρας και συνακόλουθα την κεντρική λειτουργία που αποκτούν οι ιστορικοί και η συγγραφή ιστορίας στη δημιουργία του εθνικού κράτους και της ιδεολογίας του κατά τον 19ο αιώνα.

Η δεύτερη κατηγορία θεωριών συνεχίζει την γαλλική παράδοση που αντιλαμβάνεται το έθνος μέσω του αισθήματος του «συνανήκειν». Αν και επικοινωνεί με τις θεωρίες της πρώτης κατηγορίας, μέσω της αναδρομικής προβολής του «συνανήκειν» σε απώτερα παρελθόντα, ωστόσο το ρεύμα αυτό σκέψης, στις μεταγενέστερες φάσεις του, εμπλουτίστηκε από τις μεταπολεμικές θεωρίες για την ιδεολογία και τη συγκρότηση ταυτοτήτων στο πεδίο των θεσμοθετημένων λόγων και αποτελεί την κοινή βάση των επικρατέστερων θεωριών για το έθνος στην διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα. Η θεωρητική αντιπαράθεση των δύο οπτικών, εξαιτίας των σημασιολογικών μετατοπίσεων, δύσκολα μπορεί να γίνει στο ίδιο επίπεδο και με όμοιους όρους. Σύμφωνα με τον Benedict Anderson, «η αντικειμενική νεωτερικότητα των εθνών στα μάτια των ιστορικών, αντιπαράτίθεται στην υποκειμενική αρχαιότητα στα μάτια των εθνικιστών»³. Περιγράφοντας τις θεωρίες αυτές, έχουμε ήδη διαβεί τον καθρέφτη.

2. James Sheehan, «What is German History? Reflections on the Role of the "Nation" in German History and Historiography» *Journal of Modern History*, τ. 53 (1981), σ. 1-23. Αντικείμενο η διάσταση του χώρου, ενώ στο παρόν άρθρο αντικείμενο είναι η διάσταση του χρόνου.

3. Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Λονδίνο, Verso, 1989, σ. 14.

Μετατοπιστήκαμε δηλαδή στο εξηγητικό πρότυπο της δεύτερης κατηγορίας θεωριών. Επομένως μπορούμε να εντάξουμε τις θεωρίες της εθνικής αφύπνισης στα στοιχεία της συγκρότησης του έθνους. Αυτές οι θεωρίες, στο βαθμό που αυτοενορακούνται σε ιδεολογικά σχήματα και αποκτούν διαστάσεις στο χώρο και στο χρόνο, στην κουλτούρα και στους θεσμούς, δεν περιγράφουν απλώς μια διαδικασία παραγωγής, αλλά παράγουν το ίδιο το αποτέλεσμα τους που δεν είναι τίποτε λιγότερο από το έθνος. Αποτελούν το είδωλο μέσα από το οποίο το έθνος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του. Παρεμβαίνουν επομένως στον αναπροσδιορισμό και στο σχηματισμό ταυτοτήτων. Από την πλευρά του ο ιστορικός βρίσκεται εγκλωβισμένος στον τρόπο που η ιστορική κουλτούρα, στην οποία ανήκει, αντιλαμβάνεται το έθνος. Άλλωστε κάθε έθνος αναπτύσσει ένα μοντέλο ιστοριογραφίας. Καθήκον επομένως του ιστορικού είναι να βγει έξω από τον κύκλο που εξηγεί την εθνική ανάπτυξη μέσω αυτού του μοντέλου που δείχνει ένα τρόπο εθνικής ανάπτυξης. Να δει την εθνική ιστορία ως μία εκδοχή, όχι τη μοναδική, της αντίληψης του ιστορικού παρελθόντος, της ιστορίας⁴.

Ας προσθέσουμε τώρα άλλη μία παράμετρο.

Η εθνική ταυτότητα έχει κυρίως χρονική δομή και επιβάλλει μιαν αναδιάθροση της αντίληψης του χρόνου. Η αντίληψη αυτή οργανώνεται ως αφήγηση και αφηγείσθαι. Παίρνει τη μορφή της εθνικής ιστορίας με τη χρησιμοποίηση ως οργανωτικής κατηγορίας της έννοιας του έθνους. Μέσω της αφήγησης του έθνους, ταυτίζει το άτομο με τη συλλογικότητα και προσωποποιεί το έθνος, εμπειδώνει τις ταυτίσεις αυτές στους θεσμούς και στα πεδία παραγωγής συμβόλων, εμποτίζει, αποκαθαίρει και συνενώνει τις διάφορες παραδόσεις, σχηματίζοντας την εθνική κουλτούρα. Τη σχέση αυτή ανάμεσα στην εθνική ταυτότητα και στη δόμηση του εθνικού χρόνου μπορούμε να τη διαβάσουμε και αντίστροφα. Η κατάρτιση της αφήγησης αναδιατάσσει την εμπειρία του χρόνου, της προσδίδει νόημα και αναδεικνύει το έθνος σε ενεργό παράγοντα του ιστορικού γίνεσθαι, αποδίδοντάς του μιαν αφηγηματική ταυτότητα⁵. Με την

4. Οι θεωρίες για την ανάδειξη του έθνους: Antony Smith, *Theories of Nationalism*, Λονδίνο 1983. Για τη δεύτερη κατηγορία θεωριών, σύμφωνα με τις οποίες η εθνικιστική ιδεολογία προηγείται και παράγει το έθνος βλ. κυρίως Ernest Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, μεταφρ. Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα 1992, και Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε εισηγήσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1992, όπου και εκτενής βιβλιογραφική διαπραγμάτευση. Για την αντιμετώπιση του εθνικού φαινομένου στην ιστορική, ανθρωπολογική και κοινωνιολογική σκέψη, Gerard Noiriel, «La question nationale comme objet de l'histoire sociale», *Génèses*, 4 (Μάιος 1991) σ. 72-94. Για τα προβλήματα στη συγκριτική αντιμετώπιση της εθνικής ιστορίας: Orest Ranum (εκδ.) *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe*, Βαλτιμόρη, John Hopkins University Press, 1975.

5. Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, Σικάγο, The University of Chicago Press,

έννοια αυτή η εθνική ιστοριογραφία συνιστά το απομνημονευμένο παρελθόν το οποίο ενεργοποιείται διά μέσου της παρούσας δράσης που σκοπεύει σ' ένα προσδοκώμενο μέλλον. Αποτελεί επομένως συστατικό και διαρκές παρόν στοιχείο του έθνους· την ενεργό μνήμη του. Αλλά η μνήμη, από τη στιγμή που ενεργοποιείται ως αφήγηση, δεν μπορεί να ανεχθεί κενά. Επομένως μια εθνική αφήγηση δεν μπορεί να υπάρξει με χρονικά ασυνεχή. Το πρόβλημα της «συνέχειας» αποκτά κεντρική θέση στη συγκρότηση της εθνικής ιστορίας. Αποτελεί εσωτερικό στοιχείο συνοχής και όχι απλώς απάντηση σε εξωτερικές προκλήσεις⁶.

Η κάλυψη των χρονικών ασυνεχών απαιτεί διαδοχικές ενσωματώσεις του παρελθόντος. Από την άποψη της εθνικής ιστορίας οι διαδοχικές αυτές ενσωματώσεις φαίνονται ως επανεγκολπώσεις στην εθνική συνείδηση αγνοημένου ιστορικού χρόνου. Η ασυμβατότητα, ή η ασυμμετρία των δύο προσεγγίσεων, των θεωριών δηλαδή της αφύπνισης και των θεωριών της παραγωγής, δημιουργεί δυσκολίες στην διατύπωση όρων που να περιγράφουν κοινά στοιχεία μελέτης και παρατήρησης. Επιβάλλουν επομένως μια διπλή ανάγνωση: εντός και εκτός του κατόπτρου ή μάλλον και στα δύο θεωρητικά κάτοπτρα.

Ας εξετάσουμε αναλυτικότερα αυτή τη διαδικασία της χρονικής ενσωμάτωσης. Τα στοιχεία με τα οποία κατασκευάζεται μια εθνική ταυτότητα έχουν διαφορετικές χρονικές αναφορές οι οποίες υπακούουν σε διαφορετικές λογικές ιστορικής περιδίκευσης. Α.χ. πώς θα συνταιριαστεί ο κυκλικός χρόνος της αρχαιότητας, με τον εσχατολογικό χρόνο του χριστιανισμού; Πώς θα γεφυρωθεί η διάκριση σε «ιερά» και «κοσμική» ιστορία; πώς θα ξεχωριστεί η πραγματιστική από τη μεταφυσική θεώρηση των πραγμάτων; πώς από την αντίληψη της ιστορίας ως διαδοχής των «τεσσάρων αυτοκρατοριών» θα περάσουμε στη σύλληψη ενός μέλλοντος οργανωμένου σε εθνικά κράτη⁷; Το πρόβλημα του συν-

τ. Α' 1983, ιδιαίτερα σ. 52-87. Για τη σχέση αφήγησης-χρονικότητας-ταυτότητας ο Ricoeur σχολιάζει πως είναι η αναζήτηση της ταυτότητας που εξασφαλίζει τη συνέχεια ανάμεσα στην εν δυνάμει και στην πραγματική ιστορία (σ. 74). Πρόκειται για την κοινωνικοϊστορική δυναμική αυτής της διαδικασίας.

6. Στην ελληνική ιστοριογραφία, επειδή η ενότητα της ελληνικής ιστορίας θεωρήθηκε κυρίως οντολογικά και αντικειμενιστικά, τονίστηκε κυρίως η πρόκληση του Fallmerayer, ως η αιτία που υποκίνησε την απόδειξή της. Γιώργος Βελουδής, *Ο Jacob Philip Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα 1982, αλλά και Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφοτισμός*, Αθήνα 1977, σ. 388.

7. Χαρακτηριστική η δομή της *Ιεροκοσμικής Ιστορίας*, έργου με επανεκδόσεις κατά τον 17ο και 18ο αιώνα. Μ. Μανούσκακας, «Η επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας του Νεκταρίου Ιεροσολύμων και αι πηγαί αυτής», *Κρητικά Χρονικά*, Α' (1947) 291-332. Για τη δομή του χρόνου στις χρονογραφίες, πρωτότυπες και ουσιαστικές παρατηρήσεις: Έφη Γαζή, «Χρονικά και χρονογραφίες: νοητικές αναπαραστάσεις της "δημόδους" ιστοριογραφίας», στο *Ιστορικός χρόνος: Φιλοσοφικές συνιστώσες και ιστορική γραφή* (ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία) Αθήνα 1992, σ. 30-41.

ταιριάσματος αφορά όχι το συνδυασμό, αλλά την υπαγωγή των πολλαπλών αντιλήψεων του χρόνου σε μια ενιαία αντίληψη, η οποία χαρακτηρίζει ένα πεδίο ιστορικής εμπειρίας όπως είναι αυτό στο οποίο ανήκει η δημιουργία εθνών. Δηλαδή αφορά την προσαρμογή των πολλαπλών αντιλήψεων του χρόνου στη νεωτερική αντίληψη της δομής του χρόνου. Επομένως η ομογενοποίηση του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον χρόνο, προηγείται και αποτελεί προϋπόθεση της συμπλήρωσης του ιστορικού χρόνου, της εγκόλπωσης δηλαδή των χρονικών περιόδων σε ένα ενιαίο σχήμα⁸.

Η διαδικασία αυτή παίρνει προπαντός τη μορφή της ιστορικής γραφής, περιλαμβανομένης και της φιλοσοφίας της ιστορίας. Αλλά και από τη στιγμή της αποδοχής μιας κοινής αντίληψης, η εγκόλπωση του ιστορικού χρόνου στην εθνική αφήγηση δεν γίνεται με ενιαίο τρόπο και αμέσως, αλλά σταδιακά και μέσα από δισταγμούς, παλινδρομήσεις, αντιφάσεις και προπαντός ασάφειες. Και αυτό, γιατί δεν πρόκειται για επανεγκόλπωση ενός τμήματος της ιστορικής εμπειρίας, αλλά για την κατασκευή στο παρόν ενός λόγου ο οποίος παράγει το παρελθόν και το μετατρέπει σε εθνικό χρόνο. Πρόκειται για διαδικασία παραγωγής του εθνικού χρόνου. Σύμφωνα με τον Paul Ricoeur, η ιστορία όπως εξιστορείται παίρνει τη θέση της ιστορίας όπως συλλογικά βιώθηκε. Δημιουργείται δηλαδή ο καταστατικός μύθος του έθνους.

Το ελληνικό παράδειγμα. Εν αρχή λοιπόν η Ελλάς αναβιώνει, ως μυθικός Φοίνιξ, αφού υπέπεσε διαδοχικά στην κυριαρχία των Μακεδόνων, των Ρωμαίων, των Βυζαντινών, των Τούρκων⁹. Η αρχική εγκόλπωση επομένως αφορά τον

8. Reinhart Kosellek, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Massachusetts, MIT Press, 1985. Επίσης, Heinz D. Kittsteiner, «Reflections on the construction of historical time in Karl Marx» *History and Memory*, τ. 3, αρ. 2 (1991), σ. 45-86. Η ενιαιοποίηση της κοινής αντίληψης για τη δομή του χρόνου έχει τα χαρακτηριστικά διαδικασίας. Είναι δυνατόν δηλαδή συγχρονικά να συνυπάρχουν πολλαπλές υποκειμενικές αισθήσεις χρόνου. Αναφορικά με τα καθ' ημάς: Σπύρος Ασδραχάς «Η διπλή παράδοση» I και II, *Καθημερινή*, 1 και 8 Δεκεμβρίου 1992 και το «Ποθούμενο» I και II, *Καθημερινή*, 30 Μαρτίου και 4 Απριλίου 1993. Διαβάζοντας την προβληματική αυτή, με όρους του Ricoeur, θα πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σε μια πρώτη φάση, η οποία ανταποκρίνεται στην *Μίμηση 1*, (στις χρονικές πλευρές της προ-κατανόησης, ό.π., σ. 59-64) και είναι προϋπόθεση μιας δεύτερης φάσης, στην οποία αφορά κυρίως η παρούσα μελέτη. Η φάση αυτή ανταποκρίνεται στη *Μίμηση 2*. Με αυτή την έννοια η ομοιογενοποίηση του πεδίου του χρόνου προηγείται της συμπλήρωσής του. Τέλος, η στιγμή κατά την οποία η ιστορία όπως εξιστορείται παίρνει τη θέση της ιστορίας όπως συλλογικά βιώθηκε, αφορά τη *Μίμηση 3*. Εδώ μπορεί να αντιμετωπισθεί το ερώτημα για το σώμα της αφήγησης. Από τα κείμενα των ιστορικών μεταθέτουμε την προσοχή μας στην λειτουργία τους αναφορικά με την πρόσληψή τους, στην μετατροπή τους σε στοιχείο μαθημένης εμπειρίας.

9. Περιληπτική απόδοση φράσης του Κωνσταντίνου Σχινά, πρώτου Πρύτανη και καθηγητή ιστορίας στο Πανεπιστήμιο, στο λόγο των εγκαινίων. Κ. Θ. Δημαράς, *Εν Αθήναις*

χρόνο της Αρχαιότητας. Πρόκειται για μια αναγωγή η οποία σταθεροποιήθηκε, όπως μας έδειξε ο Κ. Θ. Δημαράς, στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού, μια πεντηκονταετία δηλαδή πριν από την Επανάσταση, όχι χωρίς διαφωνίες και επιφυλάξεις. Αρκεί να παραπέμψει κανείς στη διαφοροποίηση, που διατύπωσε ο Καταρτζής, ανάμεσα στην ταύτιση και στην καταγωγή του έθνους, καθώς και στις συζητήσεις για το εθνικό όνομα και τη γλώσσα, της ίδιας εποχής¹⁰. Η εκδοχή που επικράτησε είχε τα ισχυρότερα ερείσματα, τα οποία άλλωστε δεν επέτρεψαν να διατυπωθεί ολοκληρωμένα η πρόταση που προερχόταν από τη μεταβυζαντινή-εκκλησιαστική παράδοση. Όχι γιατί η τελευταία δεν είχε προσαρμοστεί στο πνεύμα των καιρών. Όπως αποδεικνύει το έργο του Καταρτζή, και οι δύο παραδόσεις, η μεταβυζαντινή και η νεοελληνική, διαπλέκονται με τον Διαφωτισμό και φέρουν αμφότερες στοιχεία εκσυγχρονισμού¹¹. Αλλά σε αντίθεση με τα περισσότερα νεοεθνητικά έθνη που αναγκάστηκαν να κατασκευάσουν εξ' ιδίων την εικόνα της ιστορίας τους, ο μύθος της κλασικής Ελλάδας δεν ήταν εγγύριος. Ανήκε στην Ευρώπη της Αναγέννησης και ανανεωνόταν σε όλα τα μεγάλα πνευματικά ρεύματα, αποκτώντας βέβαια διαφορετικά συμφραζόμενα, ως τον κλασικισμό και το ρωμαντισμό. Αποτελούσε παράδειγμα κάθε τύπου αναβίωσης που θα επιχειρούνταν έκτοτε. Δεν απαιτούσε κατασκευή, αλλά υιοθέτηση¹². Μια άλλη σημαντική παράμετρος, που τείνει να μας διαφεύγει, είναι ότι η αναβίωση της Αρχαιότητας δεν είχε μόνο στόχο τη νομιμοποίηση της γενεαλογίας. Η Αρχαιότητα προβλήθηκε επίσης ως το παραδειγματικό

τη 3 Μαΐου 1837, Αθήνα 1987, σ. 31. Πρόκειται βεβαίως για κοινό ιστοριογραφικό τόπο, τόσο στο λόγο του ελληνικού Διαφωτισμού, όσο και στην εικόνα που παράγεται στη Δυτική Ευρώπη για τη νεότερη Ελλάδα. Βλ. επίσης Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότεπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988, σ. 173 για τον συμβολικό Φοίνικα, σ. 207-208.

10. Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, Αθήνα, 1974, σ. 51 και 18: του ίδιου *Ευρισκόμμενα*, Αθήνα 1970, σ. 318. Οι συζητήσεις για τη μορφή της γλώσσας καθώς και για το εθνικό όνομα (Γραικοί, Ρωμαίοι ή Έλληνες:), αφορούσαν το σχήμα της ιστορίας που θα συνέχιζε την εθνική ταυτότητα. Αποτελούσαν συζητήσεις καταστατικές του έθνους, πάνω στη βάση μιας κοινής συναίσθησης συνανήκων: «Ὀντας λοιπόν κ' εμεῖς οπωσούν ένα έθνος, κ' έχοντας πατρίδα φίλον έδαφος, πρέπει νά 'χουμε οικείαις ιδέες που μας τεριάζουν» (Καταρτζής, *Δοκίμια*, ό.π., σ. 46). Επίσης, Paschalis Kitromilidis, «“Imagined Communities” and the Origins of the National Question in the Balkans», στο Martin Blinkhorn και Thanos Veremis (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Αθήνα, SAGE-ELIAMEP, 1990, σ. 23-66.

11. Η διάκριση των δύο παραδόσεων: Διονύσιος Ζακυθηνός, *Η Τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις την Νεωτέραν Ιστορίαν του Ελληνισμού*, Αθήνα 1957.

12. W. K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought*, Cambridge Mass., 1948· F. Gilbert, *Machiavelli and Guicciardini*, Princeton 1965· D. Kelley, *Foundations of Modern Historical Scholarship (Language, Law and History in the French Renaissance)*, Νέα Υόρκη 1970 και Peter Burke, *The Renaissance Sense of the Past*, Νέα Υόρκη 1970.

πρότυπο οργάνωσης της νεωτερικής κοινωνίας¹³. Αυτού του τύπου η παραδειγματική-νομοθετική λειτουργία του αρχαίου κόσμου δεν περιορίστηκε μόνο στην ανέγερση της ελληνικής πολιτείας. Πρόκειται για μια διαπολιτισμική παράδοση: «αυτός ο τεράστιος οργανωτικός ρόλος του αλλότριου κόσμου, τον συνενώνει, στα βάθη της ιστορικής συνείδησης, με την ιδέα του κύρους, της εξουσίας, της ιερότητας, της αλήθειας, και υπαγορεύει ώστε οι έννοιες για τον κόσμο να είναι προπαντός προσανατολισμένες προς τον αρχαίο, προς τον αλλότριο κόσμο»¹⁴. Με αυτή την έννοια, κάθε μεγάλη αλλαγή στην κουλτούρα, ως το ρωμαντισμό, εμφανίζεται με τα χαρακτηριστικά αναβίωσης. Ο εθνικισμός πράγματι μπορεί να περιγραφεί ως «ο μύθος της ιστορικής ανανέωσης»¹⁵. Η αρχική εγκόλπωση επομένως αφορά όχι απλώς μια πρόσκτηση κατηγορήματος, αλλά τη σύσταση του υποκειμένου.

Το αρχικό παρόν-παρελθόν αποτελείται από δύο πόλους: Την εθνική παλιγγενεσία (την Επανάσταση του 1821, τη συγκρότηση ελληνικής πολιτείας) και την Αρχαιότητα. Αλλά ο μύθος του αναγεννωμένου Φοίνικος ήταν πολύ αδύναμος για να υποβχστάσει μια εθνική ιδεολογία, προπαντός γιατί περιέκλειε ένα τεράστιο κενό χρόνου. Εξάλλου απέκλειε μια πολύ σημαντική περιοχή παρούσας εμπειρίας όπως η θρησκευτική. Η συνείδηση του κενού γίνεται αισθητή. Την εκφράζει, με αγωνία, είκοσι χρόνια μετά την συγκρότηση του νέου κράτους ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος: «δυνάμεθα να ελπίσωμεν ότι θέλουσί ποτε συναρμολογηθή αι διασπαρμέναι και διερρηγμέναι σελίδες της πατρώας βίβλου, προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας»¹⁶. Εβδομήντα χρόνια αργότερα, ο Σπυρίδων Λάμπρος, επισκοπώντας την ιστοριογραφική παραγωγή της πρώτης εκατονταετίας της ανεξαρτησίας, διαπιστώνει πως «Η αντίληψις της ελληνικής ιστορίας ως ενιαίας, αποτελούσης (δια των αιώνων) το σύνολον των τυχών ενός και του αυτού λαού, διατηρήσαντος την εθνικήν αυτού υπόστασιν και συνείδησιν δια των αιώνων, ήργησε πολύ να λάβη ζωήν» και αναρωτιέται για την

13. R. R. Bolgar, *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, Cambridge, Cambridge University Press, 1973. Χαρακτήρα παραδειγματικό, έχει ένα από τα σημαντικότερα κείμενα στις απαρχές της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, του Γεωργίου Κωζάκη Τυπάλλου, *Φιλοσοφικόν δοξίμιον περί της προόδου και της πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος*, Αθήνα 1839.

14. V. N. Volossinov, *Marxism and the Philosophy of Language*, Νέα Υόρκη, Seminar Press, 1973, μέρος Β' σ. 75. Ο σ. αναφέρεται στην παραδειγματική λειτουργία της Ρώμης και του Χριστιανισμού για τους βαρβάρους, του Βυζαντίου και των Βαράγγων για τους Σλάβους, κ.ο.κ. Υποστηρίζει ότι οι λειτουργίες αυτές εκφράζονται επίσης στην υιοθέτηση/κατασκευή αρχαϊοπρεπών γλωσσικών ιδιωμάτων και στη θεσμική εγκαθίδρυση της φιλολογίας και του φιολόγου ως αποκωδικοποιού τους.

15. Smith, ό.π., σ. 22.

16. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*, Κέρκυρα 1852, σ. 16.

ιστορία της κατασκευής του σχήματος της ελληνικής ιστορίας¹⁷. Αλλά σε τί συνίστατο το κενό, τα χρονικά ασυνεχή; Με μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζεται ως κοινός παρονομαστής η έλλειψη πολιτικής κυριαρχίας και εθνικού αισθήματος¹⁸.

Ακολουθεί επομένως μια πορεία κατά την οποία εγκολπώνονται διαδοχικά οι ιστορικές περιόδους των Μακεδόνων και η ελληνιστική, η βυζαντινή, της λατινοκρατίας και τέλος της τουρκοκρατίας. Τους αποδίδονται δηλαδή χαρακτηριστικά που αναδεικνύουν μαζί ή εναλλακτικά, την εθνική πολιτική κυριαρχία και το εθνικό αίσθημα. Τα ζητούμενα ανακεφαλαιώνονται, συνοπτικά, το 1872 από τον Πέτρο Βράιλα Αρμένη:

«Προκειμένου δε περί του ιστορικού βίου της Ελλάδος, ήτοι περί της αποστολής του ελληνισμού, ανάγκη να εξετάσωμεν πώς σχετίζεται η Ελλάς προς τον προηγθέντα αυτής ανατολικόν κόσμον, τί υπήρξεν αυτή καθ' εαυτήν, ποίαν εξήσκησεν επιρροήν επί του Ρωμαϊκού κόσμου, εις ποίαν σχέσιν ευρίσκειται προς τον Χριστιανισμόν, τί απέγινε κατά τον μεσαιώνα, κατά τί συμμετέσχε της εν τω ΙΕ' αιώνι αναγεννήσεως, πώς συνεργεί ο ελληνισμός εις το σύγχρονον πολιτισμόν, πώς και διατί υποδουλωθείσα διετηρήθη η Ελλάς μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, πώς ανέζησε, και ποίον έχει την σήμερον προορισμόν»¹⁹.

Μέσα από το κέλυφος όπου η ιστορία ταυτίζεται με την αποστολή του έθνους και επομένως είναι η Θεία Πρόνοια που την εννοηματοώνει, η χρονική ενσωμάτωση, αφορά και την αποσαφήνιση των σχέσεων του έθνους με τον περιβάλλοντα κόσμο. Την εθνική δηλαδή ανάγνωση της παγκόσμιας ιστορίας. Μιας παγκόσμιας ιστορίας όμως η οποία αφηγείται τη μετατόπιση του κέντρου της προς τον δυτικό ευρωπαϊκό πολιτισμό στον οποίο αναγνωρίζει την κορυφή της. Πρόκειται για μια ανάγνωση η οποία στηρίζεται σε ένα υπόστρωμα ευρωπαϊκοκεντρικής αφήγησης της παγκόσμιας ιστορίας. Εδώ τίθενται οι βάσεις μιας διαλεκτικής ανάγνωσης στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και στην εθνική ιστο-

17. Σπυρίδων Λάμπρος, *χφ. Οι ιστορικοί μελέται εν Ελλάδι...*, κεφ. Ζ', σ. 1 και 2.

18. Ο Ν. Σαρίπολος, (*Λόγος εκφωνηθείς την 21 Οκτωβρίου 1848 κατά την έναρξιν διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών πολιτευμάτων*, Αθήνα 1848, σ. 24), για το χρονικό διάστημα από τη μέγλη της Χαϊρωνείας έως την επιλογή της ελληνικής ανεξαρτησίας, προτιμά να αποστρέψει «τους οφθαλμούς του αναμέσον χάσματος». Ο Στ. Κουμανούδης, (*Λόγος εκφωνηθείς τη 20 Μαΐου 1853 κατά την επέτειον εορτήν της ιδρύσεως του Πανεπιστημίου 'Οθωνος*, Αθήνα 1853), γράφει ότι «καθ' όλον τον μέσον αιώνα, (...) αίσθησις πολιτικής υπάρξεως έλειπεν εν τω λαώ ή εκοιμάτο ύπνον βαθύν». Οι επίσημοι λόγοι αποτελούν συνήθως την κωδικοποιημένη μορφή, την προσφερόμενη στην πρόσληψη πλειοπλάτων αφηγήσεων. Ωστόσο, οι μεταφορές με τις οποίες περιγράφεται το χρονικό ασυνεχές χρειάζονται να ερευνηθούν διεξοδικότερα.

19. Πέτρος Βράιλας Αρμένης, *Περί της ιστορικής αποστολής του Ελληνισμού*, Κέρκυρα 1872, σ. 4.

ριογραφία. Αναζητείται δηλαδή αφενός η αυτονόμηση του τρόπου με τον οποίο διαβάζεται η εθνική ιστορία από την ευρωπαϊοκεντρική οπτική της (ή από αυτό που θεωρείται περιεκτικά ως δυτική ευρωπαϊκή ανάγνωση). Αφετέρου η εθνική ιστορία αξιολογείται μέσω της συμβολής της στην ευρωπαϊκή ιστορία, στην ιστορία δηλαδή του δυτικού πολιτισμού.

Η ένταξη στην εθνική αφήγηση των χρονικών περιόδων που θα αποτελέσουν το σχήμα της εθνικής ιστορίας, γίνεται σταδιακά και όχι χωρίς αντιρρήσεις ή δισταγμούς, οι οποίες ποικίλλουν τόσο ως προς την περίοδο που αφορούν, όσο και ως προς τη στιγμή κατά την οποία ενσωματώνονται. Οφείλουμε δηλαδή να υπολογίζουμε τη χρονικότητα της χρονικής ενσωμάτωσης η οποία, με τη σειρά της, κάθε φορά μας παραπέμπει στη διαλεκτική ανάμεσα στην εθνική (ελληνική) και στη διεθνή (δυτικοευρωπαϊκή) ιστοριογραφία.

Παράδειγμα: Η διεθνής συζήτηση στις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα διευκόλυνε την ένταξη της μακεδονικής και της ελληνιστικής περιόδου. Στα πλαίσια αυτής της συζήτησης, η επανεκτίμηση και η έρευνα της ελληνιστικής περιόδου, αφορούσε αφενός την ανάδειξη του ελληνισμού (με το νόημα που του αποδιδόταν κατά την εποχή αυτή, των πολιτισμικών του διαστάσεων) ως προϋπόθεση του χριστιανισμού, και αφετέρου την ανάδειξη του αυτοκρατορικού ιδεώδους από τον γερμανικό ιστορικισμό, κυρίως μέσα από το έργο του Johann Gustav Droysen (α' εκδ. 1833-1843, β' εκδ. 1877-1878)²⁰. Η καταδίκη όμως του Βυζαντίου από τον Βολταίρο, τον Γίββωνα και τον Χέγκελ, η αρνητική αξιολόγηση δηλαδή που βαθμιαία διχομορφώθηκε στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και στον πολιτισμικό της περίγυρο, βάραινε πάνω στην ένταξη της βυζαντινής ιστορίας. Εξάλλου, από τη στιγμή που η έννοια του «ελληνισμού» ως πολιτισμικής κατασκευής του δυτικού πολιτισμού, βρήκε την εδαφική της ανταπόκριση στην «αναβίωση» της μοντέρνας Ελλάδας, η απαξίωση του Βυζαντίου, όπως και των άλλων ενδιάμεσων περιόδων ανάμεσα στην κλασική εποχή και στην Επανάσταση ήταν λογικά αναπόφευκτη. Για να καλυφθεί η διαφορά ανάμεσα στο ιδεώδες της κλασικής Ελλάδας και στην πραγματικότητα της νέας Ελλάδας, χρειαζόταν η έννοια της παραφθοράς, της έκπτωσης, του εκφυλισμού. Η έννοια της «αναβίωσης» αυτή καθεαυτή, περιείχε το ασυνεχές²¹.

20. Για την κατασκευή της έννοιας του ελληνισμού: Arnaldo Momigliano, «J. G. Droysen tra Greci ed Ebrei», στο *Tra Storia e Storicismo*, Pisa 1985, σ. 211-235, Luciano Camfora, *Ελληνισμός, Εομηρεία της αλεξανδρινής εποχής*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, Αθήνα 1992. Επίσης για τη θέση του Droysen στην ιστοριογραφία: Georg Iggers, *The German Concept of History*, Middletown, Connecticut, Wesleyan University Press, 1983, σ. 104-119.

21. Maragarita Miliori, *Descendants of a Godlike Race, British Perceptions of*

Θα περιέμενε βέβαια κανείς ότι η στροφή της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας στο Μεσαίωνα, υπό την επίδραση του ρωμαντισμού, ορατή ήδη από τη δεκαετία του 1820, θα διευκόλυνε την ένταξη του Βυζαντίου²². Επίδραση και ανταπόκριση όμως δεν ήταν αυτόματη. Ο Κωνσταντίνος Σχινάς χρησιμοποιεί τη μεταφορά μιας Ελλάδας δέσμιας, η οποία κραδίδεται από τους Ρωμαίους στους Βυζαντινούς, δέκα περίπου χρόνια αφ' ότου ο Barthold Georg Niebuhr, ένας από τους δασκάλους της γερμανικής ιστορικής σχολής του δικαίου στην οποία και ο ίδιος ανήκει, εγκαινιάζει το *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (1828). Ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος αρχικά προκρίνει την μεσαιωνική ελληνική ιστορία έναντι της βυζαντινής: «Αύτη λοιπόν η μέση Ελληνική Ιστορία πρέπει να διδάσκεται εκτενώς παρ' ημίν, και όχι η Βυζαντινή»²³.

Η σημασία της εγκύκλιωσης της βυζαντινής περιόδου ήταν αποφασιστική γιατί συνιστά τη μετάβαση από τη συνείδηση του σχήματος της αναβίωσης στο σχήμα της συνέχειας. Πρόκειται για μια μεταβολή που αφορά την αίσθηση της δομής του ιστορικού χρόνου. Έκτοτε κάθε διαδοχική περίοδος θα έβρισκε τη θέση της σ' αυτό το σχήμα. Η μεταβολή αυτή μπορεί να γίνει αισθητή αν αναλογιστούμε την παρουσία έργων φιλοσοφικής ιστορίας τα οποία επιχειτούν να δικαιολογήσουν και να επεξεργαστούν το σχήμα της ενότητας του ιστορικού χρόνου, όπως ήταν τα έργα των Μάρκου Ρενιέρη και Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου. Σε αντίθεση όμως με τα έργα αυτά, τα οποία επιχειτούν να δικαιολογήσουν την ενότητα, ο Παπαρρηγόπουλος «το μνημείον της ενότητος έπλασεν άνευ περιπτού "ιστοριονομικού" φόρτου»²⁴. Οι προηγούμενοι δηλαδή χρησιμοποιούν παραδειγματική σύνταξη· ο Παπαρρηγόπουλος συνταγματική. Δημιούργησε τη μεγάλη αφήγηση. Οι προηγούμενοι χρησιμοποιούν το τρίτο πρόσωπο· ο Παπαρρηγόπουλος επιβάλλει μια πανίσχυρη χρήση του εμείς, ταυτίζοντας τον αναγνώστη με την εθνική ιστορία.

Η ένταξη της βυζαντινής ιστορίας δεν μετέβαλε όμως μόνο την χρονική δομή της εθνικής ταυτότητας. Είχε το χαρακτήρα μιας εξέγερσης εναντίον μιας

Greece and the Greeks around the time of the Greek Revolution, (MA in Modern History), University of York, 1992.

22. Dionysios Zakythinos, «Le monde de Byzance dans la pensée historique de l'Europe à partir du XVIIe siècle», *Byzance: Etat-Société-Economie*, Λονδίνο, Variorum reprints, 1973 σ. 41-96.

23. Κ. Θ. Δημαράς (εκδ.- εισ.), *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους [Η πρώτη μορφή: 1853]*, Αθήνα 1970, σ. 19. Σ' αυτή την πρώτη μορφή ο Παπαρρηγόπουλος, εκτός από το γεγονός ότι αφιερώνει ελάχιστο χώρο στη μεσαιωνική ιστορία, άλλού ταυτίζει το βυζαντινό κράτος με το ελληνικό (σ. 104), άλλού θεωρεί ότι έγινε ελληνικό μετά τη μακεδονική δυναστεία (σ. 105), άλλού ταυτίζει τους Έλληνες με τους κατοίκους της κυρίως Ελλάδας σε αντίθεση με τους βυζαντινούς (σ. 105).

24. Διονύσιος Ζακυθινός, «Μεταβυζαντινή και νεότερα ελληνική ιστοριογραφία» *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 49 (1974) 58-103.

εικόνας του εθνικού εαυτού η οποία είχε επιβληθεί και υιοθετηθεί από την ευρωπαϊκή κουλτούρα.

«Το παρελθόν; — Φευ αφίνομεν τους ξένους να μας το παριστάνωσιν υπό το πρίσμα των προλήψεών των, και κατὰ την φοράν των συστημάτων και συμφερόντων αυτών» (Ζαμπέλιος²⁵).

«Επιστήσωμεν δε μάλλον την προσοχήν εις την δοξασίαν ην επρέσβευον από των αρχών του αιώνας μας οι ημέτεροι λόγιοι, οι διδαχθέντες την κατὰ τους μέσους αιώνας πάτριον ιστορίαν εν ταις δυσφημίαις όσας επεσώρυσαν κατ' αυτής τα πολιτικά συμφέροντα και τα θρησκευτικά πάθη της Εσπερίας, της καθολικής ιδίως Εσπερίας» (Παπαρρηγόπουλος²⁶).

«Το Βυζάντιον ήρχισεν ου μόνον λησμονούμενον, αλλά και περιφρονούμενον. Επέδρα επί την συνείδησιν των νέων Ελλήνων η περιφρόνησις εκείνη, ός ειπέιν και το μίσος εναντίον του Βυζαντίου το εμφωλεύσαν ένεκα του θρησκευτικού σχίσματος εν τη ψυχή των Εσπερίων, αντιλαμβανομένων του βυζαντιακού κόσμου ως κράτους ρωμαϊκού υποδεεστέρου». (Λάμπρος²⁷)

Ταυτόχρονα βέβαια οι εγκλοπωτές του Βυζαντίου θα αναζητήσουν να αναδείξουν τη συμβολή του Βυζαντίου στο δυτικό πολιτισμό. Χωρίς την αντιφατικότητα, οι σχέσεις εθνικής και διεθνούς ιστορίας δεν θα ήταν διαλεκτική.

Εν κατακλείδι: η ένατη της βυζαντινής ιστορίας στο σώμα της εθνικής ιστορίας άλλαξε τη δομή του εθνικού χρόνου, μετέβαλε το αφηγηματικό περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας και την εθνοποίησε. Παράλληλα αναζήτησε να μετατοπίσει το κέντρο της: από την θεσμική εκφορά της, μέσω των διανοουμένων, στο λαό. «Ενώ ο αμαθής λαός σύννοιδεν ότι εις αυτήν» (εν. την μεσαιωνική περίοδο) «οφείλει την ύπαρξιν, την γλώσσαν, την θρησκείαν αυτού, άνδρες λόγιοι μονονυχί αποκηρύττουσιν αυτήν»²⁸.

Όταν πια το παπαρρηγοπούλειο σχήμα ολοκληρώνεται, δεν μένει χωρίς αμφισβητήσεις: Κωνσταντίνος Σάθας, Αγγελσίλαος Γιαννόπουλος Ηπειρώτης, Διονύσιος Αμπελικόπουλος²⁹. Σημασία δεν έχει πόσο επεξεργασμένα ήταν, και

25. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, ό.π., σ. 7.

26. Πρόλογος στον Γ' και Δ' τόμο της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, (1886).

27. Χφ. *Αι ιστορικά μελέται εν Ελλάδι...*, κσφ. Γ', σ. 1.

28. Παπαρρηγόπουλος, Πρόλογος στον Γ' και Δ' τ. της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, (1886). Οι παραπομπές από την έκδ. *Ελευθερουδάκη*, 1932. Ο σχολιασμός του Παύλου Καρολίδη έχει ενδιαφέρον γιατί λειτουργεί κυρίως ως εξομαλυντής των απόψεων του Παπαρρηγόπουλου.

29. Στους δύο πρώτους, ο Δημαράς αναφέρεται συχνά: *Διαφωτισμός*, σ. 401 και *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, σ. 399-400 και 404-405. Για το σχήμα που προβάλλει ο Διονύσιος Αμπελικόπουλος, και στο οποίο προσπαθεί να δημιουργήσει μια διπλή παράδοση καταγωγής, για να εξηγήσει τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις στην ελληνική κοινωνία, Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Α' (1875-1907), Αθήνα 1990, σ. 145-

αν είχαν κάποια επίδραση, τα σχήματα αυτά, αλλά από μόνο του το γεγονός ότι προτάθηκαν. Αυτό που ενδιαφέρει είναι το περιθώριο δυσπιστίας. Οι ρωγμές στην αίσθηση της εθνικής ιστορίας. Άλλωστε από την εγκόλπωση του Βυζαντίου στην εθνική ιστοριογραφία ως την ενεργό ενασχόληση της ιστοριογραφίας με το Βυζάντιο και την καταξίωση της θέσης του σε όλα τα πεδία των εθνικών συμβολισμών και αναπαραστάσεων χρειάστηκε χρόνος³⁰. Τουλάχιστον από τον Παπαρρηγόπουλο ως τον Άμαντο. Η εγκόλπωση αποτελεί μια διαδικασία με διάρκεια. Γίνεται σταδιακά, όχι μόνο ως προς την εγκοιλούμενη περίοδο, αλλά και ως προς το βάθος της και τις πλευρές της. Στην περίπτωση του Βυζαντίου θα συνεχιστεί και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και θα δημιουργήσει μια κρίσιμη σώρευση θεσμών γύρω από τη δεκαετία 1910-1920 (1909: Βυζαντιολογική Εταιρεία, 1912: έδρα Βυζαντινής τέχνης και Αρχαιολογίας, 1914: Βυζαντινό μουσείο, 1918: Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών, 1924: έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών)³¹. Και εδώ η καθυστέρηση σε σχέση με την ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών στη Δυτική Ευρώπη (1889: *Byzantinische Zeitschrift*, 1891: Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, 1892: J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene*) δείχνει ότι η διεθνής ιστοριογραφική αναζήτηση επηρεάζει την εθνική συζήτηση για την εθνική ιστορία, χωρίς να αναιρεί την αυτονομία της.

Σημασία έχει επίσης η συνείδηση μέσα από την οποία επιχειρείται η εγκόλπωση. Αν εμείς την περιγράφουμε εκκινώντας από μια θεωρία κατασκευής της ιστορικής συνέχειας, στη συνείδηση όσων επιχειρούσαν την εγκόλπωση, η συνέχεια στην ιστορία προβλήθηκε ως ανασύνδεση με μια συνέχεια ιστοριογραφίας που είχε διακοπεί. Με σελίδες που είχαν αφαιρεθεί³²: Οι λόγοι της σιωπής αποδόθηκαν στις θρησκευτικές κυρίως προκαταλήψεις της Δύσης. Από την άποψη αυτή τροφοδοτήθηκαν, γενικεύοντάς την, τα κατά καιρούς φιλοορθόδοξα αντιδυτικά ρεύματα³³.

155. Το σχήμα πάντως του Αμπελικόπουλου φαίνεται επηρεασμένο και ιδιόμορφο προέκταση εκείνου που ανέπτυξε ο Ζαμπέλιος.

30. Στα σχολικά εγχειρίδια το Βυζάντιο δεν αποκαθίσταται παρά στα τέλη του αιώνα: Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1988, σ. 34.

31. Βλ. Τόνια Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», υπό δημοσίευση στον *Μνήμονα*. Την ευχαριστώ και από εδώ.

32. Παπαρρηγόπουλος, Πρόλογος στον Β' τ. της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, (1886).

33. Α.χ. ο Νικόλαος Τωμαδάκης («Η ανεστώσα κατάσταση των βυζαντινών φιλολογικών σπουδών εν Ελλάδι, η συμβολή των Ελλήνων εις αυτάς και η αξιολόγησις της βυζαντινής γραμματείας») εισαγωγή εις Καρλ Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτε-*

Η εγκόλπωση της ιστορίας του Βυζαντίου σήμαινε ότι αντίληψη της «αναβίωσης» έδωσε τη θέση της στη «συνέχεια», διευκολύνοντας την εγκόλπωση όλων των υπολοίπων περιόδων. Ταυτόχρονα η «θεωρία περί ενότητας της Ελληνικής Ιστορίας» μπορούσε να μεταφερθεί από το πεδίο της πολιτικής ιστορίας στη γλώσσα (Γεώργιος Χατζηδάκης), στη δημόδη φιλολογία (Νικόλαος Πολίτης), και στον ιδιωτικό βίο (Φαίδων Κουκουλές). Εφόσον όμως η αρχική αφετηρία ήταν το παρόν-παρελθόν, δηλαδή ο συγκροτημένος Νέος Ελληνισμός και η Αρχαιότητα, η εγκόλπωση δεν είχε μονοσήμαντη πορεία από το παρελθόν προς το παρόν αλλά και την αντίστροφη. Την «οπισθόδρομητο»³⁴: Το Βυζάντιο ήταν «η εστία εν ή ως από μητρικής θαλπωρής έγινε η επώασις του νέου ελληνισμού»³⁵. Αυτή άλλωστε ήταν η κατεύθυνση που έδωσε ο ρομαντισμός στην ιστοριογραφία. Λιτάρια του ιστορικού γίνεσθαι η εθνική ψυχή: αναζήτησή της στο Μεσαίωνα: θεώρηση του Μεσαίωνα ως εποχής γένεσης των εθνικοτήτων. Ταυτόσημη και η αφετηρία του Ζαμπέλιου. Επιβάλλεται μια διαφορετική αντίληψη χρόνου: «Τα προηγούμενα εμπεριέχουσι τους λόγους των ενεστώτων». Τα ύστερα αποσφηνίζουν τα πρώτα³⁶. Η ιστορία αποκτά λογικότητα.

Η εγκυβέρνηση της ενότητας της ελληνικής ιστορίας, της συνέχειάς της, δημιουργεί το αφηγηματικό σχήμα της ελληνικής ιστορίας. Η καινοτομία όμως του έργου του Παπαρρηγόπουλου βρίσκεται στο ότι την υποστασιοποιεί, την οργανώνει γύρω από έναν πρωταγωνιστή. Ο Παπαρρηγόπουλος εισάγει τους όρους, πρώτος ελληνισμός, μακεδονικός ελληνισμός, χριστιανικός ελληνισμός, μεσαιωνικός ελληνισμός και νέος ελληνισμός. Περνούμε επομένως από την ιστορία των χρονικών περιόδων, στην ιστορία του πρωταγωνιστή/πρωταγωνιστών

χρίας, Αθήνα 1964, σ. 1-32) υποστηρίζει πως οι βυζαντινές σπουδές, οι οποίες καλλιεργήθηκαν από τους έλληνες λογίους στη Δύση από τον 16ο αι., διεκόπησαν ως αποτέλεσμα της επιρροής του Διαφωτισμού και της στροφής στην Αρχαιότητα, και αναβίωσαν κατά τα τέλη του 19ου αιώνα. (Μια πειστική κριτική των απόψεων αυτών που υπέδειξε τις διαφορές ανάμεσα στην ιστοριογραφία των «Επιγόνων», του Βυζαντίου και στη νεοελληνική ιστοριογραφία: Ζακωθής, «Le monde de Byzance», ό.π., σ. 89-96). Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής δεν παίρνουν υπόψη τους ότι κατά την εποχή των Ελλήνων λογίων στη Δύση, δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί η ίδια η έννοια του Μεσαίωνα και η περιόδικου της ιστορίας σε αρχαία, μεσαιωνική και νεώτερη. Διαμορφώθηκε από το Β' μισό του 17ου αιώνα (Ferguson, ό.π., σ. 75 και Kosellek, ό.π., σ. 12). Συγγέουν επίσης την ενασχόληση με το Βυζάντιο, με την ένταξη του Βυζαντίου στην εθνική ιστορία της Ελλάδας. Βλ. επίσης, Cyril Mango, (εκδ.), *Byzantium and its Image*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1984 και Α. Pertusi, *Storiografia umanistica e mondo Bizantino*, Παλέρμο 1967.

34. Ζαμπέλιος, *Δημοτικά άσματα*, σ. 19. Κατά την «οπισθόδρομητο μέθοδο», τα τρία κεφάλαια της ελληνικής ιστορίας θα προχωρούσαν από το παρόν προς το παρελθόν: «Α' Η νεώτερα, Β' Η μέση, Γ' Η αρχαία».

35. Λάμπρος, γφ. *Αι ιστορικά μελέται εν Ελλάδι...* κεφ. Γ' σ. 1.

36. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, ό.π., σ. 5 και 48.

τους. Ο πρώτος ελληνισμός είναι ο αρχαίος ελληνισμός, ο κλασικός, ο «αρχηγέτης», ο οποίος παρακμάζει μετά τον πελοποννησιακό πόλεμο (τ. Α, μέρος Β', σ. 301). Τη σκυτάλη την παίρνει ο μακεδονικός ελληνισμός, ο οποίος «υπήρξεν τροπολογία τις του πρώτου ελληνισμού» (στο ίδιο, σ. 404). Μετά ταύτα ακολουθεί ο χριστιανικός ελληνισμός ο οποίος παραχωρεί τη θέση του στον μεσαιωνικό ελληνισμό, από τον οποίο γεννιέται, κατά την ΙΓ' εκατονταετηρίδα, ο νέος ελληνισμός. Ανάμεσα στους ελληνισμούς αυτούς εγκαθιδρύεται μια γενεαλογική σχέση: [Ο εν Ασία ακμάσας χριστιανικός ελληνισμός] «προέκυψεν εκ των σπλάγχων του μακεδονικού, όν εγέννησεν ο πρώτος ελληνισμός. Ο μεσαιωνικός λοιπόν ελληνισμός υπήρξεν δισέγγονος του πρώτου, και η μεταξύ αυτών φυσική και ηθική σχέσις δεν δύναται να εξηγηθεί, εάν δεν παρακολουθησώμεν τας περιπετειάς του δεύτερου και του τρίτου» (τ. Γ', Πρόλογος, σ. στ'). Το σχήμα δεν είναι απαλλαγμένο από δυσκολίες, εμφανείς στο ίδιο το έργο του Παπαρρηγόπουλου. Πριν αρχίσει τη σύνθεση της *Ιστορίας*, γράφει για τρεις ελληνισμούς (αρχαίο, μεσαιωνικό και νέο). Στην *Ιστορία* τους αυξάνει σε πέντε: Στον Ε' τόμο (πρόλογος, σ. ζ'), ο χριστιανικός ελληνισμός εξαφανίζεται, και οι ελληνισμοί περιορίζονται σε τέσσερις. Τελικά, κατά την αποδοχή του έργου του Παπαρρηγόπουλου, θα μείνουν ξανά τρεις: αρχαίος, μεσαιωνικός και νέος ελληνισμός. Σε άλλο σημείο ο ελληνισμός αποκτά εδαφική διάσταση: Ο ανατολικός ελληνισμός αντιπαραβάλλεται στον ευρωπαϊκό. Πολλές φορές τα επιχρήματα έχουν κυκλικό και ταυτολογικό χαρακτήρα:

«Διατί θέλομεν διστάσει να ονομασθώμεν Έλληνας επί της πρώτης των περιόδων τούτων, [εδώ αφορά τη μεσαιωνική] αφού τοσούτον αδιστακτως εκλήθημεν Έλληνας επί της παρεπομένης; Επειδή εν τω μεταξύ ουδέν συνέβη το δικαίον ημάς να αξιώσωμεν ότι σήμερον είμεθα μάλλον Έλληνας ή εν τω μέσω αιώνι, η ελαχίστη αμφιβολία περί της προσηκούσης εις τους χρόνους εκείνους προσηγορίας δύναται να παραγάγη αμφιβολίας αν και σήμερον δικαιούμεθα να ονομαζώμεθα Έλληνας μάλλον ή Ρωμαίοι ή Γραικοί. Η αλήθεια είναι ότι ο μεσαιωνικός ελληνισμός δικαιούται να φέρει το όνομα τούτο τουλάχιστον όσον ο νεώτερος ελληνισμός» (τ. Γ', σ. 19).

Με ποιά κριτήρια ξεχωρίζει (ή καλύτερα αποκτά υπόσταση) κάθε ελληνισμός; Με βάση την «ιστορική εντολή» που δέχεται από την θεία πρόνοια, την «αποστολή», τον «προορισμό»³⁷. Οι εντολές αυτές αφορούν τη συμβολή του έθνους στην παγκόσμιο ιστορία. Συμβολές υπαρκτές στο παρελθόν, προσδοκώμενες στην περίπτωση του νέου ελληνισμού. Αργότερα ο Παπαρρηγόπουλος, στην ιστορία του, φαίνεται να αποδέχεται ένα κριτήριο πεδίου ιστορικής εμπειρίας. Κριτήριο όμως που δεν μπορεί να εξηγήσει όλες τις περιπτώσεις. Π.χ.

37. Για τις «ιστορικές εντολές» που έχει να εκπληρώσει ο ελληνισμός, *Πανόραμα*, τ. Ε', 79 (1 Ιουλίου 1853), σ. 173.

στην περίπτωση του χριστιανικού ελληνισμού: σε ποιόν ελληνισμό θα ανήκαν οι σύγχρονοι των χριστιανών «εθνικοί»; Η αδυναμία αυτή όμως μετατρέπεται σε εύρημα όταν αφορά τη γένεση του νέου ελληνισμού. Σύμφωνα με το σχήμα, ο νέος ελληνισμός, για περισσότερο από δύο αιώνες (1204-1453), συνυπάρχει με τον μεσαιωνικό ελληνισμό, χάρη στην πολιτισμική του διαφοροποίηση. Πρόκειται για τη συνύπαρξη του γέρου πατέρα με τον έφηβο, αλλά ανώριμο ακόμα γιο (τ. Δ', σ. 247 και τ. Ε', σ. ζ' και σ. 2). Ποιά είναι η σχέση των ελληνισμών αυτών με το έθνος; Εννοιολογικά τους καλύπτει το «κοινό γένος», το «ελληνικόν όνομα», η «πατρώα κληρονομία», η «ελληνική εθνότης». και βέβαια ο τίτλος του έργου: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Καθώς όμως πρόκειται για έναν εννοιολογικό νεωτερισμό στην ίδια τη γλώσσα της ιστορίας, η σχέση του εκάστοτε ελληνισμού με το ελληνικό έθνος δεν μπορούν να αποσαφηνιστούν περισσότερο. Η αναζήτηση της εσωτερικής λογικής εδώ δεν μας βοηθά. Αντίθετα, προσεγγίζοντας μορφολογικά τα πρόβλημα, θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει πως πρόκειται για μια μεταφορά, στην ιστορία, της έννοιας (και του μυστηρίου) της τρισυποστάτου θεότητας. Το σχήμα έχει θεολογική βάση.

Η θεολογική βάση υπάρχει και στην χρήση του όρου ελληνισμός από τον Droysen, έστω και αν τον χρησιμοποίησε διαφορετικά από τον Παπαρρηγόπουλο. Η ιδέα διατυπώνεται σε ένα κείμενο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Theologie der Geschichte» το οποίο και προλόγισε την έκδοση του 1843 της *Geschichte des Hellenismus*³⁸. Η σχέση ανάμεσα στη θεολογία και την ιστορία εγγράφεται στην ίδια την ανάπτυξη της ιστοριογραφίας με ενδιάμεσο τη φιλοσοφία της ιστορίας. Η τελευταία εκκοσμικεύει βέβαια την ιστορία, αλλά ταυτόχρονα διατηρεί το κέλυφος του συνεχούς με τη θεολογική αντίληψη. Ο Ζαμπέλιος γράφει: «Εντεύθεν προέρχεται ο δαιμόνιος και θρησκευτικός της ιστορίας χαρακτήρ, ο καθολικός εκείνος λόγος, όστις το σχήμα της ανθρωπότητας καθιστά ομοίωμα του Θείου Λόγου, καθέδραν Πνεύματος Καθολικού»³⁹. Η ιδέα αυτή μεταπλάθεται και αποκτά μεγάλη διασπορά. Π.χ., πάνω από έναν αιώνα αργότερα, ο Νίκος Σβορώνος, ο οποίος κρατά τρεις ελληνισμούς (αρχαίο, μεσαιωνικό και νεότερο), θα σκοντάψει στο ίδιο πρόβλημα: «[Ο ελληνισμός] σαν κάποια μεταφυσική οντότητα, σαν ένα είδος "πράγμα καθ' εαυτό", μένει αμέτοχος στη μεταβολή ενός περιγυρου και θεωρείται επομένως συνεχής, ταυτός εαυτώ και ποιοτικά αναλλοίωτος»⁴⁰. Η εθνική ιστοριογραφία, ακόμη και στη μαρξιστική της εκδοχή, έμεινε μεταφυσικά θεμελιωμένη.

Ταυτόχρονα όμως η εννοιολογική κατασκευή των πολλαπλών ελληνισμών

38. Momigliano, «J. G. Droysen tra Greci ed Ebrei», ό.π., σ. 219-220.

39. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Βυζαντινά μελέται*, Αθήνα 1857, σ. 20.

40. Νίκος Σβορώνος, «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία» (1955), *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σ. 71.

λύνει προβλήματα τα οποία ούτε η θεωρία της αναβίωσης, ούτε η θεωρία της συνέχειας θα μπορούσαν, χωρίς να υποστούν διαφοροποίηση, να λύσουν. Γιατί το σχήμα αυτό τις συνδυάζει. Η αναβίωση επιβιώνει μέσα στο σχήμα της συνέχειας. Στον Παπαρρηγόπουλο σαφέστερα, αλλά και στον Ζαμπέλιο που κατασκευάζει την έννοια του νέου ελλητισμού, η «επιτολή» του νέου ελλητισμού οφείλεται στην αναβίωση της επαφής του με τον αρχαίο ελλητισμό. Αυτός τον προικίζει με το στοιχείο της πολιτικής που θα οδηγήσει στην επίτευξη της εθνικής ανεξαρτησίας. Με την έννοια αυτή, στις αρχικές της διατυπώσεις, η έννοια του νέου ελλητισμού, μπορεί πράγματι να διαβαστεί ως αναβίωση του ελλητισμού, δηλαδή του αρχαίου. Η αναβίωση έτσι αποκτά πιστοποιητικό ιθαγένειας. Δεν χρειάζεται την μεσολάβηση της Ευρώπης, δηλαδή της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού. Διά μέσου του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου η αναβίωση κχυροβολεί στη συνέχεια: «Η άλωση της Κωνσταντινούπολεως [εδώ εννοεί το 1204] επαναφέρει βαθμηδόν τα πνεύματα και τας καρδίας προς τας ιστορικές Αθήνας»⁴¹. Ωστόσο ο κοινός έκτοτε ιστοριογραφικός αυτός τόπος, δηλαδή ότι η εθνική συνείδηση απορρέει από την καλλιέργεια της πολιτικής συνείδησης διά της επαφής με τον κλασικό ελληνικό πολιτισμό, οφείλεται στην αντίληψη του Διαφωτισμού και εκτείνεται πολύ πέραν αυτού. Παρόμοιες θέσεις, μεθοδολογικά εκσυγχρονισμένες και στα πλαίσια μιας κριτικής του κρατούντος σχήματος της ελληνικής ιστορίας και ιδεολογίας, υποστηρίζει το 1928 ο Ιωάννης Συκουτρής⁴².

Ένα από τα προβλήματα, στα οποία η μετατόπιση του άξονα της ιστορίας στη διαδοχή των ελλητισμών μπορούσε να προσφέρει λύσεις, ήταν η ιστορική ενσωμάτωση της μετά το Βυζάντιο περιόδου της οποίας η ιστορία εμφανίζεται πολυδιασπασμένη. Η λατινοκρατία συμβιώνει με τη βυζαντινή ιστορία αλλά διαπλέκεται με τη βενετοκρατία η οποία συμπορεύεται με την τουρκοκρατία. Η διεθνής ιστοριογραφική αναζήτηση για την περίοδο αυτή υπήρξε βέβαια ευνοϊκή και έγκαιρη. Το ενδιαφέρον για τη Λατινική Ελλάδα, απότοκο της στροφής των ιστοριογραφικών ερευνών στο Μεσαίωνα που επέβαλε ο ρομαντισμός (ιστορία των Σταυροφοριών, των φραγκικών και βενετικών κτήσεων), προηγήθηκε των μεγάλων μονογραφιών για το Βυζάντιο⁴³. Δεν επαρκούσε όμως για

41. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, ό.π., σ. 462. Πρβλ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία*, τ. Ε', σ. 136. Τον ιστοριογραφικό αυτό τόπο θα υποστηρίζει σταθερά και ο Νίκος Σβορώνος (*Ηράκλειτα* σ. 151, και αλλού). Η ανακάλυψη των Αρχαίων προήλθε από τους βυζαντινούς λογίους του 12ου αιώνα, και σηματοδότησε την ανάπτυξη της ελληνικής εθνικής ιδέας και την διαφοροποίηση του νέου ελλητισμού από τον μεσαιωνικό.

42. «Επιλεγόμενα εις το έργον του Th. Zielinski *Ημείς και οι Αρχαίοι*» (1928), αναδημοσιεύεται: Ιωάννης Συκουτρής, *Μελέται και άρθρα*, Αθήνα 1956, σ. 93-119.

43. Ζακωθηνός, «Le monde de Byzance», ό.π., σ. 13. Εδώ όμως, και με αφορμή την ελληνική μετάφραση από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο της μελέτης του Ουίλιαμ Μίλλερ,

την εθνική ιστορία. Για να συγκροτηθεί το πεδίο της εθνικής αφήγησης χρειαζόταν να αποκτήσει νέους άξονες. Ο εναλλακτικός στην πολιτική ιστορία άξονας είχε διατυπωθεί ήδη για την ελληνιστική ιστορία: επρόκειτο για τη συνέχεια της πολιτισμικής ιστορίας⁴⁴. Για τη νεώτερη περίοδο των δυτικών κυριαρχιών, τον άξονα αυτό η εθνική ιστοριογραφία τον βρήκε μέσα από συγκλίνοντες δρόμους. Άλλωστε χωρίς την κεντρική αφηγηματική γραμμή της πολιτικής ιστορίας η πολιτισμική ιστορία είναι αναπόφευκτα πολυκεντρική. Ο πρώτος δρόμος προερχόταν από την δυτικοευρωπαϊκή ιστοριογραφία και ακριβέστερα από την ιστοριογραφία της Αναγέννησης. Η συμβολή των βυζαντινών λογίων στη διάδοση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στην Ιταλία, απέκτησε τις διαστάσεις του μύθου ότι οι Έλληνες προκάλεσαν την αναγέννηση του πολιτισμού στη νεώτερη Ευρώπη. Αφετηρία ήταν η επισήμανση για τη συμβολή των Ελλήνων στην επιστροφή της γνώσης των ελληνικών στην Ιταλία (Leonardo Bruni). Στη συνέχεια, κατ' αναλογία των επισημάνσεων του Κικέρωνα και του Οράτιου ότι η ελληνική λογοτεχνία χρησίμευσε ως έμπνευση για τους Ρωμαίους, διατυπώθηκε από τον Paolo Cortese η άποψη ότι οι Έλληνες προκάλεσαν το ενδιαφέρον για τα γράμματα στην Ιταλία. Η άποψη αυτή σχηματοποιήθηκε από τον Χριστόφορο Cellarius (1685), σύμφωνα με τον οποίο, η μετανάστευση των Ελλήνων στη Δύση ορίζει το τέλος του Μεσαίωνα και την αρχή της νεώτερης εποχής. Κατά τον 18ο αιώνα, ο Βολταίρος, ο Humprey Hody, και κατά τον 19ο αιώνα ο Sismondi, ο Michelet και ο Burekhardt περιόρισαν τη συμβολή των Ελλήνων⁴⁵. Ωστόσο, ο μύθος, πανίσχυρος, είχε περάσει για τα καλά στην Ελλάδα και εγκαταστάθηκε στην ίδια τη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας: «[Η Ελλάς] προώρισται δια μεν της πτώσεως αυτής να φωτίσει την Δύσιν, δια δε της αναγεννήσεως την Ανατολήν»⁴⁶. Ήταν φυσικό επομένως μια παράδοση που αναδείκνυε τη συμβολή του έθνους στην παγκό-

Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566), τ. Α+Β, Αθήνα 1909-1910, χρειάζεται να επισημάνουμε το ρόλο των μεταφράσεων στον ενοφθαλμισμό ιστορικών περιοχών στην εθνική ιστοριογραφική παράδοση. Μια έρευνα για τις μεταφράσεις ιστορικών έργων εκκρεμεί.

44. Η προβληματική για την ενσωμάτωση των δύο αυτών εποχών στην εθνική ιστοριογραφία: Διονύσιος Ζακυθηνός, «Ο Ελληνισμός άνευ πρωτογενούς εξουσίας. Δύο ιστορικά παράλληλα: Ρωμαιοκρατία και Τουρκοκρατία» στο *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 1-22.

45. Ferguson, *Renaissance in Historical Thought*, ό.π., σ. 22, 24, 55, 76, 91, 94, 105, 168, 177. Έναν ισολογισμό, ανάμεσα στις νεώτερες μελέτες και στην ένταξη στην εθνική ιστοριογραφία του ζητήματος αυτού, επιχειρεί ο Διονύσιος Ζακυθηνός, «Το πρόβλημα της ελληνικής συμβολής εις την Αναγέννησιν» (1954), στο *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, ό.π., σ. 229-243.

46. Λόγος του Ιωάννη Κωλέττη, *Της Μεγάλης ταύτης Ιδέας* 1844. (Το κείμενο, Δημάρχας, *Ρομαντισμός*, Αθήνα 1982, 405-407).

σμια ιστορία να τονιστεί και προπαντός να αντιμετωπιστεί όχι ως ένα μετέωρο που σβήνει στον δυτικοευρωπαϊκό ορίζοντα, αλλά να κατασκευαστεί το σχήμα «Ιστορία της Ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησι από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821»⁴⁷. Εφόσον η πρόοδος ισοδυναμούσε με την παιδεία, ήταν φυσικό η ιστορία της προόδου του έθνους να δώσει έμφαση στην ιστορία της διάδοσης της παιδείας. Το ενδιαφέρον για την ιστορία των λογίων που συνδέουν Βυζάντιο και Δύση είχε ήδη εκδηλωθεί από τον Ανδρέα Μουστοζύδη. Ο ίδιος άλλωστε αναδεικνύεται μια μορφή συνδετική του ιταλικού περιβάλλοντος (το έργο του εν μέρει ανήκει στον ιταλικό διαφωτισμό) και του επτανησιακού χώρου τον οποίο ζητά να αναδείξει ιστορικά⁴⁸. Οι προσεγγίσεις αυτές ενσωματώθηκαν στο ενδιαφέρον εντοπισμού των απαρχών του νέου ελληνισμού, η οποία, για την περίοδο αυτή, εξειδικεύτηκε στην ιστορία της γλώσσας και της παιδείας, δηλαδή των λογίων και της εκπαίδευσης. Αναφορικά με την ιστορία της γλώσσας, η έρευνα στράφηκε στα κείμενα της δημόδους γραμματείας κατά τους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής ιστορίας και κυρίως στα κείμενα της κρητικής λογοτεχνίας. Μέσω του ενδιαφέροντος για την ιστορία της Κρήτης θα φτάσουμε στην ανάγκη συντονισμένης διερεύνησης των αρχείων της Βενετίας η οποία θα ανοίξει ένα νέον ορίζοντα στην ελληνική ιστοριογραφία. Και εδώ το ενδιαφέρον θα εκδηλωθεί θεσμικά. Από την απόφαση της Κρητικής Πολιτείας το 1902, στο ενδιαφέρον του Βενιζέλου το 1920 και στην ίδρυση του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας το 1951⁴⁹. Το ενδιαφέρον για την βενετοκρατία στην Ελλάδα θα απο-

47. Με το θέμα αυτό προκηρύχθηκε το 1865 ο Δ' Ροδοκανάκειος Φιλολογικός Αγών ο οποίος εβράβευσε το έργο του Κωνσταντίνου Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλίσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα 1868. Και εδώ να σημειώσουμε τη θεσμοθέτηση του ενδιαφέροντος: το 1812 από την Ιόνια Ακαδημία και το 1865 από το Πανεπιστήμιο, (Σάθας, πρόλογος, σ. α'-γ'). Για την προϊστορία ανάλογων καταγραφών, Άλκης Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της νεοελληνικής γραμματείας στην ευρυχωρία του νεοελληνικού Διαφωτισμού» *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, στο π. *Ερωιστής*, τ. 11 (1974) 1-16.

48. Το περιοδικό του Ο *Ελληνομήμων* (1843-1847), δημοσιεύει κυρίως βιογραφικά λογίων. Επίσης, Σπυρίδων Λάμπρος, «Η ιστορική σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομήμων*, τ. 12 (1915) σ. 319-347.

49. Η έρευνα στην κρητική λογοτεχνία συνδέεται κυρίως με την εκδοτική ιστορία του Ερωτόκριτου καθώς και με το ενδιαφέρον των κρητικών συνελεύσεων, πριν από την ένωση της Κρήτης. Βλ. τις εισχωγές στις εκδόσεις του *Ερωτόκριτου* από τον Στέφανο Ξανθουδίδη, (Ηράκλειο Κρήτης 1915), και τον Στυλιανό Αλεξίου, (Ερμούς, Αθήνα 1980). Σχετικά με τη διερεύνηση των βενετικών αρχείων, Ιωάννης Καλλιτσονάκης, «Υπόμνημα περί εξερευνήσεως των εν Βενετία κρητικών αρχείων, υποβληθέν (1920) εις την ελληνικήν κυβέρνησιν», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. I' (1940), σ. 433-436, Σπυρίδωνος Θεωτόχα, *Εισαγωγή εις την έρευναν των μνημείων της ιστορίας του ελληνισμού και ιδία της*

λουθήσει την ανάπτυξη των βενετικών σπουδών από τα μέσα του περασμένου αιώνα, και κυρίως τα έργα για την βενετοκρατία στην Κρήτη των Hippolyte Noiret, Ernst Gerland και Giuseppe Gerola⁵⁰. Θα πάρει τη θέση της όμως στη συζήτηση για τη συμπλήρωση του σχήματος της ελληνικής ιστορίας:

«Η δια την Ελλάδα ευτυχής αποπεράτωσις του πολέμου», έγραφε στο υπόμνημά του προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο ο Ιωάννης Καλλιτσουνάκης το 1920, «επιβάλλει εις την πατρίδα ημών νέας και πολυειδείς υποχρεώσεις πολλάί των οποίων αναφέρονται εις πεδία επιστημονικών ερευνών, τα οποία μέχρι τούδε ή ολίγον ή και καθόλου δεν εκκαλλιεργήθησαν (...) η εξερεύνησις της Βυζαντινής και Μεσαιωνικής ιστορίας της δεν ευρίσκεται εις το ύψος της σημερινής επιστήμης (...) ενός εκ των σπουδαιωτάτων τμημάτων του Ελληνισμού, της Κρήτης η όλη ιστορία ολίγον έχει μελετηθεί»⁵¹.

Τέλος, θα εγκλιματισθεί στην εθνική ιδεολογία:

«Εκ των υστέρων κρινομένη η κατάκτησις αυτή του Ελληνισμού, υπό των λαών της δύσεως, δύναται να θεωρηθή ως μοιραία, διότι διά του συγχρωτισμού, των δύο στοιχείων, ανατιτρώτως ανέτειλεν η αναγέννησις των τεχνών και των γραμμάτων εν τη Δύσει»⁵².

Η σοβαρότερη προσπάθεια όμως θα εντοπιστεί στην αναζήτηση της ελληνικής ψυχής και της ελληνικότητας στα έργα της κρητικής λογοτεχνίας⁵³. Η περίοδος της καταξίωσης βέβαια της περιόδου της βενετοκρατίας, θα έχει τη δική της διάρκεια και ιδιαίτερο δρόμο. Η μετατόπιση του άξονα στην πνευ-

Κρήτης εν τω κρατικώ αρχείω του βενετικού κράτους, Κέρκυρα [1926], σ. 3-11, Μ. Ι. Μανούσκα, «Σύντομος επισκόπησις των περί την βενετοκρατούμενην Κρήτην ερευνών», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 23 τχ. 2 (1971) 245-308, του ίδιου, *Το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας*, Ανάτυπο από *Τα Ιστορικά*, 8 (1988) 137-163 (με προσθήκη Καταλόγων και Ευρετηρίων). Ευχαριστώ εδώ την κ. Αναστασία Παπαδιά-Αάλα για τη βοήθειά της.

50. Hippolyte Noiret, *Documents inedits pour servir à l'histoire de la domination venitienne en Crète de 1380 à 1485*, Παρίσι 1892, Ernst Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kandia im Konigl. Staatsarchiv zu Veinig*, Στρασβούργο 1899, Giuseppe Gerola, «Relazione dell' incaricato dal R. Istituto Veneto nell' isola di Creta, letta nell' adunanza 18 maggio 1902», *Atti del Reale Istituto Veneto*, τ. 16 (1901-1902), 163-177.

51. Καλλιτσουνάκης, *Υπόμνημα*, ό.π., σ. 433.

52. Θεοτόκη, *Εισαγωγή*, ό.π., σ. 5.

53. Ο Παλαμάς, στα 1906-1907, θα χαρακτηρίσει τον *Ερωτόκριτο* «εθνική εποποιία», και τον ποιητή του, «εθνικό της Ρωμιοσύνης ποιητή»: Βενετία Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1992, σ. 133. Ο Γιώργος Σεφέρης, το 1946, θα προχωρήσει ακόμη πιο πέρα, κατασκευάζοντας μια διαχρονική (έστω και διφορούμενη) γενεαλογία, «Μεγαλέξανδρος - Διγενής - Ερωτόκριτος»: «Ερωτόκριτος», *Δοκίμια*, τ. Α', Αθήνα 1981, σ. 268-319. Υπάρχει φυσικά και ο αντίλογος. Σύμφωνα με τον Συκουτρή, στην κρητική λογοτεχνία «λείπει καθ' ολοκληρίαν το εθνικόν αίσθημα», (*Μελέται και άρθρα*, ό.π., σ. 99).

ματική ιστορία από μόνη της δεν ήταν δυνατό να παράγει μια συνεκτική αφήγηση χωρίς την εγκόλπωση και της περιόδου της τουρκοκρατίας.

Η περίοδος της τουρκοκρατίας έθετε μια σειρά νέων προβλημάτων. Είπαμε πως το σχήμα της αρχικής σύλληψης της ελληνικής ιστορίας εκκινούσε από δύο πόλους, ο ένας εκ των οποίων ήταν η Επανάσταση. Στο τότε-παρόν, ήταν ενσωματωμένα στοιχεία ιστορίας της τουρκοκρατίας. Επρόκειτο για ζωντανά κατάλοιπα. Προσδιορίζονταν αφενός από την εμπειρία που οι πηγές ενσωμάτων και αφετέρου προσδιόριζαν το σχήμα μέσα από το οποίο η εμπειρία μπορούσε να συλληφθεί από τους μεταγενέστερους ιστορικούς. Παράδειγμα το *Υπόμνημα του Κοραή (Memoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, 1803)*. Δείχνοντας την πρόοδο των Ελλήνων, αναγκαστικά περιγράφει τα στοιχεία της πρόσφατης ιστορίας τους και συγκροτεί τα σημαντικότερα κεφάλαιά της. Δεν διαφέρουν από εκείνα που επισημαίνει ο Παπαρρηγόπουλος: «Επί των χρόνων της δουλείας εδημιουργήθησαν αι πολεμικαί, αι αστικαί και αι διανοητικαί δυνάμεις δι' ών διεξήχθη οπωσδήποτε η επανάστασις». (τ. Ε', σ. 526) Η ιστορία επομένως του ελληνισμού της τουρκοκρατίας αποτελεί μέρος του λόγου που παράγεται και σχετίζεται, αμέσως ή εμμέσως, με την Επανάσταση — στην χρονική και θεματική ευρυχωρία της. Ο λόγος αυτός συγκροτείται από πολλές κατηγορίες κειμένων, γραμμένων είτε για να υποστηρίξουν την εθνική υπόθεση, είτε για να εξηγήσουν το γεγονός της, ως απομνημονεύματα, ως παρατηρήσεις επί του νέου κράτους, από Έλληνες ή ξένους. Οι πλευρές αυτές της ιστορίας έχουν τη θέση τους στην κουλτούρα και στην ιδεολογία που ανασυγκροτεί σε εθνικές βάσεις την ελληνική κοινωνία έκτοτε. Το δημοτικό τραγούδι, η ηρωική ποίηση και η λογοτεχνία, ο πανηγυρικός και διδακτικός λόγος, η τοπική ιστορία, ενσωματώνουν την ιστορική εμπειρία της τουρκοκρατίας. Σημαντικό ρόλο εδώ έχει η ιστοριοδιφία. Οι ιστορικές εργασίες για την περίοδο αυτή, που προέρχονται από το σώμα των ιστορικών που αργά-αργά συγκροτείται, είχαν κυρίως το χαρακτήρα μικρών διακριβωτικών μελετών, δημοσιεύσεων χειρογράφων και εγγράφων, καταλόγων κλπ.

Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί πως κάθε ιστορική περίοδος εγκολπώνεται με διαφορετικό επιστημονικό discours, διεθνές και ελληνικό, και απαιτεί άλλου τύπου εργασίες προ-κατανόησης. Αν ο κανόνας της ελληνικής ιστορίας συμπληρώνεται από τον Παπαρρηγόπουλο, η επιστημολογική τομή στη νεοελληνική ιστοριογραφία προέρχεται από το αυστηρό μεθοδολογικά, ερευνητικό, μεταφραστικό και εκπαιδευτικό έργο του Σπυρίδωνος Λάμπρου. Η τομή αυτή δεν αφορά μόνο τη διάδοση μιας γλώσσας ιστορικού θετικισμού. Αν το έθνος είχε πειστεί ότι όλες οι προηγούμενες περίοδοι του ανήκουν, τα νέα εθνικά και τα ευρύτερα πολιτισμικά ζητούμενα του 20ού αιώνα απαιτούσαν θετικότερες, ακριβέστερες και πλουσιότερες γνώσεις και συνθετότερες επεξεργασίες. Ο χαρακτήρας και η γλώσσα της εγκόλπωσης αλλάζει.

Αλλά ποιά ήταν, από ιστοριογραφική άποψη η γενική εικόνα; Εδώ συνοψίζω όσα, από αυτή τη νέα επιστημολογικά οπτική, έχει υποστηρίξει ο Μιχαήλ Σακελλαρίου: Η τουρκοκρατία θεωρείτο ως μια παθητική περίοδος του ελληνισμού. Η ελληνική ιστορία συγγεγόταν και τελικά χανόταν στην ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι πρώτες μελέτες για την περίοδο αυτή είτε την αντιμετώπισαν μέσα στα πλαίσια της ιστορίας της μετακλασικής Ελλάδας (από το 146 π.Χ. ως το 1821!), είτε, τελεολογικά, ως προεργασία της επανάστασης του 1821 όπως ο Παπαρρηγόπουλος⁵⁴. Ο Σάθας (*Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, 1869) αντέκρουσε το επιχείρημα της παθητικότητας τονίζοντας τις εξεγέρσεις και τα κινήματα. Η ιστορία του όμως δεν έχει νήμα, πλοκή και διαλύεται σε πλήθος λεπτομερειών, καθώς και στη μονομέρεια της αντιμετώπισης. Αλλά ούτε ο Λάμπρος δεν προχώρησε την *Ιστορία της Ελλάδος* (Αθήνα 1886-1908) πέρα από το 1453. Ο εισηγητής του ιστορικού θετικισμού έχει συνείδηση ότι χωρίς προηγούμενες, ή με ανεπαρκείς επί μέρους επεξεργασίες δεν μπορεί να προχωρήσει σε μια ευρύτερη σύνθεση⁵⁵.

Παρά την ερμηνευτική αποκατάστασή της, η ιστορία της νεώτερης εποχής αργεί να αποκτήσει την αυτονομία της. Αν και το 1882 ιδρύεται η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία, με σκοπό να συλλέξει υλικό και να καλλιεργήσει τη νέα ελληνική ιστορία, 40 χρόνια αργότερα, το 1922, η Φιλοσοφική Σχολή διατάζει να αυτονομήσει την έδρα της Νεώτερης Ιστορίας. Προτείνει: Αρχαία Ιστορία, Βυζαντινή Ιστορία, Ιστορία Μέσων και Νεωτέρων χρόνων, και Ιστορία Ελληνικού Έθνους. Άλλωστε, η νεοελληνική ιστορία καλλιεργείται κυρίως ως προέκταση των ενδιαφερόντων των βυζαντινολόγων.

Το σημαντικότερο διανοητικό κίνημα των αρχών του αιώνα, ο δημοτικισμός, φαινόταν να υπονοεί μια διαφορετική αίσθηση του εθνικού παρελθόντος. Τί ήταν όμως η ρωμιοσύνη και ποιά ήταν η σχέση της με τον «ελληνισμό»; Ήταν ταυτόσημη του νέου ελληνισμού, περιλάμβανε το νέο και το μεσαιωνικό ελληνισμό; Οι δημοτικιστές, αν και προκλήθηκαν από τους αντιπάλους τους,

54. Μιχαήλ Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές» *Νέα Εστία*, τ. 33 (1943), σε συνέχειες.

55. Ο Λάμπρος στον επίλογο της *Ιστορίας της Ελλάδος*, (Αθήνα 1886-1908, τ. ΣΤ', σ. 1010), υπόσχεται τη συνέχιση της συγγραφής: ο υπότιτλος άλλωστε του έργου ήταν *Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της βασιλείας του Όθωμος*. Ωστόσο, στο ανέκδοτο χφ. *Αι ιστορικά μελέται εν Ελλάδι...*, (κεφ. Ζ', σ. 11 verso), δηλώνει ότι τη συγγραφή της συνέχειας την ανέβαλε ώστε να συλλέξει υλικό. Η αμηχανία του Λάμπρου, αναφορικά με την περίοδο της Τουρκοκρατίας, είναι φανερό στη χειρόγραφη μελέτη. Το σχετικό κεφάλαιο (ΙΒ') είναι από τα φτωχότερα. Η οπτική του όμως για την περίοδο της Τουρκοκρατίας δεν φαίνεται να διαφέρει από τους προηγούμενους και τους συγχρόνους του. Στον επίλογο της *Ιστορίας* έγραφε πως κατά την περίοδο αυτή το γένος «ηδυνήθη να συγγραπτή τα πάτρια αγαθά», και ότι η ιστορία των χρόνων εκείνων «δύναται να χρησιμεύσει ως προπαιδεία προς την τελείαν αποκατάστασιν» (τ. ΣΤ', σ. 1010).

δεν αποσαφήνισαν περισσότερο τη σχέση τους με το τρίσημο σχήμα της ιστορίας. Εξάλλου η σύλληψή τους για το εθνικό παρελθόν δεν ήταν συνολική, αλλά για λόγους πολεμικής, μονομερούς. Σκόπευε στην μεταμόρφωση του ρεπερτορίου της εθνικής ταυτότητας μέσω της λογοτεχνίας και της γλωσσικής μεταρρύθμισης και όχι μέσω της ιστορικής γραφής. Για το λόγο αυτό άλλωστε ο δημοτικισμός δεν την ανανεώνει και ούτε κινητοποιεί σημαντικούς ιστορικούς. Ο Γιάννης Βλαχογιάννης είναι μια αξιομνημόνευτη εξαίρεση που τονίζει αυτή τη διαπίστωση. Του Αργύρη Εφταλιώτη *Η ιστορία της Ρωμοσύνης* (1901) δεν συνεχίζεται πέρα από το Βυζάντιο, ώστε να περιλάβει την τουρκοκρατία, και παρά τις αντιδράσεις που προκάλεσε, δεν αλλάζει το σχήμα αλλά αποτελεί μεταφραφή του. Ακόμη, οι δημοτικιστές αντιμετώπισαν την κατηγορία ότι διασπούν την ενότητα της εθνικής ιστορίας. Της έστρεψαν λοιπόν τα νώτα. Στις συζητήσεις τους προτιμούσαν την κοινωνιολογία από την ιστορία. Η αδυναμία αυτή στέρησε τον ηγεμονικό χαρακτήρα από το δημοτικισμό. Μπόλιασε ωστόσο το διανοητικό κλίμα της εποχής, με ευαισθησίες για το άμεσο παρελθόν του έθνους και κυρίως για τις πολιτισμικές πλευρές της ιστορίας — ό,τι εννοούσε ως «παράδοση»⁵⁶.

Θα μπορούσε να υποστηριχτεί πως ένας πρόσθετος λόγος αργοπορίας ήταν ο εξής: Κρίνοντας κατ' αναλογία με την ενσωμάτωση της Γαλλικής Επανάστασης στη γαλλική ιστοριογραφία, η οποία συνέχισε την ιδεολογική διαμάχη γύρω από τη νομιμότητα της επανάστασης και τις κληρονομίες της, η αντίστοιχη αργοπορία στην Ελλάδα, οφείλεται και στην απουσία διαμάχης γύρω από την Ελληνική Επανάσταση, και επομένως την ερμηνεία της και τις κληρονομίες της. Αυτή ενδεχομένως θα κινητοποιούσε και θα συστράτευε την ιστορική γραφή. Θα της προσέδιδε θεσμική μορφή. Στο βαθμό που η θέση της Επανάστασης στην εθνική ιδεολογία ήταν αδιαφιλονίκητη, παρόμοια ανάγκη δεν παρουσιάστηκε. Παρουσιάζεται όταν νέες ιδεολογίες θα προβάλλουν ως αξίωση την επανερμηνεία του ιστορικού σχήματος. Η πρόκληση του Γεώργιου Σκληρού (*Το κοινωνικό μας ζήτημα*, 1908), και κυρίως του Γιάννη Κορδάτου (*Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, 1924), δεν θα ανατρέψει βέβαια την εδραιωμένη σύλληψη της ελληνικής ιστορίας. Θα θέσει όμως σε κρίση την ισχύουσα αντίληψη για την νεοελληνική ιστορία της τουρκοκρατίας και της Επανάστασης. Και όταν συμβαίνει ένα ρήγμα και οι δύο πλευρές αλλάζουν.

Η σημαντικότερη απάντηση στην πρόκληση αυτή, από την άποψη της εξέλιξης της ιστοριογραφίας και όχι της πολιτικής αντιπαράθεσης, δεν θα προέλθει βέβαια ούτε από τον Απόστολο Διασκαλάκη, ούτε από τις ρητορικές κα-

56. Δημήτρης Γληνός, *Άπαντα*, (έκδοση-σχολιασμός Φίλιππου Ηλιού), τ. Α', Αθήνα 1983, σ. 549-550 και 558 και Dimitris Tziouvas, *The Nationalism of the Demoticists and its Impact on their Literary Theory (1888-1930)*, Άμστερνταμ, Hakkert, 1986, σ. 77-85.

ταδίες του έργου του Κορδάτου⁵⁷. Θα προέλθει από την διδακτορική διατριβή του Μιχαήλ Σακελλαρίου *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)* (1939). Η μελέτη διαθέτει ένα βαρύ θεωρητικό οπλισμό, και ασυνήθιστες για την εποχή επιστημονικές αξιώσεις. Αποτελεί μια κοινωνική και θεσμική ιστορία με στόχο να συμβάλλει στο ερώτημα που κατά τη γνώμη του σ. ετέθη: «περί των αιτιών της επαναστατικότητας του ελληνικού έθνους» (σ. 35). Ο Σακελλαρίου, όπως δείχνει και η μελέτη του «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές, ιστορικό και κριτικό σχέδιασμα» (1943), ξεκινά την έρευνα της νεοελληνικής ιστορίας, όχι ως προέκταση της βυζαντινής ιστορίας, αλλά με συνείδηση εξερεύνησης και οργάνωσης της έρευνας ενός νέου επιστημονικού πεδίου. Η δεύτερη σημαντική μελέτη, μικρότερης έκτασης και χωρίς τα επιστημολογικά αιτούμενα της πρώτης, η οποία εκδίδεται ταυτόχρονα, είναι η διατριβή του Αποστόλου Βακαλόπουλου *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821*, (1939)⁵⁸. Την ίδια εποχή και ο Νίκος Σβορώνος έχει ετοιμάσει την διατριβή του *Περί των εν Ελλάδι νομισμάτων κατά την Τουρκοκρατία* (δεν υποστηρίχθηκε εξαιτίας του πολέμου). Η πανεπιστημιακή δεξίωση (διαφορετική στο νεότευκτο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης από ό,τι στο Αθήνησι) και οι αντιδράσεις και στις τρεις μελέτες είναι αξιοπρόσεκτες. Ενώ δηλαδή η θετικιστική ιστορία έχει πλέον εδραιωθεί στις βυζαντινές σπουδές, στην περίπτωση της τουρκοκρατίας, το προηγούμενο ερμηνευτικό πλαίσιο αντιστέκεται στις προθέσεις αποϊδεολογικοποίησής του.

Οι μελέτες αυτές αποτελούν βέβαια το σκληρό πυρήνα της ιστοριογραφίας για την τουρκοκρατία στα τέλη της δεκαετίας του 1930. Η εγκόλπωση της περιόδου όμως θα έρθει από πολλούς δρόμους. Κατά τη δεκαετία αυτή επιχειρείται μια νέα ανάγνωση του παρελθόντος.

Α' Τα νέα κοινωνικά υποκείμενα που εισήλθαν στην ελληνική πολιτική σκηνή κατά το μεσοπόλεμο και η αριστερή ιδεολογία έχουν ανάγκη από μια εναλλακτική ανάγνωση της εθνικής ιστορίας. Η ανάγκη αυτή ενισχύεται, και παίρνει τα χαρακτηριστικά ιστορικής έρευνας, εξαιτίας των αδιεξόδων που οδηγεί ο πολιτικός υπερπροσδιορισμός της ιστορικής αντίληψης στους κόλπους της Αριστεράς⁵⁹. Στην ανάγκη αυτή θα ανταποκριθεί ένας από τους σημαντικότερους μαρξιστές του μεσοπολέμου, ο Σεραφείμ Μάζιμος. Στρέφεται προς την ιστορία, μαθητεύοντας κοντά στον Ernest Labrousse και εκδίδοντας, από το

57. Απόστολος Δασκαλάκης, *Τα αίτια και οι παράγοντες της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Παρίσι 1927. Επίσης αντιρρητικό το έργο του Παναγιώτη Πιπινέλη, *Πολιτική ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, Παρίσι 1927.

58. Μας ενδιαφέρει εδώ ο συσχετισμός που κάνει ο σ. ανάμεσα στην προσφυγική εμπειρία του 1922 και στην επιλογή του θέματός του στον πρόλογό του.

59. Φίλιππος Ηλιού, «Οι ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας, Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου και Ζεζύου» *Αντί* τχ. 46 (29 Μαΐου 1976), σ. 31-34.

1940, δύο μελέτες οικονομικής ιστορίας της τουρκοκρατίας βραχισμένες σε γαλλικές αρχειακές πηγές⁶⁰. Με τον τρόπο του θα ανταποκριθεί ο Σβορώνος, μαθητεύοντας επίσης κοντά στον Labrousse, και η συζήτηση θα συνεχιστεί, και μάλιστα θα ενταθεί, εντός του κομμουνιστικού κινήματος με παρεμβάσεις του ίδιου του Ζαχαριάδη (1939) και απόπειρες συνολικών τοποθετήσεων του Δημήτρη Χατζή και του Σβορώνου κατά την επόμενη δεκαπενταετία⁶¹. Η στροφή όμως προς την ιστορία, και προπαντός τη νέα ελληνική, ως αντιμετώπιση ιδεολογικών ανεπαρειών, δεν περιορίζεται στην εντός του αριστερού ρεύματος σκέψη.

Β' Διαπιστώνουμε μια ευρύτερη στροφή στην ιστορία και στην ιστοριότητα η οποία έχει τις αφετηρίες της αφενός στη διάλυση της συνοχής του δημοκρατικού στρατοπέδου, του οποίου η πολεμική στάση συνεπαγόταν σχηματικές και διχοτομικές προσεγγίσεις, και αφετέρου στα αδιέξοδα ενός ιδεολογικού αγώνα ο οποίος διεξαγόταν και από τις δύο πλευρές (ματριοαλιστές και ιδεαλιστές) με όπλα θεωρίες κανονιστικού τύπου. Μέσα στα πλαίσια αυτής της νέας ανάγνωσης του παρελθόντος ηγετικό ρόλο πιάζει η γενιά του '30, η οποία ως τα μέσα της δεκαετίας του 1930 είχε αναλωθεί σε παρόμοιες διαμάχες⁶². Επιδιώκοντας τη συγκρότηση μιας ιδεολογικής-πολιτισμικής ηγεμονίας θα αντικαταστήσει τη νομολογική μέθοδο με τον ιδιογραφικό χαρακτήρα της ιστορίας. Θα στραφεί επομένως στην ιστορία (Δημαράς), στο ιστορικό ή με ιστορικό βάθος μυθιστόρημα και θέατρο (Θεοδοσιάς, Βενέζης, Πρεβελάκης, Τερζάκης) και στην ιστορικοποίηση της αισθητικής (Σεφέρης)⁶³. Η εθνική ιστορία ως γεφύρωση του κοινωνικού ρήγματος. Αλλά ποιά ιστορία;

Γ' Η τομή που σημαδεύει η μικρασιατική καταστροφή και η συνεπόμενη ιδεολογική κρίση, η κατοχή, η αντίσταση και ο εμφύλιος, θέτουν ζητήματα αναπροσδιορισμών της εθνικής ταυτότητας. Στους πληθυσμούς που ενσωματώθη-

60. Σ. Βόρειος (= Μάζιμος), *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, Αθήνα 1940 και *Η αγωγή του ελληνικού καπιταλισμού - Τουρκοκρατία 1685-1739*, Αθήνα 1946. Χρειάζεται εδώ να μνημονεύσουμε και του Δημόσθενη Δανυλιδή *Νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα 1934.

61. Νίκος Ζαχαριάδης, *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ*, (1939), Αθήνα 1945. Ν. Σβορώνος, «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη Νεοελληνική Ιστορία» (*Επιθεώρηση Τέχνης*, 1955), *Ανάλεκτα*, ό.π., σ. 65-74 και Δημήτρης Χατζής, «Γύρω από τα προβλήματα της "συνέχειας"», (*Νέος Κόσμος*, 1954), ανάδημος. *Ο Πολίτης*, τχ. 69-70, (1985), σ. 78-90.

62. Αντώνης Διάκος, «Ζητούμενα ιδεολογίας της Γενιάς του '30» *Θεωρία και Κοινωνία*, 3 (1990), σ. 7-22.

63. Κ. Α. Δημάδης, *Αικτατορία - πόλεμος και πεζογραφία 1936-1944*, Αθήνα 1991. Αναφορικά με το κριτικό έργο του Σεφέρη, χρειάζεται ειδική αναφορά επίσης στην πολυσήμαντη ανάδειξη του Μακρυγιάννη, καθώς και στην κατασκευή της έννοιας της «ελληνικότητας», Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1989.

καν μετά το 1912 και στα προσφυγικά στρώματα οι συμβολισμοί του ελλαδικού νεοκλασικισμού δεν λειτουργούν. Αντίθετα οι αιώνες της τουρκοκρατίας, παρά τις μεταβολές στην οθωμανική κοινωνία μετά το Τανζιμάτ και τις μεταρρυθμίσεις, συνέχονταν με το βιωμένο παρελθόν τους. Η αποκάθαρση του παρελθόντος τους δεν μπορούσε να προέλθει από την άρνησή του. Η ενσωμάτωσή τους επομένως στο ελληνικό κράτος απαιτούσε τροποποιήσεις και διεύρυνση του εθνικού συμβολικού στερεώματος. Η στροφή στη λαϊκή τέχνη (Αγυελική Χατζημιγάλη) και οι αισθητικές αναζητήσεις του μεσοπολέμου (π.χ. Δημήτρης Πικιώνης, Φώτης Κόντογλου) δημιουργούν τους ευρύτερους πολιτισμικούς όρους μέσα στους οποίους διαμορφώνονται νέα αιτούμενα στην ανάγνωση της ιστορίας της τουρκοκρατίας. Ιδιαίτερα η περίοδος της κατοχής αναβιώνει τις αναφορές στην Επανάσταση του 1821. Μια μαρτυρία εδώ μας είναι χρήσιμη: Ο Λεάνδρος Βρανούσης, με σημαντικό ιστορικό έργο πλέον στη δεκαετία του 1980, θυμάται για τη συμμετοχή του στο Εθνικό Συμβούλιο της ΠΕΕΑ: «Εγώ, με λίγη κλίση στην ιστορία, αισθανόμουν περισσότερο συγκινημένος, γιατί δεν αμφέβαλα πως κάποτε έτσι ήταν και οι πρόγονοί μας της Φιλικής Εταιρείας. Τί έγραφε άλλωστε απέξω; *Επίδαυρος 1821 - Κορυσχάδες 1944*»⁶⁴.

Η ανάδειξη της τουρκοκρατίας έρχεται επομένως στην ώρα της. Αλλά η «ώρα» δεν αρκεί. Χρειάζεται και το σχήμα. Η αφήγηση η οποία θα αποσπάσει τις χρονικές στιγμές από μια αδιαφοροποίητη αλληλουχία για να τις οργανώσει σε μια δομημένη ολότητα. Που θα τοποθετήσει αυτή την ολότητα στο σχήμα της εθνικής ιστορίας.

Εδώ ακριβώς βρίσκεται η σημασία της ανάδειξης του ελληνικού Διαφωτισμού από τον Δημαρά. Το γεγονός ότι η επεξεργασία του όρου προέρχεται από την ενασχόλησή του με την ιστορία της λογοτεχνίας δεν πρέπει να μας ξενίζει. Η συγκρότηση του σχήματος της ιστορίας της λογοτεχνίας περιορίζεται από τη γλώσσα της λογοτεχνίας. Η ιστορία της λογοτεχνίας δηλαδή βρίσκεται κοντύτερα στη γλωσσική εμπειρία και επομένως το σχήμα της δεν μπορεί να την υπερβεί. Από αυτή την άποψη η ιστορία της λογοτεχνίας επικεντρώθηκε στην χρονική περίοδο του νέου ελληνισμού, του οποίου άλλωστε η οριοθέτηση είχε γίνει με γλωσσικά κριτήρια. Δεν δοκιμάζεται επομένως εδώ ένα αντίστοιχο με το παπαρρηγοπούλειο σχήμα ιστορίας της ελληνικής λογοτεχνίας το οποίο να περιλαμβάνει μαζί την αρχαία, τη μεσαιωνική και τη νεώτερη ελληνική λογοτεχνία. Αντίστροφα: η περίοδος του νέου ελληνισμού, κατά χρονική προτεραιότητα, μελετήθηκε κυρίως από ιστορικούς της γραπτής παραγωγής, και ο Δημαράς ήταν προετοιμασμένος από την άποψη της μεθόδου του.

64. Η μαρτυρία παρατίθεται από την Οντέτ Βαρών, *Αντιστασιακές οργανώσεις νέων (1941-1944)*, στην ανέκδοτη διδακτ. διατριβή της.

Είχε ανοίξει την ιστορία του, πέρα από τη λογοτεχνία, στην ιστορία της διανοητικής παραγωγής. Για το λόγο αυτό άλλωστε δεν ξεχωρίζει η ιδιότητα του φιλόλογου και του ιστορικού, και ακόμη η απουσία διαφοροποίησης θεσμοποιείται στην επιστημονική φροντίδα που ονομάζεται «έρευνα του νέου ελληνισμού».

Ο όρος Διαφωτισμός χρησιμοποιείται το 1945. Το τί γνωρίζαμε πριν και τί μετά τον Δημαρά για την περίοδο αυτή δεν είναι μόνο θέμα ποσοτικών γνώσεων. Αφορά την αλλαγή της οπτικής. Δεν μας απασχολεί εδώ πώς έχουν τα πράγματα, αλλά πώς έχουν διατυπωθεί. Μέσα από το σχήμα του Ελληνικού Διαφωτισμού θα δούμε όλα τα γεγονότα διαφορετικά από πριν. Αλλάζει η οργάνωση του χρόνου, ο λόγος, οι ερευνητικές προτεραιότητες, κλπ. Πρόκειται για μια αλλαγή παραδείγματος σ' ό,τι αφορά την περίοδο. Μέσω του σχήματος αυτού αναδεικνύεται ο ενεργητικός ρόλος του ελληνισμού κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας και η ιστορική αφήγηση αποκτά χρονικότητα, συνοχή και κατεύθυνση. Με τον τρόπο αυτό, μια απύσχα περίοδος αποκτά διαπιστευτήρια για να ενσωματωθεί στον εθνικό χρόνο. Το παπαρηγόπουλειο σχήμα της ελληνικής ιστορίας, κλειστό στην αρχή του και ανοιχτό στο μέλλον του⁶⁵, θα συμπληρωθεί από το Δημαρά με την τακτοποίηση και της τελευταίας εκκρεμότητας.

Της τελευταίας; Αλλά μέσα από το σχήμα του Ελληνικού Διαφωτισμού αναδεικνύεται η τομή που επιβάλλει η «μεταβολή των συνειδήσεων». Δεν πρόκειται για μια οποιαδήποτε τομή, αλλά για εκείνη που παράγει την αντίληψη του εθνικού συνεχούς και της εθνικής συνοχής, της νεωτερικής αντίληψης του παρελθόντος και της εθνικής ιστορίας. Ο Δημαράς φέρνει στο φως τις συζητήσεις για την εθνική ταυτότητα, τις εναλλακτικές προτάσεις, τις μεταβολές στη χρήση των λέξεων και των ονομάτων, τις καινούργιες έννοιες που προήλθαν από τη δυτική Ευρώπη και οι οποίες οργανώνουν τις αντιλήψεις για τα ζητήματα αυτά: πώς δηλαδή οι κοινωνίες και οι πολιτισμικές κοινότητες ανασυγκροτούνται σε έθνη. Επισημαίνει τις αιτίες: το ρόλο των διανοουμένων, την πύκνωση των επικοινωνιακών δικτύων, την κοινωνική κινητικότητα. Προχωρά δηλαδή στην ανάδειξη ενός πληροφοριακού πλαισίου το οποίο μας φέρνει στις θεωρίες της συγκρότησης του έθνους μέσα από την εθνική ιδεολογία. Ακόμα περισσότερο. Μέσα από τις μελέτες για τον Παπαρηγόπουλο και τους περίξ αυτόν, αναδεικνύει τις διαδικασίες, τους αρμούς της κατασκευής του έθνους και της αυτοσυνειδησίας του, δηλαδή του σχήματος της ιστορίας μέσα στο οποίο και ο ίδιος εντάσσει το δικό του έργο. Και αντίστροφα: Οι ανάγκες να ενταχθεί το σχήμα του Διαφωτισμού στον εθνικό χρόνο, στο σχήμα της ελληνικής ιστο-

65. Έλλη Σκοπετέα, «Ο "Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος" του Κ. Θ. Δημαρά και μερικές σκέψεις περί εθνικής ιστοριογραφίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37 (1988) σ. 286-294.

ρίας, τον οδηγεί να μελετήσει τους αρμούς της κατασκευής του. Στη μονογραφία για τον Παπαρρηγόπουλο. Αλλά έτσι δεν οδηγείται στην αποδόμηση του ευρύτερου σχήματος του εθνικού χρόνου;

Εδώ, νομίζω, βρίσκεται και το παράδοξο της θέσης του Δημαρά. Εγκολπώνοντας μια περίοδο στον ιστορικό χρόνο, ταυτόχρονα δείχνει τις διαδικασίες της παραγωγής του. Βρίσκεται δηλαδή ανάμεσα στα δύο παραδείγματα των θεωριών περί έθνους. Μέσα και έξω από τον καθρέφτη. Η αναζήτηση των αιτιών αυτού του παράδοξου μπορεί να προσανατολίσει τα ερωτήματά μας στην αποτίμηση της μεθόδου του Δημαρά, στη θέση του στο πεδίο ιστορικής συζήτησης της εποχής του, και στην περίοδο σχηματισμού του ιστοριογραφικού του εξοπλισμού.

Η μεθοδολογική αρχή της μεταβολής των αναλογιών, που διαπερνά το έργο του, αναδεικνύει περισσότερο τις συνέχειες παρά τις τομές. «Όλα υπάρχουν παντού και πάντοτε εκείνο που ξεχωρίζει τις περιόδους, τις εποχές, δεν είναι η παρουσία του ενός ή του άλλου στοιχείου, αλλά η μεταβολή των αναλογιών σε βαθμό τέτοιο ώστε από τα ίδια υλικά να προκύπτει ένα σύμπλεγμα με τόσο διαφορετικές ιδιότητες από εκείνες του προηγούμενου συμπλέγματος, που μας υποχρεώνει να το θεωρήσουμε καινούργιο»⁶⁶.

Η βιογραφία είναι απαραίτητη για τη μελέτη του ιστοριογραφικού έργου. Όχι μόνο από την πλευρά της διανοητικής βιογραφίας, αλλά και μέσω της ανάλυσης του ιστορικού λόγου. Με ποιούς διαλέγεται ο Δημαράς; σε τί απαντά το έργο του; ποιά μέτωπα ανοίγει; ποιά αξιακά σύστημα προτείνει; Υπάρχει πάντα μια διαλεκτική ανάμεσα σε όσα συμπυκνώνει το έργο του ιστορικού, ως πολιτισμική αποκρυστάλλωση της εποχής του και υποκειμενική εμπειρία, και στην αυτοσυνείδηση του ρόλου του ως διανοούμενου. Αναφορές υπάρχουν διάσπαρτες στα κείμενα του Δημαρά. Αντιτίθεται στον «πνιγηρό νεοελληνικό διδακτισμό», στην «παραδεδομένη μορφή διδασκαλίας της ιστορίας», στην «εθνική ρητορεία», στον «ανιστόρητο δημοτικισμό»⁶⁷. Ο τρόπος δηλαδή εκφοράς του κυρίαρχου ιστορικού λόγου, θα επιβάλλει και τον τρόπο της απάντησης. Ποιά θα είναι αυτή;

Να «αφήσουμε τους συγγραφείς (της Γεωγραφίας) να μιλήσουν», να «αφουγκραστούμε τους διανοούμενους των τουρκοπατημένων καιρών». Ας συγκρίνουμε την απάντηση αυτή με την αντίστοιχη μεθοδολογική αρχή που υιοθετεί ο Σβορώνος. Η σύγκριση έχει τη σημασία της. Όχι μόνο γιατί Σβορώνος και Δημαράς αναγνωρίζονται ως οι πατέρες της ιστοριογραφίας του νέου ελληνισμού και της νέας ιστορίας στην Ελλάδα. Από το έργο του Σβορώνου —και των μαθητών του— θα προκύψει αφενός η αυτονομία της νεώτερης ελ-

66. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά φροντίσματα*, τ. Α', Αθήνα 1992, σ. 199.

67. Ενδεικτικά, στο ίδιο, σ. 8, 10, 227.

ληνικής κοινωνίας, και αφετέρου η διαμόρφωσή της μέσα από τις οικονομικές αλλαγές που συμβαίνουν στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων, από τον 18ο αιώνα και εξής. Σύμφωνα με το Σβορώνο λοιπόν, εμείς ρωτάμε τις πηγές μας. Διατυπώνουμε τα ερωτήματά μας εξειδικεύοντας συγχρονικά θεωρητικά ερωτήματα⁶⁸. Στο ζήτημα αυτό ο Δημαράς απαντά: «[Η] πρωτοτυπία των λογίων και των εποχών δεν φαίνεται στον τρόπο με τον οποίο λύουν τα προβλήματα, όσο στον τρόπο με τον οποίο τα θέτουν»⁶⁹. Ο Δημαράς αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ιστορικής ετερότητας. Αν η ιστορία είναι η σχέση του ιστορικού με το παρελθόν, τότε σε ποίον ανήκει η πρωτοβουλία; στο ντοκουμέντο, ή στην ερώτηση του ιστορικού; Αλλά η γλώσσα των ντοκουμέντων αποτελεί η ίδια μια μαρτυρία ετερότητας. Η μετάφραση της, με σημερινούς όρους, περικλείει τον κίνδυνο να απωλέσουμε αυτή την ετερότητα, την ιδιαιτερότητα του παρελθόντος. Η αντιπαράθεση Δημαρά - Σβορώνου, στα ζητήματα αυτά, εγγράφεται στο ευρύτερο πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στην ερμηνευτική κατανόηση και στην αιτιακή εξήγηση των ιστορικών φαινομένων. Οι διαφορετικές προτιμήσεις εξηγούνται βέβαια από τις διαφορετικές καταβολές του ενδιαφέροντος για την ιστορία: στο μαρξιστικό ρεύμα ο Σβορώνος, στον φιλοσοφικό σκεπτικισμό της γενιάς του '30 ο Δημαράς. Ως εκ τούτου ο Δημαράς αποφεύγει όρους που παραπέμπουν σε θεωρητικές προσεγγίσεις. Χρησιμοποιεί μια λεκτική επένδυση που δεν απέχει από τις πηγές.

Ας προσθέσουμε εδώ πως η δεύτερη κατηγορία θεωριών, αυτή που ονομάσαμε της συγκρότησης ή της παραγωγής του έθνους από την εθνική ιδεολογία, αναπτύσσεται από τη δεκαετία του 1960 και εξής, σε εποχή δηλ. που ο Δημαράς ήδη έχει από καιρό σχηματίσει τον θεωρητικό και μεθοδολογικό του εξοπλισμό. Ας μην ξεχνάμε όμως εδώ την κριτική του Συκουτρή στο ιδεολογικό σχήμα της ελληνικής ιστορίας, η οποία αδικαιολογήτως υποτιμήθηκε. Η κριτική του Συκουτρή βέβαια δεν αναπτύχθηκε σε ιστοριογραφικό έργο, άλλωστε ο ίδιος ήταν κλασικός φιλόλογος. Δείχνει όμως τις δυνατότητες που το διανοητικό πεδίο της εποχής περιείχε. Δεν βρήκαν όμως αποδέκτες. Αλλά και ο Δημαράς δεν ενδιαφερόταν για μια θεωρητικοποίηση σε σχέση με μείζονα προβλήματα όπως ο σχηματισμός έθνους, αλλά για μια μετάπλαση των όρων που θα έκαναν δυνατή και θα εκσυγχρόνιζαν την εθνική ιστορία. Η μετάπλαση της εθνικής ιστορίας αποτελεί ένα μείζον θέμα το οποίο αναδεικνύει μια τομή

68. Νίκος Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σ. 21-32 και συνέντευξη στα *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37 (1988), σ. 47β. Για τη θέση του Σβορώνου στην ελληνική ιστοριογραφία: Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το έργο του Νίκου Σβορώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων και συγκλίσεων» *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 38 (1989) 24-33.

69. *Φροντίσματα*, ό.π., σ. 82.

στην εξέλιξη της νεοελληνικής ιστοριογραφίας στην οποία μπορεί να ενταχθεί το έργο του Δημαρά, του Σβορώνου, του Ζακυθηνού, του Βακαλόπουλου και βεβαίως η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της «Εκδοτικής Αθηνών», (15 τόμοι, 1971-1978). Η τομή αυτή φαίνεται επίσης και στην οργάνωση της επιστημονικής κοινότητας. Ο Κωνσταντίνος Άμαντος, ο Σωκράτης Κουγέας και ο Νίκος Βέης είναι οι τελευταίοι ιστορικοί με κύρος που ασχολούνται με όλο το φάσμα της ελληνικής ιστορίας. Στο εξής θα πρυτανεύσει η εξειδίκευση ή θα μειωθεί το χρονικό άνυσμα των ενδιαφερόντων.

Ανεξαρτήτως όμως της αφετηρίας και των προθέσεων του Δημαρά, η αναζήτησή μας οφείλει να αναχθεί και στην αντίσταση του αντικειμένου. Η αντίσταση ενός παραδείγματος στην αμφισβήτηση του, στη συγκεκριμένη περίπτωση της παπαρηγοπούλειας δόμησης του εθνικού χρόνου, δεν οφείλεται στην ικανότητα του σχήματος να εξηγεί τα φαινόμενα, αλλά σε λόγους που ωθούν την κοινωνία να επιβάλλει τη συναίνεση γύρω από αυτό. Η παραδεδομένη δόμηση του εθνικού χρόνου μπορεί να αμφισβητηθεί αλλά όχι να ανατραπεί. Γιατί η ανατροπή της δεν εξαρτάται από την ενδοεπιστημονική συζήτηση. Αφορά τον τρόπο που μια συλλογικότητα αντιλαμβάνεται τον εαυτό της για να προσδιορισθεί ως έθνος.

Ας συνοψίσουμε: Ο Δημαράς αποτελεί κρίκο των θεωριών της επανεγκόλπωσης, ενώ ταυτόχρονα προσφέρει το έδαφος για την αμφισβήτησή τους. Δεν τις αμφισβητεί όμως με μια νέα θεωρητική σύνθεση. Το έργο του, παραμένοντας στα όρια, αποτελεί και ένα πεδίο όπου μπορούν να παρατηρηθούν οι ασυμβατότητες αλλά και οι μεταβάσεις διαφορετικών παραδειγματικών προσεγγίσεων, οι οποίες, στην ιστορία, αφορούν κυρίως τη δόμηση του χρόνου. Εξάλλου, στην ιστοριογραφία, το βάθος των επιστημονικών επαναστάσεων περιορίζεται από την ισχυρή εξάρτηση του αντικειμένου της από το εξωεπιστημονικό περιβάλλον. Στην περίπτωση αυτή από την εμπεδωμένη αντίληψη περί εθνικού χρόνου.

ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Θα ήθελα να διατυπώσω ορισμένες σκέψεις για τη σχέση διανοουμένων και ιδεολογίας στη σύγχρονη κοινωνία: σκέψεις που έχουν για αφορμή τη θύμηση και την κληρονομιά του Κ. Θ. Δημαρά, αυτού του κατεξοχήν διανοουμένου, μα που νομίζω πως αφορούν γενικά στο ρόλο των διανοουμένων κατά τη γένεση και τη διαμόρφωση των σύγχρονων ιδεολογικών συστημάτων. Εκείνων δηλαδή των συστημάτων που εδράζονται σε κοσμικούς, αντι-μεταφυσικούς λογισμούς: που περιστρέφονται γύρω από ανθρωποκεντρικές αφαιρέσεις: που υπόσχονται (αν πράγματι υπόσχονται ρητώς) μόνον επίγειες λυτρώσεις: που επιχειρούν περισσότερο να πείσουν παρά να πειθαναγκάσουν: και που περικλείουν κατά βάση ορθολογικές (με την εργαλειωκή έννοια του όρου) επιχειρηματολογίες και ως προς την εξήγηση του ιστορικο-κοινωνικού δρώμενου και ως προς τη δέουσα επέμβαση του υποκειμένου σε αυτό¹. Πρόκειται για σκέψεις που ελπίζω να αποσαφηνίζουν αφενός την ιδιότυπη παρουσία του διανοουμένου στη σύγχρονη, μετα-παραδοσιακή κοινωνία και αφετέρου τη σχεδόν αναγκαστική σχέση του με την ιδεολογία — είτε θετικά (με την παραγωγή και τη διάδοση ιδεολογημάτων) είτε αρνητικά (με την κριτική, την τροποποίηση ή την ανασκευή τους).

Η λόγια μορφή και οργάνωση της σύγχρονης ιδεολογίας υποδεικνύει το χαρακτήρα της κοινωνικής εκείνης ομάδας που ενέχεται περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη στην παραγωγή και τη διάχυσή της. Πρόκειται φυσικά για τους διανοουμένους, για εκείνους που συγκροτούν τη λεγόμενη πνευματική ηγεσία μιας κοινωνίας και που κατεξοχήν αποτελούν τους δημιουργούς και τους φορείς-αναμεταδότες μιας ιδεολογίας. Και, αντίστροφα, τα ενδιαφέροντα, οι διαθέσεις, οι στάσεις και οι μέριμνες (κοντολογίες, τα ιδιαίτερα προβλήματα) αυτής της ομάδας επηρεάζουν, όσο ο,τιδήποτε άλλο, το χαρακτήρα μιας ιδεολογίας. Η επισήμανση μπορεί να φαίνεται αξιωματική, αυτονόητη ή ταυτολογική: η ιδεολογία είναι πρωτίστως έργο των διανοουμένων, άρα οι διανοούμενοι πρωτοστατούν στη διαμόρφωση και την εξάπλωσή της. Όμως σκοπός της δεν είναι

1. Για την ιδιοσυστασία της σύγχρονης ιδεολογίας, βλ. Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Αθήνα 1992, σ. 48-63.

να προσφέρει ακόμη έναν αφορισμό, αλλά να παράσχει την αφετηρία για την διαλεύκανση της άδηλης και προβληματικής σχέσης ανάμεσα στους διανοουμένους και την ιδεολογία².

Για να γίνει κάτι τέτοιο χρειάζεται να αποσαφηνιστεί ο τρόπος με τον οποίο ο παράγοντας διάνοηση υπεισέρχεται στη μελέτη της ιδεολογίας. Πρέπει κατ'αρχήν να διευκρινισθεί πως η υπογράμμιση του πρωταρχικού ρόλου της διάνοησης στη διαμόρφωση της ιδεολογίας δεν υποκρύπτει κάποιο λανθάνοντα ελιτισμό. Ουδείς θα μπορούσε σοβαρά να ισχυρισθεί πως οι σύγχρονες ιδεολογίες είναι απλώς ή αποκλειστικώς κινήματα διανοουμένων. Αν όμως μας ενδιαφέρει να κατανοήσουμε τις κοινωνικές καταβολές και τους παραγωγικούς μηχανισμούς αυτών των εξαιρετικά ποικιλόμορφων φαινομένων, τότε οφείλουμε να σταθούμε στον καθοριστικό ρόλο της διάνοησης: η διάνοηση είναι εκείνη που κυριαρχεί σε όλες τις εκδηλώσεις των σύγχρονων ιδεολογικών φαινομένων και, κυρίως, στον τρόπο με τον οποίο αυτά κωδικοποιούνται και διαδίδονται.

Το αξίωμα δεν είναι μόνον προϊόν λογικής συνεπαγωγής (ιδεολογία άρα διανοούμενοι)³, αλλά επιβεβαιώνεται, σε αρκετές περιπτώσεις, και εμπειρικά. Η κοινωνική σύνθεση των οπαδών μιας ιδεολογίας, όπως λ.χ. ο εθνικισμός, διαφέρει κατά περίπτωση τόσο πολύ, ώστε είναι σχεδόν αδύνατο να αποπειραθούμε οποιαδήποτε γενική ή απαράλλακτη απεικόνισή της. Αριστοκράτες, αστοί, μικροαστοί, αγρότες, προλετάριοι — όλοι συναντώνται σε ποικίλους μεταξύ τους συνδυασμούς στο κοινωνικό υπόστρωμα των κοινωνιών της εθνικιστικής ιδεολογίας, χωρίς κάτι τέτοιο να σημαίνει πως η ίδια η εθνικιστική ιδεολογία μπορεί να ταυτισθεί (ή έστω να συσχετισθεί κάπως σταθερά) με οποιαδήποτε από αυτές τις κατηγορίες. Και τούτο, διότι οι οπαδοί γενικώς της εθνικιστικής ιδεολογίας συναπαρτίζονται ένα φάσμα που ποικίλλει δραματικά όχι μόνον από την μία εκδοχή του φαινομένου στην άλλη, αλλά και σε διαφορετικές φάσεις κατά

2. «Η γένση του χυλού», όπως είπε ο Μαρξ, «δεν μας λέει ποιός παράγαγε τη βρώμη». K. Marx, *Capital, I, Harmondsworth*, 1976, σ. 290. Βλ. επίσης K. Marx & F. Engels, *The German Ideology*, London, 1970, σ. 65. Για την αφκή παρουσία των διανοουμένων στα ιδεολογικά κινήματα και τις ηγεσίες τους, βλ. επίσης J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1950, σ. 147. A. W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, New York 1976, σ. 63. S. M. Lipset & A. Basu, «The Roles of the Intellectual and Political Roles», στο: A. Gella (ed.), *The Intelligentsia and the Intellectuals*, London & New York 1976, σ. 124-143 και A. Montefiore, «The political responsibility of intellectuals», στο: I. Maclean, A. Montefiore & P. Winch (eds.), *The Political Responsibility of Intellectuals*, Cambridge 1990, ιδιαιτ. σ. 226-228. Πβ. επίσης B. I. Φίλιπς, «Οι διανοούμενοι και το πρόβλημα των ηγεσιών», στο: *Λεωντέσσηρα δοξίμα Κοινωνιολογίας*, Αθήνα 1991.

3. Βλ. σχετ. K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, London 1960, σ. 36, 88, A. Giddens, *The Constitution of Society*, Cambridge 1984, σ. 374 και A. Giddens, *Social Theory and Modern Sociology*, Cambridge 1987, σ. 18-20, 70-71.

την εξέλιξη ενός και του ίδιου τύπου εθνικισμού. Εκείνο όμως που ξενίζει σε όλες ανεξαιρέτως τις εκδηλώσεις της εθνικιστικής ιδεολογίας είναι η μόνιμη, σταθερή και εμφανής παρουσία της διανόησης. Οι διανοούμενοι εκπροσωπούνται, δυσανάλογα με τον αριθμό τους, στις τάξεις του ιδεολογικού αυτού κινήματος σε όλες του τις εκδοχές: είναι εκείνοι που πρωτοστατούν στη διαμόρφωση, την αναπαγωγή και τη διάδοση των σχετικών ιδεολογημάτων, άλλοτε ως συνειδητοί προπαγανδιστές ή απολογητές κι άλλοτε πάλι ως αποστασιοποιημένοι λόγιοι⁴.

Η διανόηση αποτελεί λοιπόν σταθερά του εθνικιστικού φαινομένου και η διερεύνηση του ρόλου της αποτελεί αναγκαίο όρο για τη μελέτη του. Η πρωτοκαθεδρία των διανοουμένων καθίσταται, μάλιστα, ακόμη πιο εμφανής σε εκείνη τη φάση εξέλιξης της εθνικιστικής ιδεολογίας που ακολουθεί την απόκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας. Στο βαθμό που η πολιτική ανεξαρτησία του έθνους συνεπάγεται και την πολλαπλή θεσμοποίηση της εθνικιστικής ιδεολογίας, επισημοποιείται αναλόγως και ο ρόλος των βασικών της φορέων. Με άλλα λόγια, οι διανοούμενοι αναλαμβάνουν το έργο της ανάπτυξης και της διάδοσης των εθνικιστικών ιδεών μέσα στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, με τις ευλογίες και τη συμπαράσταση της εθνικής πολιτικής εξουσίας, και μέσα από αναγνωρισμένους για το σκοπό αυτό εθνικούς θεσμούς⁵.

Ανάλογες υποθέσεις θα μπορούσαν να γίνουν και για άλλες ιδεολογίες, όπως λ.χ. η σοσιαλιστική. Είναι φυσικά αδιανόητο να φαντασθούμε το σοσιαλισμό ως ιδεολογία δίχως κοινωνικό έρεισμα, δηλαδή δίχως ανταπόκριση προς υπαρκτές κοινωνικές συνθήκες ή δίχως υποστήριξη από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, τα συμφέροντα των οποίων αναδεικνύει και προαπίζει. Όμως εξίσου λανθασμένο θα ήταν να υποθέσουμε πως η κωδικοποίηση των σοσιαλιστικών προταγμάτων, καθώς και οι αναλυτικές επιχειρηματολογίες που τα στηρίζουν δεν υπήρξαν κατεξοχήν έργο διανοουμένων — από τον Σαιν-Σιμόν μέχρι τον Μάο. Μάλιστα, στη μαρξιστική εκδοχή της σοσιαλιστικής ιδεολογίας έχουμε σαφείς (αν και αντινομικές προς την υπόλοιπη επιχειρηματολογία) ομολογίες του πρωταρχικού ρόλου της διανόησης: άμεσα, από τον Γκράμισι, στην

4. Βλ. σχετ. F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, New York, 1950, σ. 283. Για την ιδιαιτερότητα της παρουσίας των διανοουμένων στις τάξεις της εθνικιστικής ιδεολογίας, βλ. J. Breuilly, *Nationalism and the State*, New York 1982, σ. 344-350 και A. W. Gouldner, *Against Fragmentation*, Oxford 1985, σ. 16.

5. Βλ. λ.χ. το χαρακτηριστικό επιθετικό προσδιορισμό θεσμών, όπως εθνική παιδεία, εθνικά γράμματα, εθνικό πανεπιστήμιο, εθνική βιβλιοθήκη, εθνικό ίδρυμα κ.ο.κ. Για την πολύμορφη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στους διανοουμένους και το κράτος γενικά, βλ., μεταξύ άλλων, J. Benda, *La Trahison des clercs*, Paris 1927, R. K. Merton, «The Intellectual and Modern Public Bureaucracy», στο: *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, Ill. 1957 και E. Gellner, «La trahison de la trahison des clercs», στο: I. Maclean et al. (eds.), ό.π.

έννοια του οργανικού διανοουμένου, έμμεσα (και πιο κυνικά) από τον Λένιν στο γνωστό *Τί να κάνουμε*:

Πώς προσδιορίζεται κοινωνιολογικά η διανόηση; Οι δυσκολίες εδώ είναι σημαντικές. Κατά πρώτο λόγο, είναι προφανές πως η διανόηση δεν αποτελεί ξεχωριστή κοινωνική τάξη με οποιαδήποτε από τις παραδεδομένες σημασίες του όρου και σίγουρα όχι με την αυστηρή μαρξιστική έννοια: η θέση της δεν μπορεί να οριστεί με βάση το ρόλο της στο παραγωγικό σύστημα, αφού κριτήρια όπως η σχέση των μελών της με την κυριότητα και τη χρήση των μέσων παραγωγής παραμένουν λίγο-πολύ ξένα προς τον προσδιορισμό της. Αλλά ούτε και με τη βεμπεριανή έννοια είναι δυνατόν να ορίσουμε την διανόηση ως κοινωνική τάξη: κριτήρια όπως το εισόδημα ή ο ρόλος στις σφαίρες της παραγωγής και της κυκλοφορίας των αγαθών σίγουρα δεν αγγίζουν την ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Παρά ταύτα, πρόκειται πράγματι για κοινωνική ομάδα, δηλαδή για κάτι παραπάνω από απλό άθροισμα ατόμων, με διαφορετική ενδεχομένως κοινωνική ή ταξική προέλευση. Είναι, δηλαδή, ξεχωριστό συλλογικό μόρφωμα με ιδιαίτερη εσωτερική συγκρότηση και χαρακτηριστικά. Δάσκαλοι, πανεπιστημιακοί, λόγιοι και λογοτέχνες, καλλιτέχνες, δημοσιογράφοι, εκπρόσωποι του υπαλληλικού κόσμου, μικροαστοί, επαγγελματίες υψηλού κοινωνικού γοήτρου, πολιτικοποιημένοι ιερείς, ακόμη και στρατιωτικοί, είναι ενδεχόμενο να συγκαταλέγονται στην ιδιότυπη αυτή κατηγορία του πληθυσμού που διακρίνεται από όλες τις άλλες εξαιτίας, προπάντων, της ξεχωριστής πολιτισμικής της τοποθέτησης. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για ανοικτή στα όριά της ομάδα ατόμων που διαθέτουν ξεχωριστή από τον υπόλοιπο πληθυσμό παιδεία (μόρφωση και πολιτισμική επιφάνεια) και που εξαιτίας αυτής της (ξεχωριστής και κατ' ουσίαν επίκτητης, της κατακτημένης) ιδιότητας έχουν διαμορφώσει ιδιόζουσα συλλογική κουλτούρα⁶. Πρόκειται για ιδιαιτερότητα που, τις περισσότερες φορές, είναι συνειδητή στους φορείς της, αφού εμπνέει ένα πνεύμα συλλογικής αλληλεγγύης ή, το λιγότερο, αμοιβαίας συνεννόησης. Τούτο εκφράζεται, αν όχι με απροκάλυπτα αισθήματα ανωτερότητας απέναντι στον υπόλοιπο πληθυσμό, πάντως τουλάχιστον με την υιοθέτηση ξεχωριστών, εσωτερικών για την ομάδα, κωδικών επικοινωνίας και αναγνώρισης.

Όποια όμως κι αν είναι η συγκεκριμένη μορφή που η συλλογικότητα αυτή προσλαμβάνει, γεγονός παραμένει πως το σώμα των διανοουμένων διακρίνεται βασικά για την ξεχωριστή επαφή του με τον πολιτισμό σε όλες τις εκφάνσεις του. Το κριτήριο για τη διάκριση της διανόησης είναι ομολογουμένως πολύ σχετικό, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί με αυστηρότητα στον προσδιορι-

6. Βλ., μεταξύ άλλων, K. Mannheim, *ό.π.*, σ. 139-143, T. B. Bottomore, *Elites and Society*, Harmondsworth: 1966, σ. 73-74 και A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, London & Basingstoke 1979, σ. 18.

σμό της εσωτερικής της συγκρότησης. Δεν είναι λοιπόν παράξενο πως οι διαφορές γύρω από τη συμπερίληψη της μίας ή της άλλης επαγγελματικής κατηγορίας ή κοινωνικής υπο-ομάδας στις τάξεις της διανόησης αποτελούν πάγιο χαρακτηριστικό της κοινωνιολογικής ενασχόλησης με το θέμα. Επιπλέον, η σχετικότητα του κριτηρίου έχει να κάνει και με το γεγονός ότι το περιεχόμενο του είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσδιορισθεί γενικά και διαχρονικά. Ποιά λ.χ. είναι η πέραν του μετρίου μόρφωση ή παιδεία ενός κοινωνικού υποκειμένου; Μπορεί η περιώνυμη επαφή με τον πολιτισμό να οριστεί γενικά, πέρα δηλαδή από το εκάστοτε πλαίσιο της συγκεκριμένης κοινωνίας που τον δέχεται, τον μεταπλάθει και τον αναπαράγει; Είναι θεμιτή η αναφορά σε συμβατικές βαθμίδες του εκάστοτε εκπαιδευτικού συστήματος για την αποτίμηση της παιδείας ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων; Και, ακόμη κι αν πράγματι είναι, επαρκεί για να υποθέσουμε αυξημένη πολιτισμική έκθεση; Συνιστά, για παράδειγμα, η κατοχή αποδεικτικού σπουδών από το Πανεπιστήμιο Αθηνών ή τη Σχολή Ευελπίδων ή τα κατά τόπους Γυμνάσια και Σχολαρχεία τεκμήριο συμμετοχής στην ελληνική διανόηση του ύστερου 19ου αιώνα;

Αν το επιχείρημα της ιδιαιτερότητας που χαρακτηρίζει τη διανόηση βασιζόταν σε τόσο στενές αντιλήψεις του πολιτισμικού κριτηρίου, θα οδηγείτο αναπόδραστα σε αδιέξοδο. Η λύση δεν βρίσκεται προφανώς στην προσμέτρηση συμβατικών ή τυπικών εκπαιδευτικών προσόντων, αλλά σε μια πολύ πιο γενική (και σημαντική) διαφορά. Η ιδιαιτερότητα της διανόησης πρέπει να αναζητηθεί στην ιδιόμορφη εκείνη κατάσταση, στην ξεχωριστή πολιτισμική και κοινωνική συνθήκη, που της παρέχει τις ευκαιρίες για συγκριτικά υψηλότερη κοινωνική και ιστορική αυτογνωσία, για εναργέστερη συνείδηση του ιστορικο-κοινωνικού δρώμενου.

Βεβαίως, όσο το κριτήριο γίνεται πιο γενικό, τόσο αυξάνεται και ο κίνδυνος το όλο επιχείρημα να καταστεί κυκλικό και δαιδαλώδες. Όμως η γενικότητα (ή έστω η ασάφεια) του κριτηρίου είναι αναπόφευκτη⁷. Η πολιτισμική έκθεση είναι έννοια αναγκαστικά γενική, στο βαθμό που δεν μπορεί να προσδιορισθεί με ακρίβεια ή με ποσοτικά κριτήρια. Πώς τότε είναι δυνατόν να χρησιμοποιείται σε συγκρίσεις και διαβαθμίσεις; Με ποιό τρόπο μπορεί να νοηθεί η αυξημένη πολιτισμική έκθεση της διανόησης, η ξεχωριστή της παιδεία, εξαιτίας της οποίας «αποξενώνεται από την υπόλοιπη κοινωνία»⁸:

7. Βλ. M. Weber, «Structures of Power», στο: H. H. Gerth & C. Wright Mills (eds.), *From Max Weber*, London 1970, σ. 176, T. B. Bottomore, ό.π., σ. 70, R. Bendix, «Tradition and Modernity Reconsidered», *Comparative Studies in Society and History*, IX, 3 (1967), σ. 342-343 και A. Giddens, *Social Theory and Modern Sociology* ό.π., σ. 271-272. Βλ. επίσης T. Huszar, «Changes in the Concept of Intellectuals», στο: A. Gella (ed.), ό.π., σ. 79-100.

8. E. Gellner, *Thought and Change*, London 1964, σ. 171.

Κατά πρώτον έχει σημασία πως γίνεται λόγος όχι για διανοουμένους γενικά, αλλά για σώμα διανοουμένων — για τη διανόηση, την *ιντελλιγκέντσια*, την πνευματική ηγεσία της σύγχρονης κοινωνίας⁹. Η διάκριση είναι κάτι παραπάνω από λεκτική, αφού υποδηλώνει τον ιστορικό προσδιορισμό του διανοουμένου. Βεβαίως, διανοούμενοι υπήρξαν πάντοτε στην ιστορία. Στις παραδοσιακές όμως κοινωνίες οι διανοούμενοι (ως λόγιοι, συγγραφείς, φιλόσοφοι, νομοδιδάσκαλοι, ιερείς, προφήτες, μάγοι κ.ο.κ.), όσο ενσωματωμένοι ήταν στο υπόλοιπο κοινωνικό σώμα, τόσο απομονωμένοι ήταν μεταξύ τους¹⁰. Αντιθέτως, στη σύγχρονη κοινωνία, οι διανοούμενοι αποτελούν ξεχωριστή κατηγορία μέσα στην κοινωνία, διακρίνονται δηλαδή συλλογικά από το υπόλοιπο κοινωνικό σώμα χάρη στην ιδιότυπη δραστηριότητά τους και τους κοινωνικούς ρόλους που τους αποδίδονται¹¹.

Η διαφορά είναι σημαντική. Η μετα-παραδοσιακή κοινωνία επιφέρει, ανάμεσα σε άλλα, τη ριζική ανατροπή όλων των προηγούμενων τρόπων επικοινωνίας μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων. Οι ολοκληρωτικές αλλαγές στην οργάνωση της παραγωγής, η γενίκευση της συναλλαγής στην κατανάλωση και οι νέες κοινωνικές και πολιτικές διαρθρώσεις επιβάλλουν αντίστοιχα καινοφανείς μορφές κοινωνικής διαντίδρασης. Οι καινούργιες κοινωνικές σχέσεις προϋποθέτουν και ενδυναμώνουν την έμμεση και απρόσωπη επικοινωνία ως κύρια μορφή κοινωνικής επαφής και συνεννόησης. Φθάνει απλώς να σκεφθούμε πως και μόνη η καθολικότητα του άναρχου, αυτορρυθμιζόμενου, απρόσωπου μηχανισμού της αγοράς απαιτεί εντελώς καινούργιους τρόπους συνδιαλλαγής που υπερβαίνουν και καταργούν την παλαιά, άμεση και διαπροσωπική επικοινωνία¹².

Οι επιπτώσεις των βαθύτατων αυτών ποιοτικών αλλαγών σε όλο το φάσμα της κοινωνικής οργάνωσης είναι σοβαρότατες. Κατά πρώτον, η αντικατάσταση της άμεσης και διαπροσωπικής επαφής με την έμμεση, απρόσωπη, εξ αποστάσεως επικοινωνία σημαίνει, πρακτικά, τον παραμερισμό του προφορικού από το γραπτό λόγο και τη συνακόλουθη γενίκευση του δεύτερου σε κύρια νόρμα

9. Σχετικά με τις διαφορές περί την ακριβή χρήση του όρου *ιντελλιγκέντσια* σε σχέση προς τον όρο *διανοούμενος*, βλ., μεταξύ άλλων, H. Seton-Watson, *Nationalism and Communism*, London 1964, σ. 3-35, T. B. Bottomore, *ό.π.*, σ. 70, A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, *ό.π.*, σ. 48, A. Gella, «An Introduction to the Sociology of the Intelligentsia», στο A. Gella (ed.), *ό.π.*, σ. 9-19 και B. I. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 124-125.

10. Βλ. T. B. Bottomore, *ό.π.*, σ. 41-42, 71 και B. Anderson, *Imagined Communities*, London 1983, σ. 20-25.

11. Βλ., μεταξύ άλλων, E. Gellner, *Thought and Change*, *ό.π.*, σ. 169-171, R. Bendix, *ό.π.*, σ. 321, 343, A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, *ό.π.*, σ. 1-5, 102 και J. Plamenatz, *Ιδεολογία*, Αθήνα 1981, σ. 86-87.

12. Βλ. K. Marx, *Grundrisse*, Harmondsworth 1973, σ. 485-486.

κοινωνικού διαλόγου. Η νέα κοινωνία κοιμίζει και εξίσου νέα κουλτούρα. Όμως η ριζική πολιτισμική ανακατάταξη που συνοδεύει αναπόφευκτα τις βαθύτατες κοινωνικές μεταβολές έχει και τις δικές της συνέπειες. Οι νέες μορφές επικοινωνίας της σύγχρονης κοινωνίας απαιτούν και ιδιαίτερους φορείς. Πρόκειται για τα άτομα εκείνα που αφομοιώνουν, χειρίζονται και αναπαράγουν άμεσα τα νέα μέσα επικοινωνίας — για τους χρήστες της νέας κουλτούρας, που απορρέει από τις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνικής οργάνωσης¹³.

Έτσι, δημοσιογράφοι και λογοτέχνες, υπάλληλοι και γραφειοκράτες, εκπαιδευτικοί και επιστήμονες συνεχονται από τον κοινό κοινωνικό τους προσδιορισμό ως εκφραστές και παραγωγοί της νέας κουλτούρας: είναι εκείνοι που ασχολούνται απευθείας με την αναπαράγωγή της σε όλες της τις μορφές, εκείνοι που δουλεύουν άμεσα το γενικευμένο γραπτό λόγο, εκείνοι που μεταδίδουν την εγκύκλια παιδεία, εκείνοι που υπηρετούν και προωθούν τις νέες γνωστικές μεθόδους¹⁴. Η διαφορά τους με τον παραδοσιακό τύπο διανοούμενου είναι ριζική. Στην περίπτωση τους δεν πρόκειται πλέον για αυτόνομη και αυτόβουλη ενσχόληση με τα «γράμματα» (μια σφαίρα που παραμένει ξένη ή παραπληρωματική προς τις παραδοσιακές μορφές κοινωνικής ζωής). Πρόκειται για ξεχωριστή (πολυεπίπεδη, μα συλλογική) δραστηριότητα που είναι οργανικά συνυφασμένη με την ίδια την κοινωνία και τις ανάγκες της. Ο σύγχρονος διανοούμενος δεν είναι απλώς *homme de culture*, κοινωνική εξαίρεση ή εκκεντρικότητα, που διαλογίζεται, συγγράφει ή διδάσκει στο περιθώριο της κοινωνίας στην οποία ζει. Αντιθέτως, επιτελεί άμεσο κοινωνικό ρόλο διανοούμενου, που τις περισσότερες φορές, όταν ασκείται αποκλειστικά, συμπίπτει με τον ίδιο τον επαγγελματικό του προσδιορισμό. Κάπως έτσι θα πρέπει, νομίζω, να ερμηνευθεί και το γνωστό επιχείρημα του Γκράμσι πως, ενώ ο καθένας μπορεί να θεωρηθεί διανοούμενος στο βαθμό που διαλογίζεται, με τον τρόπο του, σχετικά με το κοινωνικό δρώμενο, όλα τα μέλη της κοινωνίας δεν επιτελούν και ρόλο διανοούμενου μέσα σε αυτήν¹⁵. Η συλλογική λοιπόν περιγραφή των διανοουμένων των

13. Βλ. K. Mannheim, «The problem of generations», στο: P. Kecskemeti (ed.), *Essays on the Sociology of Knowledge*, London 1968, σ. 291.

14. Ως προς την αναγκαστική πρόσδεση των σύγχρονων διανοουμένων στη λεγόμενη κουλτούρα του κριτικού λόγου [*Culture of Critical Discourse*], βλ. A. W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, ό.π., σ. 62-63 και A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, ό.π., σ. 3, 28-30, 52, 58-59.

15. Βλ. A. Gramsci, «The Intellectuals», στο: Q. Hoare & G. Nowell-Smith (eds.), *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, London 1971, ιδιαιτ. σ. 344-350 και C. Bloggs, *Gramsci's Marxism*, London 1976, σ. 55-84, 101-126. Για τις διολογικές ικανότητες του κοινωνικού υποκειμένου γενικά, βλ. G. Sartori, «Politics, Ideology, and Belief Systems», *The American Political Science Review*, LXIII, 2 (1969), σ. 398-400 και A. Giddens, *Central Problems in Social Theory*, London 1979, σ. 69-81.

σύγχρονων κοινωνιών με τους όρους *διανόηση, ιντελιγκέντσια κ.ο.κ.* έχει ιδιαίτερη φόρτιση: ο πολιτισμικός χαρακτήρας των όρων που χρησιμοποιούνται αποκτά στις κοινωνίες αυτές ξεχωριστό περιεχόμενο, μεστό από ιστορικές και κοινωνιολογικές υποδηλώσεις.

Παρά την κοινωνική της λειτουργία όμως (ή μάλλον εξαιτίας της), η διανόηση παραμένει ξέχωρο τμήμα της σύγχρονης κοινωνίας και με την ασηθητική έννοια. Είναι, καταρχήν, εκείνη η κοινωνική ομάδα που όχι μόνον χειρίζεται άμεσα το νέο πολιτισμό, αλλά αποτελεί και το απευθείας δημιουργημά του. Η διανόηση απαρτίζεται από πρόσωπα τα οποία, ανεξάρτητα από την αρχική κοινωνική τους προέλευση, αποτελούν προϊόντα της εκπαιδευτικής κινητικότητας που η εκσυγχρονιστική διαδικασία προκαλεί¹⁶. Ο σύγχρονος διανοούμενος ξεχωρίζει για την παιδεία του, που έχει αποκτηθεί από τη συνεχή τριβή με τους νέους επικοινωνιακούς κώδικες: από τη συμμετοχή του στις πνευματικές ζυμώσεις της κοινωνίας του, από την επαφή του με τα σύγχρονα ρεύματα σκέψης και, πολλές φορές, από την πολλαπλή κοινωνικοποίησή του σε περισσότερα από ένα πολιτισμικά περιβάλλοντα.

Η ιδιαιτερότητα της διανόησης δεν σταματά εδώ. Οι φορείς των νέων μορφών επικοινωνίας είναι εκείνοι που βρίσκονται εξ' ορισμού σε θέση να δεχθούν τα μηνύματα του συνεχούς κοινωνικού μετασχηματισμού που συντελείται γύρω τους — στην ίδια τους την κοινωνία ή τον περίγυρό της. Με την έννοια αυτή του αναγκαστικού προβληματισμού που επιβάλλεται από την ίδια της τη φύση, η διανόηση αποτελεί εκείνη την ομάδα που είναι ίσως η πλέον εύλωτη στην πρόκληση και τις συνέπειες της συνεχούς κοινωνικής αλλαγής.

Ο προσδιορισμός της ιδιαιτερότητας των σύγχρονων διανοουμένων έχει λοιπόν να κάνει αφενός με τη στρατηγική θέση τους στη σύγχρονη κοινωνία και αφετέρου με την αναγκαστικά αυξημένη ευαισθησία τους στα ερεθίσματα της συνεχούς κοινωνικής αλλαγής. Οι δύο αυτές διαστάσεις της κοινωνικής τους τοποθέτησης ορίζουν και το ιδιότυπο δίλημμα των διανοουμένων: δηλαδή, την ξεχωριστή συνθήκη στην οποία τελούν και η οποία κατατρέπει την κοινωνική τους παρουσία. Η διανόηση βρίσκεται στην καρδιά της συνεχούς διαδικασίας της υπέρβασης του παραδοσιακού από το σύγχρονο. Επιπρόσθετα, είναι εκείνη η μερίδα του πληθυσμού που μπορεί, πρώτη ή με εναργέστερο τρόπο, να διακρίνει τη σύγκρουση ανάμεσα στην εκάστοτε τάξη πραγμάτων και το φάσμα της μεταβολής της. Η πραγματικότητα, η προσμονή ή ο φόβος του νέου βαρύνουν, πάνω από όλα, τους κυριότερους εκφραστές του: η εκσυγχρονιστική διαδικασία αναπαράγει αδιάκοπα εκείνη τη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία, η οποία αντιλαμβάνεται τις συνέπειες της κοινωνικής αλλαγής με μεγαλύτερη διαύγεια και οξύτητα από οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα. Θα μπορούσε

16. B. E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983, σ. 79-80.

λοιπόν να ειπωθεί πως η διανόηση είναι η ίδια «φαινόμενο της μετάβασης»¹⁷, μια ξεχωριστή δηλαδή ομάδα που, από την εποχή ακόμη των *lumières* του 18ου αιώνα, ζεπηδά από την εκσυγχρονιστική διαδικασία, βρίσκεται μέσα της και την παρακολουθεί.

Η ιδιάζουσα τοποθέτηση της διανόησης μπορεί πλέον να νοηθεί πληρέστερα. Εξαιτίας του κοινωνικού τους ρόλου ως φορέων της νέας κουλτούρας, οι διανοούμενοι είναι πράγματι αποξενωμένοι από το υπόλοιπο κοινωνικό σώμα. Η απομόνωση δεν είναι τόσο κοινωνική (μολονότι ούτε αυτό αποκλείεται), όσο πολιτισμική: είναι η αποξένωση που προέρχεται από τη μοναχική (σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό) συνείδηση των προβλημάτων που απορρέουν από τον εκσυγχρονισμό¹⁸. Είναι η μοναξιά που πηγάζει από την πληρέστερη αντίληψη του ιστορικού γίνεσθαι και τη συναίσθηση της δυνατότητας του ανθρώπου να επέμβει σε αυτό. Όσο φανατικά ενταγμένοι κι αν αισθάνονται στις τάξεις μιας ιδεολογίας, οι διανοούμενοι είναι κατ' ουσίαν πολιτισμικώς απάτριδες, στο βαθμό που δεν μπορούν να παρακολουθήσουν ασύνειδα ή άκριτα την ιστορική εξέλιξη και, κατὰ συνέπεια, οφείλουν να επιλέξουν οι ίδιοι, άμεσα και συνειδητά, τη στάση τους απέναντί της¹⁹. Στη σύγκρουση ανάμεσα στο παλιό και το νέο, η διανόηση είναι η περισσότερο εκτεθειμένη και η λιγότερο προστατευμένη κοινωνική ομάδα. Είναι λοιπόν φυσικό να θεωρήσουμε πως τα προβλήματα, οι διαλογισμοί, οι αντιδράσεις και οι στάσεις αυτής της τόσο ξεχωριστής, όσο και ρευστής κατηγορίας ατόμων συνιστούν εξαιρετικά σημαντικούς παράγοντες στη διαμόρφωση των αντιλήψεων και τον προσανατολισμό των ενεργειών των κοινωνικών υποκειμένων — κοντολογίς, στην παραγωγή και τη διάχυση των ιδεολογιών.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε πως, από τη φύση της, η διανόηση συγκλονίζεται από τη σύγκρουση ανάμεσα σε δύο κόσμους: στον κόσμο του χθες και τον κόσμο του αύριο²⁰. Θα μπορούσαμε ακόμη να χαρακτηρίσουμε αυτήν τη σύγκρουση σαν τη βάση του ιδιότυπου διλήμματος ή άχθους της διανόη-

17. E. Gellner, *Thought and Change*, ό.π., σ. 171.

18. Βλ. M. Matossian, «Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguities», *Economic Development and Cultural Change*, 6, 3 (1957/58), σ. 218-219, R. Aron, *The Opium of the Intellectuals*, New York 1962, κεφ. 7, R. Bendix, ό.π., σ. 343, E. Shils, *The Intellectuals and the Powers and Other Essays*, Chicago 1971, σ. 7, και A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, ό.π., σ. 58-60.

19. Βλ. K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, ό.π., σ. 136, όπου και η επεξεργασία της γνωστής φράσης του Alfred Weber *die freischwebende Intelligenz*. Πρβλ. επίσης T. B. Bottomore, ό.π., σ. 75 και A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, ό.π., σ. 3, 8, 11, 83.

20. Βλ. B. I. Φίλιας, ό.π., σ. 93-94, 100-102.

σης, η οποία είναι σε θέση να αντιληφθεί τις προεκτάσεις της αντίθεσης και να αναζητήσει τρόπους για καινούργιες συνθέσεις που θα κατορθώνουν να συνδέουν τη διαρκώς ανασυντιθέμενη τάξη πραγμάτων με τα προανακρούσματα του (αβέβαιου ως προς την έκβαση, αλλά βέβαιου ως προς την έλευση) μέλλοντος. Θα μπορούσαμε, τέλος, να θεωρήσουμε πως το ζήτημα αυτό βρίσκεται στον πυρήνα του προβλήματος επιμέρους ιδεολογιών της σύγχρονης κοινωνίας, όπως ο εθνικισμός, ο σοσιαλισμός ή ο φιλελευθερισμός.

Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει προφανώς πως οι σύγχρονες ιδεολογίες είναι αποκυήματα της φαντασίας μιας αριθμητικά περιορισμένης πνευματικής ελίτ²¹. Ούτε βεβαίως σημαίνει πως όλα τα μέλη της διανόησης αποτελούν κοινωνούς της όποιας ιδεολογίας αναγκαστικά ή ανεπιφύλακτα. Αντιθέτως, αξίζει να σημειωθεί πως η αμφισβήτηση, η ανασκευή ή η τροποποίηση των όρων της σύγχρονης ιδεολογίας μπορεί να προέλθει πάλι μόνον από διανοούμενους. Τέλος, οι παρατηρήσεις που διατύπωσα δεν συνεπάγονται πως το εσωτερικό άγχος της σύγχρονης διανόησης οδηγεί πάντοτε και αναγκαστικά στην παραγωγή ή την υιοθέτηση κάποιας συγκεκριμένης ιδεολογίας: ο διανοούμενος μπορεί να μετέχει ή να μην μετέχει στην παραγωγή της ιδεολογίας, μπορεί να καταφάσκει στην ιδέα της εξέλιξης ή να υπερασπίζεται την αντίληψη του κενού χρόνου, μπορεί να συμβιβάζεται ή να αμφισβητεί την κοινωνία του και τις πολιτικές της ρυθμίσεις, μπορεί να είναι επαναστάτης ή κομφορμιστής, μπορεί να λαμβάνει ή να μην λαμβάνει μέρος στη διαμόρφωση των κοινωνικο-πολιτικών πραγμάτων, μπορεί να είναι εκσυγχρονιστής ή λάτρης της παράδοσης, μπορεί να είναι κοσμοπολίτης ή ξενόφοβος. Εκείνο που δεν μπορεί να κάνει είναι να απέχει από τον ιδεολογικό διάλογο της σύγχρονης κοινωνίας, αφού, ακόμη κι όταν δεν το αναγνωρίζει, ο διανοούμενος βρίσκεται, φύσει και θέσει, στο επίκεντρο και αποτελεί τον κύριο παραγωγό του: ακόμη και ο πλέον ακραίος ανχωρητισμός από την πλευρά των διανοουμένων συνιστά εκδήλωση της συνειδητής τους άρνησης να εμπλακούν σε έναν διάλογο που οι ομολογοί τους δημιουργούν ή συντηρούν και που οι ίδιοι, πρωτίστως, καταλαμβάνουν.

21. Σε τούτο λ.χ. συνίσταται το λάθος του E. Kedourie σε σχέση προς την ερμηνεία της εθνικιστικής ιδεολογίας. Βλ. σχετ. E. Kedourie, *Nationalism*, London 1960, ιδιαιτ. σ. 9-19.

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Θὰ ἤθελα προεξαγγελτικὰ νὰ κάνω μιὰ ἀπαραίτητη διευκρίνηση σχετικὰ μὲ τὸν τίτλο καὶ φυσικὰ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνακοίνωσός μου. *Τοπικὴ ἱστοριογραφία*: Ἰσως ὁ δεύτερος ὄρος τῆς φράσης αὐτῆς νὰ δημιουργεῖ ὀρισμένες ἀπορίες, δεδομένου ὅτι ὁ συνήθης ὄρος ποὺ συνάπτεται μὲ τὸ ἐπίθετο τοπικὴ εἶναι ἐκεῖνος τῆς ἱστορίας καὶ ὄχι τῆς ἱστοριογραφίας· καὶ τὸ πράγμα ἔχει τὴν σημασία του. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς χρησιμοποίησε στὶς μελέτες του καὶ τοὺς δύο ὄρους· περισσότερο βέβαια τὸν ὄρο ἱστορία· ἄρα ἡ χρῆση ἀπὸ μένα τοῦ ὄρου ἱστοριογραφία ἔχει τὴν αἰτία τῆς στὴν προσωπικὴ πρόσληψη τοῦ δημαρικοῦ ἔργου τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό.

Τὴν ἐνασχόληση μὲ τὰ τοπικὰ ἱστορικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὴν διαμόρφωση ἑνὸς ἰδιαιτέρου τύπου λογιόσυνης ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν τοπικὴ ἱστοριογραφία ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς θὰ τὴν προσγράψει στὸν μεσοῦντα 19ο αἰώνα. Ὡστόσο τὶς ἀπαρχές τοῦ φαινομένου θὰ διακρίνει στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα. Καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι τοπικὰ ἱστοριογραφικὰ ἐνδιαφέροντα θὰ ἐκδηλωθοῦν τότε σὲ ὅλο τὸν χῶρο ποὺ καλύπτει ὁ ἑλληνισμός. Ὅταν χρειαστεῖ νὰ προσφύγει σὲ μερικὰ ὀνόματα θὰ σημειώσει τὸν Χριστόφορο Περραιβὸ (*Ἱστορία Σουλίου καὶ Πάργας*, 1803) καὶ τὸν Διονύσιο Φωτεινὸ (*Ἱστορία τῆς πάλαι Λακίας*, 1818-1819).

Ὁ Ἀγώνας καθὼς εἶναι φυσικό, δίνει νέα καὶ ἐντονότερη ἔξαρση στὸ φαινόμενο· ἔταν θὰ ἔλθει ἡ στιγμή τῆς ἀπογραφῆς τοῦ Ἀγώνα οἱ τοπικὲς ζητήσεις πυκνώνουν ἐπειδὴ ἡ κάθε περιοχὴ θέλει νὰ ὑπερτονίσει τὴν δική της συμβολὴ στὴν ἐπιτυχία τῆς Ἐπανάστασης, τὴν συμβολὴ τῶν δικῶν της τέκνων. Σύμφωνα λοιπὸν μ' αὐτὰ θὰ γνωρίσει ἰδιαίτερη ἐνταση ἡ συγγραφὴ βιογραφιῶν τῶν διαφόρων ἀγωνιστῶν, τάση ποὺ βέβαια εἶναι πολὺ κοντὰ στὴν τοπικὴ ἱστορία. Τοπικὴ ἱστορία, τοπικισμὸς ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες καὶ μὲ αὐτὲς τὶς στοχεύσεις θὰ δημιουργήσουν σοβαρὰ προβλήματα στὸν ἐθνικὸ ἱστοριογράφο Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο, ὅταν γύρω στὰ 1875 ἐκδόθηκε ὁ τόμος ποὺ περιεῖχε τὴν Ἐπανάσταση, ἐπειδὴ οἱ τοπικοὶ ἱστορικοὶ θὰ θεωρήσουν ὅτι οἱ περιοχές τους ἀδικήθηκαν στὸ ἔργο τοῦ Παπαρρηγόπουλου: ὁ Κ. Νικόδημος διαμαρτύρεται γιὰ τὰ Ψαρά, ὁ Μ. Δήμιτσας γιὰ τὴν Μακεδονία, ὁ Θ. Δηλιγιάννης γιὰ τὸν Μοριά, ὁ Π. Βεργωτῆς γιὰ τὰ Ἐπτάνησα, ὁ Π. Καρολίδης γιὰ τὴν αὐστηρότητα τοῦ Παπαρρηγόπουλου ἔναντι τῶν Μικρασιατῶν. Πλήρης ἐκδήλωση τοῦ τοπικιστικοῦ πνεύματος.

Ἡ συνολικὴ αὐτὴ καὶ οὐσιαστικὴ προσέγγιση τοῦ τοπικισμοῦ καὶ τῆς τοπικῆς ἱστοριογραφίας, ὅπως προσπάθησα νὰ τὴν παρουσιάσω, ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὴν μελέτη ἐνὸς ἔργου ἀπὸ τὰ τελικὰ, ἄς ποῦμε, τοῦ Κ. Θ. Δημαρχᾶ: εἶναι βέβαια ἡ βιογραφία τοῦ Κ. Παπαρηγόπουλου· ἐκεῖ σὲ λίγες σελίδες¹ ἡ τάση τῆς τοπικῆς ἱστορίας θὰ ἐπισημανθεῖ καίρια καὶ θὰ ἐντχθεῖ στὸν χῶρο ποὺ τῆς ἀρμόζει.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἕνα· ἡ ἐνταξὴ ἐνὸς φαινομένου μέσα στὴν εὐρεία σύνθεση. Ὅμως ἡ τοπικὴ ἱστορία, ἡ ἐνασχόληση μὲ τὶς τοπικὲς ζητήσεις δὲν σταμάτησε ποτέ· συνεχίζεται ἀκόμα καὶ ὡς τὶς μέρες μας· καὶ τοῦτο βεβαίως δὲν περνᾷ ἀπαρατήρητο ἀπὸ τὴν κριτικὴ ματιὰ τοῦ Κ. Θ. Δημαρχᾶ. Κύρια ἐκδήλωση τοῦ ἐνδιαφέροντός του λοιπὸν γιὰ τὸ θέμα αὐτό, εἶναι κυρίως οἱ ἐπιφυλλίδες τοῦ «Βήματος», μὲ τὶς ὁποῖες θὰ παρουσιάσει σὲ κάποιον τέλος πάντων εὐρὺ κοινὸ τὶς κατὰ καιροὺς ἐπιδόσεις τῶν τοπικῶν ἱστορικῶν. Ἀλλὰ παράλληλα θὰ ἐκθέσει μὲ σαφήνεια καὶ ἐνάργεια μίαν ὀλοκληρωμένη θέση γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό. Ἡ θέση του αὐτὴ ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς προγράμματος στὸ ὁποῖο διακρίνονται καὶ τονίζονται κάθε φορὰ ἕλα τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν. Ἄς προσπαθήσουμε λοιπὸν νὰ ἀποδιαρθρώσουμε τὸ πρόγραμμα αὐτὸ προκειμένου νὰ κατανόησουμε τὴν σημασία καὶ τὴν θέση του στὸ ἕλο ἱστοριογραφικὸ πλέγμα.

Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὶς τοπικὲς ἐνασχολήσεις σημειώνεται κάθε φορὰ ποὺ κρίνεται ἀπαραίτητο ἀποκαλύπτοντας ἔτσι ἕνα χρονικὸ ἀνάπτυγμα μὲ ἀρχὴ περίπου τὸ 1935· τὸ τέλος τὸ γνωρίζουμε ὅλοι... Ὁ ἴδιος ἐκθέτει τὰ πράγματα μὲ σαφήνεια: «δεκαπέντε χρόνια τώρα» —γράφει σὲ ἐπιφυλλίδα τοῦ 1950— «ἀπ' αὐτὴν τὴν στήλη δὲν χάνω εὐκαιρία γιὰ νὰ ἐξάρω τὴν σημασία τῶν τοπικῶν δημοσιευμάτων, εἴτε σὲ μορφή βιβλίου παρουσιάζονται εἴτε σὲ περιουδικὴ μορφή»². Αὐτὰ ἐφεξῆς θὰ ἐπαναληφθοῦν πολλὲς φορές.

Ὡστόσο ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ δοθεῖ μιὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ποὺ ἀφορᾷ τὴν μεγάλη διάδοση τῶν τοπικῶν ἱστοριῶν· ἐρώτημα ποὺ ἐπεκτείνεται γιὰ νὰ καλύψει καὶ τὴν εὐρύτατη χρονικὴ ἐνασχόληση μὲ παρόμοιες ζητήσεις ἡ ὁποία φθάνει ὡς τὶς μέρες μας μὲ ἀμείωτη ἐνταση. Ὁ Κ. Θ. Δημαρχᾶς ἀπαντώντας στὸ καίριο αὐτὸ ἐρώτημα, θεωρῶ, ὅτι ταυτοχρόνως παρουσιάζει καὶ τὴν θεωρητικὴ ἐπέκταση τοῦ προβλήματος τῆς τοπικῆς ἱστοριογραφίας καὶ προσεγγίζει ἀπὸ ἄλλο δρόμο τὴν προβληματικὴ ποὺ παρουσιάστηκε σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες καὶ κυρίως στὴν γειτονικὴ μας Ἴταλία³.

1. Κ. Θ. Δημαρχᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος*, Ἀθήνα 1986, σ. 52-54, 57.

2. Ἐπιφυλλίδα τῆς 24ης Νοεμβρίου 1950 μὲ τίτλο: «Ζητήματα μεθόδου».

3. Ἀναφέρωμι ἐδῶ στὰ ὅσα πολὺ σημαντικὰ ἔχει παρατηρήσει ὁ R. Romano σὲ ἄρθρο του γιὰ τὴν τοπικὴ ἱστορία· ὁ Ἰταλὸς ἱστορικὸς ἀναφέρεται στὴν ἵδρυση τοῦ Istituto Storico Italiano ποὺ ἔγινε στὴν Ρώμη τὸ 1883 ὡς συνισταμένη τῶν διαφόρων τοπικῶν

Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τῆς προσπέλασης τοῦ Δημαρχᾶ πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ὅτι ἡ καλλιέργεια τοῦ τοπικοῦ ἱστορικοῦ εἴδους ἔχει σχέση μετὰ τὴν πορεία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, μετὰ τὴν πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τὴν "Ἀλωση. Μάλιστα ἡ ἐρμηνεία του αὐτῆ προβλήθηκε διὰ τῶν ἐπιφυλλίδων πολλές φορές: ἄς τὴν παρακολουθήσουμε ὕπως ἐκφράστηκε τὸ 1950: «Δὲν ἔχει κανεὶς νὰ ἐξάρη τὴν χρησιμότητά της, γιατί εἶναι αὐτόδηλη: σὲ μιὰ χώρα ὅπου ἡ ἴδια ἡ σύστασή της ἐπέβαλλε τὴν ἀνάπτυξη τοπικῶν πολιτισμῶν, σὲ μιὰ χώρα ποὺ διαμορφώθηκε κάτω ἀπὸ τὸν ξένο ζυγὸ, ὅπου εὐνοήθηκε γι' αὐτὸν τὸν πρόσθετο λόγο ἡ αὐτοδιοίκηση τῶν κοινοτήτων, ἡ ἱστορία ἡ ἐθνικὴ εἶναι σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἄθροισμα τῶν τοπικῶν ἱστοριῶν. Ἄν αὐτὲς οἱ πραγματικότητες οἱ φυσικὲς καὶ ἱστορικὲς ἀγνοήθηκαν σὲ κάποια στιγμή, καὶ δημιουργήθηκε ἐκ τῶν ἔνω τὸ ὑδροκέφαλο θηρίο ποὺ ὀνομάζεται ἑλληνικὸ κράτος τοῦτο εἶναι ἕνας ἀκόμη πρόσθετος λόγος γιὰ νὰ μελετήσουμε προσεκτικὰ πῶς ἦταν ἄλλοτε τὰ πράγματα, τὸν καιρὸ ποὺ ὁ ἑλληνισμὸς ἀνέβαινε μετὰ ζωηρὸ πόδι πρὸς τὴν ἀκμὴ του»⁴.

Φυσικὸς χώρος λοιπὸν καὶ ἱστορικὲς περιπέτειες εἶναι οἱ δύο σταθεροὶ παράγοντες ποὺ ἐκτρέφουν τὶς τοπικὲς ζητήσεις. Ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ αὐτῆ θὰ ἐξαιρεθεῖ ἡ ἐκκλησία, ἡ ὁποία διὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου διατηρεῖ ἀκέραια τὴν ἱεραρχικὴ τῆς πυραμίδα: ὅμως καὶ ἐδῶ ἔχουμε τὶς κατὰ τόπους ἐκκλησιαστικὲς μονάδες οἱ ὁποῖες διακρίνονται γιὰ μιὰ ὑποτυπώδη ἔστω αὐτοδιοίκηση. Ἄρα καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ τοπικὴ ἱστορία ὅπως παρουσιάζεται μετὰ τὴν συγγραφή μονογραφιῶν γιὰ τὶς μητροπόλεις, τὶς μονές, τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καταλόγους συμβάλλει ἀποφασιστικὰ στὴν κατανόηση τοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου, στὴ σύνθεση τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας ἐν τέλει.

Φθάσαμε ἔτσι, ὁ Κ. Θ. Δημαρχᾶς μᾶς ὁδήγησε, στὸ σημεῖο ποὺ θὰ ἔχουμε τὴν διάσταση τοῦ γιατί πρέπει νὰ ἐνθαρρύνουμε τὶς τοπικὲς μελέτες, νὰ ἐνθαρρύνουμε τοὺς τοπικοὺς λογίους καὶ αὐτὰ μετὰ τὰ ὁποῖα αὐτοὶ καταγίνονται: καὶ εἶναι πολλά, τὰ εἶδη τῆς τοπικῆς ἱστοριογραφίας: τοπικὲς ἀνθολογίαι, τοπικὲς βιβλιογραφίαι, συλλογὲς ἐθίμων καὶ παραδόσεων, συλλογὴ γλωσσικοῦ ὕλικου, σύνταξη τοπικῶν βιογραφικῶν καὶ ἄλλων λεξικῶν.

Μὲ βάση τὴν θεώρηση ποὺ ἀναφέραμε λίγο νωρίτερα καὶ σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἡ ἐθνικὴ ἱστορία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ συνα-

ἱστορικῶν ἐταιρειῶν ποὺ εἶχαν ζοῆ καὶ δράση πολλῶν ἐτῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ κεντρικοῦ ὄργανου: τὸ ἀντίθετο συνέβη στὴν Γερμανία στὴν ὁποία ἀπὸ ἕνα κεντρικὸ ὄργανισμὸ ἰδρύονται περιφερειακὰ ἰδρύματα. Φθάνει λοιπὸν ἔτσι στὴν σημαντικὴ παρατήρηση ὅτι ὅλα αὐτὰ ἀνακαλοῦν τὸν διαφοροτικὸ τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο πραγματοποιήθηκε στὶς δύο αὐτὲς χώρες ἡ ἐθνικὴ ἐνοποίηση (R. Romano, «Τοπικὴ Ἱστορία - Γενικὴ Ἱστορία», στὸν τόμο μετὰ μελέτες τοῦ ἰταλοῦ ἱστορικοῦ ποὺ ἐκδόθηκε μετὰ τὸν τίτλο *Ποῦ ὁδεῖ ἡ ἱστορία; ἀναζητήσεις τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας*, E.M.N.E.- Μνήμων, Ἀθήνα 1988, σ. 53-54).

4. Ἡ παραπομπὴ στὴν ἐπιφυλλίδα ποὺ σημειώνεται στὴν σημείωση 2.

γωγὴ πολλῶν κατὰ τόπους ἱστοριῶν, ἢ προαγωγὴ τῶν τοπικῶν μελετῶν εἶναι καὶ ἀπαραίτητη γιὰ πολλὰ ἀκόμη χρόνια, καὶ ἄξια κάθε ἐπαίνου. Ἐπιμέρους λόγοι, ὄχι λιγότερο σημαντικοί, ὑπάρχουν ἀρκετοὶ γιὰ νὰ πλαισιώσουν τὴν βασικὴ αὐτὴ θέση. Εἶναι πρῶτιστα ἡ ἐξυπηρέτηση τοῦ στόχου πού διαπερνᾷ μεγάλο μέρος τοῦ δημοτικοῦ ἔργου καὶ τὸ ὁποῖο ἔχει ὀνομαστεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐθνικὴ ἀπογραφή. Ἡ φτώχεια μας σὲ πρωτογενῆς ὕλικὸ εἶναι τόσο μεγάλη, οἱ κίνδυνοι γιὰ τὴν καταστροφὴ του τόσο πολλοὶ ὥστε πρέπει σχεδὸν νὰ εἴμαστε εὐτυχημένοι γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν τοπικῶν μελετητῶν, ἔστω καὶ ἂν αὐτὲς διακρίνονται ἀπὸ πολλὰς ἀτέλειες. Γιατὶ ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς ἱστορικοὺς θὰ περάσουμε στοὺς ἐθνικοὺς. Ἰδιαιτέρη σημασία δίνει γιὰ τὰ δημοσιεύματα τὰ τοπικὰ ὅταν ἀναφέρονται σὲ τόπους πού ἔχουν ἀποσπαστεῖ βίαια ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ κορμὸ καὶ ἔχουν χαθεῖ ὀριστικὰ γιὰ τὸν ἑλληνισμό. Ὁ λόγος εἶναι βέβαια καὶ πάλι ἱστορικός. Ὁ κόσμος αὐτὸς ἔχει χαθεῖ ὀριστικὰ: ἔτσι ἡ παραμικρότερη ἱστορικὴ μαρτυρία πού προέρχεται ἀπὸ τοὺς τόπους αὐτοὺς ἔχει εἰδικὴ βαρῦτητα ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ ἐπαναληφθεῖ. Ἀναγνωρίζει ἐπιπλέον ὅτι οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ εἶχαν μιὰ ἰδιαιτέρη ποιότητα καὶ ἰδιοτυπία καὶ σημειώνει ἐμφαντικὰ: «Τελικὰ θὰ ἐσημείωνα τὴν σημασία τὴν ὁποία παρουσιάζει ἡ σὰν πειραματικὴ ἀπομόνωσή του ἀναφορικὰ μὲ τὸν ὑπόλοιπο Ἑλληνισμό, προκειμένου νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ»⁵. Στὴν στόχευσή του λοιπὸν αὐτὴ ὑπάρχει ἰδιαιτέρη βισύνη γιατί πρέπει νὰ προλάβουμε τοὺς ἀνθρώπους πού εἶναι ἀπὸ τὰ μέρη αὐτά, ὅσο καιρὸ εἶναι ἀκόμα ζωντανοί. Νὰ τοὺς προλάβουμε προκειμένου νὰ καταθέσουν τὴν μαρτυρία τους ἐπειδὴ μαζὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς θὰ σβήσουν καὶ στοιχειᾶ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐθνικὴ μας αὐτογνωσία.

Αὐτὰ σημειώνει λοιπὸν γιὰ τὶς χαμένες πατρίδες καὶ τὰ καταλαβαίνουμε ὅλοι μας: ὥστόσο ὁ κίνδυνος αὐτὸς ὑπάρχει καὶ γιὰ τὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ χῶρο· ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ τοπικοῦ πού συμβάλλει γιὰ τὴν γνώση τοῦ καθολικοῦ βρίσκεται πλέον ἐξαιτίας τῶν νέων πολιτισμικῶν καὶ τεχνικῶν μεταβολῶν σὲ κίνδυνο. Αὐτὸ τὸ εἶχε ἐπισημάνει ἤδη ἀπὸ τὸ 1959 ὅταν κάνει τὴν πρώτη σημαντικὴ νύξη γιὰ τὸ θέμα αὐτό: ὅτι δηλαδή σὲ λίγο καιρὸ μόνον ὁ ἱστορικός θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ διακρίνει τὶς κρίσιμες διαφορὰς μεταξὺ τῶν διαφόρων περιοχῶν οἱ ὁποῖες ἔχουν παίξει σημαντικὸ ρόλο γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Νὰ λοιπὸν ἕνας ἀκόμη πρόσθετος λόγος πού ἐπιβάλλει τὴν προσοχὴ μας γιὰ τὶς τοπικὰς μελέτες.

Ὡστόσο τὰ πράγματα αὐτὰ δὲν ἀφοροῦν μόνον τοὺς ἱστορικοὺς. Στὴν ἀντίληψή του δὲν εἶναι δυνατὸν, ἢ μᾶλλον εἶναι ἀκατανόητο οἱ λόγοι νὰ πολλαπλασιάξουν ἀκατάπαυστα ἓνα τύπο ἀναγνωσμάτων, τὰ τοπικὰ ἐν προκειμένῳ, καὶ νὰ μὴν βρίσκονται σὲ ἀντιστοιχία μὲ ἓνα εἶδος ἀναγνώστη πού συνδιαλέ-

5. Ἐπιφυλλίδα τῆς 1ης Ἰουλίου 1955 μὲ τίτλο: «Ἀρχεῖον Πόντου».

γεται με αυτά. Κάπου θα υπάρχει ή συνάντηση. "Αν έτσι έχουν τα πράγματα τότε τα τοπικά αναγνώσματα φαίνεται να ανταποκρίνονται καλά στις ζητήσεις ενός κοινού, επειδή είναι άκριβώς το αντίθετο από την αυστηρή επιστημονική ιστορική πραγματεία. Τοῦτο επειδή με την λεπτομερειακή παράθεση στοιχείων, δηλαδή με την ανάλυση που τα διακρίνει, αφήνουν ελεύθερο χώρο στην φαντασία που απουσιάζει από την ευρύτερη σύνθεση σε μεγάλο βαθμό. Συνεπώς οι τοπικές συμβολές ενθαρρύνουν την ανάγνωση και συντελούν ώστε το ευρύ κοινό να ξαναζήσει καλύτερα την ιστορία του τόπου του, πράγμα που δεν μπορεί να το κάνει από το μεθοδικό σύγγραμμά.

Γιὰ τούς λόγους αυτούς και άλλους λιγότερο σημαντικούς, κρίνει σκόπιμο ο Κ. Θ. Δημαράς να ενθαρρύνει με κάθε τρόπο την τοπική συμβολή: «Καιρός είναι να μιλήσουν, όλοι, χωρίς εξαίρεση οι έλληνικοί τόποι»⁶ σημειώνει στα 1958. Το κέρδος είναι πολλαπλό και για μᾶς τούς μεθοδικούς ιστορικούς γιατί ένας ολόκληρος κόσμος βρίσκεται σε κάθε ελληνική γωνία, αρκεί να ξέρουμε να τον αναζητήσουμε και να τον βρούμε. Οι τοπικοί ιστορικοί μᾶς προσκομίζουν υλικό· πρέπει να τούς ενθαρρύνουμε· αλλά εν συνεχεία από το υλικό αυτό εμείς πρέπει να αναζητήσουμε και να βρούμε τα πρόσωπα, τις ιδέες, «τα κινήματα ψυχῶν», ὅπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «ὅλα είναι μέσα σε ὅλα»⁷ και ὅλα έχουν τον τρόπο να μᾶς διδάζουν και να μᾶς φρονηματίζουν.

Τοπική ιστορία, τοπικισμός, εθνική απογραφή, αὐτογνωσία. Καλά είναι ὅλα αυτά, ὅπως θα ἔλεγε και ὁ ἴδιος. "Όμως ποιοί είναι οι συντελεστές ὅλων αυτῶν; ποιοί είναι αυτοί που ἐκπονοῦν τις τοπικές μελέτες και από ποιές ἀρχές διαπνέονται; πῶς ἐν τέλει θα τούς συντρέξουμε;

Γιὰ τούς τοπικούς λογίους ὁ λόγος, ἡ γραφή τοῦ Κ. Θ. Δημαρά είναι ἀνοιχτόχερη και ὁ ἔπαινος περισσός. Εἶπαμε στην ἀρχὴ ὅτι υπάρχει ἕνα πρόγραμμα, ἕνα σχέδιο· αὐτὸ τὸ σχέδιο πρέπει να ὑπηρετηθεῖ με κάθε μέσο. "Ένας καλὸς λόγος πρέπει λοιπὸν να ἀπευθύνεται για τούς λογίους αυτούς· ἄλλωστε ἔχει πάντοτε ὑπ' ὄψιν του τὰ παράπονα τοῦ Γ. Σερούιου που πολὺ ἔνωρις ἔγραφε: «τούς δὲ ἔξω τῶν Ἀθηνῶν γράφοντας δὲν τούς γράφουν οἱ ἐν Ἀθήναις διέποντες»⁸. Ἀναγνωρίζει τις δυσκολίες που ἀντιμετωπίζουν και τὰ ἐμπόδια που συναντοῦν στὸ ἔργο τους· και εἶναι αὐτὰ πολλά: ἔλλειψη βιβλιοθηκῶν και βοήθημάτων, ἔλλειψη διαλόγου μεταξύ ὁμοτέχνων ἀπαραίτητου για τὴν δημιουργία τοῦ σωστοῦ ἔργου, ἔλλειψη συχνᾶ σχετικῶν σπουδῶν κ.λ. Οι ἄνθρωποι αὐτοί τις περισσότερες φορές δὲν ἔχουν τίτλους ἐπίσημους· συχνὰ ἔχουν ἐπάγγελμα

6. Ἐπιφυλλίδα τῆς 29ης Αὐγούστου 1958 με τίτλο: «Ἐνα ἑλληνικὸ νησί».

7. Κ. Θ. Δημαράς, *Ἡ λογιισμὴ τῶν Ἡπειρωτῶν*, Ἰωάννινα 1960, σ. 5· βλ. και τὴν τελευταία σημείωσή μας.

8. Ἐπιφυλλίδα τῆς 29ης Ἰανουαρίου 1960 με τίτλο: «Λεξικὸ τῶν Πατρῶν».

ζένο πρὸς τὶς ἱστοριογραφικὰς τοὺς ἀναζητήσεις. "Ὁμως ἔναντι ὅλων αὐτῶν τῶν ἐλλείψεων διαθέτουν στοργὴ καὶ ἀφοσίωση πρὸς τὸν τόπο τους, θέληση γιὰ τὸ καλὸ, πίστη καὶ ἀφοσίωση στὶς ζητήσεις τους καὶ κυρίως μεράκι καὶ πάθος. Σ' αὐτὴν τὴν τελευταία ιδιότητα δίνει μεγάλη σημασία γιατί τὴν θεωρεῖ ἀπαράιτητη γιὰ ὅλους καὶ ὄχι μόνο τοὺς τοπικοὺς λογίους. Γι' αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς ἀνθρώπους ὁ πιὸ ἀδάπανος καὶ ὁ πιὸ εὐκόλος τρόπος ἐπαίνου εἶναι τουλάχιστον νὰ μὴν τοὺς ξεγνοῦμε καὶ ἂν δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε τίποτε καλύτερο γι' αὐτοὺς τουλάχιστον ἄς ἐκφράζουμε τὸν σεβασμὸ μας καὶ ἄς ἀναγνωρίζουμε τὴν ἀφοσίωση καὶ τὴν αὐταπάρησή τους. Αὐτὰ ὅλα τὰ κάνει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς καὶ στὴν χειρότερη περίπτωση ἂν πρέπει νὰ εἶναι ὄξυς γιὰ κάποιον ἐντελῶς ἀμέθοδο δημοσίευμα, σιωπᾶ. "Ὁμως στὸ σύνολο τοὺς τιμᾶ καὶ ἕσως εἶναι γι' αὐτοὺς ποὺ ἔχει γράψει τοὺς μεγαλύτερους ἐπαίνους. Τὸ 1950 θὰ τοὺς ὀνομάσει «ἀφανεῖς σοφοὺς»⁹, φράση ποὺ τὸ 1976 θὰ γίνῃ «τοπικοὶ σοφοί»¹⁰. "Ἄλλωστε ὅσοι παρακολούθησαν μὲ προσοχὴ καὶ συστηματικότητά τὸν διάλογο ποὺ ἔχει ἀνοίξει μὲ τοὺς «σοφοὺς» τῆς ἐλληνικῆς ἐπαρχίας γνωρίζουν πόσο προσπάθησε κάποτε νὰ διαλύσει ὀρισμένες παρεξήγησεις ποὺ εἴταν εὐκόλο νὰ συμβοῦν ἀπὸ τὴν στρεβλὴ ἀνάγνωση τῶν ὕσων ἔγραφε ὁ Δημαρᾶς γιὰ τὰ τοπικὰ ἔργα: τὸ παράδειγμα τοπικοῦ λογίου ποὺ πολὺ ἐκτιμοῦσε ὁ Δημαρᾶς καὶ θέλησε κάποτε νὰ τὸν ἀνταμειψεῖ μὲ τὸ ἐπίθετο «ἐρασιτέχνης» εἶναι ἕσως τὸ πλέον χαρακτηριστικό. Γιὰ τὴν διάλυση τῆς παρεξήγησης ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσουν πολλαπλὲς ἀναφορὲς γιὰ τὴν σημασία τῆς καλῆς ἔννοιας τοῦ ἐπιθέτου, ἓνα ἀληθινὸ «ἐρασιτεχνίας ἐγκώμιον»¹¹.

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς λογίους εἶναι περισσότερο εὐνοημένοι ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ τοῦτο βέβαια ἔχει τὴν αἰτία στὴν ποιότητα τοῦ ἔργου τους. Ὄνόματα καὶ τώρα ἀκόμα ἄς μὴν ἀναφέρουμε. Ὡστόσο μιὰ ἐξαίρεση ἄς γίνῃ γιὰ τοὺς προερχόμενους ἀπὸ τὰ Ἐπτάνησα. Σ' αὐτοὺς ἀναγνωρίζει στοιχειῶτα ποὺ μποροῦν νὰ συγκροτήσουν τὴν ἔννοια τῆς ἱστοριογραφικῆς σχολῆς μὲ ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται¹². Καὶ ἄλλοι ὅμως ἀπὸ ἄλλες τοπικὲς πατρίδες θὰ γνωρίσουν τὸν ἀνεπιφύλακτο ἔπαινό του. "Ἄλλωστε τότε εἶναι ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦσιν καὶ τὸν ὄρο ἱστοριογράφου· ἕσως, —σύμφωνα, μὲ τὸ περιεχόμενο ποὺ δίνει στὸν ὄρο ἱστοριογράφος— νὰ εἶναι λίγο ὑπερβολικὸς στὴν κρίση του. Ἄλλὰ ἡ πρόθεση τῆς διάκρισης εἶναι ἐμφανῆς· ἐπιζητεῖ νὰ τονίσει ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ποιότητα ἢ ὁποία μᾶς δίνει τὸ αἶσθημα τῆς βεβαιότητος ὅταν χρειασθεῖ νὰ προσφεύγουμε στὶς μελέτες τῶν τοπικῶν λογίων· ἐπαινεῖ λοιπὸν αὐτοὺς οἱ ὅποιοι ἱστο-

9. Ἐπιφυλλίδα τῆς 13ης Ἰανουαρίου 1950 μὲ τίτλο: «Μέγα Ρεῦμα».

10. Ἐπιφυλλίδα τῆς 22ης Ὀκτωβρίου 1976 μὲ τίτλο: «Καὶ τὰ Ἐπτάνησα».

11. Ἐπιφυλλίδα τῆς 17ης Ἰουλίου 1964 μὲ τίτλο: «Τὸ Θρακικὸ λεξικὸν» καὶ τῆς 2ας Μαΐου 1970 μὲ τίτλο: «Ἱστορικὰ Κοζάνης».

12. Ἐπιφυλλίδα τῆς 27ης Αὐγούστου 1971 μὲ τίτλο: «Ἐρμάννος Λούντζης».

ρουν χωρίς γενικεύσεις και ρητορισμούς αλλά ανασυνθέτουν την ζωή των πολιτειών τους κάτω από τον τουρκικό ζυγό όσο γίνεται με μεγαλύτερη πιστότητα και πειστικότητα.

“Ὡς ἐδῶ τὰ πράγματα πηγαίνουν πολὺ καλὰ: ἴσως μάλιστα καὶ εὐθύγραμμα. Τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελοῦν οἱ τοπικοὶ λόγιοι εἶναι σημαντικό γιὰ τὴν σύνθεσιν τῆς ἐθνικῆς ιστοριογραφίας. Πρέπει νὰ τοὺς ἐπαινοῦμε, νὰ σεβόμαστε τὴν προσπάθειάν τους, νὰ τοὺς ἐνθαρρύνουμε ὥστε νὰ συνεχίζουν με τρόπο περισσότερο εὐμέθοδο τὸ ἔργο τους. Ὡστόσο ὁ Δημαρᾶς εἶναι καὶ ἱστορικός: προσεχτικῶς λοιπὸν καὶ πολλὰς φορές με πλάγιον τρόπο βρίσκει τὴν δυνατότητα νὰ θίξει τὴν ἀδυναμίαν τῶν ἔργων αὐτῶν, νὰ ὑποδείξει τὴν μέθοδον ποὺ θὰ καταστήσει τὴν προσπάθειαν τοῦ τοπικοῦ λογίου περισσότερον «ἱστορικὴν». Με ἄλλα λόγια γιὰ ὅλα αὐτὰ ὑπάρχει καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς ἀντίλογος.

Μιὰ πρώτη ἀρνητικὴ ἀντίδρασίς του, ὅπως ἄλλωστε πολλὰς φορές καὶ ὁ ἴδιος τὸ ἔχει πεῖ καὶ γράφει, εἶναι ἡ σιωπὴ μετὰ τὴν ὁποία περιβάλλει τὸ ἐντελὸς ἀναξιόπιστον καὶ ἀμέθοδον ἔργο. Μιὰ καλὴ σταθμητὴ προσέγγισις θὰ μπορούσε νὰ καταλήξει καὶ σὲ ἀριθμοὺς ἀκόμα: θὰ ἔχουμε κάποιαν στιγμὴν κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης του καὶ θὰ μπορέσουμε νὰ τὸν συσχετίσουμε πρὸς τὰ ἔργα ποὺ μνημονεύονται ἀπὸ τὴν στήλαν τοῦ «Βήματος».

Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι τὸ ἔνα: ἡ σιωπὴ. Παράλληλα πρὸς αὐτό, βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν παρουσιάζοντας ἕνα ἔργο, νὰ τονίσει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ καλοῦ τοπικοῦ βιβλίου μετὰ τὴν ὑπόδειξιν τῶν ἀδυναμιῶν τοῦ παρουσιαζόμενου μελετήματος. Πρῶτα πρῶτα λοιπὸν εἶναι ἀρνητικὸς ἐναντι τῆς μεγάλης χρονικῆς διάρκειας ποὺ θέλουν νὰ καλύψουν με τὴν μελέτην τους οἱ τοπικοὶ ιστοριογράφοι. Τὰ ἀρχαῖα, δὲν ἔχουν θέση στὴς τοπικὰς ἱστορίας ἐπειδὴ ἀποτελοῦν μέρος μιᾶς ἐνιαίας ἱστορίας ποὺ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοπικὰς δημοσιεύσεις. Τί μποροῦν νὰ προσφέρουν οἱ τοπικὰς ἱστορίας στὴν ἀρχαία ἱστορία; ὁ Δημαρᾶς θὰ ἀπαντήσῃ εὐθέως καὶ χωρὶς περιστροφῆς: «τὸ πολὺ πολὺ καμιά κακοδημοσιευμένη ἐπιγραφή»¹³. Κατὰ συνέπειαν οἱ τοπικοὶ λόγιοι πρέπει νὰ περιοριστοῦν στὰ «διελληνικὰ» φαινόμενα, ὅπως τὰ ὀνομάζει, δηλαδὴ σὲ χαρακτηριστικὰ τοπικὰ φαινόμενα: καὶ τέτοια βέβαια εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱστορίαν τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ.

Συναφῆς πρὸς τὸν κίνδυνον αὐτὸ εἶναι καὶ ὁ κίνδυνος τοῦ πλεονασμοῦ, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν «ἀπὸ κτίσεως κόσμου», ἢ καλύτερα, «τὴν ἀπὸ κτίσεως χωριοῦ»¹⁴—ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς— μεθόδευση. Μοιραῖο εἶναι λοιπὸν ἀφοῦ δὲν ἔχουμε τίποτε νὰ ποῦμε στὴν διαχρονικὴ αὐτὴ προσέγγισιν νὰ λέμε τὰ ἴδια καὶ τὰ ἴδια. Ἡ ἱστορία μιᾶς περιοχῆς συμπλέκεται μετὰ τὴν ἱστο-

13. Ἐπιφυλλίδα τῆς 16ης Ἰουλίου 1965 μετὰ τίτλον: «Ρουμειώτικον».

14. Ἐπιφυλλίδα τῆς 2ας Μαρτίου 1962 μετὰ τίτλον: «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπαρχία».

ρία τῆς ἄλλης. Οἱ ἐπικαλύψεις καὶ οἱ ἐπαναλήψεις στοιχείων εἶναι ἀναπόφευκτες. Κοντὰ σ' αὐτὰ τὸν ἀνησυχεῖ ἡ ὑπερβολικὴ κατάτμηση τοῦ χώρου ποὺ γίνεται μέσω τῶν τοπικῶν ἐνασχολήσεων καὶ ἐξαιτίας αὐτῆς ὁ τοπικὸς ιστοριογράφος μπορεῖ νὰ φθάσει τὴν συναγωγὴ του μέχρι τὰ ἐντελῶς πρόσφατα γεγονότα· καὶ ἔτσι ἡ τοπικὴ ἱστορία, ὅπως χαριτωμένα ἀναφέρει ὁ Δημαρᾶς, νὰ γίνεται «κοσμικὴ κίνηση»¹⁵.

“Ὅλα αὐτὰ καὶ ἄλλα ἀρνητικὰ στοιχεῖα ἐμφανίζονται ἐπειδὴ οἱ τοπικοὶ ιστοριογράφοι δὲν περιορίζονται στὴν μικρὴ ἱστορία, ὅπου τὸ τοπικὸ γεγονός δὲν ἔχει ἐκβάλλει ἀκόμα στὰ μεγαλύτερα ποτάμια τῆς μεγάλης ἱστορίας, ἀλλὰ χάνουν τὸ ὄραμά τους, καὶ ἐνῶ ἔπρεπε νὰ ὑπηρετήσουν ἕνα σκοπὸ τὰ ἔργα τους γίνονται αὐτοσκοπός.

Οἱ ἐπιστημονικὲς αἰτιάσεις τοῦ Δημαρᾶ ἔναντι τῆς τοπικῆς μελέτης εἶναι ὅπως βλέπουμε πολλές· γι' αὐτὸ θὰ κατηγορηθεῖ ὅτι ἀντιπαθεῖ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ δημοσιεύματα. Βέβαια ξέρουμε καλὰ ὅτι αὐτὸ δὲν συμβαίνει· ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος τίς ἀρνητικὲς τοποθετήσεις του τίς ἀποδίδει ἀκριβῶς στὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον ποὺ ἔχει γιὰ ὅλα αὐτά: «Μόνον ὅπου ὑπάρχει ἀγάπη βρῖσκουμε αὐστηρότητα»¹⁶ εἶναι ἡ ἀπάντησή του.

Ἄρνητικὰ στέκεται ἐπίσης ὁ Δημαρᾶς στὴν ἀμέθοδη παράθεση λαογραφικῶν στοιχείων. Ὁ λαογραφισμὸς εἶναι ἕνα πρόβλημα γιὰ τὶς τοπικὲς ζητήσεις. Ἡ ἀκριτὴ καὶ κατακερματισμένη συλλογὴ στοιχείων γιὰ μικρὲς τοπικὲς μονάδες ὀδηγεῖ στὴν συσσώρευση τῶν ἰδίων πραγμάτων ἀπὸ πολλοὺς τοπικοὺς λογίους. Τὰ ἴδια πράγματα ποὺ λέγονται γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν μιὰ περιοχὴ, συλλέγονται ὡς ἰδιαιτέρως στοιχεῖα καὶ τῆς διπλανῆς περιοχῆς καὶ τῆς παραδιπλανῆς κ.ο.κ. Ὑπάρχει λοιπὸν μιὰ περιττὴ καὶ ἄχρηστη διασπορά. Πολλὲς φορές ἡ διασπορὰ αὐτὴ εἶναι καὶ βλαβερή. Κάποτε ὁ Δημαρᾶς ἀφήνει νὰ διαφανεῖ μιὰ εἰρωνεία γιὰ ὀρισμένα πράγματα ποὺ τὸν ἐνοχλοῦν ἰδιαιτέρως. Ἴσως στὴν κριτικὴ του γιὰ τὸν λαογραφισμὸ τῶν τοπικῶν συλλογῶν νὰ γίνεται εἰρωνικὸς καὶ μὲ πιὸ ἕμεσο τρόπο, πράγμα ποὺ τοῦ κόστισε πολλὲς κατηγορίες. Ὅμως σὲ ὀρισμένα πράγματα εἶναι ἀνυποχώρητος καὶ ὀξύς, ὅπως λ.χ. ὅταν διατυπώνει τὴν ἀκόλουθη κρίση: «Ὡραῖο εἶναι νὰ καμαρώνουμε γνωρίζοντας πῶς ἀλμύρουν σὲ κάθε ἑλληνικὸ τόπο τὶς κατσίκες, ἀλλὰ δὲν θὰ εἴταν ἄσκοπο νὰ γνωρίζουμε ὅτι ὁ 18ος αἰ. ἐγέννησε πλειάδα μεγάλων μορφῶν στὸν τομέα τοῦ νοῦ»¹⁷.

Μιὰ ἄλλη τάση ποὺ δὲν τοῦ ἀρέσει καθόλου ἐν σχέσει πάντοτε πρὸς τὶς λαογραφικὲς τοπικὲς συναγωγὲς εἶναι ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποία ταυτόχρονα μὲ τὴν συγκέντρωση τῶν διαφόρων ἐθίμων καὶ παραδόσεων γίνεται σύσταση ἀπὸ τὸν γράφοντα νὰ φροντίσουν οἱ ἀναγνώστες ἢ τέλος πάντων οἱ ὑπεύθυνοι κάθε

15. Ἡ παραπομπὴ στὴν ἐπιφ. τῆς προηγούμενης σημείωσης.

16. Ἐπιφυλλίδα τῆς 24ης Νοεμβρίου 1950 μὲ τίτλο: «Ζητήματα μεθόδου».

17. Ἐπιφυλλίδα τῆς 20ης Ἰανουαρίου 1961, μὲ τίτλο: «Τὰ ἔργα τοῦ λαϊκοῦ».

τόπου ὥστε τὸ ἔθιμο ποὺ περιγράφεται νὰ διατηρηθεῖ ζωντανὸ ἢ ἂν ἔχει σβή-
σει νὰ ἐπανέλθει στὸ προσκήνιο.

Καὶ ἄλλα ἀρνητικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τοπικῶν ιστοριοδιφικῶν ἀναζη-
τήσεων θὰ θίξει κατὰ καιροὺς ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὅπως λ.χ. εἶναι οἱ πολλαπλῆς
ἐκδόσεις ἐγγράφων. Ὅσο τόσο συγχρόνως μὲ τὴν ἀρνητικὴ ἐπισήμηση θὰ ὑπάρ-
ξει ὁ καλὸς λόγος καὶ τὰ πράγματα παρουσιάζονται περίπου ἰσοσιελισμένα.
Γιατὶ στὴν βάση ὑπάρχει πάντα τὸ πρόγραμμα ποὺ πρέπει νὰ πραγματοποιεῖ:
ἡ ἐθνικὴ ἀπογραφή καὶ μέσω αὐτῆς ἡ εὐρύτερη σύνθεση ποὺ θὰ ἀκολουθήσει.

Μὲ ὅσα ὡς τώρα ἀναπτύξαμε ἔχουμε καλύψει ἓνα εὐρὸ χρονικὸ ἀνάπτυγ-
μα· ἡ τοπικὴ ἱστορία ἐμφανίζεται πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ἐνισχύεται μετὰ τὴν
Ἐπανάσταση, διατρέχει ὅλον τὸν 19ο αἰ. καὶ βέβαια συνεχίζεται ὅλον τὸν 20ο
αἰ. φθάνοντας ὡς τὶς μέρες μας. Ἐπι ἐμφανίζονται τὰ πράγματα μέσα ἀπὸ
τὴν ἀνάλυση τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπως αὐτὴ πραγματοποιεῖται κυρίως μέσω τῆς
παρουσίασης ἔργων τοπικῆς ἱστοριογραφίας ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ «Βήματος».

Ὅσο τόσο στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '60, στὴν θεώρηση τοῦ Δημαρᾶ ἀρχί-
ζουν νὰ τονίζονται τὰ πρῶτα σημάδια τῆς παρακμῆς τοῦ εἴδους. Αὐτὸ φαίνε-
ται καλύτερα στὴν ἐπόμενη δεκαετία ὅταν οἱ κριτικὲς παρουσιάσεις τοπικιστι-
κῶν βιβλίων ἀραιώνουν· ἡ αὐτὲς ἔχουν νὰ κάνουν μὲ δευτέρες ἐκδόσεις παλαιο-
τέρων ἔργων ἢ ἐν συνεχείᾳ μὲ τὶς φωτομηχανικὲς ἐπανεκδόσεις. Ὅχι ὅτι αὐτὰ
δὲν συνιστοῦν δεῖκτες γιὰ τὴν ἐπίδοση τοῦ εἴδους· παράλληλα ὅμως σηματο-
δοτοῦν καὶ τὴν ὑφεση. Αὐτὰ εἶναι ἡ ἔμμεση μαρτυρία. Ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ
ἄμεσες· εἶναι τὰ γραπτὰ τοῦ Δημαρᾶ, στὰ ὁποῖα τονίζεται σχεδὸν μονότονα
ὅτι οἱ τοπικοὶ λόγιοι μὲ τὴν πολυτιμὴ προσφορά τους ἄρχισαν νὰ σπανίζουν·
ἡ τοπικὴ μελέτη δὲν καλλιεργεῖται πλέον ὅσο ἄλλοτε. Ἡ τοπικὴ ζήτηση καὶ
ἀναζήτηση μαραίνεται.

Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἔχει κάθε λόγο νὰ μιλᾷ γι' αὐτὴν τὴν βεβαιωμένη ἄλ-
λωστε, προϊοῦσα φθορὰ τῆς τοπικῆς λογιόσυνης¹⁸. Ἀπὸ τὴν σκοπιὰ ποὺ παρα-
τηρεῖ ἐκεῖνος τὰ πράγματα οἱ λόγιοι ποὺ συνεχίζουν τὸ ἔργο τῶν παλαιότερων
εἶναι ἤδη λίγοι. Καὶ βέβαια ἔχει δίκιο. Ὁ τοπικὸς λόγιος ὅπως τὸν εἶδε, τολμῶ
νὰ πῶ, ὅπως τὸν ἤθελε ὁ Δημαρᾶς δὲν ὑπάρχει πλέον. Στὴν ὀπτική του λόγιοι
τοῦ τύπου —καὶ ἐδῶ ἄς ἀναφέρουμε μερικὰ ὀνόματα— λόγιοι λοιπὸν σὰν τὸν
Νικ. Δελιαλῆ, τὸν Α. Ζῶη, τὸν Π. Βασιλείου, τὸν Μυρτίλο Ἀποστολίδη, τὸν
Πολύδωρο Παπαχριστοδοῦλου, δὲν ὑπάρχουν καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀναπληρω-
θοῦν. Αὐτὸ εἶναι σίγουρο. Παράλληλα ὅμως αὐτὸ ποὺ φοβήθηκε κάποτε ὁ Δη-
μαρᾶς, ὅτι δηλαδή ἡ «ἀπὸ κτίσεως χωριοῦ» τοπικὴ ἱστορία θὰ ἔτεινε νὰ ἀντι-

18. Αὐτὸ γίνεται σὲ πολλὲς ἐπιφυλλίδες· βλ. λ.χ. τὶς ἐπιφυλλίδες τῆς 20ης Φεβρ. 1959, 9ης Ὀκτ. 1964, 2ας Ἀπρ. 1965, 7ης Αὐγ. 1969, 21ης Ἀπρ. 1970, 8ης Μαΐου 1970, 7ης Μαΐου 1971 κ.ἄ.

καταστήσει τήν Ιστορία μεγαλύτερων προσεγγίσεων, από τήν πλευρά τῶν σύγχρονων τοπικῶν λογίων εἶναι πιά πραγματικότητα.

Ὁ ἴδιος προσπαθεῖ νά ἐρμηνεύσει τά πράγματα ἱστορικά. Οἱ λόγοι πού περιορίζουν τίς τοπικές ζητήσεις εἶναι πολλοί καί σοβαροί: ἡ τεχνική πρόοδος, ἡ πύκνωση τῶν τηλεπικοινωνιῶν, ἡ ἐξάπλωση τῶν εκπαιδευτικῶν ἐφαρμογῶν, οἱ εὐκολίες στήν μετακίνηση τῶν πληθυσμῶν πού ἐπιφέρουν «ἰσοστάθμιση τῶν συγκοινωνούντων δοχείων». Καταργεῖται, ἔχει καταργηθεῖ πιά ἡ στεγανότητα τῶν διαφόρων περιοχῶν καί τὸ ζεχῶρισμα τῶν τοπικῶν ὁμάδων. Ἀλλά ὁ τοπικός μελετητής γάνεται καί ἐπειδὴ οἱ ἐπιμέρους χῶροι γάνουν τήν αὐτοτέλειά τους καί τά πάντα συγκεντρώνονται μὲ ἐπικίνδυνο τρόπο στὸ κέντρο.

Κάποιοι ἄλλοι λόγοι ἔχουν νά κάνουν μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἱστοριογραφικὴ ἐπιστήμη ἔγινε περισσότερο τεχνικὴ ἀπ' ὅ,τι εἴταν· οἱ τοπικές πηγές ἔχουν κατὰ κάποιον τρόπο ἀνακωιωθεῖ. Οἱ πολιτισμικοὶ ὅροι ἔχουν ἀλλάξει. «Ὅλα αὐτὰ λοιπὸν συντελοῦν στήν ὕφεση τοῦ τοπικισμοῦ. Ὡστόσο στήν πιδ προχωρημένη ἀνάλυσή του ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς θά μιλήσει καί γιὰ τήν ἀλλαγὴ προοπτικῆς: «Κύριος λόγος θά ἐνόμιζα μᾶλλον ὅτι εἶναι μία ἀλλαγὴ προοπτικῆς, μία θεώρηση ὅλο καί πιδ συνθετικὴ τῶν φαινομένων, μία ἐνορχήστρωση, ἡ ὁποία ἐπιβάλλει ὁλοένα καί μεγαλύτερους συνδυασμούς καί συγκρίσεις, πού, ὀργανικά, ξεπερνοῦν τίς δυνατότητες τῆς τοπικῆς συμβολῆς. Βλέπω νά ἐρχεται ἡ ἀλλαγὴ: δὲν τὴν εὐχομαί»¹⁹.

Νομίζω ὅτι στήν προσέγγισή του αὐτὴ πού γίνεται στὰ 1971 ὁ Δημαρᾶς μὲ ἀφορμὴ τίς ἐπισημάνσεις του γιὰ τὴν τοπικὴ ἱστορία, στέκεται, —ὅπως ἄλλωστε πολὺ εὐστοχα ἔχει παρατηρήσει ὁ Φίλιππος Ἡλιού²⁰— δύσπιστος ἐναντι τῆς λεγόμενης νέας ἱστοριογραφίας. Ἀργότερα ἐρίζε δεσμούς καί ἀποκατέστησε τίς σχέσεις του καί μὲ τὸ ρεῦμα αὐτό. Τώρα, δηλαδή στὰ 1971, εἶναι λίγος διστακτικός...

Τὰ ἔγκυρα στοιχεῖα πού ἀντλεῖ ἀπὸ τίς τοπικές ἱστοριογραφικές συναγωγές ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς τὰ ἐνσωματώνει στὸ ἔργο του. Τὸ πρόγραμμά του εἶναι ἐκδηλὰ ὀρατό. Στὶς στῆλες τοῦ «Βήματος» ἔχει ἀνοίξει ἀπὸ καιρὸ, καί συνεχίζει γιὰ πολλὰ χρόνια ἓνα μακρὸν διάλογο γιὰ τὸ θέμα μας. Πέρα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ κάνει καί κάτι ἄλλο. Φροντίζει κάπου κάπου νά διαλέγεται μὲ τὸ τοπικὸ κοινὸ αὐτὸ μὲ διάφορους τρόπους: εἴτε προλογίζοντας τοπικές συναγωγές μὲ τίς ὁποῖες τιμᾶται ἓνας σημαντικὸς τοπικὸς λόγιος· εἴτε συμμετέχοντας σὲ παρόμοιους ἑορτασμούς μὲ δικὰ του κείμενα· εἴτε γράφοντας γιὰ τὴν «Πάτρα ὡς ἰδιότυπο κύτταρο παιδείας»²¹, εἴτε προλογίζοντας τὴν ἔκδοση ἔργων τοῦ Α.

19. Ἐπιφυλλίδα τῆς 7ης Μαΐου 1971, μὲ τίτλο: «Ζακυνθιὰ Χρονικά».

20. Φ. Ἡλιού, «Μνήμη Κ. Θ. Δημαρᾶ», *Τὰ Ἱστορικά* 14/15 (1991) 240.

21. *Νέα Ἑστία* 81 (1967) 15-23.

Βροκίνη²² είχε γράφοντας για τον Παναγιώτη Άραβαντινό.

Κάποτε συνδιαλέγεται άπευθείας με τὸ τοπικὸ κοινὸ. "Ἐνα κοινὸ κάπως διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ δικὸ μας, τῶν ιστορικῶν συνεδρίων· ἕνα κοινὸ ποὺ πρέπει νὰ ἀκούσει γιὰ οἰκεία πράγματα, πράγματα ποὺ ἔχει μάθει ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν τοπικῶν ιστορικῶν. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ κοινὸ ὁ λόγος ποὺ ἀπευθύνεται δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ αὐτὸν τῆς τοπικῆς ιστορίας. Κλείνοντας λοιπὸν τὸ θέμα μας, ἄς ἀφήσουμε τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ νὰ μιλᾷ πρὸς τὸ κοινὸ τῶν Ἰωαννίνων γιὰ τοὺς ἡπειρωτὲς τοπικοὺς λογίους καὶ ἄλλους:

«Θὰ ἔχετε ἴσως προσέξει ὅτι κάθε τόπος, κάθε περιοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (ἀφοῦ γι' αὐτὸν εἶναι ὁ λόγος σήμερα), συμβολίζει μιὰ ξεχωριστὴ ἀπόχρωση μέσα στὸν ἑλληνικὸ ἱρριδισμό, μιὰν ἰδιάζουσα, ἀλλοιώτικη, νότα μέσα στὴν πολύφωνη ἑλληνικὴ ἁρμονία. Ὅσο μᾶς ξεφεύγει ἡ ἀπόχρωση, ἡ νότα, εἶναι σὰν νὰ μᾶς ξεφεύγει τὸ ὄνομα, ἡ ψυχὴ ἐνὸς ἀνθρώπου: δὲν τὸν γνωρίζουμε· παρόμοια καὶ δὲν μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὸν τόπο αὐτόν, τὸν κάθε ἑλληνικὸ τόπο, ὅσο μᾶς ξεφεύγει ἡ ἰδιάζουσα χροιά του, καὶ μάταια θὰ ἐπιδιώκαμε, χωρὶς τὸ σύνολο τῶν τέτοιων γνώσεων, νὰ ἀνασυνθέσουμε σὲ μιὰν ἰδεατὴ ἐνότητα τὴν ἐξᾶίσις ποικιλία ποὺ ἐνυπάρχει μέσα στὸν ἑλληνισμό. "Ὡς προσθέσω ὅτι στὴν ἀνίχνευση αὐτοῦ τοῦ ἰδιαίτερου κάθε φορὰ συστατικοῦ, τοῦ μοναδικοῦ, δίνω ἀποφασιστικὴ σημασία προκειμένου γιὰ τὴν Ἑλλάδα, γιὰτὶ ἡ μεγάλη πατρίδα μας εἶναι πλασμένη ἀπὸ ἐπιμέρους συστατικά, ποὺ γιὰ μακροὺς αἰῶνες ἐκυριάρχησαν στὴν ἱστορία της, διέπλασαν τὰ πεπρωμένα της καὶ τὴν ἐσφράγισαν μὲ μιὰν ἔννοια, μὲ μιὰ λέξη ποὺ εἶναι σὲ ὅλων μας τὰ χεῖλη: ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν ἑλληνικὸ τοπικισμό, γιὰ τὴν ἀγάπη τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν στενὴ τους πατρίδα»²³.

22. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ συναγωγὴ τῶν ἔργων τοῦ Βροκίνη», *Κεραυραϊκὰ Χρονικά* 17 (1973) θ' - ιε'.

23. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἡ λογιόσυνη τῶν Ἠπειρωτῶν. Λόγος ἐπιμνημόσυνος στὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ*, Ἰωάννινα 1960, σ. 4.

ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ ΣΤΙΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ

Ἡ συνάντηση στὴν ὁποία μᾶς καλεῖ ἡ θεματικὴ μας θὰ μπορούσε νὰ συνοψισθεῖ στὰ ἀκόλουθα: ἄνθρωποι ποὺ ἔρχονται ἀπὸ ἓνα γνωστικὸ πεδίο ποὺ δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ ὅ,τι ὁ Δημαράς ὀνόμαζε ἱστορία τῶν συνειδήσεων, τῶν συλλογικῶν πνευματικῶν φαινομένων, ἱστορία τῶν ἰδεῶν, ἱστορία τῆς παιδείας ἢ ὅπως ἄλλοιῶς θέλετε, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ὅταν συναντιῶνται μὲ τὸν Δημαρὰ τί ἀποκομίζουν κι ἀκόμη περισσότερο, τὸ δικό τους ἐρμηνευτικὸ σχῆμα σὲ ποῖο βαθμὸ ἐξυπηρετεῖται ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Δημαρᾶ; Οἱ ἀνακοινώσεις ποὺ ἔγιναν, ἄλλες κεντρικότερες, ὅπως τοῦ Ἀντώνη Λιάκου ἢ παράλληλες, ὅπως τοῦ Παντελῆ Λέκκα, ἄλλες μερικότερες, ὅπως τοῦ Παναγιώτη Μιχαηλάρη, ἀνταποκρίθηκαν μὲ τὸν τρόπο τους στὸ αἴτημα δείχνοντάς μας ποῖα ἦταν ἡ πρόσληψη τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸ πρόσωπο ποὺ προσπαθοῦμε νὰ τιμήσουμε, ποῖα εἶναι ἡ παράλληλη προβληματικὴ τοῦ κοινωνιολόγου γιὰ τὰ ὑποκείμενα τῆς μελέτης τοῦ Δημαρᾶ, οἱ λόγοι, ποῖα τέλος ἦταν ἡ ἄποψη τοῦ τελευταίου γιὰ τὴν τοπικὴ ἱστοριογραφία. Ἀπαντήσεις, λοιπόν, μερικευμένες ποὺ ὅλες τους ὡστόσο δένονται μὲ τὴν εὐρεία θεματικὴ συνάφεια τοῦ φιλόδοξου στόχου μας: ἡ δική μου συμβολὴ θὰ εἶναι βραχύλογη, κι αὐτὴ μερικὴ, ὅχι χωρὶς προσωπικὸ τόνο.

Γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς περιστάσεως, μὲ ἐνδιαφέρει ὁ «τετελεσμένος» Δημαράς, ὅχι ἡ ἱστορία τοῦ ἔργου του, ὅχι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο κατέληξε στὴν κατασκευὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου, ἡ πνευματικὴ του ἄλλοιῶς πορεία: εἶμαι ἓνας ἀπὸ τοὺς χρῆστες τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἀποτελέσματος τοῦ Δημαρᾶ. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἐπικαλεσθῶ ὀρισμένους κοινούς τόπους: μιᾶμε γιὰ ἱστορία, συνεπῶς γιὰ δυὸ στοιχειώδεις ἄξονες τῆς, τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο, ὅπως ὁ ἓνας καὶ ὁ ἄλλος φανερώνονται μέσα ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ μορφώματα: ἄς μείνουμε στὸ χῶρο.

Ἱστορικὴ γεωγραφία δηλαδή. Γιὰ τὴ θέση στὴν ὁποία τοποθετῶ τὸν ἑαυτὸ μου δὲν ἔχει σημασία νὰ ξέρω ποῖες ἀντιλήψεις εἶχε ὁ Δημαράς γιὰ τὸν ἱστορικὸ χῶρο: μὲ ἐνδιαφέρει ἡ ἀναπαράσταση τοῦ χώρου μέσα σὲ μιὰ ἱστορικὴ πρόβαση, ἀντικείμενο τῆς ὁποίας εἶναι τὰ πνευματικὰ φαινόμενα. Ἄς υποθέσουμε ὅτι ἀπὸ τὴ δική μου πλευρὰ μὲ ἐνδιαφέρει ὁ χῶρος ὡς συνεχὲς ἢ ἀσυνε-

¹ Ἀνομορφωμένη διατύπωση προφορικῆς εἰσήγησής.

χές, με ενδιαφέρει να ιδῶ ἂν τὸ συνεχές εἶναι μονοεπίπεδο ἢ πολυεπίπεδο, ἂν γίνεται νὰ ἔχουμε συνέχεια σὲ ἓνα ἐπίπεδο καὶ ἀσυνέχεια σὲ ἄλλο, συγχρονικό, ἐπίπεδο: ἢ ὀργάνωση, λόγου χάρη, καὶ ἢ συνέχεια τοῦ χώρου ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς οἰκονομικῆς δραστηριότητος, ἃς ποῦμε τῆς ἐμπορικῆς, ὀργάνωση καὶ συνέχεια πού ἐνδέχεται νὰ μὴ συμπίπτουν μὲ τὶς ἀντίστοιχες, ὕστες προκύπτουν ἀπὸ ἄλλες δραστηριότητες, γιὰ παράδειγμα οἱ καλλιέργειες, οἱ οἰκιστικὲς συγκεντρώσεις. Ἐπὶ τὸν Δημητρά θὰ ζητήσω ἄλλα σημεῖα ἐγγράψιμα σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, θὰ ζητήσω τὰ ἴδια φαινόμενα στὸ δικό του χῶρο, τὸν πνευματικό, τὸν πολιτισμικό χῶρο ὅπως γίνεται προσληπτὸς μέσα ἀπὸ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκφάνσεις τοῦ πολιτισμικοῦ, τῆ διανοητικῆ παραγωγή. Αὐτοῦ τοῦ τύπου τὴν ἱστορικὴ γεωγραφία δὲν πρόκειται νὰ τὴν ἀναζητήσω ἀποκλειστικὰ στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο τῆς «Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», στὸ ὁποῖο γίνεται συστηματικὴ ἀναφορὰ στὶς γεωγραφικὲς προϋποθέσεις τοῦ νεοελληνικοῦ πνευματικοῦ φαινομένου: στὴ δική μου ἀπαίτηση γιὰ μιὰ ἱστορικὴ γεωγραφία θὰ ζητήσω νὰ βρῶ μιὰ ἀπάντηση ἀνευρίσκοντας τὴν πολιτισμικὴ γεωγραφία πού μπορεῖ νὰ ἀναδειχθεῖ μέσα ἀπὸ τὴ δική του ἱστορικὴ ἀφήγηση. Θὰ θελήσω ἔτσι νὰ μοῦ δώσει κάποια ἐργαλεῖα πού θὰ μὲ βοηθήσουν νὰ ἐπαναλάβω τὸ δικό του πείραμα μέσα ἀπὸ τὴ δική μου ἐμπειρία ἢ νὰ τὰ χρησιμοποιήσω ἐνόψει ἐνὸς ἄλλου αἰτούμενου.

Ὁ πνευματικὸς χῶρος πού μοῦ δίνει ὁ Δημητράς εἶναι ἓνας χῶρος ἀποτελούμενος ἀπὸ σημεῖα: τὰ τελευταῖα εἶναι οἱ τόποι ὅπου ζοῦσαν οἱ λόγιοί του, οἱ τόποι ὅπου ὑπῆρχαν κάποια σχολεῖα, «ἐστῖες παιδείας», ἀλλά, ἀφοῦ τοὺς ὑποδείξει, ὁ ἴδιος ἀπογειώνεται, σταματᾷ νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸ χῶρο, ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἔργο στὸ ὁποῖο ἐπιδίδονται οἱ ἄνθρωποι πού βρίσκονται σ' αὐτοὺς τοὺς τόπους, στὸ χῶρο. Μᾶς ἔχει ἐπίσης προετοιμάσει λέγοντάς μας ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ διακινουῦνται, ὅμως δὲν παραλείπει νὰ μᾶς ἐπισημάνει ὅτι ὑπάρχουν σταθερὰ σημεῖα, διαφοροτικὲς λειτουργίες, λόγου χάρη τὰ μοναστήρια πού κάποια στιγμή γίνονται ἐστῖες παιδείας: κορυφαῖες στιγμές, ἢ Ἀθωνιάδα, στιγμὲς καλὲς μὲ κάποια διάρκεια καὶ στασιμότητα, ἢ Πατριάδα: ἀτομικὲς καταφυγές, ἢ ἀνήλιος Γούβα τῶν Ἀγράφων μὲ τὸν Γιαννούλη καὶ τὸν Γόρδιο, γούβα ἢ ὁποῖα δὲν ἐπιτρέπει τὴ δημιουργία πνευματικῆς ἐστίας μὲ διάρκεια, εἶναι μόνον μιὰ σκοτεινὴ γούβα ὅπου μπορεῖ νὰ καταφύγει τὸ ἄτομο. Μᾶς προσφέρει συνεπῶς μιὰ σημειολογία τοῦ χώρου καὶ ἐπιπρόσθετα μᾶς ἐπισημαίνει τὶς δυνατὸτες ἐπικοινωνίας, ἄρα μᾶς ὑποτυπώνει τὴ συνέχεια τοῦ χώρου, δίνοντας μάλιστα ἰδιαίτερη ἔμφαση σὲ ἓνα ἀπὸ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους πραγματοποιοῦνται ἢ συνέχεια τοῦ πολιτισμικοῦ χώρου, ἐνοῶν τὴν ἐπιστολογραφία: δὲν εἶναι ἀπλῶς εἶδος γραφῆς, εἶναι ἀγωγὸς πού καταργεῖ ἀσυνέχειες τοῦ χώρου, ὅπως σὲ ἄλλο ἐπίπεδο τὶς καταργεῖ ἢ διακίνηση τῶν ἀγαθῶν, τὸ ταξίδι μὲ τὶς πολλὲς τοὺς λειτουργίες καὶ τὶς ἐπιπτώσεις του στὴν ὀργάνωση τοῦ οἰκονομικοῦ χώρου. Μὲ δυὸ λόγια, πρόκειται γιὰ μιὰ γεωγραφία τῶν πολιτισμικῶν φαινο-

μένων που είναι δυνατό να επικαθίσει σε μιαν άλλη γεωγραφία, σε μιὰ ιστορική οικονομική γεωγραφία: πρόκειται, κυρίως, για μιὰ συνάντηση διαφορετικών ιστορικών μερικεύσεων, ικανή να οδηγήσει σε συγκλίσεις διαφορετικών λογικών και να υπηρέτησι τὴν ιστορική σύνθεση: ὄχι μέσα ἀπὸ τὴν συμπαρατάξι διαφορετικῶν ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους («γεγονότων»), γιὰ τὴν ἀκριβὴ κατανόηση τοῦ καθενὸς χρειάζεται κι ἀπὸ μιὰ ἐξειδίκευση, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἀφαιρετική διαδικασία που εἶναι ικανή νὰ δείξει τὴν ἐνότητα τῶν («γεγονότων»).

Μιλούσαμε γιὰ λόγιους. Σὲ μιὰ ὀρισμένη ὀπτική μᾶς ἐνδιαφέρουν ὡς συλλογικά μορφώματα, ἀναγώγιμα σὲ μιὰ τυπολογία ικανή, τουλάχιστο, νὰ περιγράψῃ τὴ συλλογικότητά τους: οἱ λόγιοι, δηλαδή τὰ ὑποκείμενα τοῦ ἔργου τοῦ Δημαρᾶ, σὲ ἓνα ὀρισμένο βαθμὸ ἀφαίρεσης. Πρόκειται γιὰ ἀπλὰ πράγματα: ποῖο εἶναι τὸ *floruit* τῶν συγκεκριμένων λογίων, ποιοὶ εἶναι οἱ ρυθμοὶ τῆς γραφῆς τους, σὲ ποῖο βαθμὸ καὶ σὲ ποιούς ἢ διανοητική ἐργασία εἶναι συγχρόνως ἐπάγγελμα, ποιά εἶναι τὰ πεδία ἀπασχόλησης τῶν ὀργανικῶν λογίων (καὶ τοῦτο στὸ πλαίσιο μιᾶς γεωγραφίας που δὲν εἶναι μόνο πολιτισμική), ἀλλοιῶς σὲ ποῖο βαθμὸ οἱ λόγιοι διαμορφώνονται ἐνόψει τῆς ἐξυπηρέτησης κοινωνικῶν ἀναγκῶν ἢ σὲ ποῖο βαθμὸ ἢ ἀπουσία τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν καὶ τῶν πειθαρχιῶν τίς ὁποῖες συνεπάγονται δὲν κάνουν τὸ χῶρο τοῦ στοχασμοῦ χῶρο καταφυγῆς, ἀπομόνωσης. Ἀπλὰ πράγματα ἀλλὰ καὶ συγχρόνως ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ νὰ καταλάβουμε τὴν ιστορικότητα τοῦ προσώπου τῶν λογίων. Ἀκόμη, θὰ θέλαμε νὰ ξέρουμε σὲ ποῖο βαθμὸ ἢ σχέση τῶν λογίων μὲ τὴν ἐποχὴ τους ὑπακούει σὲ κάποιους αὐτοματισμούς, ὅσους λόγου χάρι θέτει σὲ κίνηση ἢ πολιτική συγκυρία, σὲ ποῖο δηλαδή βαθμὸ καὶ σὲ ποιά ἀνθρώπινα περιβάλλοντα ὁ συγκυριακὸς χρόνος ἔχει ἐπίπτωσι στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μορφώνει τὴν παρουσία τῆς ἢ λογιούσης: τί εἶναι γι' αὐτὴν τὸ 1821, τὸ 1769, τὸ 1669; ἀλλοιῶς σὲ ποῖο βαθμὸ καὶ σὲ ποιά πολιτισμικά κλίματα ἔχει νόημα ἢ ἀναφορά μας στὴ συγκυρία, τίνος τύπου εἶναι οἱ ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματα που θέτει ἢ συγκυρία, ποιά εἶναι ἢ καταγωγή τῶν ἀπαντήσεων αὐτῶν.

Ἄλλα αὐτὰ τὰ προβλήματα μποροῦν νὰ βροῦν τὴν ἀπάντησή τους στὸ ἔργο τοῦ Δημαρᾶ, ὅσο κι ἂν αὐτὸς δὲν ἐπικεντρώνει τὴν προσοχή του σὲ ὅλες τίς μορφές μὲ τίς ὁποῖες μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν καὶ ὅσο καὶ ἂν δὲν υἱοθετεῖ ὀρισμένες ἀπὸ τίς μεθόδους που, ἐνόψει ὀρισμένου τύπου ζητήσεων, θὰ ἦταν ἴσως οἱ προσφορότερες. Ἰπομνήστηκε ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι συνάρτηση τῶν ἐρωτημάτων που ἀπευθύνουμε στὸ συνομιλητὴ μας, στίς πηγές δηλαδή καὶ στὴ βιβλιογραφία: προϋπόθεση πάντοτε τοῦ καλοῦ ἐρωτήματος εἶναι ὁ σεβασμὸς στὴ λογικὴ τοῦ συνομιλητῆ. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ δυνατότητα νὰ ἀρθρώνουμε ἐρωτήματα μετράει καὶ τὴν οὐσιαστικὴ σχέση που μπορούμε νὰ ἔχουμε μὲ τὸν Δημαρᾶ: ἐνδεικτικὸ πεδίο ἀναφορᾶς, μιὰ κοινὴ μας ἔγνοια, οἱ ἔμποροι.

Γιὰ τὸν Δημαρᾶ εἶναι κάποια ἄτομα που ἢ ἐπαγγελματικὴ τους ιδιότητα

τὰ φέρνει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμον, ἄτομα ἀντιχρᾶ στὸν κόσμον: τὸ ζητούμενο δὲν εἶναι οἱ ὄροι ποὺ δημιουργοῦν τοὺς ἐμπόρους ἀλλὰ ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἐμπόρων ἀπέναντι στὰ πολιτισμικὰ φαινόμενα, ὁ ρόλος τους στὴ διάχυση τῶν ἰδεῶν. Ξέρουμε καλὰ ὅτι δὲν συνιστοῦν ἓνα ἐνιαῖο πρόσωπο καὶ ὅτι γιὰ νὰ ἀναχθοῦμε στὴν κοινὴ τους φυσιογνωμία χρειάζεται μεγάλη ἀφαίρεση. Ἡ πρόσληψή τους ἐπίσης δὲν εἶναι ἐνιαία ἀπὸ τὶς συλλογικὲς συνειδήσεις: ὁ Βασίλης Παναγιωτόπουλος ἔφερε ἓνα καλὸ παράδειγμα μιλώντας γιὰ τὸν «Ρωσσοαγγλογάλλο», μιὰ ἀπὸ τὶς σταθερὲς ἀγάπες τοῦ Δημαρᾶ, ἓνα ἀπὸ τὰ θερμομέτρα μὲ τὰ ὁποῖα παρακολουθοῦσε τὴ θερμοκρασίᾳ τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας. Ἡ πρόσληψη τοῦ ἐμπόρου στὸ κείμενο αὐτὸ βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες τῶν τιμῶν πραγματευτῶν ποὺ ἄνοιγαν τὰ μάτια τους στὸν κόσμον, ὅπως ἐπίσης βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες τῶν θρησκευτικῆς ἐπινοίας πολεμικῶν ἐναντίον τοῦ πλούτου: εἶναι ἡ ἀρνητικὴ πρόσληψη ἐνὸς ἀπὸ τὰ στηρίγματα τῆς κοινωνίας, ὅπως τὴν κάνει ἢ διαψευσμένη ἐθνικὴ, μάλιστα ἐπαναστατικὴ, συνείδηση. "Ὅπως λέγαμε, οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους μορφώνεται σὲ πρόσωπο καὶ σὲ συλλογικὸ σῶμα ὁ ἔμπορος μέσῃ ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς του δραστηριότητες καὶ τοὺς καταναγκασμούς ποὺ αὐτὲς συνεπάγονται, ἡ οἰκονομικὴ του ἠθικὴ καὶ τὸ ὅλο σύστημα τῶν ἀξιῶν του, ὅλα τοῦτα δὲν ἀνήκουν στὰ ἱστοριογραφικὰ αἰτούμενα τοῦ Δημαρᾶ, ἀνήκουν στὸ σκεπτικὸ ποὺ τὰ διέπουν: δουλεύει ὅπως πρέπει νὰ δουλεύουν ὅσοι ἔχουν ὡς πεδίο παρατήρησης σύνολα ποὺ δὲν εἶναι ὁμοειδῆ, δουλεύει δηλαδὴ μὲ διαφορετικοῦ βαθμοῦ ἐπίπεδα ἀφαίρεσης. "Ἄν μᾶς ἐνδιέφερε ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀρθρώνεται ὁ ἔμπορος σὲ ἄτομο καὶ σὲ συλλογικὸ σῶμα μὲ αὐτοσυνείδηση καὶ ἂν ἀναζητούσαμε τὴ διαδικασίᾳ αὐτὴ στοὺς «τελειωμένους» ἐμπόρους τοῦ Δημαρᾶ καὶ δὲν τὴ βρῖσκαμε, τότε βεβαίως θὰ εἴχαμε τὴν ἀφελέστερη σχέση ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ἔχουμε μαζί του: ἡ δημιουργικὴ σχέση ἀποκαθίσταται σὲ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, σὲ ἐκεῖνο τῆς κοινωνικῆς τονικότητος τῶν ἐμπόρων, ὅχι τῶν οἰκονομικῶν τους λειτουργιῶν.

Ἐδῶ πραγματικὰ μπορούμε νὰ ἔχουμε μιὰ δημιουργικὴ συνάντηση, συνάντηση συμπληρωματικῶν ὀπτικῶν, ποὺ ὑποδεικνύει ἐπίσης τὴν πιθανότητα ἄλλων συναντήσεων, στὸ εὐρετικὸ τῆ φυχρὰ αὐτὴ ἐπίπεδο: ὑπαινίσσομαι, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, τὴν ἔγνοια του γιὰ διακριβώσεις, ὑπόφορες ἐνὸς μηχανισμοῦ λησμονιάς, τῆς ἀσυνέχειας δηλαδὴ τῆς κοινωνικῆς μνήμης: διακριβώσεις εὐνόητες γιὰ ἓνα ἔργο, ὅπως τὸ δικό του, ὅπου ἡ βιογραφία γίνεται ὄργανο γιὰ τὴν κατανόηση ὅχι μόνο τῶν ἀτομικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν συλλογικῶν φαινομένων. Λησμονιά, δηλαδὴ ἀσυνέχεια τῆς συνειδητῆς μαρτυρίας, τῆς μαρτυρίας ποὺ δείχνει ὅτι τὰ συλλογικὰ σῶματα δὲν ὑπάρχουν μόνο καθ' ἑαυτὰ ἀλλὰ καὶ δι' ἑαυτὰ: γιὰ νὰ ξανάρθουμε στοὺς ἐμπόρους, ἡ εὐρετικὴ ἔγνοια τοῦ Δημαρᾶ μᾶς ὑποδεικνύει τοὺς δρόμους μέσῃ ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ φτάσουμε νὰ καταλάβουμε σὲ τί ὀφείλεται ἡ θρυμματισμένη μνήμη τοῦ κόσμου τῶν ἐμπόρων, ἀλλοιῶς ποιά εἶναι ἡ πρόσληψη τοῦ οἰκονομικοῦ.

Ένα έργο σφαιρικό πού θέλει νά εἶναι καί γίνεται μιὰ ἱστορία τῶν συλλογικῶν συνειδήσεων, ἀποτέλεσμα θεωρήσεων πού ὑπερακοντίζουν τὸ πεδίο παρατήρησης, ἔχει κι αὐτὸ τὶς δικές του συναντήσεις, τὶς δικές του ἐπικοινωνίες· κάποτε ἀντὶ γι' αὐτὲς βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ παράλληλους, μὴ τεμνόμενους, δρόμους. Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα οἱ παράλληλοι δρόμοι δυὸ ἔργων ὅπως ἡ «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» καὶ «Τὸ ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης τὸν 17' αἰῶνα» τοῦ Νίκου Σβορώνου: καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις καμιὰ ρητὴ ἀφομοίωση τοῦ ἑνὸς ἔργου ἀπὸ τὸ ἄλλο, παρὰ τοὺς ἐπικοινωνοῦς χώρους, ἐκείνους πού ὑπερακοντίζουν τὸ συγκεκριμένο πεδίο παρατήρησης. Ὡστόσο, δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ ζητούμενο, ὅσο κι ἂν ἡ ἀπουσία μιᾶς συνάντησης, συνάντησης ἱστορικῶν λογικῶν, ἔχει τὴ σημασία της γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ μας τοπίου: ἐκεῖνο πού προέχει εἶναι ἂν ἡ συνάντηση αὐτὴ ἦταν ἐφικτὴ, ἀλλοιῶς ἂν ἡ «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» καὶ ὄχι βέβαια μόνο αὐτὴ, ἂν ὅλος ὁ δημαρκενικὸς Δέκατος Ὀγδοὺς αἰῶνας μπορεῖ νὰ ἀπορροφήσει τὸν οικονομικὸ Δέκατο Ὀγδοὺ αἰῶνα τοῦ Νίκου Σβορώνου, ἂν οἱ συνειδήσεις πού βλέπει νὰ διαμορφώνονται μέσα ἀπὸ τὸ οικονομικὸ ὁ Νίκος Σβορώνος εἶναι συμπληρωματικὲς ἐκείνων πού μέσα ἀπὸ ἄλλα δρώμενα βλέπει νὰ διαμορφώνονται ὁ Δημαρκενικὸς ἂν πρόκειται τελικῶς γιὰ τὶς ἴδιες συνειδήσεις. Πρόσκληση, λοιπόν, γιὰ νέες συναντήσεις, προφανῶς γιὰ ἀποδέσμευση τῆς συγκλίνουσας λογικῆς δυὸ ἔργων πού δὲ συναντήθηκαν, πού τὸ ἓνα δὲν ἐνσωμάτωσε τὸ ἄλλο.

Τοῦτο γιὰ τὸ δημιουργικὸ χρήστη τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἔργου δὲν προκαλεῖ καμιὰ ἀμηχανία, ἀντιθέτως προκαλεῖ ἓνα ἐρέθισμα γιὰ ἐλευθερες, ὄχι προσηλωμένες στὶς ρητότητες, ἀναγνώσεις. Εἶναι εὐκρινὴς ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ κατασκευαστικὴ τῆς σύνθεσης τοῦ Σβορώνου προσκαρτεῖ στὴν ἀντίστοιχη τῆς σύνθεσης τοῦ Δημαρκενικοῦ καὶ γιὰτὶ ἡ συνάντηση θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ σὲ ἓνα ὑψηλὸ βαθμὸ ἀφαίρεσης, ἐκεῖ ὅπου οἱ ρητὲς ἀναφορὲς συνήθως περιτεττοῦν· εἶναι, ἐπίσης, εὐκρινὴς ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ θεματικὴ τοῦ Δημαρκενικοῦ ἐκβάλλει στὴν προβληματικὴ τοῦ Σβορώνου, μὲ ρητὲς τῆ στιγμῆ αὐτὴ ἀναφορὲς: ὡστόσο, οἱ δυνατότητες ἐπικοινωνίας καὶ τὰ ὄρια τῶν δυνατοτήτων αὐτῶν ἐνυπάρχουν στὰ δυὸ παράλληλα ἔργα καὶ ἐναπόκειται σὲ μᾶς, ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὶς καθέκαστα ἀφορμές μας, νὰ ἀποκαταστήσουμε αὐτὴ τὴν ἐπικοινωνία, στὴν ὁποία μᾶς καλεῖ ὄχι μόνο ἡ θεματικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ λογικὴ καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀξίωση τῶν ἔργων καὶ ὄχι μόνο αὐτῶν. Στὴν ὀπτικὴ αὐτὴ ἔμποροι καὶ λόγιοι, μηχανισμοὶ πνευματικῆς καὶ ὑλικῆς παραγωγῆς, ἀπομονώσεις καὶ διακινήσεις, συνάλλαγμα καὶ ξεχωριστὰ πεδία παρατήρησης ἀλλὰ καὶ δρωμένων θὰ κέρδιζαν τὴν ἱστορικότητά τους, δηλαδὴ τὴ ζωὴ τους: ἔργα μὲ ἰσχυρὴ ἐκβολὴ στὸ μέλλον, ὅπως αὐτὰ πού μνημονεύσαμε, διαφορετικὰ καὶ ἴσως ἀντίθετα, προσφέρονται σὲ ἀφομοιωτικὲς συναντήσεις καὶ μέσα ἀπ' αὐτὲς (γιὰτὶ ὄχι;) σὲ ὑπερβάσεις· ἂν δὲν προσφέρονται σὲ κάτι, αὐτὸ εἶναι οἱ ἐκλεκτικὲς πανσπεριμίες.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Ε.Ι.Ε.: Τιμητική Έκδήλωση στή Μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ

<i>Πρόγραμμα</i>	8
Ἰωάννης Στεφ. Πεσμαζόγλου, <i>Προσφώνηση</i>	9-11
Λουκία Δροῦλια, Κ. Θ. Δημαρᾶ: ἀπὸ τῆ θεωρίας στὴν πράξη	13-20
Βασίλειος Κοντογιαννόπουλος, <i>Προσφώνηση</i>	21-22

Κ.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε.: Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση στή Μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ

<i>Πρόγραμμα</i>	24-25
<i>Θεματικοὶ ἄξονες</i>	26-27
<i>Α' Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ</i>	
Φίλιππος Ἡλιοῦ, <i>Οἱ ἀσέβειες τοῦ Ἱστορικοῦ</i>	31-39
Μαριλίζα Μητσοῦ, <i>Φιλοσοφικὰ ἑροντίσματα τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ (1926-1940)</i>	41-55
Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, <i>Ἀπὸ τίς κριτικὲς ἀποτιμήσεις στὴν ἀναζήτηση μαρτυριῶν</i>	57-62
Παν. Μουλλάς, <i>Ἡ Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας: θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς προϋποθέσεις</i>	63-67
<i>Β' ΟΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ</i>	
Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, <i>Οἱ πηγὲς τῆς ἔμπνευσης ἐνὸς ἐρμηνευτικοῦ σχήματος: ὁ «θρησκευτικὸς οὐμανισμὸς»</i>	71-77
Βασίλης Παναγιωτόπουλος, <i>Ἐνα σχόλιο στὸν «Ρωσσοαγγλογάλλο»</i>	79-86

Ἐμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις»	87-92
Ἄννα Τραμπάκη, Ὁ «συγκροτισμός»	93-102
Κώστας Λάμπρας, Ἐννοια καὶ ὄψεις τοῦ συλλογικοῦ στὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ	103-110
Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής, Ἡ ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσης μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς παιδείας	111-119
Βίκυ Πάτσου, Ἡ ἱστορία τῶν μεταφράσεων στὴν «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας»	121-126
Βενετία Ἀποστολίδου, Τὸ παλαμικὸ παράδειγμα στὴν «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας». Ὑποθέσεις ἐργασίας	127-138
Γ. Π. Σαββίδης, Καβιάκης καὶ Ξενόπουλος. Ἀπόπειρα γιὰ τὴν ἀνασύνθεση μιᾶς λογοτεχνικῆς σχέσης (1901-1944)	139-144
<i>Γ' ΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ</i>	
Λίκα Τερζίνη Κουμαρινού, «Χειροθεσία»	147-152
Ἀλέξης Πολίτης, Ἡ ἐβδομαδιαία παρουσία του	153-158
Ἰωάννα Πετροπούλου, Ἡ Σοβόννη: μιὰ μαθητεία	159-163
Jacques Bouchard, <i>C. Th. Dimaras et la formation du néo-helléniste étranger</i>	165-168
<i>Δ' ΤΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ</i>	
Ἀντώνης Λιάκος, «Πρὸς ἐπισκεπὴν ὀλομελείας καὶ ἐνότητος». Ἡ δόμηση τοῦ ἐθνικοῦ χρόνου	171-199
Παναγιώτης Ε. Λέκκας, Διανοούμενοι καὶ ἰδεολογία	201-210
Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάκης, Ἡ πρόσληψη τῆς τοπικῆς ἱστοριογραφίας	211-221
Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς, Ἀπὸ τὰ μεῖζονα θέματα στὶς συναντήσεις	223-227

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ
ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΑΝ ΣΤΗ ΜΟΝΟΤΥΠΙΑ
ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΠΑΛΗΒΟΓΙΑΝΝΗ
ΔΙΟΡΘΩΘΗΚΑΝ, ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ *ΜΑΝΟΥΤΙΟΣ*
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΓΕΩΡΓ. ΜΑΝΟΥΣΑΡΙΔΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΕΤΗΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΘΑΝΑΣΙΟ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟ
ΚΑΙ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ ΣΤΙΣ 18 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1994
ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΤΟΥ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ISBN 960-7094-23-9